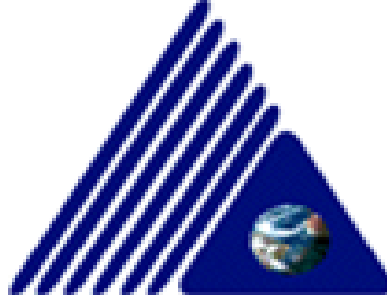

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL ANTROPOLOJİ
ANA BİLİM DALI**

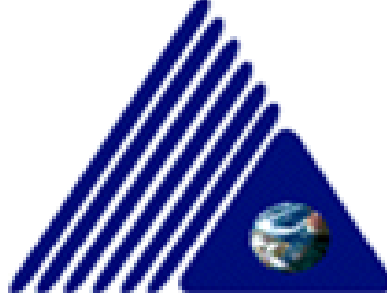
**SARAYBOSNA'DA FUTBOL TARAFTARLIĞI VE KİMLİK FARKLILAŞMASI:
SARAJEVO VE *ŽELJEZNIČAR* TARAFTARLARI**

Özgür Dirim Özkan

**Tez danışmanı:
Prof. Dr. Bozkurt Güvenç**

Sosyal Antropoloji doktora derecesi için Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulmuştur.

İSTANBUL, 2009

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL ANTROPOLOJİ
ANA BİLİM DALI**

**SARAYBOSNA'DA FUTBOL TARAFTARLIĞI VE KİMLİK FARKLILAŞMASI:
SARAJEVO VE *ŽELJEZNIČAR* TARAFTARLARI**

Özgür Dirim Özkan

**Tez danışman:
Prof. Dr. Bozkurt Güvenç**

**Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .. /.. /20.. tarih ve ...
sayılı kararıyla onaylanmıştır.**

İSTANBUL, 2009

YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

**DOKTORA
TEZ SAVUNMA TUTANAĞI**

17 / 11 / 2009

Antropoloji Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencilerinden
Özgür Dilek Özkan / 17.11 / 2009 tarihinde yapılan Doktora Tez
Savunması sonucunda jüri tarafından oyçokluğu / oybirliği ile

- ☒ Başarılı bulunmuştur.
☐ Başarısız bulunmuştur.
☐ Düzeltmeler için adaya _____ ek süre tanınmıştır.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı

Unvanı, Adı, Soyadı: Prof. Dr. Brakut Güven
İmzası : Brakut Güven

Jüri Üyesi

Unvanı, Adı, Soyadı: Prof. Dr. Dilek Güneş
İmzası : Dilek Güneş

Jüri Üyesi

Unvanı, Adı, Soyadı: Prof. Dr. Sule Kurt
İmzası : Sule Kurt

Jüri Üyesi

Unvanı, Adı, Soyadı: Doç. Dr. İnci Uzer
İmzası : İnci Uzer

Jüri Üyesi

Unvanı, Adı, Soyadı: Prof. Dr. Aydın Babuna
İmzası : Aydın Babuna

*1980’li yılların
efsane Otuzevler futbol takımı
oyuncularına.*

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	ii
TABLolar.....	v
RESİMLER.....	vii
HARİTALAR.....	ix
TEŞEKKÜR.....	x
ABSTRACT.....	xiv
ÖZET.....	xvi
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Amacı.....	1
1.2. Araştırmanın Gerekçesi.....	2
1.3. Araştırmanın Sorunsalı.....	5
2. ARAŞTIRMA ALANI: TARİHİ VE KÜLTÜREL MEKÂN OLARAK SARAYBOSNA.....	7
2.1. Bosna-Hersek ve Saraybosna'nın Coğrafya Konumu.....	7
2.2. Kısa Bir Bosna-Hersek Tarihi.....	14
2.3. Kısa Bir Saraybosna Tarihi.....	29
3. YAYINLAR VE KURAMSAL ÇERÇEVE.....	34
3.1. Kimlik Kuramları.....	34
3.1.1. Kimliğin Oluşumu.....	36
3.1.2. Zaman ve Mekânda Kimlik Kavramının Oluşumu.....	41
3.1.3. “Öteki”ler ve “Kültürel Yarım”lar.....	48
3.2. Futbol ve Kültürel Kimlik.....	57
3.2.1. Futbolun Kısa Tarihçesi.....	57
3.2.2. Futbol Araştırmaları ve Antropoloji.....	62
3.2.3. Taraftar Kimliği.....	69
3.3. Balkanlar'da Kültürel Kimlik.....	82
3.4. Bosna-Hersek'te Savaş Sonrası Kültürel Kimlik.....	89
3.5. Bosna-Hersek'te Futbol ve Taraftarlık: Kültürel Oluşumlar.....	95
3.6. Saraybosna'da Futbol ve Taraftarlık.....	106
3.6.1. Futbol Kulüpleri ve Taraftarlar.....	106
4. ARAŞTIRMA SÜRECİ VE YÖNTEMİ.....	111
4.1. Araştırma Süreci.....	111
4.1.1. Ön Keşif.....	113
4.1.2. Hazırlıklar.....	114

4.1.3.	Alan Çalışması	116
4.1.4.	Yöntemler	117
4.1.5.	Araştırma Sonrası	128
4.2.	Etik Konular	128
4.3.	Karşılaşılan Sorunlar	131
5.	BULGULAR VE ANALİZ	137
5.1.	Taraftarların Demografik Özellikleri	137
5.2.	Taraftarların Eğitim Düzeyleri	145
5.3.	Taraftarların Varlık Düzeyleri	147
5.4.	Taraftarların Toplumsal Cinsiyete Bakışı	151
5.5.	Taraftarların Futbolla İlişkisi ve Taraftarlık Algıları	157
5.5.1.	Taraftarların Maç İzleme Sıklığı	158
5.5.2.	Taraftar Gruplarına Üyelik	160
5.5.3.	Alt Taraftar Grupları	163
5.5.4.	Sarajevo ve Željezničar Taraftarlarının Birbirine Bakışı	169
5.6.	Taraftarlık ve Şiddet	173
5.7.	Ulusal Kimlik ve Taraftarlık	181
5.7.1.	Bosna-Hersek Ulusal Futbol takımı	184
5.7.2.	Bosnalılık, Boşnaklık, Müslümanlık	187
5.7.3.	Taraftarların Diğer ”Milliyetlere” Bakışı	196
5.8.	Kent Kimliği ve Taraftarlık	208
5.9.	Siyaset ve Taraftarlık	218
5.10.	Yiyecek, Giyim, Müzik ve Benzeri Tercihleri	224
5.11.	Aile, Arkadaşlık ve Taraftarlık	229
6.	SONUÇ VE ÖNERİLER	232
7.	KAYNAKÇA	241
8.	EKLER	258
	Ek 1: Lipe Cvatu şarkı sözleri. (Türkçe çevirisiyle)	259
	Ek 2: Gidilen maçların listesi	261
	Ek 3: Türkçe Anket Formu.	263
	Ek 4: İngilizce Anket Formu	272
	Ek 5: Boşnakça Anket Formu	281
	Ek 6: Derinlemesine Mülâkat Soru Formu.	290
	Ek 7: Örnek derinlemesine Mülâkat metni.	294
	Ek 8: Taraftarları uygulanan anket hakkında bilgilendiren el ilanı metni.	323

Ek 9: Sarajevo Takımı Kadın Taraftar Grubu “Kralica Zla”ya verilen bilgilendirici içerik mektubu.	325
Ek 10: Mülâkat Alıntıları.	327
Ek 11: Derinlemesine Mülakât Yapılan Kişiler.	343
Ek 12: Alan araştırmasında kullanılan diğer belgeler.	346
Ek 13: Türkiye-Bosna Hersek seyahat belgeleri.	349
Ek 14: Maç biletlerine örnekler.	353
Ek 15: Gündelik yaşamda kullanılan diğer belgeler.	355
Ek 16: Ek Fotoğraflar.	357
Ek 17: Araştırma Bütçesi.	381
Ek 18: TÜBİTAK-SOBAG tarafından araştırmanın desteklenmesine dair destek çıktığını belirtir belge.	383
Ek 19: Özgeçmiş.	385

TABLÖLAR

Tablo 2.1: Bosna-Hersek'te Nüfusun Tarihsel Gelişimi	11
Tablo 2.2: Bosna-Hersek'te Etnik Grupların Nüfustaki Dağılımı	12
Tablo 2.3: Tarih İçinde Saraybosna'daki Müslüman-Hıristiyan Nüfus Oranları	30
Tablo 5.1: Taraftarların Yaş Dağılımları	137
Tablo 5.2: Taraftarların Destekledikleri Takıma Göre Yaş Grupları	139
Tablo 5.3: Stadyumda Oturulan Yer ve Yaş Arasındaki İlişki	141
Tablo 5.4: Medeni Durum ve Tribünde Oturulan Yerin Niteliği Arasındaki İlişki	141
Tablo 5.5: Taraftarların Kökeni ve Desteklenen Takım Arasındaki İlişki	142
Tablo 5.7: Ailenin Kökeni ve Maç İzlenilen Tribün İlişkisi	144
Tablo 5.8: Taraftarlık ve aile kökeni ilişkisi	145
Tablo 5.9: Taraftarı Olunan Takım ve Eğitim Arasındaki İlişki	146
Tablo 5.10: Tribünde Oturulan Yer ve Eğitim Arasındaki İlişki	147
Tablo 5.11: Taraftarı Olunan Takım ve Hane Halkı Geliri İlişkisi	148
Tablo 5.12: Tribünde Oturulan Yer ve Bir Sezonada Gidilen Maç Sayısı	160
Tablo 5.13: Tribünde Oturulan Yer ve Tribün Grubu Üyeliği İlişkisi	161
Tablo 5.14: Taraftarların Destekledikleri Takımla Taraftar Grubu Üyeliği İlişkisi	162
Tablo 5.15: Taraftarlara Göre Takımın En Önemli Rakibi	170
Tablo 5.16: Taraftarların Rakip Takımın Avrupa'daki Maçlarına Destekleri	172
Tablo 5.17: Taraftarların Rakip Takımın Kûme Düşmesi İsteği	173
Tablo 5.18: Taraftarların Futbol Kaynaklı Şiddet Olaylarına Karışma Durumu	173
Tablo 5.19: Taraftarların Futbol Kaynaklı Şiddet Olaylarında Yaralanma Durumları	174
Tablo 5.20: Holigan Kimliği ve Taraftarlar	174
Tablo 5.21: Taraftarlık ve BH Ulusal Takım Arasındaki Tercih Arasındaki İlişki	185
Tablo 5.22: Taraftarların Anayasal Etnik Kökenleri	189
Tablo 5.23: Taraftarların Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat Takımlara Avrupa Kupalarındaki Desteği	193
Tablo 5.24: Taraftarların "Sırp" ve "Hırvat" Kimlikleri Hakkındaki Tutumları	197
Tablo 5.25: Taraftarların Eski Yugoslav Takımlarına Avrupa Kupalarındaki Maçlardaki Desteği	198
Tablo 5.26: Taraftarların Eski Yugoslav Ülkelerinin Takımlarını Avrupa Kupalarında Destekleme Eğilimleri	199
Tablo 5.27: Türk Takımlarını Destekleme	201
Tablo 5.28: Taraftarlar ve "Yugoslav" Kimliği	205
Tablo 5.29: Takımların Özdeşleştirildikleri Semtler	210
Tablo 5.30: Taraftarların Yoğunlaştıkları Mahalleler	211
Tablo 5.31: Taraftarların Oturdukları Mahalleler	212
Tablo 5.32: Taraftarlar ve Grbavicalılık	214
Tablo 5.33: Taraftarlar ve Koşevoluluk	215
Tablo 5.34: Taraftarlar ve Başçarşılık	216
Tablo 5.35: Taraftarlık ve Saraybosnalılık	217

Tablo 5.36: Siyasi Parti Tercihi Belirten Taraftarların Tercih Ettikleri Partiler.....	222
Tablo 5.37: Taraftarlara Göre Takım-Siyasi Parti İlişkisi.....	222
Tablo 5.38: Taraftarlara Göre Taraftar-Siyasi Parti İlişkisi.	223
Tablo 5.39: Taraftarların Siyasi Kimliklere Yakınlıkları.....	224

RESİMLER

Resim 2.1: Bosna para birimi Konvertible Marka: 200 KM'lik üzerinde Nobel ödüllü yazar İvo Andrić'in resminin işli olduğu banknot.....	10
Resim 2.2: Osmanlı mimarî etkilerini taşıyan Saraybosna'dan bir kesit.....	30
Resim 3.1: Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat futbol kulüplerinin armalarına örnekler.....	102
Resim 3.2: Željezničar Futbol Kulübü arması.....	106
Resim 3.3: Grbavica'da stadyumun hemen yanı başındaki cadde üzerinde savaşta hasar görmüş binalar.....	107
Resim 3.4: Grbavica Stadyumu ve arkasında Grbavica mahallesi.....	107
Resim 3.5: Sarajevo Futbol Kulübü arması.....	108
Resim 3.6: Sarajevo kulüp binası.....	108
Resim 3.7: Koševo Stadyumu ve arkasında Saraybosna.....	108
Resim 5.1: Koševo ve Grbavica stadyumlarında taraftarların oturdukları tribüne göre kategorilendirilmiş şeması.....	140
Resim 5.2: “Košpicari” pankartı.....	149
Resim 5.3: Horde Zla ve Maniaci taraftar gruplarının Yirminci Yıl eğlencelerinden görüntüler.....	150
Resim 5.4: Kraljica Zla pankartı.....	152
Resim 5.5: Plave Sestrice'nin pankartı.....	152
Resim 5.6: Grbavica Stadyumu'ndaki Sarajevo taraftarları.....	163
Resim 5.7: Koševo Stadyumu'ndaki Zeljeznicar taraftarları.....	163
Resim 5.8: Željezničar alt taraftar gruplarının tribünlere astıklara pankartlar.....	164
Resim 5.9: Željezničar taraftarlarının kullandığı İtalyanca pankartlara örnekler.....	166
Resim 5.10: Željezničar tribünlerinde İtalyan taraftar kültürünün bir parçası olan “sopalı pankartlar”.....	166
Resim 5.11: Horde Zla Zapad.....	168
Resim 5.12: Basel maçında fotoğrafın sol yanında Horde Zla Zapad, sağ yanında Horde Zla.....	168
Resim 5.13: Mostar'ın turistik bölgesi.....	176
Resim 5.14: Mostar'ın havadan görünüşü.....	177
Resim 5.15: Sarajevo tribünlerinde Galatasaray imgeleri.....	182
Resim 5.16: Sarajevo şampiyonluk kutlamalarında açılan Türk bayrağı.....	182
Resim 5.17: Boluspor atkısı taşıyan Sarajevo taraftarı.....	184
Resim 5.18: Solda Bosna-Hersek'in “zambaklı” bayrağı. Sağda Dayton Barış Anlaşmasıyla kabul edilen Bosna-Hersek bayrağı.....	186
Resim 5.19: Zeljeznicar tribünlerinde açılan “zambaklı” Bosna bayrağı.....	186
Resim 5.20: Türkiye-Bosna maçında Bosnalı taraftarlarda Türkiye motifli atkılar.....	203
Resim 5.21: Grbavica Stadyumu'ndaki süpermarket.....	208
Resim 5.22: SDA amblemlili taraftar atkılı Sarajevo taraftarı.....	218
Resim 5.23: Sarajevo kulübünün ilk amblemi.....	220

Resim 5.24: Taraftarların beyaz spor ayakkabıları ve Fred Bery marka şapka.	226
Resim 5.25: “Cafe-Bar TM87”	228
Resim 5.26: Sarajevo Kulüp Lokali.	228

HARİTALAR

Harita 2.1: Bosna-Hersek'in Dünya ve Avrupa üzerindeki yerini gösteren harita.	7
Harita 2.2: Bosna-Hersek'in komşuları.	8
Harita 2.3: Bosna-Hersek'in yer şekillerini gösterir harita.	8
Harita 2.4: Hersek bölgesinin Bosna-Hersek içindeki yeri.....	8
Harita 2.5: Bosna-Hersek'te hâkim olan iklim çeşitleri.....	9
Harita 2.6: Saraybosna'nın coğrafya konumu.	13
Harita 2.7: İnançların kaynaşma ve çekişme alanı olarak Bosna.....	15
Harita 2.8: 1929 yılında kabul edilen Yugoslav idari bölgeleri.	22
Harita 2.9: Bosna'nın idari bölünüşü.....	28
Harita 3.1: Mostar, Tuzla, Zenica ve Saraybosna kentlerinin Bosna'daki konumlanışları.....	103
Harita 3.2: Grbavica ve Koševo Stadyumlarının Saraybosna'daki konumları.	109

TEŞEKKÜR

Bana hayatta yolumu çizebilmem için gerekli özgüveni, eğitimimi veren, kendi hür irademle kariyerimi belirlememi sağlayan koşulları hazırlamak için ellerinden gelen her türlü desteği bana sunan anneme ve babama sonsuz teşekkürlerimi sunmam gerekiyor. Onlar olmasa bu tez olmazdı. Bu tezin her satırında ailemden aldığım bu desteğin yansıması vardır. Akademik kariyer yapmamda bana verdiği desteğin yanı sıra, öğretmenlik mesleğini kırk bir yıldır büyük bir özveri ve üstün bir başarıyla sürdüren annemin sadece meslektaşları için değil benim için de daima örnek olduğunu belirtmem gerekiyor. Albert Camus’nun ünlü bir sözü vardır: “Ahlâka dair öğrendiğim ne varsa futboldan öğrendim.” Camusvari ahlâk derslerini ve bu anlamda futbol ve taraftarlık kültürü ile ilgili ilk derslerimi veren babamın izleri de ilk satırından son satırına kadar bu tezde görülebilir. Anne ve babamın verdiği desteğin içinde “ne yazık ki” maddi boyut da var. Kabul etmek gerekir ki günümüzde özellikle sosyal bilimler alanında kariyer yapmak isteyen akademisyenler birçok maddi sorunla karşılaşüyor, araştırmalara destek veren kuruluşların kendilerine yarattığı birçok sorunla da boğuşmak durumunda kalıyor. Fakat ailelerimiz şartsız, koşulsuz maddi desteklerini bizlere sunmaktan çekinmiyor. Bundan dolayı da aileme buruk bir teşekkürü de borç bilirim.

Sadece “para getiren” bilim dallarının revaçta olduğu günümüzde, küresel ölçekte sosyal bilimler diğer bilimlerle karşılaştırıldığında daha az önemsenmektedir. Ülkemizde ise genel olarak bilime ve araştırmalara aktarılan kaynaklar zaten yetersizken, bu durum sosyal bilimler için daha acıklı bir görünüm sergiliyor. Bu anlamda Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu – Sosyal ve Beşeri Araştırma Grubu TÜBİTAK-SOBAG’ın Bosna’daki alan araştırmam için sağladığı maddi destek sadece maddi yönüyle değil, getirdiği manevi prestijle de araştırmam için çok büyük öneme sahiptir. TÜBİTAK-SOBAG’a da teşekkür ederim.

Önceleri bilim dünyasına kazandırdığı eserleriyle beni aydınlatan, sonrasında ise kendisinden almış olduğum derslerle antropoloji disiplini bana paha biçilmez bakış açıları sunan, kendisine sunduğum raporlara getirdiği eleştirilerle bilimsel gelişimimde çok önemli katkılar sunan tez danışmanım Prof. Dr. Bozkurt Güvenç’e şükran borçluyum. Evrensel bir bilim insanı olan hocamın değerli katkıları doktora sürecinde benim için en büyük kazanımdır. Özverili bir eğitimci, disiplinli ve üretken bir bilim insanı olarak hayattaki duruşuyla da bana örnek olan Bozkurt Hoca’ya her şey için çok teşekkür ederim.

Erik Jan Zürcher “Türkiye’nin Modern Tarihi” kitabının önsözünde şöyle der: “Bir konuya hâkim olabilmenin en iyi yolu, o konuyu öğretmeye çalışmaktır.” Bu bağlamda Güz 2003 dönemiyle birlikte genç bir akademisyene güvenerek “Futbol, Kültür ve Toplum” dersinin Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü ders programına konulmasını ve bu dersin benim tarafımdan verilmesini sağlayan, 2001 yılından bu yana birlikte çalışma şevkini yaşadığım, yönetici ve hoca olarak bana birçok şey öğreten, beni “antropolog” yapan bölüm başkanım Prof. Dr. Akile Gürsoy’un da genel olarak akademik kariyerimdeki, özel olarak da bu çalışmadaki katkısı çok büyüktür.

Bu çalışmanın akademik değer kazanmasını sağlayan, çalışmayı büyük bir sabırla değerlendirip tez jürime katılan hocalarıma da teşekkür borçluyum. Tez süresince tez izleme komitelerinde bana desteklerini ve eleştirilerini esirgemeyen Doç. Dr. İnci User ve Prof. Dr. Feza Tansuğ’a da teşekkürlerimi sunarım. Balkanlarda kültürel kimlik ve siyaset ile Bosna siyasi tarihi alanlarında uzmanlıkları tartışılmaz olan, tez savunmasında sundukları katkılarla ileride yapacağım araştırmalara da ışık tutan Prof. Dr. Şule Kut ve Prof. Dr. Aydın Babuna’ya da çok teşekkür ederim.

Birlikte çalışma şevkini tattığım, sadece yaptığımız bilimsel tartışmalarla değil, hayata dair sohbetlerimizle beni “futbol kültürü” konusunda çalışmaya ikna eden, çalışmalarımı takip edip eleştirilerini ve katkılarını esirgemeyen, daha da önemlisi dostluklarıyla her zaman yanımda olan Rabia Ebrar Akıncı ve Hüseyin Nail Şenatalar’a, tez sürecinde lojistik ve teknik destekleriyle bana çalışma azmi veren Umut Lacivert Kazankaya’ya ve yazdığım her şeyin tashihini yapmaktan bıkmayan Dr. Hüseyin Fırat Şenol’a teşekkürlerimi borç bilirim.

Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi dekan sekreteri Canan Korkmaz gerek bu araştırmada olsun, gerekse de Fakülte elemanı olarak çalıştığım yıllarda olsun, bıkıp tükenmez desteğiyle, karşılaştığım içinden çıkılmaz gibi görünen bürokratik sorunları çözmekte her zaman yardımcı oldu. Ona da en derin şükranlarımı sunuyorum.

Senelerdir en zor zamanlarımda yanımda olan, sırdaşım, arkadaşım Asuman Göksel beni bu yolculuğumda da yalnız bırakmadı. Tezimde de önemli katkıları vardır. Kendisinin de bir an önce tezini sunmasını diliyorum. Tezimin tashihinde desteğini sunan Dr. Attila Aytekin’in de tezimi bitirme aşamasındayken desteği benim için çok değerliydi.

Seneler sonra bana futbolu sevdiren Gençlerbirliği taraftar grubu Alkaralar benim için sadece futbolu sevdiren bir camia olmadı. Alkaralar’ın futbolun bakılmayan yönlerine bakmamı

sağlayan duruşu “futbol kültürü”ne akademik ilgi duymamı sağladı. Alkaralar’a, ama özellikle de beni bu camia içine çekmekteki ustalığından dolayı Bülent Atlas’a, üniversite yıllarından beri tanıştığım ama Alkaralar’da daha yakından tanıma fırsatı bulduğum, aynı alanlarda top koşturduğumuz, bana hayatta pas atmanın ve vermenin inceliklerini gösteren Barış Karacasu’ya, Bosna Futbol Kültürü hakkındaki “blog” sitesini açmamı ve dolayısıyla yaptığım çalışmamın Dünya’nın dört köşesinde duyulmasını sağlayan Cem Bayrak’a teşekkür ediyorum. Alkaralar arasında bir futbolsever var ki, hemen hemen çalıştığım bütün alanlarda yazdıklarıyla bana geniş ufuklar açması, yazdıklarımın yayınlanmasında yardımcı olması ve özellikle de bir dost ve ağabey olarak daima yanımda olduğunu hissettirmiştir. Tanıl Bora’ya çok teşekkür ediyorum.

Four Four Two dergisi adına alanda bana kolaylık sağlayan basın akreditasyonu almamı sağlayan Banu Yelkovan’a, bu akreditasyonu onaylayarak araştırmam sırasında bana sundukları destek sayesinde birçok işi daha kolayca yapmamı sağlayan Bosna-Hersek Futbol Federasyonu Dış İlişkiler Sorumlusu Velid Imamović’e, Sarajevo Futbol Kulübü Genel Menejeri Nihad Baljak’a, Željezničar Futbol Kulübü Başkanı Faruk Telibečević’e, Saraybosna Türk Kültür Merkezi Müdürü Nermin Ljušta’ya da teşekkür ederim. Saraybosna’ya alan araştırmam için gitmeden önce bana Bosna-Hersek ve Saraybosna hakkında çok değerli bilgiler veren, birçok kişiyle tanışmamı sağlayan Aida İbričević’e, alan araştırmam sırasında bürolarını kullanmama izin vererek birçok teknik sorunumu çözen Step-by-Step çalışanları Radmila Rangelov Jusović ve Vesna Bajanski Agić’e, araştırma için gerekli olan kaynaklara ulaşmamdaki katkılarıyla ve yaptığımız sohbetlerde verdikleri değerli bilgiler için gazeteci Faruk Borić ve Media Centar Sarajevo çalışanları Boro Kontić ve Dragan Golubović’e de teşekkür ederim.

Sürekli sorular soran, her yerde karşılarına çıkan bir antropoloğa gösterdikleri tahammül ve bu araştırmayı ortaya çıkaran bilgileri benimle paylaşan Sarajevo ve Željezničar taraftarlarına sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Anket çalışmasındaki özverili çalışmalarıyla bana yardım eden araştırma ekibi üyeleri Belma Lepir, Aida Hodžić, Šerif Cerić ve Aldin Mekić’e de katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Gösterdikleri ilgi ve misafirperverlikleriyle Saraybosna’daki evimi daha yaşanılır kılan evsahibim Zlaja Miloradović ve eşi Džemila’ya da teşekkür ederim. Alan araştırmam

sırasında en büyük şansım ise Adnan Çevra'yla tanışmak oldu. Sadece bir futbol taraftarı olarak değil, dostluğuyla da her zaman yanımda olan Adnan'a destekleri için teşekkür ederim.

Gotovuša ailesi misafirperverlikleriyle, gösterdikleri yakınlıkla Saraybosna'daki ailem oldu. Evleri benim için Saraybosna'da bir vahaydı. Bu tezde onların katkısı da yadsınamaz. Saraybosna'daki en iyi arkadaşım Lejla Gotovuša bu tezin en sıkıntılı dönemlerini benimle paylaştı. Sabrıyla, her zaman yanımda olduğumu hissettirmesiyle benim için en önemli moral kaynağıydı. Hayatımı taçlandıran Lejla'ya ise teşekkürlerimi ona iyi bir eş olarak sunmayı düşünüyorum.

İnce uzun bacaklarıyla topu rakibe kaptırmamakta usta olan orta sahadaki oyun kurucumuz İskeletor Serdar (Neptun), top cambazı, golcümüz Maradona Tümerhan (Meral), orta sahadaki görev adamımız Uğur (Aydın), pivot forvetimiz Yaşar (Şencil), panzer orta saha oyuncumuz Murat (Doğan), takımın dinamosu Ozan Kaptan (Pehlivan), teknik eksikliklerini rüzgar gibi koşarak ve rakip defansı atmaca gibi parçalayarak telafi eden Emre (Tekinsoy), defansta top geçiren ama adam geçirmeyen Akın ve Arkın (Özçelebi) kardeşler, kaleci bulamadığımız zaman yardıma koşan zoraki kalecimiz Selim (Aydın), sürpriz ön liberomuz Onur (Sakarya), bir trafik kazasında kaybettiğimiz özlemle andığımız panter kalecimiz Kaan (Pamir) Otuzevler futbol takımının efsane kadrosudur. Futbolun ve dostluğun keyfini ilk kez onlarla öğrendim. Bu tez bu efsane kadroya ithaf edilmiştir.

ABSTRACT

Construction of cultural “similarities” and “differences” are similarly crucial in formation of cultural identities. How a cultural group is identified by other groups and how that group identifies other groups are important in construction of cultural identities. Today, the practices of construction of cultural differences are seen as a problematic area. Identity politics, which is likely to identify the “different” as “the other” and strengthens that discrimination by defining “borders” is seen as the reason that the concept of identity is recognized as a “problem”. Locating the “different” on the other side of the border, identity politics abolishes the possibility of existence of different identities altogether. On the other side, the notion of “other” has the potential to be replaced with concept of “cultural half”.

Apparently, by the end of the last century, cultural identities began to be determinant in shaping daily politics. Bosnia-Herzegovina is recognized as the country where that kind of social dynamics had experienced a bloody process. Even today, any cultural phenomenon in Bosnia-Herzegovina is likely to be understood or analyzed referring to cultural or ethnic identities. However, ethnic identities are not always sufficient to describe dynamics of cultural differentiation. This study questions the validity of the concept of “cultural half” and discusses if a variety of cultural dynamics may be effective within the example of Bosnian society where ethnic politics is decisive in daily life.

In Bosnia, where the research for this thesis is conducted, three categories may be defined while examining cultural differentiation among football fans: First of all is the cultural differentiation stemming from ethnic differences. Three ethnic groups in Bosnia, namely Bosnian Serbs, Bosnian Croats and Bosnian Muslims (Bosniaks) are represented among football teams and football fans. However, reflection of the rivalry among Bosnian cities may exceed beyond the antagonism between different ethnic groups. This may be recognized as another category while studying the dynamics of cultural differentiation among football fans. A third category of cultural differentiation among football fans can be defined as having exclusive dynamics within the nature of football fandom. Fans of *Sarajevo* and *Željezničar*, the subjects of the research, are comprised of the same ethnic group (Bosnian Muslims – Bosniaks) and are living in the same city. Despite this fact, the rivalry between those two clubs is recognized as the most notable rivalry in Bosnian football. This thesis focuses on cultural dynamics of the rivalry between those two clubs.

According to the principle of “cross-cultural study” in anthropology, the research was done in a different culture while participant observation is used as the main data gathering technique. However, during the research which was done in time period of February 2007 – January 2008, different research techniques were also used. Deep interviews were done with the football fans of both teams. Research scope was not only limited with the football fans, but interviews were also done by informants who are related with the research field and research subject. Besides, opinions about football fans in Sarajevo were also gathered from local people who are not associated with the issue. Because of some specific reasons, focus group meetings were done with the female branch of both football fan groups and with a fraction of Sarajevo fans. Questionnaires were done to have a general outlook about the football fans.

According to the data gathered during the research, four categories are defined while examining the differences and similarities among two fan groups. Apart from the categories of “differences” and “similarities” between the fans, two more categories are drawn. One of them is constitutes those fields where both fan groups declare differences, despite existing similarities. Secondly, we may portray the category which consist fields where both fan groups are similar and have rivalry over them. When those categories are analyzed, it is seen that similarities between both fan groups are more dominant, but on the other side both sides emphasize more on differences. Moreover, it is seen that, those who are not football fans also have the same opinion.

Regarding the data required, it is questioned whether if the fan groups in Sarajevo perceive the rival group as “the other” or “cultural half”.

ÖZET

Kültürel kimliklerin oluşumunda “benzerlikler” kadar “farklılıklar”ın kurgulanması da aynı öneme sahiptir. Bir kültürel grubun diğer gruplar tarafından nasıl tanımlandığı ve bu grubun diğer grupları nasıl tanımladığı kültürel kimliğin oluşumunda önemlidir. Günümüzde söz konusu farklılıkların kurgulanış pratikleri sorunlu bir alan olarak görülmektedir. Farklı olanı “öteki” olarak tanımlayan ve bu ayrımcılığı “sınırlar”la pekiştiren kimlik siyaseti, kimlik olgusunun bir sorun olarak karşımıza çıkmasının temel nedenlerinden biridir. Kimlik siyaseti, farklı olanı sınırın öte yanındaki öteki olarak tanımlayarak, farklılıkların bir arada yer alabilme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Öte yandan, “kültürel yarım” kavramı “öteki” kavramının yerine kullanılabilmektedir.

Geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru, kültürel kimliklerin gündelik siyasette belirleyici olmaya başladığı görülmektedir. Bu dinamiğin en kanlı süreçlerinden biri de Bosna-Hersek’te yaşanmıştır. Günümüzde de, Bosna-Hersek’te herhangi bir kültürel olgu, kültürel kimliklere, etnik dinamiklere bağlı olarak anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılmaktadır. Fakat, etnik aidiyetler her zaman için toplumdaki kültürel farklılaşma dinamiklerini açıklamaya yetmemektedir. Bu tez de etnik siyasetin gündelik hayatta belirleyici olduğu Bosna toplumu örneğinde, farklı kültürel dinamiklerin de etkin olabileceğini tartışarak, “kültürel yarım” kavramının geçerliliğini sorgulamaktadır.

Tezin çalışma alanı olan Bosna’daki futbol taraftarları arasındaki kültürel farklılaşma üç kategoride incelenebilir: Bunlardan birincisi etnik kimliklerin neden olduğu kültürel farklılaşmadır. Bosna’daki üç etnik grup, Bosnalı Sırp, Bosnalı Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar (Boşnaklar) etnik kimlikleriyle Bosna futbolunda, takım ve taraftar düzeyinde temsil edilmektedir. Fakat, Bosna futbolunda kentler arasındaki rekabetin futbola yansması, kimi zaman etnik gruplar arasındaki rekabetin önüne geçebilmektedir. Bu ise ikinci kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü kategori, ister herhangi bir başka kültürel pratiğin yansmasının etkisi olmaksızın varolan rekabettir. Bu tezin inceleme konusu olan *Željezničar* ve *Sarajevo* taraftarları çoğunlukla aynı etnik gruptan (Bosnalı Müslüman –Boşnak), aynı kentte yaşayan bireylerdir. Fakat bu iki takım arasındaki rekabet Bosna futbolundaki en önemli rekabet olarak bilinmektedir. Bu tez, bu rekabetin kültürel dinamiklerini incelemektedir.

Antropolojide “kültür-aşırı” yaklaşım ilkesi doğrultusunda farklı bir ülkede yapılan araştırmada veriler katılımcı gözlem yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Şubat 2007 – Ocak 2008 tarihleri arasında Bosna-Hersek’te yürütülen alan araştırmasında farklı araştırma teknikleri de kullanılmıştır. İki farklı taraftar grubunun üyeleriyle derinlemesine mülâkatlar yapılmıştır. Araştırma evreni sadece futbol taraftarlarıyla sınırlı tutulmamış, araştırma konusu ve alanıyla ilgili olan kişilerle de derinlemesine mülâkatlar gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, futbolla ilişkili olmayan kişilerin de Saraybosna’da futbol taraftarlığı hakkındaki görüşleri alınmıştır. Bazı özel nedenlerden dolayı her iki taraftar grubunun kadın kollarıyla ve taraftar gruplarından bir fraksiyonla da odak grup toplantısı yapılmıştır. Taraftarlar hakkında genel bir profil sunması için de anket uygulaması yapılmıştır.

Elde edilen veriler doğrultusunda, taraftarların farklılaştığı ve benzeştikleri alanlar dışında iki farklı kategori daha; taraftarların benzeştikleri fakat her iki tarafından kendisini diğerinden farklı olarak tanımladığı ve her iki taraftar grubunun da diğeriyle rakip olduğu alanlar da dahil olmak üzere veriler dört farklı kategori içinde incelenmiştir. Bu kategoriler incelendiğinde, taraftarlar arasındaki kültürel benzerliklerin baskın olduğu, buna rağmen her iki taraftar grubunun da kendisini diğerinden çok farklı gördüğü belirlenmiştir. Taraftar olmayan kişiler de aynı yargıya sahiptir.

Bu veriler doğrultusunda, Saraybosna’daki futbol taraftarlarının, rakip taraftar grubunu “öteki” mi yoksa “kültürel yarım” olarak mı gördüğü tartışılmaktadır.

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu tezin, kültürel farklılaşmayla ilgili farklı kuram ve kavramları sorgulamak, futbol taraftarlığında kültürel farklılaşmayı incelemek, tarihî ve kültürel özgünlüğüyle bilinen Bosna-Hersek’te farklı bir kültürel dinamiği araştırmak ve kültür-aşırı yaklaşım ilkesini temel alarak araştırmayı başka bir kültürde yapmış olarak dört farklı amacı vardır.

Tezin kuramsal kısmında “kimlik”in oluşum dinamikleri incelenmiş ve kimlik oluşumundaki dinamiklerde, “kültürel farklılık”ın oynadığı rol üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra, kimlik kavramının tarih içinde farklı anlamlara sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Futbolun tarihi, içinde var olduğu dönemler ve olgunun kendisinin yarattığı kültürel sonuçlarla birlikte incelenmiş ve araştırmanın konusu olan “futbol taraftarlığı” kimlik ve kültürel farklılaşma kuramlarıyla birlikte ele alınmıştır. Futbol taraftarlığı olgusunun sadece toplumda var olan kimliklerin bir yansıması değil, kendi dinamiklerine sahip bir olgu olduğu tartışılmıştır. Bu tartışmada özellikle “kültürel farklılaşma”nın futbol taraftar kimliğinde oynadığı rol incelenmiştir. Tezin amacı, iki farklı kültürel kimliği incelerken, sadece farklılıkları değil benzerlikleri de göstermektir. Benzerliklere rağmen farklılıkların nasıl tanımlandığı, birçok benzer özelliklere sahip olan iki grubun farklı kültürel kimlikleri kurgulamaları inceleme altına alınmıştır.

Bosna-Hersek sahip olduğu kültürel ve tarihî özgünlükleriyle birçok araştırmacının ilgisini çekmektedir. Farklı kimliklerin yaşanan savaşa rağmen –sancılı bir süreç içerisinde olsa da– bir arada yaşaması ve kültürel farklılaşmada farklı ve özgün dinamiklere sahip olması bilimsel bir ilgi alanıdır. Bosna-Hersek’te futbol taraftarları üzerine yürütülen bu araştırma da bu dinamiklerin futbol taraftarlığı gibi tekil bir alan üzerindeki yansımalarını ortaya sermeyi amaçlamaktadır. Yapılan çalışmada, kuramsal çerçevede başvuru kavramların ışığında, futbol taraftarlığı gibi özel bir kültürel alanın, diğer kültürel örüntülerle etkileşiminin de ortaya konulması amaçlanmıştır. Bosna-Hersek’in, kültürel ve tarihî olarak Balkanlar bölgesinin önemli bir parçası olduğu savıyla, bu ülkenin Balkanlar’daki kültürel dinamiklerle örtüşen ve farklılaşan özgünlükleri de yapılan ikincil araştırmayla incelenmiştir. Yapılan bu inceleme, gerek Balkanlar’daki, gerekse Bosna-Hersek’teki kimlik dinamiklerinin futbol taraftarlığı olgusuna etkisini ve bu olguyla etkileşimini

tartışmayı hedeflemiştir. Bu niteliğiyle, araştırma bir yandan tartışılan kuram ve kavramları futbol taraftarlığı olgusu içinde incelemeyi amaçlarken, diğer yandan da özel bir alanda, o alanın kültürel dinamikleriyle bağlantısını da araştırmayı amaçlamaktadır.

Konuyla ilgili çalışmanın Bosna-Hersek'te yürütülmesinin nedeni, doktora tez çalışmasında yöntem olarak *kültür-aşırı yaklaşım* ilkesinin esas alınmasıdır. Yakın zamanda bir savaşın yaşandığı Bosna-Hersek'in özgün durumu, bu özgünlüğün futbol taraftarlığı olgusuna da yansıdığı öngörüsü diğer ülkeler arasından alan araştırması için Bosna-Hersek'in seçilmiş olmasının nedenidir.

1.2. Araştırmanın Gerekçesi

Araştırmanın üç farklı gerekçesi vardır. Tezin kuramsal çerçevesi ve tartışmaya sunduğu kavramlar, araştırmanın konusu olan futbol taraftarlığı olgusuyla ilgili farklı yaklaşımlar, alan araştırmasının yapıldığı Bosna-Hersek'in kültürel özgünlükleri araştırmanın gerekçeleridir.

Sadece sosyal bilimlerde değil, gündelik yaşantımızda da kimlik sorunu olgusu sıkça dile getirilen konulardan birisidir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin çözülüşünden sonra yaşanan süreçte farklı bölgelerde etnik çatışmaların ortaya çıkışı “kimlik” olgusuna akademik ve siyasi ilginin artmasının önemli nedenlerindendir. Kimlik oluşumunda kültürel farklılıklar kadar benzerlikler de önemli etkindir. Fakat günümüz siyasi koşullarında kültürel gruplar arasındaki farklılıklara, benzerliklerden daha çok vurgu yapılmaktadır ve siyasi dinamikler dolaylı ya da dolaysız yollardan akademik araştırmaları da etkilemektedir. 11 Eylül 2001'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan saldırı sonrasındaki süreçte A.B.D. öncülüğünde Afganistan ve Irak'a yapılan çok uluslu müdahale de yaşanan sorunların Soğuk Savaş döneminde farklı üretim ilişkilerine sahip olan iki farklı kutbun çatışmasından farklı dinamiklere sahip olduğu görüşünü doğurmuştur.

Güncelliğini koruyan çatışmalar farklı kültürlerin çatışması olarak yansıtılmaktadır. Farklı kimlikleri “öteki” olarak tanımlama kimlik siyasetinin doğurduğu sonuçlardan biridir. Tezin kuramsal çerçevesi farklı kimliklerin tanımlanmasında farklı kavramların kullanabileceğini de sorgulamaktadır. “Öteki” ile “kültürel yarım” kavramları tartışılarak, bu tartışmanın taraftar kimliğinin oluşumundaki yansıması değerlendirilmektedir.

Futbol taraftarlığının özgün bir olgu olarak sosyal bilimciler tarafından araştırılmaya başlanması 1970’li yılların sonuna denk gelmektedir. Bu dönemde, futbol taraftarlığı ile ilgili toplumsal araştırmaların çıkış noktası, etkisi toplumsal hayat üzerinde gün geçtikçe daha çok hissedilmeye başlanan futbol kaynaklı şiddet olaylarıydı. Bu nedenden ötürü, o dönemde yapılmış olan ve esas olarak “holiganizm” olgusunun incelendiği çalışmaların günümüzde yapılan çalışmalara da büyük ölçüde yön verdiğini görüyoruz.

Toplumsal olarak ağırlığı bu kadar çok hissedilen futbol taraftarlığı olgusunun, akademik araştırma konularına, akademik ilgiye dâhil olmasının gecikmesi de futbol taraftarlığı ile ilgili yürütülen çalışmalarda bakış açılarının ve kavramsallaştırmaların yeteri kadar geniş bir yelpazeye yansımamasının ve yeteri zenginliğe ulaşamamasının nedenlerinden bir başkasıdır. Bu bağlamda, antropoloji disiplini içerisinde de bir eksiklik vardır. Dünya yazınında futbol taraftarları hakkında yürütülmüş olan, ses getirmiş, bilinen, tartışma yaratabilmiş, akademik gündeme girebilmiş antropolojik çalışmalar konunun güncelliği ile kıyaslandığında azdır. Milyonlarca insanın hayatını dolaylı ya da dolaysız yoldan etkileyen böyle bir toplumsal olgunun şimdiye kadar yeterince dikkat çekmemiş olması şaşırtıcı bir durumdur. Bu durumdan yola çıkarak, futbol ve taraftarlık olgusunu kimlik oluşumu ve kültürel farklılaşma kavramları içerisinde tartışmayı amaçlayan bu tez, futbol ile ilgili yapılan daha önceki analizlere de yer vermektedir.

Futbol kültürü üzerine yapılan araştırmaların birçoğu etnografik yöntem kullanılarak yapılmamıştır. Antropolojik bir perspektifle yapılan bu tarz araştırmaların farklı kültürel olgu ve olaylarla, farklı kültürel alanlarla ilişkisinin daha bilimsel bir zemine oturacağı varsayımı bu araştırmanın gerekçelerinden biridir. Futbol taraftarlığı ile ilgili ortaya çıkmış olan çoğu biyografik nitelikli eser bilimsel yöntemlerle yapılan çalışmalar değildir. Kuşkusuz, günümüzde mağazalarda futbol taraftarları ile ilgili birçok esere ulaşılabilir, kitle yayın organlarında bu konuda görüş bildiren birçok gazeteci veya yazara rastlanabilir. Fakat ne yazık ki, konuyla ilgili sistematik ve analitik çalışmaların, özellikle etnografik çalışmaların az olduğu açıktır.

Akademik olarak özgün bir çalışma olma iddiasını içinde barındıran böylesi bir çalışma Türkiye’de de özelliğini korumaktadır. Futbol taraftarlığı hakkında bilimsel çalışmaların eksikliği ve alanın şimdiye kadar hemen hemen boş bırakılmış olmasından dolayı elimizde

bilimsel veriler olmasa da, genel anlamıyla futbolun Türkiye’de en popüler spor dalı olduğunu, hatta futbolun dünyada en popüler spor alanlarından biri olarak algılanabileceği söylenebilir. Toplumsal hayatı bu derecede etkileyen güncel bir olgu olmasına rağmen Türkiye’de, özellikle sosyal bilimciler arasında bu konuya ilgi çok azdır. Futbol taraftarlığı çoğu sosyal bilimci açısından ikincil bir alandır. Yapılacak olan çalışma ise, “futbol taraftarlığı” olgusunu dolaysız bir biçimde inceleyen, bu konuya özel olarak eğilen bir araştırmadır.

Türkiye, dünyada birçok sosyal bilimcinin ilgisini çeken bir bölgede yer almaktadır. Orta-Doğu, Balkanlar ve Kafkasya arasında bulunan Türkiye, sadece jeopolitik olarak değil farklı kültürel örüntülerin yer aldığı farklı coğrafyaların ortasında konumlanmış olmasından ötürü sosyal bilimler açısından da önemli bir ülkedir. Buna rağmen komşu bölgelerimizde yer alan kültürlere olan bilimsel ilgi ülkemizde yetersiz kalmaktadır. Öyle ki, Türk bilim insanları hemen yanı başımızdaki kültürlerle ilgili gerekli olan akademik kaynaklara Avrupalı ve Kuzey Amerikalı sosyal bilimcilerin akademik ve bilimsel araştırmaları sayesinde ulaşabilmektedir. Bu durum, tarihsel ve kültürel olarak oldukça yakın olduğumuz Balkanlar bölgesi için de geçerlidir. Türkiye’de antropolojinin durumuna bakarsak sadece Balkanlarla, ya da yakın bölgelerimizle ilgili olanlar değil, genel olarak kültür-aşırı çalışmaların eksik kaldığını görürüz. Dolayısıyla, Türkiye’nin yakın bölgesinde, özellikle de Balkanlar’da yapılan antropolojik araştırmalar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli kuruluşlarca gerçekleştirilmektedir. Bu bölgede çalışan Türk bilim adamları ise çoğunlukla söz konusu ülkelerde yer alan kurum ve kuruluşlarca desteklenmektedir. Türk bilim adamlarının yaptığı araştırmaların da Türkiye değil, araştırmaya maddi olarak destek veren ülkelerin önceliklerine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, Balkanlarda yapılan antropolojik araştırmaların daha çok Batı merkezli bir bakış açısına sahip oluşunu açıklamaktadır.

Son yıllarda Bosna-Hersek ve Saraybosna ile ilgili olarak yürütülen çalışmalarda burada yaşayan insanların birbirleriyle olan kültürel farklılıklarına bilinçli olarak önem atfedilmekte ve bu kültürel farklılıklar yapılan araştırmalarda etnik ve dini temellere dayandırılmaktadır. Bu araştırma ise Saraybosna’da kültürel farklılıkları incelerken, bakış açısını dini ve etnik temelli dinamiklerle sınırlandırmamaktadır. Futbol taraftarları arasındaki kültürel farklılaşmayı incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın gerekçelerinden biri

de bir toplumdaki kültürel oluşumların sadece dini ve etnik kimlik ekseninde oluşmayacağını, siyasi hayatta dini ve etnik kimliklerin önemli rol oynamasına rağmen kültürün farklı dinamiklere sahip olabileceğini de gösterme çabasıdır. Bunun yanı sıra, araştırmanın bir başka gerekçesi de, kültürel farklılaşma konusunda yapılan bir araştırmada çoğu zaman göz ardı edilen kültürel benzeşmelerin de dikkat alınması gerektiğini göstermektedir.

1.3. Araştırmanın Sorunsalı

Araştırmanın sorunsalı kimlik oluşumunda kültürel farklılaşma kavramının incelenmesine dayanmaktadır. Kültürel kimliklerin oluşmasında, farklılıklar da benzerlikler kadar, hatta kimi zaman benzerliklerin varlığından daha da önemli bir konuma gelebilmektedir. Benzerliklerin tanımı sorunlu bir alan olabilir. Kültürel grupların oluşumunda gruba ait bireylerin benzerliklerinin tanımı da sorunlu bir alan olabilir. Fakat farklılıkların tanımının benzerliklerin tanımından daha sorunlu bir alan olduğunu iddia edebiliriz. Çünkü farklılıklar sadece bir kültürel gruba mensup üyeler tarafından değil, o grubun dışında kalan kişiler tarafından da tanımlanmaktadır. Sorunlu alan burada ortaya çıkmaktadır. Acaba kültürel bir gruba mensup üyeler diğer kişilerle farklılıkları nasıl tanımlarlar, bu farklılıkları hangi dinamiklere göre oluştururlar? Tezin temel sorunsalı da bu soru üzerinde oluşmaktadır.

Kültürel farklılıkların tanımlanması tek taraflı bir süreç değildir. İki veya ikiden çok kültürel grup, kendi kültürel kimliğini oluştururken diğer gruplar tarafından da bu kimliğin tanınması gereklidir. Bu bağlamda kültürel grubun kimlik oluşturma sürecinde sadece o gruba mensup üyelerin değil, grup dışındaki kişilerin de o grubun kimliğini nasıl tanımladıkları önem kazanmaktadır. Bu anlamda iki farklı taraftar grubunun kendilerini ve diğer taraftar grubunu nasıl tanımladığı da araştırmanın odağında yer almaktadır. Taraftarların kendilerini ve diğer taraftarları nasıl tanımladığı, taraftarların demografik özellikleri, eğitim ve varlık düzeyleri, toplumsal cinsiyete bakış açıları, futbolla ilişkileri ve taraftarlık algılayışları, şiddet, ulusal kimlik, kent kimliği, siyaset, yiyecek, giyecek, müzik ve benzeri alışkanlıkları ile aile ve arkadaşlık ilişkileri incelenerek ve bu konulardaki benzeşmeler ve farklılıklar karşılaştırılarak yapılmaya çalışılmaktadır.

Bu bağlamda farklılıkların nasıl yaratıldığı tartışılmakta ve bu farklılıklar yaratılırken diğer taraftar grubunun “öteki” mi yoksa “kültürel yarım” olarak mı görüldüğü araştırmada tartışılmaktadır.

2. ARAŞTIRMA ALANI: TARİHİ VE KÜLTÜREL MEKÂN OLARAK SARAYBOSNA

2.1. Bosna-Hersek ve Saraybosna'nın Coğrafya Konumu

Bosna bölgesi, tarihî olarak bugünkü Saraybosna, Zenica ve Travnik kentleri arasında Bosna nehrinin etrafını kuşatan bölgeye verilen addır. Bosna-Hersek Avrupa'nın güneybatısında, Balkanlar yarımadasında yer alan 51.129 kilometre kare büyüklüğünde ve 2005 yılı tahminlerine göre yaklaşık dört milyon nüfusu olan küçük bir ülkedir ("Bosnia and Herzegovina", CIA The World Factbook) (Bkz. Harita 2.1).

Bosna-Hersek'i dik kenarları kuzeye ve doğuya, hipotenüsü ise güney-batıya dönük olan, güneyi ve batısı olmayan basit bir dik üçgene benzetebiliriz. Üçgen biçimli bu ülke kuzey ve güney batısından en uzun sınırlarının bulunduğu Hırvatistan topraklarıyla çevrilidir. Doğusunda ise Sırbistan ve Karadağ'la komşudur (Bkz. Harita 2.2).

Bosna-Hersek'in kendisi ve komşularının hepsi eski Yugoslav cumhuriyetleridir. Bosna-Hersek Adriyatik kıyısındaki 20 kilometrelik Neum sahil şeridi dışında denizle bağlantısı olmayan bir kara ülkesidir. Ülke topografik olarak iki ana bölüme ayrılır: Kuzeyde Bosna-Hersek ve Hırvatistan sınırının bir kısmını oluşturan Sava nehri ile Bosna-Hersek topraklarından geçmeden Sırbistan-Hırvatistan sınırının bir kısmını oluşturan Tuna nehirlerinin oluşturduğu verimli Panonya ovası ile Bosna-Hersek'in orta ve güney kısmında doğu-batı yönünde uzanan sarp Dinar Alpleri (Bkz. Harita

2.3). Bosna-Hersek isminden de anlaşılacağı gibi Bosna ve Hersek olarak adlandırılan iki coğrafya bölgesine ayrılır. Hersek bölgesi Bosna'nın güney ucundaki bölgeye verilen isimdir (Bkz. Harita 4).

Dinar Alplerinden doğup Adriyatik'e dökülen Neretva nehrinin oluşturduğu vadinin başına kurulu olan Mostar kenti iç Bosna ile Adriyatik kıyısı arasında yer almasından ötürü bu bölgenin en önemli iktisâdi ve kültürel merkezidir. Bölge bahar aylarında ve kışın

Bosna'nın en önemli iktisadî varlığı zengin maden kaynaklarıdır. Bölge Orta Çağ'dan bu yana işletilen gümüş, bakır, demir ve kömür madenleriyle bilinir. Yugoslavya döneminde bu madenlerin bölgedeki varlığından dolayı demir-çelik ve buna bağlı olarak özellikle savaş sanayi gibi ağır sanayi kollarının gelişmiş olduğu Bosna, savaşta altyapının zarar görmesi ve altyapıyı yeniden düzenleyecek maddi kaynaklara ve siyasi istikrara sahip olamamasından dolayı bu kaynaklarını değerlendirememektedir. Ülkede dar vadilerden geçen birçok akarsuyun olması, hidroelektrik santraller sayesinde ülkenin ihtiyacından fazla elektrik enerjisi üretmesini sağlamaktadır. Bosna Hersek'in resmî parası Konvertible Mark'tır (Bkz. Resim 2.1).

Resim 2.1: Bosna para birimi Konvertible Marka: 200 KM'lik üzerinde Nobel ödüllü yazar İvo Andrić'in resminin işli olduğu banknot. (Bosnia Herzegovina Paper Money, Numismondo)

Savaş sırasında Bosna'da geçerli olan en önemli para birimi olan Alman Markı, savaş sonrasında ülkenin resmî para birimi olarak kabul edilmiştir. Fakat Avrupa Birliği ülkelerinin resmî para birimi olarak Avro'ya geçiş yapmaları sonucunda Alman Markı'nın da tedavülünden kaldırılmasıyla Bosna-Hersek 22 Haziran 1998 tarihinde ulusal para birimi olarak *Konvertible Marka*'yı tedavüle çıkarmıştır (Schuman 92). Konvertible Marka kuru Avro-Alman Markı değişim kuruna sabitlenmiştir. Bir Avro 1,95 KM'dir. Savaş öncesine göre savaştan sonra Bosna-Hersek'te sınıî üretim yüzde 80 oranında düşüş göstermiştir (87). Gayri Safi Milli Hâsıla'nın yüzde 19'u tarımsal üretim, yüzde 23'ü sanayi, yüzde 58'i ise hizmet sektöründen sağlanmaktadır (90). Var olan maden zenginliklerine rağmen, siyasi istikrarsızlık ve yolsuzluk madenlerin işletilmesinde en önemli sorun olarak bilinmektedir. Hizmet sektöründe ise savaştan bu yana Bosna'da varlık gösteren yabancı yardım kuruluşlarının önemli bir etkisi vardır. 1992–1995 yılları arasında yaşanan savaştan sonra kişi başına düşen yıllık ulusal gelir ise 1.900 Amerikan Doları'ndan, 500 Amerikan Doları'na gerilemiştir (87). Bosna'da işsizlik oranı da çok yüksektir. Resmî olarak

açıklanan işsizlik oranı yüzde 40'tır (89).¹ Ülkedeki istikrarsızlık yabancı sermayenin yatırım yapmasını da engellemektedir.

İlki 1851 yılında Osmanlı idaresi tarafından yapılan nüfus sayımlarına göre, Bosna-Hersek'in nüfusunun tarihsel gelişimi şu şekildedir (Cecić, 28 ve CIA The World Factbook "Bosnia and Hercegovina"):

Tablo 2.1: Bosna-Hersek'te Nüfusun Tarihsel Gelişimi.

<i>Yıllar</i>	<i>Nüfus</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Nüfus</i>
1851	440.733 ²	1948	2.565.277
1876	1.051.485	1953	2.847.459
1879	1.158.164	1961	3.277.948
1885	1.366.091	1971	3.746.111
1895	1.568.092	1981	4.124.256
1910	1.898.044	1991	4.354.991
1921	1.890.440	2005	5.613.414
1931	2.323.555		

(Cecić, 28 ve CIA The World Factbook "Bosnia and Hercegovina")

Bosna-Hersek'te üç ana etnik grup yaşamaktadır. Bunlar: Sırlar, Hırvatlar ve Boşnaklardır (Bosnalı Müslümanlar). Dilleri ve hatta gelenek ve görenekleri hemen hemen birbiriyle aynı olan Sırp, Hırvat ve Boşnaklar arasındaki ayrım din farklılığıyla belirlenmiştir. Sırlar Ortodoks, Hırvatlar Katolik, Boşnaklar ise Müslüman'dır. Bosna-Hersek'teki etnik grupların ülke nüfusunda dağılımı da aşağıdaki gibidir (Bkz. Tablo 2.1: Bosna-Hersek'te etnik grupların nüfustaki dağılımı).

¹ Bosna-Hersek'te bir çok çalışan ve işverenin ağır vergi yükünden kaçınmak için kayıtdışı istihdama yöneldiklerigörülmektedir. Bu durum da kayıtlı işsiz oranını yükseltmektedir.

² Sadece erkek nüfus sayılmıştır. Şu anda Karadağ ve Sırbistan sınırları içerisinde kalan Sancak bölgesi de bu sayıma dâhil edilmiş, Hersek bölgesi sayımın dışında tutulmuştur (Cecić, 28).

Tablo 2.2: Bosna-Hersek'te Etnik Grupların Nüfustaki Dağılımı.

	1961 (%)	1971 (%)	1981 (%)	1991 (%)	2000 (%)
<i>Hırvat</i>	21,7	20,6	18,4	17,3	14,3
<i>Boşnak</i> ¹	25,7	39,6	39,5	43,7	48,0
<i>Sırp</i>	42,9	37,2	32,0	31,3	37,1

(Cecić, 127 ve CIA The World Factbook “Bosnia and Hercegovina” 2006)

Bosna-Hersek'in resmî dili Bosnaca'dır². Bosnaca bir etnik gruba değil bir coğrafya bölgesine atıfta bulunan bir dildir. Bosnaca, Güney Slav dillerine ait bir Hint-Avrupa dilidir. Sırpça ve Hırvatçayla hemen hemen aynı dil olan Bosnacanın bu dilerden en önemli farkı, dinî ve kültürel yakınlıktan dolayı birçok Osmanlıca sözcüğe sahip olmasıdır. Ayrıca, Hırvatistan Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Hırvat dilinde özelleştirme siyaseti uygulamış, Hırvatçayı Sırpça ve Bosnaca'dan farklılaştırmak için yeni sözcükler türetmiştir. Bundan dolayı son 15 yılda Bosnaca ve Hırvatça arasındaki farklılıklar da artmıştır. Bosnaca ve Sırpça arasında ise kullanılan alfabe ve lehçede farklılıklar vardır. Bosnaca *Jekavica* (Yekavitsa), Sırpça ise *Ekavica* (Ekavitsa) lehçeleridir. İki lehçe arasındaki tek fark bazı sözcüklerde “-j” harfinin okunup okunmamasıdır. Örneğin süt sözcüğünün Sırpça'daki karşılığı *mleko* olarak, Bosnaca'da ise *mljeko* (mlyeko) olarak telaffuz edilmektedir. Aşk sözcüğü Sırpça'da *lubav*dir, Bosnaca'da ise *ljubav*dir.³ Bosnalı Sırlar savaştan öncesine kadar *jekavica* lehçesini kullanırken günümüzde milliyetçiliğin etkinliğiyle beraber *ekavica* lehçesinin kullanımı da yaygınlaşmaktadır. Bosnalı Sırlar, eski Yugoslavya topraklarındaki diğer Sırlar gibi Kiril alfabesini, Boşnaklar ve Hırvatlar ise Latin alfabesini kullanmaktadır. Günümüzde resmî yerlerde her iki alfabe de kullanılmaktadır. Eski Yugoslavya döneminde okullarda bir hafta Kiril, ertesi hafta ise

¹ Başvurulan kaynakta Boşnaklar “Müslüman” olarak tanımlanmıştır.

² Bosna-Hersek'in resmî dili *Bosanac* olarak tanımlanmaktadır. Bosanac aynı zamanda Bosnalı anlamına da gelmektedir. Her ne kadar buradan yola çıkarak konuşulan dil “Bosnaca” olarak tanımlansa da, “Boşnakça” ya da “Bosna dili” de Türkiye’de Bosna’yla ilgili yayınlanan eserlerde göze çarpmaktadır. Boşnak tarihi kimliği konusunda çalışmalar yapan Aydın Babuna konuyu “National Identity, Islam and Politics in post-Communist Bosnia-Herzegovina” (Komünizmden Sonra Bosna-Hersek'te UlusalKimlik, İslam ve Siyaset) başlıklı makalesinde irdelemekte ve “Bosna dili” kavramını kullanmayı tercih etmektedir (Babuna, “National Identity, Islam...”).

³ Karadağ ve Sırbistan sınırları içerisindeki Sancak bölgesinde yaşayan Boşnaklar da *Ekavica* lehçesi kullanmaktadır.

Latin alfabesi kullanılmaktaymış. Günümüzde ise Bosna-Hersek Federasyonu’nda Latin Alfabeti kullanılırken, Sırp Cumhuriyeti’nde ise Kiril alfabesi kullanılmaktadır.¹

Bosna-Hersek’in başkenti Saraybosna, ülkenin tam merkezinde Dinar Alpleri’ne ait Romaniya, Trebević, Ozren ve Igman dağlarıyla çevrili Saraybosna Ovası üzerine kurulmuş bir kettir (Bkz. Harita 6: Saraybosna kentinin coğrafya konumu).

Harita 2.6: Saraybosna’nın coğrafya konumu.
(Donia 2006: 9)

Saraybosna Bosna nehrinin bir kolu olan Miljacka deresi boyunca doğu-batı yönünde uzanır. Türkiye’deki Bolu ve Bursa kentlerine görünüm olarak benzemektedir. Kenti çevreleyen dağlar önemli sayfiye yerleridir. Kentin batı yakasında Ilidža ilçesindeki Bosna nehrinin kaynağı bunların arasında en çok bilineni ve ziyaret edilenidir. Dağ ikliminin egemen olduğu Saraybosna, kış mevsiminde kar yağışının yoğun olması ve etrafındaki dağların kayak

sporü için uygun olmasından dolayı bir kış turizmi merkezidir. 1984 Kış Olimpiyatları da bu kentte yapılmıştır. Saraybosna’da Temmuz ayı ortalama sıcaklığı 19 derece iken Ocak ayı ortalama sıcaklığı ise -1 derecedir (Grad Sarajevo “O Sarajevo”). Kış turizminin yanı sıra Saraybosna, Bosna-Hersek’in sanayi, ticaret ve kültür-sanat merkezidir. Saraybosna eski Yugoslavya döneminde Yugoslavya’nın kültür başkenti olma özelliğini savaş yüzünden kaybetmiş olsa da, yıl boyunca *Sarajevska Zima* (Saraybosna Kışı) ve Avrupa’nın önemli film festivallerinden Saraybosna Film Festivali gibi etkinliklerle, Balkanlar’ın kültür ve sanat yaşamında yeniden ön plana çıkmaya başlamaktadır.

Saraybosna dört belediyeden oluşur. Bunlar *Stari Grad* (eski kent), *Centar* (merkez), *Novi Grad* (yeni kent) ve *Novo Sarajevo*’dur (yeni Saraybosna). 1991 yılında yapılan son nüfus sayımında 529.672 kişinin yaşadığının belirlendiği Saraybosna’nın günümüzdeki nüfusu 297.416’dır (Grad Sarajevo “O Sarajevo”).

¹ Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti (*Republika Srpska*) arasındaki idari bölünmenin detayı bir sonraki konu başlığında tartışılacaktır.

2.2. Kısa Bir Bosna-Hersek Tarihi

Bosna-Hersek tarihi, kültürel kimliklerin oluşma süreçleri göz önüne alınarak beş farklı dönemde incelenebilir: Osmanlı öncesi, Osmanlı Dönemi, Avusturya-Macaristan Dönemi, Yugoslavya Dönemi ve Yugoslavya'nın dağılmasından sonraki dönem. Osmanlı Dönemi'nde Boşnaklar Müslüman olmuşlardır. Osmanlı Dönemi öncesinin genel hatlarıyla bilinmesi, bu süreci anlamamızı kolaylaştırır. Modernite öncesi dönemde Bosna kültürünün en önemli girdileri Osmanlı Dönemi'nde olmuştur. Bosna'nın kültürel örüntülerinin oluşmasında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı bulunduğu 1878–1918 arası dönem, kısa olmasına rağmen önemli etkilere sahiptir. Bu dönemden 1991 yılına kadar varlığını sürdüren Yugoslavya Dönemi de Bosna-Hersek'teki kültürel ilişkileri etkileyen önemli vektörlere sahiptir. 1991 yılında, bağımsızlıktan sonra yaşanan savaş ve savaş sonrası dönem de yakın tarihteki kültürel oluşumları anlamamıza yardımcı olacak girdileri sağlayacaktır.

Bosna-Hersek'in tarih içerisinde hiçbir zaman ırksal açıdan homojen bir toplum olmadığı görülür (Malcolm, 29). Friedman Bizans ve Roma, dolayısıyla da Ortodoks ve Katolik dünyasının tam ortasında yer alan Bosna'nın bu iki din arasında daima çekişme alanı olduğunu belirtir. Fakat dağlarla kaplı bölgenin zorlu coğrafya koşulları Bosna'nın tam anlamıyla bu iki kiliseden birine bağlanmasını her zaman güçleştirmiştir (11). Bosna, sadece Katolik ve Ortodoks kiliselerinin değil, daha sonra İslâmiyet'in bölgede yayılmasıyla üç farklı inancın çekiştiği ve aynı zamanda yan yana yaşadığı bir bölge olmuştur (Bkz. Harita 2.7).

Harita 2.7: İnançların kaynaşma ve çekişme alanı olarak Bosna.
(Hupchick vd., 8)

Bosnalıların da ait olduğu Slav halklarının ortaya çıkış dönemi bugün de hâlâ tartışma konusudur. Akın, Ortaçağ'ın ilk yüzyıllarında yazının Slav kavimleri arasında bilinmiyor olması ve dönem tarihçilerinin Orta Avrupa hakkında ayrıntılı yazılar bırakmaması nedeniyle, Slav kavimlerinin Roma ve öncesindeki dönemlerdeki yayılışları hakkında bilgi sahibi olmanın güçlüğünden bahseder (244). Genel olarak Slavların beşinci ve yedinci yüzyıllar arasında, günümüzdeki Belarus'un güneyinde yer alan Pripet bataklıklarından doğu, batı ve güney yönlerine doğru dağıldıkları kabul edilmektedir (Hupchick ve Cox, 4).

Güney Slavların Balkanlar'a gelmesinden önce de bölgede çeşitli kavimler yaşamaktaydı. Bosna-Hersek'te erken Taş Çağı'ndan bu yana insan varlığının olduğu arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkmıştır (Lovrenović, 13). M.Ö. 1000 yıllarında İliryalılar Adriyatik kıyılarından Bosna'nın içlerine doğru yerleşmeye başlamışlardı (19). M.Ö. dördüncü yüzyılda Adriyatik kıyılarında Yunan kolonilerin oluşmaya başlaması merkez Bosna'daki kültürel yaşamın zenginleşmesinde önemli etkileri beraberinde getirmiştir (21). Daha sonra Roma egemenliğine geçen Bosna'ya, Roma'nın çöküşüyle beraber Tuna'yı geçip kuzeyden gelen Slavların ve başka halkların yerleştikleri görülür. Bu halklar arasında Avarlar ve Bulgarlar da vardır. Hatta Friedman'a göre, Slavların bölgeye göçü kuzeydeki Avarlar'ın zorlamasıyla olmuştur. Avarlar'ın Tuna'nın güneyine geçmeleriyle beraber gelişkin bir siyasi yapıyı henüz kuramamış ve Friedman'ın deyiimiyle "yabanıl ve ilkel" bir hayat tarzına sahip olan Slavlar, Avarların bu bölgeye gelmesiyle, Avar ordularında yer almaya başlamışlar ya da daha da güneye Dalmaçya kıyılarına göç etmişlerdir (8). Bosna'da

yapılan arkeolojik araştırmalarda Avar dönemine ait buluntular ortaya çıkmaktadır (Malcolm, 36). Örneğın, Bosna hükümdarlarına verilen *ban* ismi, Avar kökenli bir sözcüktür. Balkanlara gelen bu yeni kavimlerin oluşturduğu Balkanlar'daki etnik yapı 7. ve 11. yüzyıllar arasında karmaşıklık gösterir. Bu dönemde birbirini izleyen fetihler ve ittifaklar özellikle Batı Balkan tarihinin söz konusu dönemde kopuk ve karışık olmasını doğurmuştur (40). Bu durum 11. yüzyıl sonunda değişiklik göstermeye başlar. 1102 yılında bölgenin Macarlar tarafından ele geçirildiği bilinmektedir (42). Bu bölgenin isminin *Bosona* olduğu Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenetos tarafından 958 yılında yazılan kitapta belirtilmektedir (41). 1160 yılında Bizans İmparatorluğu tarafından ele geçirilen bölge ancak on yıl boyunca Bizans'ın elinde kalabilmiş, daha sonraki on yıl boyunca süren savaşlar sonucunda 1180 yılında Ban Kulin bağımsız Bosna devletinin kurulduğunu ilan etmiştir (43). Bu devletin varlığı 1463 yılına kadar devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun fethinden önce 15. yüzyılda Osmanlı akıncılarının bölgeye akınlar düzenledikleri bilinmektedir (Bora, "Bosna-Hersek: Yeni Dünya..." 16). Bosna'nın tamamının Osmanlılar tarafından fethi uzun bir zaman dilimine yayılmıştır. Lovrenović, 140 yıllık bir süreç olan fethin 1528 yılında Jajce kalesinin düşmesiyle sonlandığından bahseder (Lovrenović 50). Araştırmacılar, Osmanlı Dönemi öncesinde Bosna'daki dini inancın yapısı ve özellikleriyle ilgili ortak bir kanıya varabilmiş değillerdir. Tartışmalar iki farklı görüş ekseninde devam etmektedir. Daha yeni olan görüş Ortodoks ve Katolik kiliselerinden farklı Hristiyan uygulamalarına sahip olan Bosna Kilisesi'nin heretik olmasa bile coğrafi sınırlarla belirlenmiş "ulusal" bir kilise olduğunu iddia etmektedir. Daha eski ve daha çok desteklenen olan görüşe göre, Balkanlar'da yaygın olan heretik bir inanç olan *Bogomilizm*'e Bosnalılar da yakındır (Lovrenović 51). Albayrak, Bogomillerle ilgili sağlıklı bilgilere erişimin güçlüğünden bahsetmektedir. Bunun nedeni de Bogomiller'e dair bilinen her şeyin kaynağının Bogomil karşıtları tarafından yazılmış olmasıdır (33). Bogomil Slav dillerinde "Tanrı'nın sevdiği" anlamına gelmektedir ve bu heretik öğretinin ilk çıkış yeri Bulgaristan'dır (33). Bogomilizm, Hristiyanların *kanonik* olarak kabul ettikleri kutsal metinleri geçerli saymamaktadır (41). Albayrak Bogomilizm'in, yönetici sınıflara karşı tepkisel olan Slavlar arasında yandaş bulmakta zorlanmadığını iddia etmektedir (126). Hristiyanlıkla zaten yeni tanışmış olan, okuryazarlığın çok düşük olduğu ve feodalizmin zulmünden yılmış olan Slavlar bu tepkilerini Bogomil inancına yaklaşarak

yansıtmaktaydı (137). Bulgaristan ve Sırbistan’da büyük zulme uğrayan Bogomillerin, daha çetin bir coğrafya olmasından ötürü, üstelik de Ortodoks ve Katoliklerle çatışma içinde olan Bosna topraklarına göç ettiği iddia edilmektedir (164). Albayrak, Bogomilizmin Bosna’da var olduğunu belirtmekte ve bunun için ülkenin her tarafında bulunan mezar taşlarını kanıt olarak göstermektedir (234).

Bosnalıların dini inançları ne olursa olsun gerek Ortodokslar tarafından, gerekse de Vatikan tarafından “sapkın” olarak tanımlandıkları bilinmektedir. Lovrenović, Ortodoks ve Katolikler arasında kısıtlanmış ve sürekli olarak saldırılara maruz kalan Bosna’ya yapılan bu müdahalelerin, dini olmaktan çok siyasi olduğu görüşünü savunmaktadır (53). Osmanlı’dan önce heteredoks bir Hristiyanlık anlayışına sahip olan Boşnaklar Katolik ve Ortodoks kiliselerinin baskılarına rağmen kendi özgün inançlarını sürdürüyorlardı. Boşnakların bu inançlarından dolayı Bektaşi tekkeleri aracılığıyla İslâm’ı seçmekte zorlanmadıkları bilinmektedir. Albayrak, Şeyh Bedreddin isyanının ortaya çıktığı bölgelerle, Bogomillik inancının ortaya çıktığı bölgelerin birbirleriyle örtüştüğünü belirtmektedir (294).¹ Bektaşi tekkelerinin Osmanlı döneminden önce de Balkanlar’da kurulmuş olduğu bilinir (Bora “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 20) Her ne kadar Boşnakların farklı bir Hristiyan anlayışına sahip oldukları için Müslümanlığı benimsemelerinin daha kolay olduğu görüşü genel olarak kabul görse de, Malcolm Türklerin (Osmanlıların) bölgeyi ele geçirdiğinde, Bosna Kilisesi’nin çoktan yıkıldığını ve varlığının son bulduğunu öne sürmektedir (Malcolm 87). Boşnakların Müslüman olmasında bir diğer önemli etken ise Osmanlı döneminde farklı din ve dillere hoşgörüyle yaklaşılmasıdır. Brown bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Farklı dil ve din mensuplarına kurumsallaşmış hoşgörü, etnik işbölümü ve milletlere tanınan özerklikten oluşan bütün bu yapı, Ortaçağ ve Erken Modern Dönem Avrupası’nda Hristiyan olmayanların ve farklı mezhepten Hristiyanların sistematik şekilde kıyım ve zulme uğramasıyla tam bir karşıtlık oluşturur (367).

Bir yandan Vatikan’ın bir yandan da Ortodoks patriklerin saldırısına uğramış olan Boşnaklar için Osmanlı egemenliği görece dini özgürlük ortamı hazırlıyordu. Udovički, etnisitenin önemsiz olduğu Osmanlı toplumunda İslâm’ın zorla kabul edilmediğinden bahseder (22). Bunun yanı sıra, Osmanlı yönetiminin diğer Balkan ülkelerinde uyguladığı

¹ Albayrak bu iddiasını mezartaşlarına bakarak ortaya atmaktadır. Bu yöntem ise tartışılabilir.

“tumar” sistemini buraya getirmeyip, var olan mülkiyet ilişkilerini olduğu gibi tutması da yerli toprak sahiplerinin İslâm’ı seçmesinde etken olmuştur (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeni’nin...” 19). Osmanlıların Hristiyan-Müslüman gözetmeksizin Balkan ülkelerinde kendilerinden önceki arazi hukukunu koruduğu bilinmektedir (79). Osmanlı idaresi Balkanlar’da ele geçirdiği diğer yerlere nazaran Bosna’ya daha özerk bir statü de tanımıştı. Bunun en önemli nedeni, İslâm’ı seçen Boşnakların Osmanlı İmparatorluğu’na sadık bir toplum olarak algılanmasıydı.

Osmanlı döneminde Bosna eyaletinin başkenti sadece Saraybosna olmamıştır. Merkezi hükümet tarafından atanan Bosna valisi kimi zaman Banja Luka, kimi zaman da Travnik’te ikamet etmekteydi. Osmanlı’nın Bosna-Hersek valisinin işlevi sadece sembolikti. 1848 yılındaki isyanlardan sonra Osmanlı valisi Saraybosna’ya yerleşmiştir. Lovrenović 1850 yılına kadar yeni atanan Osmanlı valilerinin idari merkez olan Travnik ya da Banja Luka’ya yolculuk ederken Saraybosna’da bir geceliğine misafir olarak kaldığını belirtir (80). Nobel ödüllü Bosnalı ünlü yazar İvo Andrić de, bu dönemde Bosna’ya vali olarak gönderilen Ömer Paşa’yı anlattığı romanında, Osmanlı merkezi hükümet yetkililerinin Saraybosna’ya uzak duruşlarını şu şekilde betimlemektedir: “Travnik’e giden bir vezir Saraybosna’dan geçince bu olay uzun süre akıllardan çıkmazdı (Andrić, *Ömer Paşa* 7). Bosna’nın önemli aydınlarından Temmuz 2008 tarihinde vefat eden Adil Zulfikarpašić Osmanlı egemenliği döneminde Belgrad’da Türkçe konuşanların oranının Saraybosna’da Türkçe konuşanlardan daha fazla olduğunu ifade etmektedir (54).

Bütün bu koşullarla birlikte 16. yüzyılın başında yerli halkın yüzde kırkı İslâm’ı seçmişti (Bora “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 18). Yerli halkın Müslümanlığı seçmesinin bu dönemde hızlanmış olmasıyla, kentli nüfusun artış göstermesi arasında bağlantı vardır. Merkezi idarenin kültürel egemenliğini sağladığı kentlerin nüfusu toplam nüfusa göre 1489 yılında %3 iken, bu oran 1542’de %10’a çıkmıştır (Yardımcı, 40). Malcolm Bosna’da Müslümanlığın yayılmasında kentlerin gelişmesi ve yeni yerleşimlerin açılmasının, idari ve iktisâdi merkez özelliğini taşıyan yeni ve gelişen kentlerin Bosnalılar’ın Müslümanlığı seçmelerinde önemli bir rol oynadığını belirtir (123).

Zaman içerisinde Bosna-Hersek Beylerbeyliği Osmanlı İmparatorluğu için önemli bölgelerden biri haline dönüştü. 1580’de Bosna-Hersek Beylerbeyliği’nin Osmanlı

ordusuna 10.000 asker verebilen önemli bir eyalet konumuna gelmesi ve tarih içerisinde Osmanlı yönetiminde yirmi Boşnak'ın vezirlik yapmış olması bunu gösterir niteliktedir (Bora "Bosna-Hersek: Yeni Dünya..." 22–23). Daha önce Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı bir eyalet olan Bosna, özellikle askerî anlamda önemli bir konuma gelmesiyle 1580 yılında ayrı bir sancağa dönüştürülmüştür (Yardımcı, 19). Bosna'da Müslümanlığın en önemli özelliği cemaatinin kent kökenli olmasıdır. Bu durum zaman içerisinde kır-kent ikiliğini yaratmıştır. *Begova* (Beysoylu – kentli) ile *Balija* (kır kökenli) Boşnaklar arasındaki ayrım oldukça belirgindir.¹ Bora, Bosna'nın tarihi üzerinde çalışma yapan araştırmacıların Bosna'da üç değil, dört etnik grup olduğunu öne sürdüklerini belirtmektedir: Sırlar, Hırvatlar, Müslüman köylüler, Müslüman beyler (Bora, "Bosna-Hersek: Yeni Dünya..." 20). Friedman da Müslüman bey ve Müslüman köylü sınıfı arasındaki toplumsal sınırların herhangi iki etnik grup arasındaki sınırlardan daha keskin olduğunu öne sürer (44). Hatta 17. ve 18. yüzyıllarda meydana gelen ayaklanmalar, yönetici sınıfa karşı ayaklanan köylülerle, üst tabakalara mensup Bosnalı "ayan"lar arasında şiddetli sınıf çatışmalarının olduğunu göstermektedir (Babuna, "Bir Ulusun Doğuşu..." 19).

Osmanlı'nın gücünün azalmasıyla birlikte bölgede 17. ve 18. yüzyıllarda eşkıyalık oldukça yoğunlaşmıştı. Hobsbawm'a göre *Hajduk* ismi verilen bu eşkıyaların ortaya çıkışı özellikle Sırp ve Hırvat milliyetçilerinin öne sürdükleri gibi milli-dini bir tepkinin ifadesi olmaktan öte, feodal sisteme bir tepkiden kaynaklanmaktadır (aktaran: Bora, "Bosna-Hersek: Yeni Dünya..." 25) Bu dönemde kendi imtiyazlarını korumak isteyen Bosnalı ayanlar (veya yerel tanımıyla *kapetanlar*) ayaklanan köylülere karşı Osmanlı idaresinin savunucuları rolündeydiler. Fakat bu rol daha sonra değişecektir.

Siyasi ve iktisâdi sıkıntılarla boğuşan Osmanlı Devleti'nde reform girişimleri için talepler de bu dönemde artmaktaydı. Müslümanlara ve Gayrimüslimlere eşit haklar tanıyan işlevsel bir bürokratik aygıt kurulmasını, eyaletlerin kontrolünü sıkılaştıran daha güçlü bir merkezi yapılanmayı, yerel hükümetlerce toplanan vergilerin merkezi hükümetin görevlendirdiği memurlar tarafından toplanmasını ve Şeria kanunlarının Avrupa'dakilere benzeyen kanunlarla değiştirilmesini amaçlayan Tanzimat Fermanı Bosna'da büyük bir tepkiyle karşılanmıştı. Ayrıcalıklarını kaybetmek istemeyen bey sınıfı sahip oldukları yerel güçleri

¹ Günümüzde *balija* kavramı Boşnaklara ithafen aşağılayıcı bir kavram olarak kullanılmaktadır.

kullanarak Bosna çapında genel bir ayaklanma başlattılar (Friedman 34–35). 1831 Sırp ayaklanması ve bölgedeki çetelerden dolayı gücünü önemli oranda kaybeden Osmanlı Devleti, Bosna isyanını ancak 1859 yılında bastırabilmiştir. Babuna Osmanlı’yla Bosnalı Müslümanlar arasındaki bu çatışmaların “Boşnaklık” bilincinin yerleşmesine katkı yaptığını öne sürmektedir (Babuna, “National Identity, Islam...” 405). Özellikle Yeniçeri ocaklarının kapatılmasıyla beraber Bektaşî dergâhlarının güç kaybetmesi bölgede her ne kadar Sünni ulemanın etkinliğini arttırdıysa da, Boşnakların büyük ölçüde güç kaybetmesine de neden olmuştu. Bu süreçte, önceleri “reformlara” tepki olarak baş gösteren isyanlar, Balkanlar’da Slav milliyetçiliğinin popülerliğini arttırmasıyla ulusal bir nitelik göstermeye başlamıştır (Friedman 36–37).

19. yüzyılda ortaya çıkan milliyetçilik akımının Balkanlar’daki yansıması Rusya’nın da desteğiyle pan-Slavizm düşüncesinin ortaya çıkması ve taraftar bulması olmuştu. Pan-Slavizm’in lokomotif gücü ise Sırp milliyetçiliği idi. Bosnalılar’ı da kendi saflarına çekmek isteyen Sırp milliyetçileri Bosnalı Müslümanlarla Sırplar’ın aynı ulus olduklarını savunuyordu. Hatta, Sırp edebiyatının babası sayılan Vuk Karadžić 1849 yılında yayımlanan *Srbi svi i svuda* (Sırplar bir bütün ve her yerde) başlıklı eserinde Bosnalı Müslümanları “Müslüman Sırplar” olarak tanımlıyordu (Babuna, “National Identity, Islam...” 405). Osmanlı tebaası içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Bosnalı Müslümanlar ise ayrı bir ulus bilince sahip değillerdi ve her ne kadar Sırp milliyetçileri Bosnalı Müslümanları “Müslüman Sırplar” olarak tanımlasa da, bu görüş Osmanlı karşıtı olan Bosnalı aydınlar arasında taraftar topluyordu.

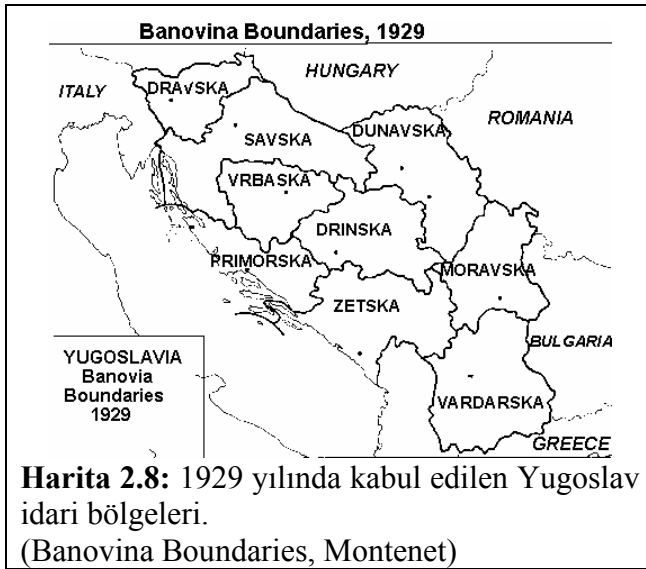
1875 yılında Pan-Slavizm’in etkisiyle ortaya çıktığı iddia edilen Bosna Ayaklanması sonucunda Bosna-Hersek’in Osmanlı egemenliğinden kopmasının ertesinde Bosna-Hersek uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkmaya başlamıştı (Bora, *Yugoslavya: Milliyetçiliğin Provokasyonu* 23) Malcolm Avusturya-Macaristan’ın Bosna’nın yönetimini ele geçirme kararını büyük bir isteksizlik ve tereddütle verdiğini öne sürmektedir (Malcolm 225). Avusturya-Macaristan içindeki Alman liberaller ve Macar milliyetçiler, imparatorluk sınırları içinde yaşayan Slav nüfusun oran olarak artacağı kaygısıyla Bosna’nın ilhakına olumlu bakmıyorlardı (Friedman 59). Fakat 1876 yılında Osmanlı’ya savaş ilan eden Sırbistan’ın Bosna’yı ilhak edeceği çekincesi, Avusturya-Macaristan’ın Bosna’nın sahip olduğu doğal kaynakları kaybetmemek için Sırlardan önce davranarak kendi topraklarına

katmaya itmiştir (58–59). 1463–1878 yılları arasındaki 415 yıllık Osmanlı döneminden sonra Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek’i işgal etmesi ilk başlarda Bosna’daki Müslümanların direnişiyle karşılaşmıştır (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 29) Friedman, işgalin ilk yıllarda Bosna’nın Avusturya-Macaristan için bir kâbus olduğunu belirtmektedir. Küçük para-militer gruplar zorlu coğrafya yapısından da faydalanarak işgalci ordulara karşı çete savaşı veriyorlardı. Bu da Avusturya-Macaristan yönetimini Bosna’da zor duruma sokuyordu. Bu çetelerin Osmanlı tarafından desteklendiği bilinmekteydi (59). 1879 yılında Avusturya-Macaristan’ın Osmanlı’yla yaptığı anlaşmaya göre, İstanbul Şeyh-ül İslâmı’nın Bosna’daki etkinliğinin devam etmesi, karşılığında da, İstanbul’un Bosna’daki çeteleri sakinleştirmesi isteniyordu (60). Babuna Müslüman toplumunda üst sınıf mensuplarının alt sınıflara oranla işgali daha kolay hazmettiklerine işaret etmektedir (*Bir Ulusun Doğuşu* 28). Avusturya-Macaristan’a karşı başkaldırısını sonlandıran Bosnalı Müslümanlara rağmen, İmparatorluk ordusunda askerliğin zorunlu kılınmasından dolayı, Sırbistan’a karşı savaşa ihtimaliyle karşı karşıya kalmak istemeyen Bosnalı Sırların merkezi hükümetle sürtüşmeleri devam etmekteydi (Friedman 61). Askerliğin zorunlu kılınması ve Hristiyan bir orduda askere alınma düşüncesi Bosnalı Müslümanları rahatsız etmekteydi. Bosnalı Müslümanların bu durumdan şikâyetçi olan Sırlarla birlikte 1882 yılında ayaklanmaları Sırp köylülerle Bosnalı Müslüman toprak sahiplerinin ilk kez birlikte bir isyanda yer almaları açısından ilgi çekicidir (Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu* 32). Bu dönemde Avusturya-Macaristan yönetimi hem askerî gücüyle, hem de özellikle Bosnalı Müslüman yönetici ve kapetanlarla sıkı ilişkiler yürüterek isyanı bastırdı.

Bosnalı Müslümanlarla Sırların farklı kutuplara çekilmeye başlamasının tarihsel kökeni bu süreçte aranmalıdır. Bu aşamada, Avusturya-Macaristan Bosna’da “sopa-havuç stratejisi” izlemeye başlamış, kendisiyle ihtilafını sona erdiren Bosnalı Müslümanları, Bosnalı Sırlara rağmen kayırmaya başlamıştır. Bosna’ya ulaştırma, iletişim ve sanayi alanlarında çok önemli yatırımlar yapan Avusturya-Macaristan, bir yandan modernist reformlarını uygulamaya koyarken, öte yandan da Bosnalı Müslüman liderlerin toplumsal ve iktisâdi statülerini korumaya özen göstererek, Bosnalı Müslümanların sempatisini toplamaktaydı (Friedman 63). Friedman, Habsburg yönetiminin Bosna’daki rasyonelleştirme politikalarını İslâmî yaşam tarzına özen göstererek, buna zarar vermeyen

bir tarzda uyguladığını belirtmektedir (76). Balkanlar’da zaman içinde daha fazla taraftar toplamaya başlayan Slavların birliğini hedefleyen pan-Slavist milliyetçi akıma karşı, Avusturya-Macaristan Slavlar arasındaki dini farklılıklara vurgu yapıyordu (71).

Bosnalı Müslümanların Avusturya-Macaristan merkezi idaresine desteği, Birinci Dünya Savaşı sırasında Habsburg monarşisinin Osmanlılarla aynı safta yer almasıyla pekişmiştir. Fakat benzer bir şekilde Avusturya-Macaristan’ın Sırbistan’a savaş açması Bosnalı Sırların da merkezi hükümetle aralarındaki zıtlaşmayı daha da derinleştirmekteydi. Friedman, Güney Slav birliği düşüncesinin Sırların ve Hırvatlarla Bosnalı Müslümanların farklı kamplarda yer aldığı Avusturya-Macaristan egemenliğinin bölücü uygulamalarına kurban gittiğini söylemektedir (81). “Boşnak” milliyetçiliğinin önemli savunucularından Adil Zulfikarpašić, Bosna’nın Avusturya-Macaristan tarafından işgalini Bosna vatanseverliğinin doğuşu veya rehabilitasyonu olarak görmektedir (88). Daha önce Osmanlı “millet” sistemi içinde Türklerle Müslümanlık paydasında birleşen ve bu anlamda imparatorluk tarafından dışlanmayan, hatta tam tersine içselleştirilen Bosnalı Müslümanların Bosna vatanseverliğine ihtiyaçları yoktu. Fakat Avusturya-Macaristan işgali bu bilincin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı’nın ardından Doğu Avrupa’da üç önemli imparatorluğun; Habsburg (Avusturya-Macaristan), Romanov (Rusya) ve Osmanlı imparatorluklarının dağılmasıyla bölgede yeni ulus devletler ortaya çıktı. Bu devletler içinde tanım olarak çok uluslu bir devlet yapısı gösteren Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı daha sonra Yugoslavya

ismini aldı. Yeni kurulan bu devlette Bosnalı Müslümanlar ulus olarak tanınmamıştı. Bosnalı Müslümanların savaşta kaybeden tarafta yer alması bunun nedeni olarak gösterilmektedir (Friedman 89). Kendilerini ulusal anlamda ifade edemeyen Bosnalıların kimlik krizi 1929 yılında yapılan monarko-faşist darbeye daha da pekişti ve bu dönemde

Yugoslavya tarihî sınırlarla ilintisiz dokuz ayrı bölgeye (*banovina*) ayrıldı (Bora, “Bosna:Yeni Dünya...” 38) (Bkz. Harita 2.8). Bu bölgelerin hiçbirinde Boşnaklar nüfus olarak çoğunluğu oluşturmamaktaydı. Artık, Bosnalıların kendilerini tanımlayacakları idari bir bölge de kalmamıştı.

Yeni kurulan devlette Bosnalı Müslümanlar genel olarak Hırvatlara daha yakın durmuşlardır. Fakat Bosnalı Müslümanların Hırvatlarla değil Sırlarla yakınlaşmasını savunan Bosnalı Müslüman siyasetçiler de vardı. Savaşta kaybeden tarafta yer alan Bosnalılar yeni kurulan devlette Güney Slavlık düşüncesinin etkisiyle, farklı bir ulusal kimlikle değil, Yugoslav kimliği altında kendilerini Müslüman kimliğiyle tanımlamaya başladılar. Bu tercihin bir zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. Nitekim yeni devletin yöneticileri iki savaş arası dönemde Bosnalı Müslümanlar Müslüman Sırp ya da Müslüman Hırvat olarak tanımlıyorlardı. 1919 yılında kurulan Müslüman partisi *Jugoslavenko Muslimanske Organizacija* (Yugoslav Müslüman Örgütü) Bosnalı Müslümanlar üzerindeki ulusal baskıyı hafifletmek amacıyla “Yugoslavlık” kavramına sarıldı (Babuna, “National Identity, Islam...” 406). Partinin ismi de bu düşüncenin siyasi arenadaki bir yansımasıdır (Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu* 191). Müslümanlarla Sırların birlik olmasını engelleme amacı ile Habsburg idaresinin Bosna-Hersek’ten sorumlu devlet bakanı Kallay tarafından geliştirilen *Bošnjaštvo* kavramı artık bir tabu olarak görülmeye başlanmıştı ve durum İkinci Dünya Savaşı sonrasında dahi devam edecekti.

27 Mart 1941’de Alman Hava Kuvvetleri’nin Belgrat’ı bombalamasıyla başlayan Nazi işgali döneminde yaklaşık 400.000 ile 600.000 arası olduğu varsayılan Yugoslavya vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Bora, bu katliamda ülkedeki genel nüfusa oranlandığı zaman en büyük kaybın Boşnaklar tarafından verildiğini belirtmektedir (“Bosna-Hersek: Yeni Dünya” 40). Alman işgali sırasında kurulan kukla Hırvat *Ustaša* devleti faşist özellikler göstermekteydi ve bu devletin sınırları içinde Sırbistan’ın bir kısmı ile Bosna’nın tamamı dâhil edilmişti. Hırvat *Ustaša* rejimine karşı Sırlar ise benzer bir yapılanma içinde olan *Četnik*(Köken olarak Türkçe bir sözcük olan “çete”den türetilmiştir) safları içinde savaşıyorlardı. Nazilerin Müslümanlar arasında kurdukları *Handzcar* (Hançer) örgütü ise Boşnaklardan beklenen desteği bulamamıştı. Hırvat ve Sırp faşizmi arasında kalan Boşnaklar daha çok *Partizan* kuvvetlerini destekliyorlardı. Nitekim savaşın sonlarına doğru birçok *Handzcar* üyesinin de Partizan saflarına katıldığı bilinmektedir (Bora, “Bosna-

Hersek: Yeni Dünya” 43). Müslümanlar arasında bekledikleri desteği bulan partizanların Yugoslav Ulusal Kurtuluş Antifaşist Konseyi *AVNOJ* (*Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije*), ilk kongresini Kasım 1942’de Bihać’ta, ikinci kongresini ise Kasım 1943’te Jajce’de düzenlemiştir (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya” 44). Her iki kent de Bosna’dadır.

Savaştan sonra sadece Slovenlerin, Hırvatların ve Sırpaların değil, Yugoslavya içinde yaşayan hemen hemen tüm halkların “kurucu ülke” ya da “etnik azınlık” olarak kabul görüldüğü Yugoslavya, çoketnili bir yapıya sahipti. Bora, Yugoslavya’nın altı kurucu ülkesinden birisi olan Bosna-Hersek’in başlı başına “bir Yugoslavya” olduğunu iddia etmektedir (Bora, *Yugoslavya: Milliyetçiliğin Provokasyonu* 12). Bora’ya göre Yugoslavya’da ‘birlikte yaşama pedagojisi’ açısından en gelişkin toplumsal gerçeklik Bosna-Hersek’inkiydi (“Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 10). Bosna-Hersek’in ilk cumhurbaşkanı Alija İzzetbegović söz konusu çoketnili yapıyı korumak için savaşın çıkışına kadar umudunu kaybetmemiş, bu yolda çaba harcamıştır.

Yugoslavya döneminde resmî açıdan Bosna-Hersek’in tanımında bazı sorunların olduğu göze çarpmaktadır. Brown, bu sorunun nedenini Bosna-Hersek’in diğer kurucu cumhuriyetler gibi “ulusal” değil “tarihsel” bir devlet olarak tanımlanmasını göstermektedir (327). “Boşnak”lar, Yugoslavya tarihi içinde farklı terimlerle ifade edilmiştir: 1948 yılında “Ulusal olarak tanımlanmamış Müslüman”, 1953 yılında: “Tanımlanmamış Yugoslav” ve 1971’de “millet olarak Müslüman” terimleri kullanılmıştır (127–128). Yugoslavya’nın parçalanması sürecinde 1991’de millet olarak “Müslüman”Boşnakların tanımlanmasından ziyade, daha büyük bir sorun ise iktisadî koşullardı. Ljubljana Üniversitesi Antropoloji Bölümü’ne hazırladığı bitirme tezini daha önce Yugoslavya’nın başka cumhuriyetlerinden gelerek “iç göç” yapmış, fakat Yugoslavya dağıldıktan sonra “yabancı” konumuna düşen gruplar üzerine hazırlamış olan Lidija Jularić bahsi geçen göçün nedenini Yugoslavya’da endüstrinin kötü örgütlenmiş olmasına bağlamaktadır. Örneğin, Bosna’da çıkarılan madenlerin hali hazırda iktisadî olarak daha iyi konumda olan Hırvatistan ve Slovenya’da işlenmesi bu göçü tetikleyen etkenlerdir. Her ne kadar Makedonya ve Kosova kadar olmasa da, Bosna-Hersek diğer cumhuriyetlerden iktisadî olarak daha geri durumdaydı. Bunun da ötesinde, özellikle 1960’lı yıllarda Yugoslavya yönetiminin Müslümanlara yönelik baskı

yaptığı bilinmektedir (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 47). Bu dönemde birçok Boşnak Türkiye’ye göç etmişti.

Maalouf, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışıyla Yugoslavya’nın dağılması arasında benzerlikler olduğunu öne sürer. Her iki tarihsel yapıda da özellikle iktisâdi sorunlardan kaynaklanan felaketlerin sorumluluğunu halklar birbirlerinin üzerine atmaya başlamışlardı (69). Hobsbawm, Doğu Avrupa’da rejimlerin çökmesiyle beraber milliyetçiliğin ya da etnik kökenin dağılan bir toplumda bütünleşme faktörlerini ikame eden bir özellik olduğunu vurgulamaktadır (203). Bu bağlamda, farklı etnik grupları bir arada tutan Osmanlı İmparatorluğu ve Yugoslavya gibi birbirinden bu kadar farklı iki oluşumun “kader ortaklığı”ndan bahsedilebilir. İronik bir şekilde Balkanlarda Osmanlı eserlerinin en iyi korunduğu ülkenin Yugoslavya olması da çarpıcıdır (Bahadır 51).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Doğu Avrupa’da diğer sosyalist ülkelerden farklı bir sistem uygulayan Yugoslavya’nın bu farklılığı sonucunda Sovyetler Birliği ile çatışmaya girdiği bilinmektedir. SSCB’den bağımsız iç ve dış politika izleyen Yugoslavya’da çatışmanın en şiddetli yaşandığı dönemde 5 Temmuz 1948 – 1 Eylül 1949 tarihleri arasında doğudaki Macaristan, Romanya ve Bulgaristan sınırlarında kaydedilen silahlı çatışma sayısı 219’dur (Fyson ve Silberman 43). Ridgeway’e göre Yugoslavya’nın dağılmasının üç nedeni vardır: Lider boşluğu, derin iktisâdi kriz ve liberal siyasi geleneklerin eksikliği (viii). Udovički de benzer biçimdeki etnik yapılara sahip olan fakat parçalanma sürecine girmeyen Kanada ve Belçika’nın aksine Yugoslavya’da çatışmayı hoş görebilecek sivil ve siyasi kurumların olmamasını Yugoslavya’nın dağılışının nedenleri olarak göstermektedir (6) .

Kültürel kimliklerin siyasi kimliklere dönüşmesiyle beraber etnik milliyetçilik de giderek saldırganlaşmaya başlamıştır. Milliyetçiliğin siyasi retorikte ve eylemde ön plana çıkmasıyla “öteki” kurgusuna duyulan ihtiyaç daha da belirginleşir. Miloseviç de 28 Haziran 1989 tarihinde Kosova Meydan Savaşı’nın 600. yıldönümünde aynı kurguyu yapmaktadır. Miloseviç söylevinde şunu demektedir: “Kimse bir daha sizi asla ezmeye yeltenemeyecek” (Silber ve Little 37). Nitekim Bosna’yı kana bulayanlar “meşru kendini savunma” haklarını kullandıklarını iddia etmektedirler. Maalouf da “kendi insanların hayatta kalması için eylemde bulunma” duygusunun Yugoslavya’daki cinayetlerin dayanak noktası olduğunu belirtir (31). Miloseviç’in söz konusu milliyetçi söyleminin Sloven ve

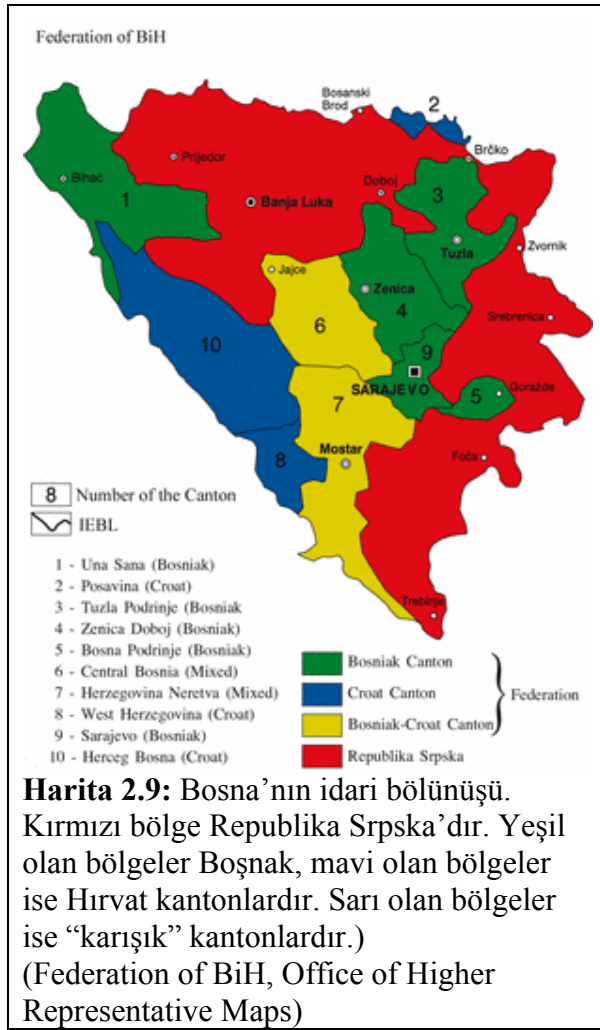
Hırvat milliyetçiliklerini de tetiklediğini iddia edebiliriz. Hırvatistan ve Slovenya'nın 25 Haziran 1991'de bağımsızlıklarını ilan etmesi ve bölgedeki çıkarlarını gözeten Almanya başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin bu kararı acele bir şekilde tanınması Yugoslavya krizinin başlangıcıdır.

1989–1990 yıllarında Yugoslavya çok partili sisteme geçmiştir. 18 Kasım – 2 Aralık 1990'da ilk çok partili serbest seçimlerin yapıldığı Bosna-Hersek'te Ulusal Meclis'in 240 sandalyesinden 202'si ulusal nitelikli partiler tarafından kazanılmıştır. Bu sandalyelerin 86'sı Müslümanlar (Boşnaklar), 72'si Sırlar, 44'ü de Hırvatlar tarafından alınmıştır (Babuna, “BirUlusun Doğuşu...” 198). Babuna, seçimlere ulusal tanımla katılmayan sol partilerin de en çok oyu Müslümanlardan aldığını belirtmektedir (199). En yüksek oyu alan Müslüman *SDA* (*Stranka Demokracke Akcije* - Demokratik Eylem Partisi) hükümeti kurmuştur (198). Her ne kadar “Müslüman” bir parti olarak bilinse de SDA'nın laikliğe sürekli olarak vurgu yaptığı bilinir. Dolayısıyla Sırp milliyetçilerin Şariat hükümlerinin uygulanacağı konusundaki propagandaları gerçeği ifade etmemektedir. Bunun yanı sıra, İzzetbegović'in de her fırsatta Bosna'daki kültürel zenginliğe vurgu yaptığı bilinmektedir (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 37). Fakat bu dönemde milliyetçi partilerin saldırdıkları bir alan da İslâm'ın çoğulcu kültürüdür (11).

Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlıklarına ilan etmesine değin Bosna-Hersek ve Makedonya bağımsızlıktan ziyade daha gevşek bir konfederasyon yapısı taraftarıydılar (Kut 48). Bosnalıların Makedonya lideri Gligorov'la birlikte Yugoslavya'nın konfederasyon şeklinde yeniden örgütlenmesini içeren bir planı hazırlayan İzzetbegović'in bu girişimi Milosević'in projeye olumlu yaklaşımına rağmen Hırvat lider Tudjman'ın reddetmesinden dolayı uygulanamamıştı (Babuna, “National Identity, Islam...” 413) Krizden hemen önce Bosna-Hersek'te yapılan nüfus sayımında 1.905.829 Boşnak'ın nüfusun %43,7'sini, Sırların %31,4'ünü, Hırvatların ise %17,3'ünü oluşturduğu tespit edilmiştir (Babuna, “Bir Ulusun Doğuşu...” 199). Nüfusun yaklaşık %6'sı ise kendisini Yugoslav olarak ifade etmektedir (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...”, 58) Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle Sırp milliyetçiliğinin tehdidi altına giren Bosna-Hersek, Bosna-Hersek'teki Sırp milliyetçi partilerin protesto ederek katılmadığı 29 Şubat 1992'de yapılan referandumda katılanların %62'sinin “evet” oyuyla bağımsızlığını ilan etmiştir (Kut 56).

Seçimlerden sonra kurulan barikatların yarattığı gerilime karşı 5 Nisan 1992 tarihinde Saraybosna’da on binlerce kişinin katıldığı protesto gösterisi bir işe yaramamıştır. Aynı gün Saraybosna Üniversitesi öğrencisi Suada Dilberović’in keskin nişancılar tarafından sıkılan bir kurşunla öldürölmesi Bosna-Hersek’teki savaşıñ başlangıcı olarak nitelendirilebilir (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 8). Bu tarihten itibaren Saraybosna’yı çevreleyen dağlarda konuşlanmış olan mevzilerden Saraybosna bombalanmaya başlanmış ve kent kuşatma altına alınmıştır. Olayların ertesinde 6 Nisan 1992’de Avrupa Topluluğu ölkeleri Bosna-Hersek’in bağımsızlığını tanımıştır (Malcolm 363). Olayların başlangıcında Bosnalılar var olan siyasi huzursuzluğun siyasi çatışma ortamına dönüşeceğine inanmıyorlardı. İvo Andrić, Ömer Paşa isimli romanında bu duruşun tarihî geçmişine değinmektedir: “Saraybosna bir cinayet, en azından herkesin içinde işlenen kanlı cinayetler kenti değildir” (243). Şovenist siyasi kuşatılmışlığa rağmen 28 Haziran 1992’de Belgrad’da Bosna’daki savaş aleyhine 100.000 kişinin katıldığı yürüyüş de savaşa engel olamamıştır (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 178). Kuşatma başladığı sırada Saraybosna’da yaklaşık 80.000 Sırp ve 30.000 de Hırvat asıllı Bosnalı bulunmaktaydı. Savaş sırasında Saraybosna’da yaşayan Hırvat ve Sırpların da önemli bir bölümünün kentin kuşatmasına karşı savaştığı bilinmektedir (158).

Dört yıl süren kuşatmada Batı’nın savaştaki vahşete ilgisiz kaldığı genel bir inanıştır. Batı aynı zamanda sorunun niteliğini kavrayabilecek çabayı da göstermemiştir. Bir dönem Bosna’daki barış arabuluculuğu görevini üstlenen İngiliz diplomat Lord Owen’ın İzzetbegović’e bir jest olarak adalet bakanının Sırp olmasını salık vermesi, fakat hali hazırda adalet bakanının zaten Sırp olması bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 158). 1995 yılında Hırvat ve Boşnak askerî birliklerinin başarılı operasyonları, saldırganları barış yapmaya zorlamıştır. 12 Aralık 1995 tarihinde imzalanan Dayton Anlaşması’nın barıştan ziyade savaşan tarafları açık sınırlarla bölme sonucuna ulaştığını iddia edebiliriz. Bosna-Hersek Federasyonu eski Devlet Başkanı Prof. Dr. Eyüp Ganić de Dayton Anlaşması’nın savaşa son vermesine minnettar olduğunu ancak istikrarlı bir devlet kurmaya engel olduğundan emin olduğunu da eklemektedir (13). Güney, Dayton Anlaşması’nın mevcut koşullarda tek parça bağımsız bir Bosna yerine, bölünmüş bir Bosna olasılığına uygun bir ortam oluşturduğunu belirtir (281).

Dayton Anlaşmasıyla oluşturulan Bosna-Hersek Meclisi'nin 42 üyesinin 28'i Bosna-Hersek Federasyonu'na (Boşnak-Hırvat), 14'ü ise Bosna-Hersek devleti içinde ayrı bir devlet olarak tanınan Sırp Cumhuriyeti'ne (*Republika Srpska*) aittir. Bunun dışında Bosna-Hersek Federasyonu'nun 140 üyeli, Sırp Cumhuriyeti'nin ise 83 üyeli ayrı birer meclisleri vardır. Bosna-Hersek Federasyonu ise kendi içinde 10 kantona bölünmüştür. Bu kantonların üçü Hırvat, beşi Boşnak, ikisi ise karışık kantonlardır (Crampton 287) (Bkz. Harita 2.9).

Bu yapı içerisinde birleşik bir Bosna-Hersek'ten bahsetmek çok zordur. Crampton, imzalanan anlaşma sonucunda Bosna-Hersek'te çokkültürlülüğün büyük bir zarar gördüğünü savunur ve Bosna-

Hersek tarafında kalan bölgelerde yaşayan 100.000 Sırp'ın herhangi bir tehdit altında bulunmamalarına rağmen Sırp Cumhuriyeti'ne göç etmelerini savına örnek olarak verir (286–287). Gazeteci Banu Avar bu karmaşık durumda ortada Bosna-Hersek diye bir devlet yapısının olmadığını, yönetimin ise tamamen Birleşmiş Milletler Yüksek Temsilcisi (Higher Representative) tarafından yürütüldüğünü belirtmektedir (43–44).

Bosna-Hersek'te günümüzde yaşanan en önemli sorun iktisadîdir. Crampton, bu yapı içerisinde iktisâdi durumun dirilmesi için hemen hemen hiç ihtimal olmadığını belirtir (288). Batı ülkeleri de bu sorunun farkında olmasına rağmen gerekli duyarlılığı göstermemektedir. Örneğin 1996 yaz aylarında ABD'nin Bosna'ya hibe ettiği para miktarı SOROS vakfı tarafından hibe edilenden daha azdır (288). Bosna'daki yaşam sadece iktisâdi alanda değil, hayatın her alanında batılı sivil toplum kuruluşları tarafından düzenlenmektedir. Sampson, sivil toplum kuruluşlarının bu etkinliğini sömürgeciliğin yeni

“yardımsever” yapısı olduğunu iddia etmektedir (Sampson 2). *Bosna’nın Kısa Tarihi* adlı çalışması uluslararası akademik toplumda en önemli başvuru kaynağı olarak gösterilen Noel Malcolm, Bosna’nın şu anki idari bölünmüşlüğüne karşın savaştan önce ve sonra Bosna’da toplam 15 yıl geçirdiğini ifade ederek Bosna’da etnik nefret olduğuna inanmadığını belirtir (388).

2.3. Kısa Bir Saraybosna Tarihi

Saraybosna’nın tarihi 1462 yılına dayanır. O yıl Osmanlı hâkimiyetine giren bölgede kurulan kentin 16. yüzyıla gelindiğinde nüfusu yaklaşık yirmi bindi (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 22). Saraybosna kentinin kurulmasından önce de bölgede küçük yerleşimler vardı. Kentin asıl yapılaşması 1462 yılında Bosna valisi olan İsa Bey dönemiyle başlar. Yardımcı, Osmanlı devletinin hem devlet organları hem de kültürel hayatın merkezi, hem de ordu için donatım yeri olma özelliğine sahip olan şehirlerin kuruluşunda etkin bir rol oynadığını belirtir (66). Saraybosna’nın kuruluşu ve gelişimi de bu bağlamda gerçekleşmiştir. Bosna bölgesinde idari bir merkez olarak bu ovayı seçen İsa Bey köprü, cami, hamam, kervansaray, değirmen ve tekke yaptırarak bu yerleşimin sadece idari değil, ticari bir merkez olmasının da yolunu açmıştır (Dizdar 18). İsa Bey döneminde vadinin kuzeydoğu ucuna yapılan konak ise kentin isminin Sarayovası olarak anılmasına sebep olmuştur (Donia 98). Kentin bugünkü ismi Boşnakçada *Sarajevo*’dur. Kent merkezi günümüzde dahi Osmanlı etkilerini ve kimliğini üzerinde taşımaktadır (Bkz. Resim 2.2).

Resim 2.2: Osmanlı mimarî etkilerini taşıyan Saraybosna'dan bir kesit. Miljacka nehri üzerindeki köprü Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna'nın bayındırlaşmasında etkili olan Gazi Hüsrev Bey döneminde inşa edilen Seher-Çehajina köprüsü. (Özgür Dirim Özkan, 6 Mart 2006)

Yardımcı, mahallelerin çoğunun bir mescit, cami veya zaviye etrafında kurulmuş olmasının kentin tam bir Osmanlı kenti özelliği gösterdiğini belirtmektedir (43). Osmanlılar tarafından kurulmuş ve bu tarihî ve kültürel kimliği üzerinde taşıyan Saraybosna Osmanlı döneminde Bosna Müslümanlığının da merkezi olmuştur. Kentteki Hristiyan ve Müslüman nüfustaki değişim şu şekildedir (39):

Tablo 2.3: Tarih İçinde Saraybosna'daki Müslüman-Hristiyan Nüfus Oranları.

	1489 (%)	1530 (%)	1542 (%)
<i>Hristiyan</i>	61	16	7
<i>Müslüman</i>	39	84	93

(Cecić 127)

Kısa dönemde gelişen kent asıl atılımını 1521–1541 yılları arasında Bosna valisi olan Gazi Hüsrev Bey döneminde gerçekleştirmiştir (Dizdar 21). Osmanlı padişahı II. Beyazıt'ın

torunu olan Gazi Hüsrev Bey döneminde kent Osmanlı'nın ve Avrupa'nın önemli kentlerinden biri haline geldi (Ortaylı 151). Öyle ki 1553 yılında sancak merkezinin Saraybosna'dan Banja Luka'ya alınması bile kentin önemini azaltmamıştı (Dizdar 22). Saraybosna iktisâdi açıdan gelişimini bundan sonra da sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönemde Saraybosna'nın iktisâdi hayatında deri, tekstil, gıda ürünleri ve alet üretimi ile ilgili işkolları önemliydi (Yardımcı 46). 1607 yılında yeniden Bosna Sancağı'nın merkezi haline gelen Saraybosna Sırp Ortodoks, Hırvat Katolik, Müslüman ve Musevi toplumlarını içinde barındıran kozmopolit bir yapıya sahipti (Dizdar 23). 1827 yılında baş gösteren Yeniçeri İsyanı ile birlikte Saraybosna Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlu bölgelerinden biri olmaya başlamıştır (27). 13 Temmuz 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi'nde alınan karar sonucu Saraybosna 19 Ağustos 1878 tarihinde Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmiştir (29). Avusturya-Macaristan döneminde kent imar açısından oldukça gelişmiştir. Sadece Saraybosna'ya değil, Bosna'nın önemli kent merkezlerine Monarşi'nin Avusturya kısmından gelen Almanlar, İtalyanlar, Polonyalılar, Ukraynalılar ve Macaristan kısmından gelen Macarlar ve Almanlar Bosna kent kültürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır (Babuna, "Bir Ulusun Doğuşu..." 45). 1895 yılında Saraybosna'da 10.787 yabancı yaşıyordu ve bu da kent nüfusunun yüzde 28,32'sini oluşturmaktaydı (110). Bosnalıların Avusturya'nın kolonileşme politikasına karşı gittikçe artan tepkisi yüzünden bu politika 1908'de terk edilmiştir (45).

Habsburg Dönemi'nde başta Saraybosna olmak üzere Bosna, şehircilikte önemli gelişmelere sahne olmuştur. Osmanlı döneminde imar edilen kent nehir boyunca batı yönüne doğru gelişmeye devam etmiştir. Kentte imara yeni açılan bölgeler haricinde, kent merkezinde de Avusturya-Macaristan kentlerindeki dokulara benzer bir imarlaşma görülmüştür. 4 Haziran 1882'de atanan ve 21 yıl gibi uzun bir süre Bosna valiliği görevini yapan Benjamin Kallay hayat şartları iyileştirilmiş bir Bosna-Hersek'in, Monarşi'nin bu bölgedeki teminatı olduğu düşünüyordu (Babuna, "Bir Ulusun Doğuşu..." 104). Öyle ki, Saraybosna 1894 yılında, Viyana'dan dört yıl önce elektrikli tramvay hattına kavuşmuştu (106–107). 4 Aralık 1880 tarihinde Saraybosna'nın ilk kent planı yürürlüğe konmuştur (Dizdar 30). Habsburg döneminde kent yaşamı açısından önem taşıyan yapıların açılış tarihleri şöyledir: Birahane, Otel Evropa (1882); İtfaiye Merkezi (1883); Grand Hotel (1884); Bosna Eyalet Meclisi, Müze, atlı tramvay, Piskoposluk Binası (1885); katedral,

Şeria Mektebi (1889); Gazi İsa Bey Hamamı (1891); Müzik Akademisi (1893); Aziz Antuan Manastırı (1894); Pazar Yeri (Markale), Elektrik Santrali, Aziz Kiril Methodius Kilisesi (1895); Belediye Meclisi (1896); Hastane, Hotel Central, Çar Köprüsü¹ (1897); Drvenija köprüsü (1898); Evangelist kilisesi, tiyatro (1899); yolların asfaltlanması (1901); açık yüzme havuzu, askerî kışla, meteoroloji istasyonu (1902); kanalizasyon sisteminin yenilenmesi (1903); Kutsal Teslis Kilisesi, Belediye Basımevi (1906); Hırvat Merkez Bankası (1909); Eğitim Merkezi (1911); Ticaret Akademisi, Apolo Sineması, Avusturya-Macaristan Bankası, Ulema Meclisi (1912); Posta Merkezi, Hotel Imperijal, Imperijal Sineması (1913); Adalet Sarayı (1914) (Dizdar, 30–37).

28 Haziran 1914 gününde Saraybosna’da Miljacka nehri üzerindeki Latin Köprüsü’nde Avusturya-Macaristan veliaht prensi Franz Ferdinand’ın Bosnalı Sırp Gavrilo Princip tarafından öldürülmesiyle başlayan Birinci Dünya Savaşı sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun dağılmasıyla Saraybosna da 1 Aralık 1918’de kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı’nın bir parçası olmuştu. 31 Mart 1931 tarihinde yapılan nüfus sayımında Saraybosna’nın nüfusu 78.173 olarak tespit edilmiştir (Dizdar 39). 8 Nisan 1941 tarihinde Alman Hava Kuvvetleri’nin bombaladığı Saraybosna, 17 Nisan günü Hırvat faşist Ustaşa Devleti’nin işgaline uğramıştır (41). 6 Nisan 1945 tarihinde partizanlar tarafından kurtarılan Saraybosna, Yugoslavya’nın kurucu devletlerinden biri olarak kabul edilen Bosna-Hersek’in başkenti olmuştur (41). Sosyalist dönemde kent batı yönüne genişlemesini sürdürmüştür. Bosna-Hersek savaşı başlamadan önce yapılan nüfus sayımında Saraybosna’nın nüfusu 429,672 olarak belirlenmiştir (43). 1322 gün süren Saraybosna kuşatması sonrasında 14 Aralık 1995 tarihinde imzalanan Dayton Barış Anlaşması’yla, Saraybosna Bosna-Hersek Devleti’nin ve Bosna-Hersek Federasyonu’nun başkenti olarak kabul edilmiştir (43).

Saraybosna sadece 20. yüzyıl sonunda yaşanan bu derece kanlı ve vahşi bir kuşatmaya maruz kalan bir kent olmasıyla değil, Saraybosnalıların bu vahşete karşı korudukları insaniyetleriyle de dikkatleri çekmiştir. Bora, Bosna Müslümanlığı’nın eğlenmeye önem veren özgünlüğünden bahseder (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 53). Kültürel

¹ Daha önce ahşaptan yapılmış olan Çar Köprüsü (Careva Čuprija, 15. yüzyılda İsa Bey tarafından yapılmıştı. “Çar” sözcüğü Osmanlı Sultanı için kullanılmaktaydı.

yaşamda da tarih içinde ifadesini bulmuş olan bu tarz savaş sırasında da devam etmiştir. Bora, Saraybosna'nın sadece askerî değil yaşattığı kültürel etkinliklerle de kuşatmaya karşı direndiğini belirtir (161). Miroslav Prstojević de kuşatma altında kültürel ve toplumsal yaşamı anlattığı *Sarajevo Survival Guide* (Saraybosna Yaşam Rehberi) başlıklı kitabında bu durumdan bahseder. Edebiyatçı Aleksandar Hemon da kuşatma sırasında terk etmediği Saraybosna'da yazdığı gerçekçi öyküleriyle kuşatma sırasında yaşamın kültürel yönlerini edebi bir dille gözler önüne sermektedir.

3. YAYINLAR VE KURAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Kimlik Kuramları

Kimlik kavramı, günümüzün en çok tartışılan kavramlarından biridir ve gerçekleştirilen araştırmada temel olarak kimliğin nasıl oluştuğu ve farklılaştığı konularının incelenmesi hedef alınmıştır. Kavramın tanımına bakacak olursak, Türkçe Sözlük'te “kimlik” kavramı şu şekilde tanımlanmıştır:

Toplumsal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü (1182).

Güvenç'e göre; ...kimlik, kişilerin, grupların, toplum veya toplulukların “Kimsiniz, kimlerdensiniz?” sorusuna verdikleri yanıt ya da yanıtlardır (*Türk Kimliği* 3). Bu yanıtta/yanıtlarda ise sadece kimlerden olduğumuz değil, kimlerden olmadığımız da önemlidir. Çünkü kimlerden olduğumuzu belirtirken aynı zamanda kimlerden olmadığımızı da ifade etmiş oluruz. Güvenç, kimlerden olduğumuz ve kimlerden olmadığımızı ifade ederken farklı işlevlere işaret eden üç tür kimlik ifadesine de gönderme yaptığımızı öne sürüyor: Bireysel kimlikler, kişisel kimlikler ve siyasi kimlikler (*Türk Kimliği* 4). İlk ikisi sonuncusuna göre “sorunsuz” olarak tanımlanabilecek bir alanda yer almaktadır. Bireysel kimlikler, kişiyi ötekilerden ayırdığı için, kişisel kimlikler ise isteğe göre değiştirilebildiği için sorun yaratmazlar (*Türk Kimliği* 6). Fakat asıl sorunlu alan “siyasi kimlikler”dir. Jean-François Bayart da siyasi kimliğin sorunlu bir alan olduğundan bahsetmektedir. Bunun için güncel siyasi gelişmeleri örnek olarak gösterir. “Kimlik Yanılsaması” başlıklı kitabını yazma nedenini açıklarken eski Yugoslavya, Kafkaslar, Cezayir ve Afrika'daki Büyük Göller bölgesindeki savaşların nedeninin “kültürel kimliğin” illa ki bir “siyasi kimlik”e denk düştüğü varsayımı olduğunu iddia etmektedir (9). 1990'lı yıllarla beraber yaşanmış olan ve bir kısmı hâlâ devam eden bu çatışmalarda temel sorun kültürel bütünlükler oluşturmamayan söz konusu siyasal toplumların kültürel heterojenliğinin hesaba katılmayıp (103). Bireysel ve kişisel kimliklerin aksine ötekilerden ayrılan sınırların muğlâklaştığı ve istenildiği durumda değiştirmenin zor olduğu, hatta kimi zaman mümkün olmadığı siyasi kimlikler, kimlik sorununun yaşandığı temel alandır.

Güvenç, geleneksel toplumlarda da “kimlik”in olduğunu fakat “kimlik sorunu”nun olmadığını belirtir. Bu sorunun esas olarak toplumsal değişmelerin ivme kazanmasıyla ortaya çıktığını, geleneksel toplum ve topluluklarda “kimlik”in bir soru veya sorun olmadığını ifade eder (Güvenç, *Türk Kimliği* 5). Nitekim Taylor da modern öncesi zamanlarda insanların “kimlik”ten veya “tanınmak”tan söz etmediklerini belirtmektedir. Bunun nedeni, kimliklerin bulunmaması değil, insanların kimlikleri konulaştırmalarına gereksinim duymadıklarıdır (49–50).

Davis de kimlik kavramının tartışmalı bir zemine oturmasında toplumsal değişimlerin baş döndürücü bir hızda gerçekleşmesinin payı olduğunu belirtir. Kimlik sınıflandırmalarının sorunsallaşmasında ve istikrarsızlaşmasında kimlik politikaları ve postmodernizm, kimliğin olduğu toplumsal süreçleri “kimlik”ten ayrı olarak ele almalarıyla en büyük katkıyı sağlamışlardır (5). Özellikle Bayart’ın işaret ettiği örneklerle bu bağlamda bakarsak, değişimlerin hızlı bir biçimde gerçekleştiği bu dönemde kimlik sorunlarının büyük çaplı ve kanlı çatışmalara yol açmasının sebeplerinden birisinin de postmodernizm tarafından sıkça saldırıya uğrayan “vatandaşlık” kavramının istikrarsızlaştırılması olduğunu öne sürebiliriz. Castles ve Davidson vatandaşlık kavramının ortak bir kimlik yaratmasının bir bölgede yaşayan bireylerin siyasi toplulukla uyum sağlamasına katkısından bahsetmektedirler (28). Bu tespitten hareketle kimlik kavramının sorun olmasının özellikle vatandaşlık pratiğinin içeriğinin boşaltıldığı ve dışsallaştırılmasıyla bağlantılı olduğu iddia edilebilir.

Güvenç’in de belirttiği gibi ulusal “kültür” olgusu ulus sınırlarıyla çakışık değildir (*İnsan ve Kültür* 114). Bundan dolayı ulus sınırlarıyla çakışık olmayan kültürel kimliklerin siyasi kimliklere dönüştürülmesi süreci elbette sorunlara yol açacaktır. Vatandaşlık kimliğinin yerine konulan kültürel kimliklerden oluşmuş bu siyasi kimliklerin yarattığı çatışmalar ise postmodernitenin bir sonucu olarak algılanabilir. Vatandaşlık kimliğinin alaşağı edilmesi ve kimlik sorununun ortaya çıkışının en önemli sonuçlarından biri vatandaşlık kimliği haricinde hiçbir kimlik kurgusunun bütünsel ve asli bir kimlik yaratma başarısı gösterememiş olmasıdır. Bayart –vatandaşlık kimliğinin yokluğunda- aslî kimlik yaratma girişimlerinin yol açtığı sorunlardan bahseder, hatta “aslî kimlik”in kendisinin başarısız bir terim olduğunu belirtir (10).

Son yılların tanınmış edebiyat yazarlarından tarihçi, sosyolog Amin Maalouf Boşnak bir ihtiyarın kimlik kurgulamasını örnek olarak verir:

1980'e gelindiğinde, bu adam şöyle derdi: "Ben Yugoslavım!", gururla ve gönül koymadan; daha yakından sorular sorulduğundaysa Bosna-Hersek Özerk Cumhuriyeti'nde yaşadığını ve bu arada Müslüman geleneği olan bir aileden geldiğini belirtirdi.

On iki yıl sonra, savaşın en şiddetli günlerinde aynı adam, hiç duraksamadan ve bastırarak şöyle cevap verirdi: "Ben Müslüman'ım!" Hatta belki de şeriat kurallarına uygun bir sakal bırakmış olurdu. Hemen arkasından Boşnak olduğunu ve bir zamanlar gururla Yugoslav olduğunu vurguladığının kendisine hatırlatılmasından hiç hoşlanmadığını eklerdi.

Bugünse adamımızı sokakta çevirsek önce Boşnak, sonra Müslüman olduğunu söyleyecektir; düzenli olarak camiye gittiğini de belirtecektir; ama ülkesinin Avrupa'nın bir parçası olduğunu ve bir gün Avrupa Birliği'ne katılmasını umut ettiğini söylemeden geçemeyecektir (17).

Postmodernizmin ulus-devlet kavramı içinde tanımlanmış olan vatandaşlık kavramına karşı önerdiği "çokkültürcülük" kavramı da kendi içinde çelişkiler içermektedir. Toplum içerisinde yer alan kimlikleri tanımlamaya ve tanımaya yönelik çokkültürcü kimlik politikası görünüşte lehine çalıştığı kimlikleri dönüştürme işlevini de yüklenerek aslında o kimliğin ifade ettiği kültürün yozlaşmasını ya da asimile olmasını sağlayabilir (Taylor 42–45).

3.1.1. Kimliğin Oluşumu

Yukarıda da değinildiği gibi, kimlik kavramı esas olarak postmodernite ile birlikte sorunlu hale gelmiştir. Postmodernite öncesinde de her ne kadar kimliklerden bahsedebilsek de kimlik kavramının sorunlu bir alan olmadığını görürüz. Bu bağlamda kimlik kavramının tarih içerisindeki farklı dinamiklerini incelemek gerekmektedir. Bu dönemsel incelemeden önce "kimlik" in nasıl oluştuğu açıklanmalıdır. Kimlik kelimesinin Latince kökeni olan *identitas*, Latince "benzer" anlamına gelen *idem* kökünden türemiştir (Jenkins 3). Richard Jenkins'e göre *identitas* temel olarak iki anlamı içinde barındırmaktadır: *Mutlak benzerlik* ve *ayrı edicilik* (6). Bu tanıma göre kimlik inşası bir taraftan benzerlikleri, diğer taraftan da başkalarıyla (ötekiyle) farklılığı vurgular. Bu kurgu özellikle ulus-devletlerin kurulma sürecinde açıkça ortaya serilir. Bu süreçte ulus-devletler arasındaki sınırların inşasıyla ulus-devletler bir yandan kendi bölgesel farklılıklarını gidermeye çalışırken (mutlak benzerliği yaratırken), diğer yandan da kendilerini komşularından farklı tutan kültürel "gümrük" tedbirlerini alırlar (Güvenç, *Türk Kimliği* 117) Bu bağlamda ulusal kültürün oluşumunda *mutlak benzerlik* ve *ayrı ediciliğin* yanı sıra, *tahayyül* ve *sınır* kavramlarının da kimlik

oluşumundaki belirleyicilikleri ön plana çıkmaktadır. Bayart, Cornalius Castoriadis'in 1964'te bu kurguya atıfta bulunan *toplumsal tahayyül* kavramını ileri sürdüğünü açıklar (124). Castoriadis'e göre: "Bir toplumu bir arada tutan şey, o toplumun anlamlar dünyasının bir arada oluşudur." (aktaran: Bayart 124). Bayart, tahayyülün (kurgunun) öncelikle karşılıklı ilişki ve etkileşim olduğunu belirtir (127). Bu ilişki ve etkileşimin ise iki boyutu vardır: Birincisi, bir toplumun zaman içinde öncelleri ve ardılları ile kurduğu, ikincisi ise, farklı toplumlar arasında kurulan ilişkiler ve etkileşimlerdir. Bir kültürün tarihsel mekânını oluşturan ve diğer kültürlerle arasındaki farklılıkları betimleyen bu kurgu "Kan, sperm, toprak, kimlik, özgünlüğe dayanarak kendini kökensel addeden temsilleri kolaylıkla harekete geçirir." (145). Bu hareketin alanı ise kültürel kimliğin siyasal kimliklerle örtüştürülmeye çalışıldığı pratiklerdir. Bayart bu pratiklerin *ikiz-değerliliği*nden de bahseder: "Tahayyülün siyasal pratikler içindeki merkezi konumu kabul edildiği andan itibaren bu pratiklerin de tanımı itibariyle ikiz-değerli oldukları anlaşılır." (149). Bahsi geçen ikiz-değerli tahayyül (kurgu) çatışma ve uzlaşma kavramlarını içinde barındırır. IRA, ETA ve FKÖ gibi etnik temelli silahlı örgütlerin zaman zaman uzlaşmayı, zaman zaman da çatışmayı öne çıkaran politikaları yürütmesi kimlik kurgularının ve bir anlamda var oluşlarının da nedenleri arasındadır. Benzer bir örnek futbol taraftarları arasında da görülebilir. Herhangi bir taraftar örgütlenmesi ikiz-değerli kurgunun bir parçası olarak, başka bir taraftar grubuyla çatışma içerisinde yer alırken, diğer bir taraftar grubuyla uzlaşma içerisinde kendi kimlik oluşumlarının dinamiklerini yaratabilir ve elbette ki bu dinamikler farklı zamanlarda değişkenlik de gösterebilir. Kurguyu "gerçek olmayan" değil, gerçekten gerçek olmayanın ayırt edilememesi olarak açıklayan Bayart, kurgu kavramının ikiz-değerli olmasından ve maddi düzey ile sürdürdüğü ilişkinin karmaşıklığından dolayı bu kavramın kullanılmasına karşı çıkmaktadır (199–200).

Bayart'ın karşı çıkışına rağmen, sosyal bilimlerde kurgu kavramı sıkça kullanılır. Kimlik oluşumunda dil, sınır, tarih, coğrafya hatta bir takım simgeler sıkça atıfta bulunulan kavramlardır. Örneğin, Anderson hayali cemaatlerin kurgulanmasında dilin önemli bir model işlevi gördüğünü belirtir (6). Barth ise kimlik kurgulanışında *sınır* kavramının önemine dikkat çekmektedir. *Sınır*ın bir grup insan topluluğu tarafından belirli bir kavram kurgusu içinde şekillendiğini belirten Barth, *sınır* ve *kimlik* kavramlarının gereğinden çok ve çoğu zaman yanlış tanımlamalarla kullanıldığına dikkat çeker. Barth, sınırların bir

tarafından kültürel kimliğin benzeştiği alanları çizirken, diğer taraftan da kültürel kimliği sınırlayıp farklı kültürler arasında engeller inşa ettiğini belirtir (15). Yugoslavya örneğinde görüldüğü gibi bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetlerin vatandaşları arasında, özellikle Miloseviç'in iktidardan uzaklaşması ve Büyük Sırbistan projesinin suya düşmesi ve Büyük Sırbistan projesinin aktörlerinin iktidarı ve toplumsal popülaritelerini kaybetmeleriyle birlikte eski Yugoslavya'ya özlemin gün geçtikçe arttığı görülmektedir. Nostaljik bir biçimde ifade edilmesine rağmen, reel politikada yankısını bulamamış olan bu özlem iktisâdi ve siyasi zeminin yoksunluğundan dolayı sadece bir özlem, bir rüyadan öteye gidemeyecektir. Fakat Saraybosna, Zagreb, Belgrad, Ljubljana, Üsküp gibi başkentlerde Yugoslavya dönemine özlem duyan popüler kültür öğelerine rastlamak mümkündür. Dünya çapında ünlü müzisyen Goran Bregović 2005 yaz aylarında eski Yugoslavya'nın en önemli üç kentinde; Belgrad, Zagreb ve Saraybosna'da *Bjelo Dugme* (Beyaz Düğme) grubuyla bir dizi açık hava konseri vermişti. Konserlerin düzenlendiği bu kentlerin eski Yugoslavya'nın en önemli üç kenti olmasının ötesinde, Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra çatışmaların içinde yer alan üç farklı devletin, Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna-Hersek'in başkentleri olması da dikkat çeken bir noktadır. Bu konserlerin en büyük özelliği Bregović'in 25 yıl önce ilk olarak Bjelo Dugme grubuyla müzik hayatına başlamış olmasıydı. Konserlerin vermek istediği mesaj çok açıktı: Grubu yeniden toparlayan Bregović stadyumları dolduran kitleye onların da, yani Yugoslav halklarının da, yeniden birleşmeleri mesajını veriyordu. Konser kayıtlarının yer aldığı albümde *Lipe Cvatu* (Bkz. Ek. 1: Lipe Cvatu şarkı sözleri) (İhlamlar Çiçek Açarken) isimli şarkısı stadyumdaki dinleyiciler tarafından hep bir ağızdan söylenirken “*Ravne ti je Jugoslavija*” (Yugoslavya ileride bizi bekliyor) kısmının büyük bir coşkuyla söylendiği dikkatlerden kaçmıyor.

Dağılmadan önce 22 milyon nüfuslu ve Avrupa'nın üçüncü büyük ordusuna sahip olan bir ülkenin vatandaşı olan Sırp, Hırvat, Boşnak ya da Makedonlar bugün değil Avrupa'da, Balkanlar'da bile sözü geçmeyen, hatta Makedonya örneğinde olduğu gibi kimi zaman tanınmayan ülkelerin vatandaşlarıdır. Bu noktada, kültürel kimliklerin siyasi kimlikler olarak ifadesini bulmasıyla ve bunun sonucunda da bu kimlikler arasında sınırların çizilmiş olmasıyla birlikte bir yandan Yugoslavya örneğinde olduğu gibi Sırp, Hırvat, Boşnak, Sloven, Makedon ve Karadağlılar kendi kültürel sınırlarını çizerek, diğer yandan da bu

sınır sayesinde eski "Yugoslav" kimliklerini ve bu kimliğin onlara sağladığı daha geniş bir coğrafya ve daha itibarlı bir vatandaşlık alanını terk etmektedirler.

Her ne kadar sınırlar farklılıkları ifade etse de, bazı durumlarda bölgesel tanımların farklı kültürel kimlikleri birleştirdiği de görülmektedir. Hırvat asıllı kültür tarihçisi Matvejević *Akdeniz'in Kitabı* adlı eserinde Akdeniz coğrafyasını farklı kültürlerin yoğrulduğu ve bir arada yaşadığı bir alan olarak belirlemektedir. Hatta eserinde farklı kültürlerin hep birlikte bir uyum içinde Akdeniz kültürünü yarattığına vurgu yapmaktadır:

...Akdeniz'i oluşturan unsurlar... Avrupa, Mağrip ve Doğu Akdeniz, Musevilik, Hristiyanlık ve İslâm; Tevrat, İncil ve Kuran; Atina ve Roma; Kudüs, İskenderiye ve İstanbul; Venedik ve Cenova; Yunan diyalektiği, demokrasisi ve sanatı; Roma cumhuriyeti, hukuku ve *forumu*; Arapların bilimi; Provence ve Katalonya şiiri; İtalya'da Rönesans; değişik dönemlerde görkemli ya da acımasız İspanya; Güney Adriyatik Slavları...(26–27)

Birbirinden farklı, hatta günümüzde birbirine zıt olarak tanımlanan kültürel kimliklerin Akdeniz kavramında ortak bir kimliği oluşturduğu görülmektedir. Matvejević sadece Akdeniz kıyılarını değil, Karadeniz kıyısındaki Burgaz ve Odessa kentlerini de yukarıdaki alıntıda belirtilen kültürel yapıya benzer bir atmosfere sahip oldukları için Akdeniz coğrafyasına dâhil eder (109–110). Akdeniz'i sadece bir coğrafya alanı olarak değil de bir kültür bölgesi olarak tanımlama girişimi daha öncesinde Braudel'den gelmiştir (168). Matvejević Akdenizliliğin bir miras değil, çabayla elde edilen bir şey olduğunun altını çizer (115). Dolayısıyla, kan, sperm, toprak gibi yukarıda değinilen miraslar kültürel kimlik kurgulamasında geçerliliğini yitirmekte, daha da ötesi, bu noktada farklı kimliklerin birbirleri arasında çizdikleri sınırlar geçersiz ve anlamsız olmaktadır. Matvejević'in perspektifine yakın bir çalışma da kültür tarihçisi Victor Hehn tarafından yapılmıştır. *Zeytin, Üzüm ve İncir* adlı eserinde Akdeniz'in kültürel farklılıklarının tamamının başlı başına bir Akdeniz kültürü yarattığını ifade eden Hehn, birçok kültürün birbiriyle alışveriş içine girerek ortaya çıkardığı bu zengin kültürün farklılıklara olan hoşgörüsü ve daha da ötesi bu farklılıkları bir zenginlik içinde derleme becerisinin, günümüz Avrupası'na örnek olması gerektiğini ifade eder (102).

Kültürel kimlikler arasındaki farklılıkları ve(ya) benzerlikleri vurgulayan, inceleyen çalışmalar çoğunlukla kültürel kimliklerin simgesel pratiklerine atıfta bulunurlar. Kültürün simgesel pratikleri siyasal adlandırılmaya ve anlamlandırmalara oldukça açıktır. Gündelik dilde de özellikle mutfak kültürü, giyim-kuşam gibi simgesel kurguların dil, din ve etnik

köken kavramlarından sonra sıkça kullanıldığı görülür. Örneğin, dünyanın çeşitli yerlerinde ortaya çıkmış farklı mutfak kültürlerinden bahsedebiliriz: Fransız mutfağı, Çin mutfağı, Türk mutfağı gibi. Bu örneklerde mutfak kültürünün coğrafya ve ulusal sınırlarla tanımlandığı görülür. Bayart beslenme pratiklerinin çatışmadan ziyade bütünleştirmeye ve sınıflandırmaya yönelik görüldüğünü belirtir (169). Fakat *slivowitz* (erik rakısı) sevgileri Sırpların, Hırvatların ve Boşnakların savaşmalarını, “hayali” Yugoslav cemaatinin parçalamasını engelleyememiştir (173).

Giysi de kültürel kimliğin önemli simgesel pratikleri arasındadır. Kültürel kimliğin siyasi kimliğe dönüştürülmesinde sıkça kullanılan simgesel pratiklerdendir. Her siyasi fikrin amacı yaratılmak istenilen yeni sisteme uyum sağlayabilecek, o sistemle barış içinde yaşayabilecek, üstelik sistemin yeniden üretimini sağlayabilecek “yeni insan”ı yaratmaktır. Bu anlamda yeni insanın üretimi, bu insanın uygun şekilde giyinmesini gerektirir (176). Türkiye’deki “Şapka Devrimi” kültürün simgesel bir pratiği olarak giysinin siyasi bir kültürel simgeye nasıl dönüştüğünü gösterir. Giysiler kültürel dağarcıkta olduğu gibi siyasal failer tarafından araçsallaştırılır (179). Özellikle etnik milliyetçiliğin önemli bir olgu olarak ortaya çıktığı coğrafyalarda kültürel kökene vurgu yapan folklorik giysilerin giderek daha çok revaçta olması bunun bir sonucudur. İskoçya’nın ulusal kültürel simgelerinden birisi olan erkeklerin giydiği “kilt” buna bir örnektir. Bayart, siyasi kimlikle “kıl” simgesi arasındaki bağlantıya da dikkat çeker. Özellikle Türkiye’de erkeklerin saç, sakal ve bıyık uzunlukları, biçimleri, sadece kültürel kimliklerin değil siyasi kimliklerin de simgesi sayılabilir. Farklı “kıl” simgeleri farklı ülkelerde farklı anlamlar ifade edebilir. Türkiye’de ve Orta Doğu’da köktendinciler tarafından tercih edilen uzun sakal biçimi Balkanlar’da Sırp milliyetçilerinin simgesi olmuştur.

Giyinme, mutfak, “kıl” ve bunlara benzer gündelik yaşama dair birçok kültürel öge bir yandan siyasi kimliklerin oluşumunda başat rol oynarken, diğer yandan da yukarıda Hehn, Matvejeviç ve Braudel gibi kültür tarihçilerinin de işaret ettiği gibi benzerliklerin oluşmasında ve toplayıcı kültürel kimliklerin yaratılmasında ortaya çıkabilir. Fakat bu pratiklerin sadece farklı coğrafyalarda değil, farklı zamanlarda da farklı dinamiklere sahip oldukları görülür. Bunun temel sebeplerinden birisi de “kimlik” kavramının farklı tarihsel dönemlerde farklı anlamlandırılışıdır.

3.1.2. Zaman ve Mekânda Kimlik Kavramının Oluşumu

Yukarıda da değinildiği gibi, günümüzde “kimlik” kavramı sıkça “kimlik sorunu” kavramıyla birlikte anılır olmuştur. Nitekim Davis’in de işaret ettiği gibi günümüzde kimlik çift yönlü sorunsal bir alandır: Öncelikle, kimlik kavramı taşıyabileceğinden daha fazla felsefî ve ahlâkî yükün altına girmiştir. İkincisi, hızlı ve kapsamlı toplumsal değişmelerin yaşandığı dönemlerde kimlik sorununun var olması kaçınılmazdır (1–2).

Oysa modern öncesi toplumlar da önceden belirlenmiş toplumsal rollerin işlevi olarak ortaya çıkmış kimlikler durağan, katı ve sabit nitelikteydiler (Kellner 231). Modern toplumlar da ise daha hareketli, çok yönlü ve daha bireysel kimliklerden bahsedebiliriz (231). Modern ve modern öncesi kimlik oluşumları arasındaki farklılığı bu şekilde ortaya koyan Kellner, modern toplumda kendimizin ve ötekinin nasıl kurgulandığının daha önemli olduğunu vurgulamaktadır (233). Ulaşım araçlarının gelişmesi, demiryollarının inşa edilmesiyle birlikte farklı kültürlere ait gruplar arasındaki etkileşimin artması, “ben” ve “öteki” arasındaki etkileşimi ve iletişimi de yoğunlaştırmış ve bundan dolayı kültürler arasındaki ayrımların da farkına varılmaya başlanmıştır. Bunun da ötesinde, modernite döneminde ortaya çıkan ulus-devletlerin, kültürel kimlikleri siyasi kimliklere dönüştürme projesi de kimlik sorununun bir parçasını oluşturmuştur. Ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, kimlik kavramının doğasındaki değişime mütevekkil bireylerin kendilerini tanımlamaları da sorunlu hale geliyordu (Kastoryano 11–12). Bauman, modernitenin en önemli özelliklerinden birinin her şeyin, kimlik de dâhil olmak üzere, gittikçe daha çok homojenleşmesi olduğunu belirtir (71). Aynı kanıyı Castles ve Davidson da dile getirir (45–46). Bu noktada, kimliğin sorunlu hale gelmesi kaçınılmaz olmaktadır. Çünkü Güvenç’in de belirttiği gibi kişiyi ötekilerden ayırdığı süreçte sorun yaratmayan bireysel kimlikler, insanları ayırmaya çalıştığımızda değil, birleştirmeye çalıştığımızda sorunsallaşmaya başlamaktadır (*Türk Kimliği* 6).

Modern toplumda kimliğin sorun haline gelmesindeki bir diğer etken de, zamanın daha yavaş aktığı, mekânların daha küçük ölçekte olduğu modern öncesi toplumun aksine, modern toplumda zamanın daha hızlı akması, uzaklardaki mekânların da giderek yakınlaşmalarıdır. Dolayısıyla, bireylerin zaman ve mekân algıları nicelik bakımından değişim göstermektedir. Modern öncesi döneme göre, birey kendisini eskiye nazaran daha

çok sayıda aidiyetle tanımlanmaktadır. Maalouf'un da belirttiği gibi, aidiyetler çoğaldıkça kimlikler de sorunlu hale gelmektedir (21). Postmodernitede ise toplumsal dönüşümlerle bağlantılı olarak kimlik kavramının kendisi de bir takım değişikliklerden geçmiştir. Öncelikle belirtilmesi gereken şey, toplumsal dönüşümlerin bu kadar hızlı yaşandığı bu döneme kadar kimliğin hiçbir zaman bu kadar ismi anılan bir kavram olmadığıdır. Son yirmi yılda “kimlik” sadece sosyal bilimlerde değil, popüler kültürde de adı sıkça anılan bir kavram olmuştur. Hatta bu duruma yönelik olarak Zygmunt Bauman postmodernite döneminde “kimlik uzmanları”nın ortaya çıktığından bahseder (178).

Zamanın baş döndürücü bir hızla aktığı ve mekânların da gittikçe daha çok yakınlaştığı, moda bir deyişle “dünyanın giderek bir köye dönüştüğü” günümüzde nesnenin zaman ve mekân içinde tutunabilmesi zorlaşmaktadır. Bundan dolayı, Kellner kimliğin de postmodern dönemde gittikçe daha istikrarsız olduğunu belirtir (233). Gerçekten de, postmodernizm ile ilgili ilk çalışmaları yapan aydınlardan biri olarak bilinen Jameson, kimliğin kurgulandığı yeni mekânda mesafelerin anlamlarını yitirip kaybolduğundan bahseder (Jameson 109). Küreselleşme ile birlikte anlam farklılaşması yaşayan, dönüşen ve kimi zaman da kaybolan ya da değeri yiten kimliklerden bahsedebiliriz. Bunların başında ise “vatandaşlık” gelmektedir (Castles ve Davidson 6–8). Vatandaşlık gibi –her ne kadar zorlu bir süreç içerisinde gerçekleşse de– toparlayıcı olmakta başarılı olmuş ve iki yüzyıl boyunca kimlik sorunlarının çözümünde temsil ettiği birleştirici rol nedeniyle ön planda olan bir olgunun değer yitirmesiyle beraber, yirmi birinci yüzyılın başında kimlik sorunu en önemli toplumsal-kültürel sorun haline gelmiştir. Nitekim her ne kadar küreselleşme ile birlikte bireylere birçok kimlik alternatifi sunulmuş olsa da “vatandaşlık” benzeri toparlayıcı bir kimlik yaratılamamıştır. Zamana ve mekâna tutunamayan birey bu fırtınalı süreç içerisinde “kimlik”e daha çok ihtiyaç duymaktadır. Maalouf, hızlı küreselleşmenin kimlik ihtiyacının güçlenmesini doğurduğunu belirtmektedir (79). Küreselleşen dünyada farklılıkların gittikçe daha çok vurgulanmasının nedeni ise insanların giderek daha az farklılaşmasıdır (87). Bayart da küreselleşme ile birlikte farklılıkların yeniden icat edildiğinden bahseder:

Küreselleşmeye içkin olan farklılığın yeniden icadı olgusunun, kısmen yerel toplumlar düzeyinde oluştuğu ve kimliksel partikularizmlerin [kimlik tikelciliklerinin] şiddetlenmelerine neden olduğu antropologlar ve uluslararası ilişkiler uzmanları tarafından açıkça görülmektedir (23).

Bayart kimlik tikelciliklerinin (kimliksel partikularizmin) şiddetlenmesinde kültürelci savların oynadığı role de işaret eder. Buna göre “Asya Ejderleri”nin ekonomik atılımının arkasında yatan neden Konfüçyüs öğretisidir veya benzer şekilde Orta Doğu’nun terör yuvası olmasının ardında yatan neden İslâm’ın içinde barındırdığı çatışma mitidir. Kültürelci bakış açısı bu tarz çözümlemelerle iki tür hataya düşmektedir. Birincisi, kültürlerin değişmeyeceği yanılgısıdır. İkincisini ise Bayart şu şekilde özetler:

Kültürelcilik, “kültür”ün kendi içinde kapalı, durağan; belirli görüşler, tavırlar veya tutumlarla güçlü bir “ilişkisi” olan bir temsiller, inançlar veya simgeler toplamı olduğunu inatla savunur... Siyasi kültürelciliğin bilimsel ırkçılık, milliyetçilik veya benmerkezci egzotiklik gibi “ötekileri anlamamaya dair büyük örneklerin” bir biçimi olduğu söylenebilir (43–44).

Kültürelci farklılaştırma imparatorlukların çöküş sürecinde geleneğin icat edilmesinde kendisini gösteren bir olguydu. Toplumsal ve siyasal bir yenilenme uğruna hayali bir geçmişin kurgulanması gerekliydi (45). Assmann toplumların geçmişe öncelikle kendilerini tanımlamak için ihtiyaç duyduklarını iddia eder (133). Hobsbawm da ulus-devletlerin kurulması sürecinde geleneğin icadına değinir (1). Benedict Anderson ise ulus-devletin inşası sürecinde ulusun hayali bir kurgu olduğunu ve bu safhada milliyetçiliğin farklılaştırıcı olmasının yanı sıra kısıtlayıcı olduğunu da belirtir. Hiçbir milliyetçilik bütün dünyanın kendi milliyetine geçeceğini düşünmez (7). Örneğin, Nazi Almanyası’nın işgal ettiği toprakların büyük kısmını ilhak etmektense oralarda kukla devletler kurması bunun pratik bir örneğidir. Balibar kimliklerin farklılaşmasında benzer dinamiklerin günümüzde de geçerli olduğunu belirtmektedir (*Yeni Irkçılık Var mı?* 36). Bu savını ispatlamak için “yeni-ırkçılık” diye bir olgudan bahsetmenin mümkün olmadığını, küreselleşme sürecinde 1990’lı yıllarda ortaya çıkan ırkçılığın farklılaştırmada ve ötekileştirmede kullandığı dinamiklerin değişmediğini, ırk ve cinsiyet eşitsizliği eğrilerinin düşmediğini belirtmektedir. Bunun da dünya ekonomisinde alt-insan, üst-insan ayrımının yapısal olarak devam etmesine bağlamaktadır (*Irkçılık ve Milliyetçilik* 59).

Kültürelci farklılaştırma her ne kadar küreselleşme sürecinde moderniteden farklı yeni kimlikler oluştursa ve sunsa da, aslında söz konusu yeni kimliklerin modernite döneminden farklı dinamiklere sahip olmadığı görülmektedir. Modernitenin farklılaştırmasından ayrıışan postmodernitenin kültürelci farklılaştırması ırkçılık ve şovenizm olgularını beslemektedir. Modernist farklılaştırma ise bütünleşme ve uyumu esas almaktadır. Farklılaştırma,

bütünleşme ve uyum olgularıyla ilk ilgilenen sosyal bilimcinin Durkheim olduğunu belirten Anthony Smith, toplumsal farklılaşmanın yapısal niteliklerini şu şekilde özetlemektedir:

- 1) Yapısal farklılaşma tarihsel değişimin motor gücüdür;
- 2) Yapısal farklılaşma toplumsal yapı ve kültürün tüm öğelerine uygulanır;
- 3) Yapısal farklılaşma toplumsal yapıların aşamalarını ve tiplerini sınıflandırmada bir çerçeve oluşturur;
- 4) Uzun dönemde kaçınılmazdır ve geriye dönüşü yoktur;
- 5) Yapısal farklılaşma insanın doğa üzerindeki kontrolünü en üst düzeye çıkarma kapasitesiyle, insanın otonomisi ve toplumun olgunluğunu artırır ve bu nedenle yararlı bir süreçtir;
- 6) Yapısal farklılaşma sadece sistemi oluşturan parçaların yapısından kaynaklanır ve dolayısıyla her an var olan içsel ve kaçınılmaz bir süreçtir (35).

Kültürelci farklılaştırmadan farklı olarak yapısal farklılaştırma kimlikleri özelleştirip ayrıştırmaktan ziyade bütünleştirici ve uyum sağlayıcı bir özellik göstermektedir. Smith'e göre farklılaştırma süreci sonucu toplumlar gittikçe artan ölçüde uyum gösterebilen tiplere dönüşmektedirler (42). Güvenç, her farklılaştırma çabasının aslında bir gruplaştırma, her gruplaşma ve gruplaştırmının temelde bir farklılaştırma denemesi olduğunu belirtir (*İnsan ve Kültür* 251) Bu bağlamda kültürelci farklılaştırma kültürleri gruplaştırırken farklılaştırmakta, farklılaştırırken de gruplaştırmaktadır. Postmodernitede kültürelci farklılaştırmının küresel ölçekte gruplaştırmacı etkisi ise “Medeniyetler Çatışması” kuramıyla adeta ete-kemiğe bürünmüştür (Huntington). Dinî farklılıkları kültürel farklılaştırıcı özne olarak kullanan “Medeniyetler Çatışması” kuramı bu farklılıkları birtakım kültürel özelliklerle belirler. Örneğin, bu kuram İslâm'ı içinde sadece az gelişmişliği değil, aynı zamanda terörizmi de barındıran bir kültür olarak tanımlar. Jean Baudrillard 11 Eylül 2001 saldırısının, gündelik yaşamda ve siyasi kimliklerin oluşmasında küreselleşme sürecinde etkin olan “Medeniyetler Çatışması” kuramına ve bu bağlamda kültürel farklılaştırmacılığa yansımalarının önemli olduğunu belirtir (11).

Bu söyleme karşılık küreselleşme sürecinde kültürel farklılıkların belirsizleşeceği savı ise yok olmaya yüz tutmuştur. “Küresel köy” sloganı Sovyet Bloğu'nun çökmesi ve komünizm tehlikesinin ortadan kalkmasıyla birlikte 1990'lı yıllarla beraber sadece akademik çevrelerde değil, popüler alanda da sıkça telaffuz edilmekteydi. Fakat zaman içerisinde asıl var olan olgunun küreselleşme değil Batı kültürünün kendisini küresel ölçekte kabul ettirmesi olduğu anlaşıldı. Hatta Özbudun emperyalizmin ‘küreselleşme’ adıyla yeniden

vaftiz edildiğini belirtmektedir (56). Yukarıda da bahsedildiği gibi beslenme pratikleri ve mutfak kültürü kimlik kurgulanışında önemli bir role sahiptir. Küreselleşme döneminin popüler kültüre sağladığı en büyük katkı dünyanın çeşitli mutfak kültürlerini yanı başımıza getirmesiydi. Maalouf, bir İngiliz'in köriyi naneli sosa tercih etmesini veya bir Fransız'ın etli sebzeli türlü yerine Fas mutfağının bir parçası olan kuskusu tercih etmesini bu duruma örnek olarak göstermektedir (91).

Sadece Batı'da değil, Türkiye'de dahi Çin, Meksika, Japon ve daha nice farklı ülkenin mutfak kültürü gündelik yaşam içerisinde yavaş yavaş yer edinmeye başladı. Bundan dolayı küreselleşmenin az önce bahsedildiği gibi Batı kültürünün küresel ölçekte yayılması demek olduğu savının gerçeği yansıtmadığı, bilakis dünyanın farklı yerlerindeki gündelik yaşam pratiklerinin eşit olarak küreselleştiği öne sürülebilir. Bu noktada farklı mutfak kültürlerinin nasıl ve hangi araçları kullanarak yayıldığına bakmamız gerekmektedir. Örneğin, Türk mutfak kültürünün önemli bir parçası olan “döner” Batı Avrupa ülkelerine göç etmiş olan Türkler aracılığı ile bu ülkelerin beslenme pratiklerinde yer almaya başlamıştır. Fakat Batı Avrupa ülkelerinde dönerin sunumunun Türkiye'deki sunumundan farklı bir biçimde gerçekleştiği görülür. Almanya'da sunulan döner Alman damak zevkine yönelik olarak çeşitli soslarla ve tatlandırıcılarla birlikte sunulmaktadır. Doğu Avrupa'da pazar ekonomisinin yerleşmesiyle birlikte bu ülkelerde sunulan döner de Türkiye'deki değil Batı Avrupa'daki sunumuyla buradaki tüketicilere sunulmaktadır. Dolayısıyla, küreselleşen Türk döneri, doğrudan Türkiye'den değil, Batı mutfak kültürünün normlarıyla uyum sağladıktan sonra üçüncü ülkelere giriş yapabilmektedir. Benzer bir şekilde, örneğin Japon ya da Meksika mutfağının da Batı mutfak kültürünün normlarına uyum sağladıktan sonra küreselleştiği görülür. Bu durumda dünya üzerindeki farklı kültürlerin eşit bir biçimde küreselleşmeden pay aldığını iddia etmek ne derece doğrudur?

Sadece mutfak kültürü değil, popüler kültürün diğer alanlarında, müzik, edebiyat, plastik sanatlar ve gündelik yaşam içinde tanımlanan ve yer alan diğer popüler pratiklerde de aynı durumun söz konusu olduğu iddia edilebilir. Aynı durum elbette giyinme pratiği için de geçerlidir. Türkiye'deki anakentlerde de sıkça rastlanılan Hint giysilerinin önce Batı Avrupa kültürel normlarının kontrolünden ve onayından geçtikten sonra Türkiye'ye gelebildiği görülmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Maalouf'un gitgide birbirine daha çok benzeyen kültürlerin farklılıklara vurgu yapması, sözü geçen kültürel pratiklerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, giyinme pratiğine bakacak olursak kot pantolon modasının farklı kültürlerde asgari düzeyde de olsa farklı biçimlerde ortaya çıktığı görülür. Türk televizyon kanallarında Türk kot pantolon firmalarının vurgusu ürünün "Türk" olmasınadır. Benzer bir örnek mutfak kültüründen de verilebilir. Yakın bir zamanda piyasaya çıkan yerli malı kola içeceği *Cola Turka*'nın reklâm kampanyasında Amerikan kolasına karşı "Türk" kolasının ulusallığı öne çıkarılmıştır. Amerikan mutfak kültürünün önemli bir parçası olan "fast-food" kültürü de benzer pratiklerle karşımıza çıkmaktadır. "Fast-food" kültürünün Türkiye'de ulusallaştırılmış pratiği "lahmacun" veya "dürüm" lokantaları zincirinde ifadesini bulmaktadır.

Çok daha göze çarpan bir örnek ise "Taksim hamburgeri"dir. "Taksim hamburgeri" İstanbul'un popüler kültür merkezi sayılabilecek semtinde Amerikan hamburgerinin sarımsak ve salçalı sos gibi yerel tatlarla sunumudur. Kola içeceği, hamburger ya da kot pantolon pratiklerine benzer birçok örnek verilebilir. Bu örneklerin temel özelliği ise, var olan Batı kültürüne ait pratiklerin dışarıda tutulmadığı, bilakis sahte "ulusal" etiketlerle bu pratiklere uyum sağlandığıdır. Bu noktada, Batı kültürünün yayılmasının ifadesi olan küreselleşmeye gösterilen yerel tepkinin ne kadar "yerel" olduğu da tartışmaya açıktır. Özbudun, giysi, takı, silah, yiyecek, her türlü folklorik malzeme gibi etnik ayırt edici kültürel gösterenlerin pazarlanabilmesi ve görünebilir bir kimlik inşası için geleneklere müracaat edildiğinden bahsetmektedir (66). Bu bağlamda, geleneklere "müracaat" eden yerel tepkinin bu dayanağı içeriğinde, yerel olanın küresel ölçekte pazarlanması amacı yatmaktadır.

Şüphesiz, postmodern dönemde yeni kimlik arayışları sadece bir takım kültürel pratiklerle sınırlı değildir. Yerel kültürler küresel kimlikleri yerel katkılarla dönüştürüp bu pratiklere uyum sağlarken, bir yandan yeni kimlik arayışları da devam etmektedir. Baumann postmodernitede kimliğin nesnel gerçekliğe tabi olarak değişebileceğini belirtmektedir, nitekim hem kişileri hem de nesneleri ima eden kimlik, üzerimizdeki giysileri değiştirir gibi değiştirebileceğimiz bir şeydir (88). Farklı nesnelere ulaşmanın zaman ve mekân ölçeklerinde bu kadar kolay olduğu bir dönemde kimlikler de aynı derecede zaman ve mekân düzlemlerinde kolaylıkla değiştirilebilir. İnternet olgusu da postmodern kimliklerin

oluşturulmasında, icadında veya keşfinde sonsuz olanaklar sağlamaktadır. Sanal sohbet odalarındaki kültürel pratikleri inceleyen Binark, sanal dünya üzerinde yaratılan kimliklerin diğer gündelik pratiklerde yer alan kimliklere kıyasla zaman ve mekân ölçeklerinde çok daha dinamik olduklarını ifade etmektedir. Ayrıca *kimlik egzersizleri* olarak tarif edilen aidiyet tasarımlarının sanal ortamda çok rahat icra edilebildiğini de eklemektedir (379).

Modernitede ulus-devletlerin inşası sürecinde bahsi geçen geleneğin icadı ya da hayali cemaatlerin kurgulanışına, kimliklerin olanca hızla değişebildiği postmodernitede de rastlayabiliyoruz. Moderniteden farklı olarak bu kurgunun mekân ve zaman sınırlarını tanımadığı da görülmektedir. 5 Mayıs 2000 tarihinde kurulan Türkiye Çingene Dernekleri Federasyonu buna bir örnektir (İncirlioğlu 167). Çarpıcı bir diğer örnek ise 1999 yılında kurulan Lozan Mübadilleri Vakfı'dır. Vakfın Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen Nüfus Mübadelesi'nden 75 sene sonra kurulmuş olması geleneğin icadına çarpıcı bir örnektir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolarda önemli görevler almış olan mübadiller o dönem için kurulmasında rol oynadıkları "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı" dışında başka bir kimlik ihtiyacı hissetmemişlerdi. Fakat küreselleşme ile beraber "vatandaşlık" kimliğinin değer kaybına uğramasıyla yeniden icat edilen bir kültürel kimlik olarak "mübadil" kimliğinin de keşfedildiğinden bahsedebiliriz (Özkan, 288). Bu kimliğin oluşmasında sadece "vatandaşlık" kimliğinin değer yitirmesi değil, zaman ve mekân kavramlarının önem yitirmesiyle Yunanistan'daki mübadillerle temasa geçebilme şansına sahip olan Türk mübadillerin 75 yıl önceki kimliklerini yeniden keşfetmeleri de önemli bir rol oynamaktadır (287–288). Bu örnekten yola çıkarsak, tarih farklı dönemlerde farklı biçimlerde anlamlandırılmaktadır. Yeni kimliklerin oluştuğu, icat edildiği ya da yeniden keşfedildiği postmodern dönemde toplumsal bellek sadece hatırladıkları değil, hatırlamadıklarıyla da yeni(den) kimlikler oluşturmaya katkı sağlayabilir.

Connerton, toplumsal bellek dediğimiz şeyin, en iyi biçimde tarihin yeniden kurulması (rekonstrüksiyonu) olarak adlandırılabilir, çok daha özgül bir pratikten farklı olduğunu belirtmektedir (25). Burada işaret edilen farklılık tarihin yeniden inşası ya da tahrif edilmesi değil, belleğin tarihsel kurgudaki seçiciliğidir. Toplumsal bellek kimi zaman diğer kültürel gruplarla arasındaki farklılıkları hatırlarken, kimi zaman da benzerlikleri yeniden hatırlayabilir. Yukarıda örneğini verdiğimiz "Yugonostalji" bu duruma bir örnektir. Modern devletin kuşatma altında olduğu bir dönemde farklılıkları hatırlayan toplumsal

bellek, postmodern çöküntü döneminde benzerlikleri hatırlamaya başlayabilir. Kimlik oluşumunda toplumsal bellek, kültürel grupların geçmişe ilişkin hatırlamak istediklerini ve istemediklerini oluştururken, bu kurgu sadece zamana dair değildir. İnsan kendi etkinliği ve bu etkinliğin yer aldığı mekân ve zaman içinde kendi benliğini oluşturur. Toplumlar da aynı şekilde hem mekân hem de zaman içinde kültürel kimliklerini oluştururlar. Zaman ve mekân, aynı derecede aktörün eylemliliğinde önemli belirleyicilerdir. Çoğunlukla kimlik oluşumunda tarihin, toplumsal belleğin zaman kurgusunun etkinliği üzerinde durulur ve mekân imgeleminin toplumsal kimlik üzerindeki etkisi göz ardı edilir. Hâlbuki mekân da kimlik oluşumunda, keşfedilmesinde, icat edilmesinde, kurgulanmasında zaman kadar etkin bir role sahiptir. Michel de Certeau mekânın imgelemdeki gücünden bahseder (223). Keith Basso bir mekânla ilgili hatırlamanın, o mekânın imgeleminde ne kadar önemli bir role sahip olduğundan bahseder (5).

3.1.3. “Öteki”ler ve “Kültürel Yarım”lar

Kimlik oluşumunda sadece kendimizin tanımı değil, diğer insanların veya toplumsal grupların da bizi nasıl tanımladığı yahut bizim onları nasıl tanımladığımız da önem kazanır (Jenkins 5). Aslında bir anlamda kimlik oluşumu sırasında “öteki”nin varlığı zorunludur. Bu zorunluluk çift taraflıdır: Bir yandan öznenin kendi kimliğinden farklı bir “öteki” tanımı, diğer yandan öznenin kendisinin “öteki” olarak tanımlanması. Kimlik kurgulamasında tanımlanan “öteki” sadece diğer aktörleri değil, öznenin farklı zaman dilimlerinde yarattığı farklı kültürel kodları da içerebilir. Bayart, kimlik kurgulamasında “öteki”ni kullanarak “kendi”ni yaratmaktan bahsederken, eskiyi kullanarak yeniyi yapmak ve bazen de yeniyi kullanarak yeniyi yapmanın önemine de dikkat çekmektedir (92). Bu durumda kimi zaman eski “ben” öteki konumunda değerlendirilir ve eski “ben” yadsınarak ya da ötekileştirilerek yeni “ben” oluşturulur. Siyasî pratiklerde, özellikle “yeni insan”ın yaratılması sürecinde bu sıklıkla karşımıza çıkan bir uygulamadır. Kimlik kurgulaması sırasında “ben”in ve “öteki”nin yaratılmasında sıklıkla başvuru kaynağı tarihtir. Kültürel farklılıklara vurgu yapılırken, bu farklılıkların tarihsel süreç içerisinde şekillendiği ya da tarihsel bir geçmişi olduğu vurgulanır. Kültürel kimliğin yaratılmasında tarihe başvurulması en çok “öteki”nin yaratılması sürecinde ortaya çıkar.

Özellikle ulus-devletlerin yaratılması sürecinde “öteki” genelde “düşman öteki” olarak tanımlanır. Bu, özellikle üç önemli imparatorluğun; Osmanlı, Habsburg ve Rus imparatorluklarının yıkıldığı 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Avrupa coğrafyasında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Daha önce bu üç imparatorluğun herhangi birinin tabiiyeti altında yaşayan toplumlar bağımsızlıklarına kavuşurken ve hatta bağımsızlıklarına kavuştuktan sonraki süreçte bile söz konusu imparatorlukların merkezini “öteki” olarak tanımlamıştır.

Ulusal kimliğin kurgulanması sırasında da söz konusu “öteki”nin “düşman öteki” olarak vurgulandığı sıkça görülür. Bu durumun etkisi günümüzde bile, her ne kadar ulus-devletlerinin varlığının sorgulanmasından bahsedilse dahi, görülür. Örneğin, Bolşevik Devrimi sonrası bağımsızlığına kavuşan Polonya’nın –önceki emperyal merkez- Rusya’yı “düşman öteki” olarak gördüğü açıktır. Bağımsızlığına kavuşur kavuşmaz daha 1919’da Rusya’da otorite boşluğunu fırsat bilen Polonya’nın Beyaz Rusya’nın tamamını, Litvanya’nın güneyini ve Ukrayna’nın doğu kısmını işgal ettiği görülür (Banaszak vd. 98). İşgal edilen bu bölgelerde Polonyalıların sadece bazı bölgelerde etnik azınlık oldukları, bölgelerin çoğunda Polonyalı etnik varlığın olmadığı, Polonya’da yayınlanan eserlerde bile görülmektedir (Maryanski, 17). Bundan dolayı, bu işgal hareketinin ulusal bütünlüğü sağlamaya yönelik bir politikanın değil, zayıf olduğu bir anda “düşman öteki”yi gafil avlayıp toprakları genişletmeye yönelik saldırganlığın eylemi olduğu iddia edilebilir. Bu eylem ise “öteki”nin “biz”e karşı işlediği tarihî suçların cezası olarak nitelendirilerek meşrulaştırılır.

Bir diğer örnek de Balkanlar’dan verilebilir. 1829’da bağımsızlığını ilan eden Yunanistan “düşman öteki” olarak Osmanlı İmparatorluğu’nu belirlemiştir. *Tourkokratia*¹ olarak nitelendirilen 400 yıllık Osmanlı Egemenliği’nden sonra 1824 yılında bağımsızlığını ilan eden Yunanistan’ın, o tarihten sonra birkaç istisna dışında, uluslararası çatışmalarının büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti ile olmuştur. Bağımsızlık mücadelesi ve daha sonrasında *Megali İdea*²’nin gerçekleştirilmesi amacıyla

¹ Türk yönetimi.

² *Megali idea* (Büyük Düşünce) Yunanistan’ın esas sınırlarının Bizans İmparatorluğu sınırları olması gerektiğini savunan görüştür. İlk olarak Ocak 1844’te Atina’da toplanan Yunan Anayasa Komisyonunda başbakan Ioannis Kolettis tarafından dile getirilmiştir. (Glenny, 45)

Osmanlı Devleti aleyhine topraklarını genişletme çabasındaki Yunan ulusal kimliğinin ve ulusal bilincinin oluşturulmasında başat düşman olan “öteki” kimlik “Türkler/Türkiye” olmuştur. Georges Nakracas’a göre daha önce Osmanlı boyunduruğu altında bulunan uluslarda “Türk Düşmanlığı” ortak bir özellikti (9).

Yunan halk hikâyelerinde, destanlarında hatta döneme ait sanat eserlerinde bütün etnik kimlikleri kucaklama iddiasını her zaman sürdürmüş “Osmanlı” yerine “Türk” isminin kullanılması tesadüf değildir. Nitekim bu sayede Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra bile “düşman öteki”nin sürdürülebilirliği sağlanmıştır. Çok uluslu bir yapı olan Sovyetler Birliği’nin Polonyalı milliyetçiler tarafından “Sovyet” yerine “Rus” ismiyle anılması da benzer bir durumdur. Polonya-Rus, Yunan-Türk “öteki”leştirilmesi elbette soğuk savaş döneminde resmî söylemde yer almamıştır veya en az düzeyde yer almıştır. “Öteki”nin yeniden üretilmesi daha çok halk hikâyelerinde ve popüler kültürde sürekliliğini korumuştur. Bayart, Orta ve Doğu Avrupa milliyetçilerinin halk kültürünü ulusal kimliğin kutsal emaneti gibi koruduklarını belirtir (94). Dolayısıyla, her ne kadar resmî söylemde yer almasa da “ulusal kimliğin kutsal emanetleri” milliyetçiler tarafından söz konusu ülkelerde kurulmuş, üretilmiş ve yeniden üretilmişlerdir. Bu kurguda ise siyasi kimliğe dönüştürülen kültürel kimliğin temel vurgusu “düşman öteki” üzerine inşa edilmiştir. Hatta her iki milliyetçilikte ortak vurgu “meşru kendini savunma”ya yapılmıştır. Nitekim Ege Adalarını silahlandıran Yunanistan da, Rusya sınırında NATO üssü kurulmasını tasarlayan Polonya da saldırgan düşmana karşı kendilerini koruduklarını iddia etmektedirler.

Doğu Avrupa’da, özel olarak ise Balkanlar’da bunlara benzeyen birçok örnek verilebilir. Matvejeviç Balkanlar’ı kastederek, geçmişte var olan ve bugün hâlâ sürmekte olan ayrılıkları dışarıdan birine anlatmanın güç olduğunu belirtmektedir (229). Bu ve buna benzer birçok iddia “Balkanlaşma” kurgusunun zeminini hazırlama gayretindedir. Akademik ve popüler söylemde sıkça karşılaşılan terimlerden biri olan “Balkanlaştırma” her ne kadar Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te yer almasa da “Balkanlaştırma” sözcüğünün İngilizce karşılığı *Balkanize* sözcüğü Redhouse Sözlüğü’nde şu şekilde tanımlanmaktadır: “Balkanlaştırmak; birbirlerine düşman olan muhtelif ufak devletlere bölmek.” (67). Terimin 2006 yılında basılan Türkçe Sözlük’te yer almayıp, ondan 21 sene önce basılmış İngilizce-Türkçe Sözlük’te yer alması tesadüf değildir. Nitekim ulus-devlet gibi, “Balkanlaştırma” da Batı kökenli bir terimdir. Batı’da ulusal

birliği sağlamaya yönelik süreçte başvurulanan “öteki” tanımı, daha karışık bir demografik yapıya sahip olan başta Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu olmak üzere, diğer coğrafyalarda katliamlara yol açan bir söylemin en önemli parçası olmaktadır. Batı’daki modelin, diğer bölgelerde de geçerli olması gerektiğini öngören Batı merkezli bakış açısı bir diğer yandan da “öteki” kavramının geçerliliğini sağlayacak örnekleri ortaya sermektedir. Fakat Ernst Gellner “sadece havlayan değil, havlamayan köpeklerle de ilgilenmek” gerektiğini ifade eder:

Eski Yugoslavya, Kafkaslar ve Orta Asya’yı parçalayan savaşların ışığında sürüp gitme tehlikesi arz eden etno-milliyetçi tirmanış bizi endişelendirebilir. Bununla birlikte, “sadece havlayan değil, havlamayan köpeklerle de ilgilenmek gerekir”. Kısacası, her zaman en kötüsünü beklemek gerekmez. Çekler ve Slovaklar dostça ayrılmışlardır; Macarlar, komşu ülkelerdeki Macar azınlıklar konusunda ya ılımlı davranmakta, ya da ilgisiz kalmaktadırlar; Rusya’nın kanlı bir şekilde parçalanması korkusu giderek uzaklaşmaktadır (aktaran: Bayart 66).

Benzer bir biçimde Türkiye Cumhuriyeti’nin dış politikası da irredentalist söylemi benimsememekte, örneğin Almanya’daki yurttaşlarımızın Alman vatandaşlığına geçişlerini desteklemektedir. Üst düzey devlet adamları ise komşu ülkelerdeki soydaşlarımızı ziyaret ettiklerinde sıklıkla vatandaş oldukları devletlere sadık olmaları ve o devletlere yardımcı olmalarını salık vermektedirler.

“Havlamayan köpek”in sesine kulak vermek genel olarak, Bayart’ın da belirttiği gibi rastlanılmayan bir durumdur. Birbirinden farklı olan kültürlerin bir arada yaşayamayacağı düşünülmekte ve bundan ötürü kültürel olarak birbirinden farklı toplumların ya da toplulukların mekânsal olarak da birbirlerinden ayrı ülkelerde, ya da Bosna örneğinde görüldüğü gibi, eğer homojen bir devlet yaratılamıyorsa, birbirinden ayrı özerk devletlerde ve kantonlarda yaşamaları öngörülmektedir. Bu noktada kültürel kimliği siyasi kimliğe dönüştürme amacını güden kültürelci bakış açısının üç yanlışına şahit olmaktayız: Kültürün zaman içinde değişmeyen bir temsiliyetler bütünü olduğuna inanç, bu bütünün kendi üstüne kapalı olduğunu düşünme ve bu bütünün belli bir siyasi yönelimi olduğunu varsayma (67). Diğer yandan, kültürelci söylemin farklı kültürel grupların bir arada yaşayamayacağı yönündeki söylem, yerel alanda da taşıyıcısını bulmaktadır. Bayart; “Yerli despotlarla onların Batılı işbirlikçileri veya hamileri arasındaki kutsal ittifaktan” bahseder (213–214). Kültürel söylemin siyasal kimliğe dönüşme sürecinde ortaya çıkan etnik çatışmalarda, Batı’nın bir şekilde çatışan taraflardan birine, hatta bazı durumlarda her ikisine de yakın

durduğu görülmektedir. Hırvatistan ve Slovenya'nın diplomasi alanında tanınmasını sağlayan Almanya'nın konumu buna örnektir. Her iki ülkede de milliyetçi çevreler en büyük desteklerini Almanya'dan görmüşlerdir. Dünyanın diğer coğrafyalarında da ayrılıkçı hareketlerin Batı Avrupa'dan destek bulmaları, bu bağlamda şaşırtıcı değildir.

Bayart'ın da yukarıda belirttiği gibi, aksini ispatlayan yani diğer kültürel gruplarla birlikte yaşama arzusunda olan veya en azından bu gruplarla siyasi çatışmalardan çekinen örneklerin de varlığı bizi “öteki düşman” kavramını sorgulamaya iter. “Öteki”nin kurgulanmasında kültürel kimliğin siyasi kimliğe dönüşme süreci yadsınamaz. Fakat her kültürel kimlik farklılaşmasının sonucu siyasi kimlik oluşumu olmak zorunda değildir. Barth, kültürel farklılaşmanın zorunlu sonucunun “sınır çizmek” olmadığını altını çizer (17). Bu vurguda kültürel farklılıkların mutlak biçimde siyasallaştırılıp sınırlarla ayrıştırılmasının zorunlu olmadığı ifade edilmektedir. Kuşkusuz, kültürel kimliklerin siyasallaştırılması sonucu ayrıştırılması bir yana, söz konusu kimlikler arasındaki benzerlikler de göz ardı edilmemelidir. Bu açıdan, kültürel kimliklerin sadece farklılıkları değil, diğer kimliklerle benzerlikleri de sıkça gözden kaçan, fakat yadsınmaması gereken bir gerçektir. Bilindiği gibi, coğrafya disiplini farklı coğrafya verileri arasındaki farklılıkları “sınırlar”la gösterir. Güvenç, sosyal/kültürel sistemler arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri doğa ve iklim özellikleriyle açıklamaya çalışan coğrafyacı okulun asıl amacının değişmeyi değil, sistemler arasındaki kalıcı benzerlikleri açıklamak olduğu görüşündedir (*Sosyal ve Kültürel Değişme* 87–88). Bu öneri sadece coğrafyacılar için değil, diğer farklı bilim dalları için de geçerli olabilir. Farklılıklardan ziyade benzerliklere vurgulama yapılması sadece mekân ölçeğinde değil, zaman ölçeğinde de geçerlidir. Levinas zamanın nesneyi yalıtın değil, ötekiyle ilişkisini sağlayan bir kavram olduğundan bahseder (Levinas 37).

Tarih içerisinde birçok farklı kültürel grubun bir arada yaşadığı örneklerle rastlamak mümkündür. Maalouf, bu duruma örnek olarak İslâm tarihini göstermekte ve İslâm tarihinde daha başlangıçtan itibaren, ötekiyle yan yana yaşama konusunda dikkate değer bir yatkınlığın görüldüğünü ifade etmektedir (50). Lübnan'da doğmuş büyümüş ve Hıristiyan asıllı Fransız bir sosyolog ve tarihçi olan Maalouf, bu durumu kendi yaşam öyküsünü örnekleyerek göstermektedir:

Eğer atalarım, Müslüman orduları tarafından fethedilen bir ülkede Hristiyan olmak yerine, Hristiyanlar tarafından fethedilen bir ülkede Müslüman olsalardı, onların inançlarını koruyarak on dört yüzyıl köy ve kentlerinde yaşamaya devam edebileceklerini sanmıyorum (50).

Batı tarihi “öteki”nin sürgün edildiği, soykırıma uğradığı örneklerle doludur. Bu geçmiş çerçevesinde yeni ülkelere ayak basan Batı’nın, benmerkezci bir bakış açısıyla kültürlerin bir arada yaşayamayacağını öngörmesi şaşırtıcı olmasa gerek. “Cennetin Krallığı” isimli İkinci Haçlı Seferi’ni konu edinen filmin sonunda “Cennetin Krallığı’nda hâlâ barış kurulamadı” hükmü yer almaktadır. Batı tarafından Orta Doğu’nun “barışın kurulamadığı bir coğrafya” olarak algılanması tarihsel bir hatayı barındırmaktadır. Haçlı Seferleri’nden sonraki yedi yüzyıl boyunca Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz ve Fransız ordularının Orta Doğu’yu işgaline kadar bölgede farklı kültürel gruplar arasında gerçekleşen tek tük savaşlar dışında farklı kültürlerin birbirlerine tahammül edememesinden ötürü ortaya çıkmış topyekûn, yıkıcı bir savaş yoktur. Batı’nın yeniden Orta Doğu coğrafyasına ayak basmasıyla bu topraklar farklı kültürel grupların, etnik grupların savaş alanına dönüşmüştür. Batı hiçbir zaman Orta Doğu’da barışın egemen olduğu bir zamanla karşılaşmamıştır, fakat bu durum, sorunun kökenlerinin başka yerlerde aranmasını, Orta Doğu’daki savaş olgusunun öznesinin araştırılmasını gerektirmektedir.

Benzer bir biçimde, Balkanların “Balkanlaşması”nın da yine on dokuzuncu yüzyılda Batılı güçlerin bölgeye müdahalesiyle ilişkisi çok açıktır. Balkanların insan yerleşimine hemen hemen tümüyle açıldığı, sadece kıyı kesimlerinin değil, iç dağlık kesimlerinin de farklı gruplar tarafından yurt edinildiği sekizinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla değin, gerek Bizans gerekse de Osmanlı dönemlerinde kimi zamanlarda kesintiye uğramış olsa da çoğunlukla farklı etnik-kültürel grupların iç içe yaşamış oldukları görülür. Farklı gruplar aynı köyde, aynı mahallede hatta yan yana “komşuluk” ilişkisi içerisinde yaşamıştır. Nitekim Barth da güncel bir örnek olarak parçalanma öncesi Yugoslavya’da “komşuluk” ilişkilerinin gündelik hayatta oynadığı rolden bahseder ve kültürler arası toplumsal, siyasal ve ekonomik ilişkilerde komşuluk olgusunun birleştirici bir özelliğe sahip olduğunu, etnik farklılıkların ise ancak bir takım istisnai durumlarda ortaya çıktığını öne sürer (32). Türkçe “komşuluk” sözcüğünün birçok Balkan halkı tarafından benimsenip kullanılan bir sözcük olması bu bağlamda şaşırtıcı olmasa gerek.

Güvenç kültürel farklılıklara örnek verirken sınıfsız ve tabakasız gibi görünen bazı ilkel kültürlerde toplumların geleneksel olarak iki “yarım”a bölündüğünden bahseder (*İnsan ve Kültür* 266). Uygar toplumlarda da ilkellerdekine benzeyen örnekler vardır. Güvenç, bunları şu şekilde sınıflandırır:

- 1) *Dinsel “Yarım”lar*: Alevi-Sünni, Protestan-Katolik,
- 2) *Politik “Yarım”lar*: Tutucu-Liberal, Sağ-Sol, Kapitalistler-Emekçiler,
- 3) *Sportif “Yarım”lar*: Fenerbahçe-Galatasaray, Oxford-Cambridge, gibi (*İnsan ve Kültür* 267)

Güvenç, Dede Korkud öykülerinde İç Oğuz / Bozok ve Dış Oğuz / Üçok ayrımının ilkellerdeki mekânsal ikilemi (mieté) anımsattığını belirtmektedir (*Türk Kimliği* 112). Dede Korkud öykülerinde savaş ve şölen dönemlerinde iç ve dış Oğuzların yan yana oturdukları ya da dövüştüklerinden sıklıkla bahsedilir. Dede Korkud Destanı’nda işaret edilen bu ayrım kavramsal ve simgeseldir:

Bozok’lar damgası ve simgesi olan YAY ile Üçok’ların damgası ve simgesi olan OK, hem savaşta hem barışta birbirini tamamlar, biri olmadan ötekinin anlamı, gücü olamazdı. Bozok sağ kanatta, Üçok sol kanatta savaşı; düğün dernek toplantılarında da böyle otururlarmış (*Türk Kimliği* 104).

“İç Oğuz’a Dış Oğuz’un Baş Kaldırıp Beyrek’in Öldüğü Boy” adlı Dede Korkud öyküsünde, bu iki “yarım” arasında kavga-dövüş, hatta savaşa varan sürtüşmelerin yaşanabileceği, fakat Bozok ve Üçok’un birlikteliğinin ölümsüz olduğuna vurgu yapılmaktadır (Binyazar 256). Dede Korkud öykülerinde renklerin kültürel kullanımları üstüne bir araştırma yapmış olan Seyfi Karabaş “karşıt yansımali yapıdan” bahsetmektedir:

Bu anlatının karşıt yansımali yapısı toplumdaki savaşçılık eğilimleriyle barışçıl aile yaşamı arasında büyük bir karşıtılık kurmak için kullanılıyor. Bu karşıtılığı okuyucu bütün öykü boyunca duyumsuyor. Ancak evcil yaşamı savunmak için kullanıldığı zamanlar savaşma gücü iyi sonuçlar veriyormuş gibi gösterilerek, bu gücün kişisel ün kazanmak gibi bencil amaçlar için kullanılmaması “gerektiği” anıştırılmış. Kısacası, bu öykü savaşçılık eğilimlerini dizginlemek için barışçıl değer yargılarını benimsetmek amacını güdüyor (17).

Güvenç, Radcliffe-Brown’a atıfta bulunarak bu tür yapıların işlevinin “karşıtılık (muhalefet) yoluyla toplumsal bütünleşme” olarak açıkladığından bahseder (*İnsan ve Kültür* 267). Radcliffe-Brown’ın Fransızca’da “yarım” anlamına gelen *moité* sözcüğünden türeterek kullandığı ve Türkçe karşılığı “yarım” olan “moiety” kavramı bir toplumun tamamının iki temel gruba bölünmesi durumu için kullanılmıştır (Hammond 178). Hoebel, kültürel yarımların karşılıklılık ilkesinin geçerliliğini sağladığını belirtir (374). Kültürel yarımların

görüldüğü Amerikan yerlilerinin dünya görüşlerinde de gök-yer, su-toprak, kış-yaz, kırmızı-beyaz gibi ikiliklerin görülmesi Hoebel'e göre tesadüfi değildir (374). Hammond yarımaların kendilerini adlandırdıkları terimlerin genelde totem figürlerinden etkilendiğini belirtir (178). Örneğin, kuzey-batı Pasifik kıyılarındaki anasoylu ve dışevli Amerikan yerlileri yarımara "kuzgun" ve "kurt" isimlerini takmışlardır. Amerikan yerlileri çoğunlukla, yarımara isim verirken doğadaki ikiliklere gönderme yapmaktadır. Gök ve yer veya buna benzeyen yapısal zıtlıkları karşılıklılığı simgeleyen kavramlar yarımaların birbirleriyle ilişkilerini de nitelendirmektedir (178).

Kültürel yarımalar özellikle dışevlilik yapan toplumlarda görülmektedir. Bunun bir örneği Avustralya yerlileridir. Yerli Avustralyalı kabileler iki egzogamik (dışevli) yarıma ayrılmışlardır. Kabilenin her üyesi doğuştan itibaren bu yarımardan birine aittir ve eşini diğer yarımdan seçmek zorundadır (Mair 64). Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Balkan Dünyaları: İlk ve Son Avrupa) başlıklı kitabında dışevliliğin Balkanlarda geçmişten bu yana akrabalık ilişkilerinde genel bir kural olduğundan bahseder (162). Dışevliliğin yaygın olduğu Balkanlar'da farklı kültürlerin yüzyıllar boyunca bir arada yaşamış olması da "kültürel yarım" pratiğinin bu toplumlarda yaygın olmasına bağlanabilir. Modern devlet kurulduktan sonra bile Yugoslavya örneğinde görüldüğü gibi, "farklı" olanların birlikte yaşayabilme pratiği sürekliliğini korumuştur. Bu sürekliliği sağlayan, hatta ülkenin resmî dilini bile Sırp-Hırvatça (*Serbo-Hrvatski*) olarak kabul ederek bu "ikiliği" resmîleştiren Yugoslavya pratiğinde, modern devletin çöküşü de bu pratiğin sonunu getirmiş ve "kültürel yarımalar"ın birbirlerini yarım olarak değil de "öteki" olarak görmeye başlamasıyla bilinen felaket ortaya çıkmıştır.¹ Karşıtların bir arada yaşayamayacağı ilkesi insanın biyolojik var oluşuyla çürütülmektedir. Biyolojik olarak birbirinden farklı olan kadın ve erkek, var olan bu farklılığa rağmen "farklıların bir arada yaşayabilmesi" ilkesine en önemli örnektir.

Brezilya'daki Bororo toplumunda da yarımalar sadece evlilik kurumunun düzenlenmesinde değil, dini ve diğer toplumsal ritüellerin örgütlenmesinde de önemli bir işleve sahiptir (Selby ve Garretson 181). Bororo toplumu Cera ve Tugaré adlarını alan iki yarıma

¹ Daha önce de belirtildiği gibi Hırvatistan devletinin dilde özelleştirme hareketi bu durumun bir yansımasıdır.

bölünmüştür ve örneğin Cera yarımından birisinin cenaze törenini Tugaré yarımından bir kabile üyesi düzenlemek durumundadır (181). Levi-Strauss kültürel yarım biçimindeki bir toplumsal bölünmenin basit bir bölünme olmadığından, Orta ve Doğu Brezilya’da farklı çapraz yarımlardan oluşan oldukça karmaşık sosyal yapıların varlığından bahseder (120). Öyle ki, kültürel yarımlar kendi içlerinde de alt gruplara sahip olabilirler ve bu da karmaşık sosyal yapının bir parçasıdır (142). Levi-Strauss’a göre bu yarımlar hayali kurguların ürünüdür (121). Orta ve Doğu Brezilyadaki kabilelerdeki yarımların dışevli olduğunu ve birbirlerine karşı açık olarak tanımlanmış karşılıklı hakları ve görevleri olduğunu belirten Levi-Strauss, bu durumun ikili örgütlenmeyi (*dual organization*) nitelendirdiğine dikkat çeker (133). Bu örgütlenme bir yandan karşıtlığı barındırırken, bir diğer yandan da birliği içinde taşır (124).

Raddcliff-Brown, yarımların birbirleri arasında “şaka ilişkisi”nden (*joking relationship*) bahseder. Söz konusu ilişki iki kişinin arasında herhangi bir düşmanlık sonucunu doğurmayacak biçimde birbiriyle dalga geçerek eğlenmesidir. Bu tarz ilişkiye Afrika’da evlilik yoluyla akraba olan aileler arasında sıkça rastlanılsa da Afrika’nın bazı bölgelerinde bu ilişkinin evlilikle ilgisi olmadığı da görülmektedir. Şaka ilişkileri kuşaklar arasında da, örneğin dede-torun arasında da görülebilir. Raddcliffe-Brown Kuzey Amerika, Okyanusya ve Afrika’da evlilik ya da akrabalık yoluyla ilişkide olan kişiler arasında birbirlerine şaka yapma hatta birbirlerini rahatsız edecek düzeyde bile dalga geçmenin saldırgan bir tavır olarak değerlendirilmediğinin etnograflar tarafından betimlendiğini belirtir. Şaka ilişkileri iki grubun yer aldığı ve bu iki grup arasında farklılaşmanın vurgulanmak istemesinden dolayı ortaya çıkan yapısal durumdan dolayı toplumsal kurumlardır. Burada Heraklit felsefesindeki karşıtların birliği anlayışı öne çıkmaktadır. Çin’de de Yin ve Yang felsefesi benzer bir anlayışın ürünüdür. Yin ve Yang, dişil-eril, gündüz-gece, kış-yaz, etkenlik-edilgenliği temsil etmektedir (90–114). Modernizm ikili (dualist) yapıları içinde barındırmamaktadır. Boas, *Anthropology and Modern Life* (Antropoloji ve Modern Hayat) başlıklı kitabında toplumsallaşmanın karşı karşıya kaldığı en önemli zorlukların şu çatışmalar olduğunu belirtmektedir: Milliyetçilik-evrensellik; hayattan zevk alma-verimlilik; rasyonalizm-duygusallık; geleneksellik-olgulara dayanan mantık (202). Zıtların birliği ya da kültürel yarımlar bu anlamda modernitede zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluklar içselleştirici bir ulus ve vatandaşlık anlayışı içerisinde çözümlenebilme şansına

sahipken, ulus ve vatandaşlık kavramlarının ortadan kalkmasıyla çatışmaların yaşandığı bir alana dönüşebilmektedir.

3.2. Futbol ve Kültürel Kimlik

3.2.1. Futbolun Kısa Tarihçesi

Arkeolojik araştırmalara göre, dünya üzerinde yaşamış olan birçok halk, çeşitli nedenlerden ötürü küre şeklinde olan topa, o veya bu şekilde ilişkide bulunmuştur. Antik Roma ve Yunan döneminde olimpiyat oyunlarında topun kullanıldığı bilinir. Stemmler'in de vurguladığı gibi "küre", şekilsel mükemmelliğinden ve kimi zaman evrenin simgesi olmasından ötürü pek çok kavimin mitinde önemli bir yer işgal eder (9). Amerika Kıtası'nda Mayaların, Azteklerin ve diğer Orta Amerika kavimlerinin Kolomb öncesi dönemde top oynadıkları biliniyor. Çin kaynaklarına göre Çinlilerin tarihi İÖ 2697 yılına kadar uzanan, günümüzde oynanan modern futbola benzer bir oyun oynamışlardır. Bu oyun, kültür tarihçisi Galeano'nun ifadesiyle biçim olarak Adidas firmasının ürettiği topa benzerlik gösteren içi keten parçalarıyla doldurulmuş deri topa oynanırdı (31). Yaklaşık onar kişiden oluşan iki takımın dört köşeli bir oyun sahasında topu fileyle örülmüş yaklaşık beş metre yüksekliğindeki bir kaleye sokma amacıyla oynadıkları *ts'u kü* günümüz futboluyla benzerlikler taşır (Stemmler 13). *Ts'u kü*, Çince'de "topu (*kü*) ayakla oynamak (*ts'u*)" anlamına gelmektedir. Uzak Doğu mitolojisinde küre şeklinin kutsallığı ve geometrik mükemmelliği Japonlarda ve diğer birçok kavimde de görülmektedir. Örneğin, *tsu'kü*'den farklı olarak yedinci yüzyıldan itibaren Japonların oynadığı *kemari* isimli top oyununda Şintoizm inancına bağlı olarak mücadelecî unsurların ön plana çıkmadığı, amacın güneşi sembolize eden topun yere düşmesini engellemek olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Britanya Adaları'nda, Kuzey Almanya'da ve İskandinavya'da da ritüellerle bağlantılı olarak oynanan top oyunları da mevcuttu (19–20).

On ikinci yüzyılda Kuzey Fransa'da iki komşu köyün gençlerinin ya da aynı köyün bekâr gençleriyle evli gençlerinin mücadele ettiği *soule* oyununun, günümüzde kurallarının çok iyi bilinmemesine rağmen modern futbolla bazı benzerlikler gösterdiği dikkat çekmektedir (Stemmler 26). Fransızca'da "sarhoş etmek, büyülemek" anlamına gelen bu oyun daha sonra Kıta Avrupası'ndan İngiltere'ye geçmiş. İtalya'da oynanan *Calcio* da bazı yönlerden modern futbolla benzerlikler göstermektedir. Modern futbolun kökeninin tersine, sıradan

halk tarafından değil de soylular tarafından oynanan bu oyunda çoğunlukla yirmi yedişer oyuncunun yer aldığı kırmızı ve yeşil takım oyuncuları için amaç yalnızca ayaklarını kullanarak topu oyun sahasının ucundaki çizginin ötesine geçirmektir (47–48). Calcio Sanayi Devrimi sürecinde soylu sınıfın tavsiye edilmesiyle beraber yok olmuştur.

Ortaçağ Avrupası'nda topla oynanan oyunlara kilisenin tepkisi çok açıktı. İnsan bedenlerinin kıyasıyla mücadele ettiği bu tarz “vahşi” oyunlara sıcak bakılmıyordu. Kilise otoriter gücünü kullanarak çoğu zaman bu tarz “şeytani” oyunları yasaklıyordu. Bu anlayışın kırılmasında insan bedenini yücelten Rönesans'ın çok büyük etkisi olmuştur:

“İnsan vücudunun bakılması ve korunması gereken değerli ve güzel bir araç olarak görme yerine, iğrenç bir günah yuvası, bir ‘kurt torbası’ olarak gören ortaçağın beden düşmanlığına Rönesans’la veda edilir (39).

Futbolun İngiltere’de yaygınlaşması kırsal bölgelerde başlamıştır. Bayramlarda ve Pazar ayininden sonra bir araya gelen insanlar yerleşim yerine en yakın çayırılık arazide futbol oynuyorlardı. Fransa’da oynanan *soule* oyununa benzer bir şekilde genelde iki köy halkının karşı karşıya geldiği maçlar düzenleniyordu. “Futbol”¹ ismiyle tanımlanan oyunun vahşi karakteri birçok cana mal oluyordu (Galeano 34). Bu niteliğinden ötürü futbol oyunu krallar ve kilise yönetimi tarafından hoş karşılanılmıyordu. Din adamlarının dâhi bu oyuna ilgi gösterdiği bilinmektedir. Nitekim 1529 yılında Berkshire’lı bir rahip cübbesini çıkarmadan futbol oynadığı için görevinden alınır (Stemmler 41). Yönetimlerin futbol karşıtlığı ise daha sert tedbirlerin uygulamaya konulmasını doğurur. 1410’da IV. Henry ve 1547’de VI. Henry tarafından imzalanan fermanlarla futbol çoğu zaman yasaklamalara maruz kalmıştı (Galeano 34). Sadece kilise ve yönetimler değil, dönemin edebiyatçıları tarafından da futbol hor görülen vahşi bir etkinlik olarak ifade edilmekteydi (Stemmler 41 ve Galeano 34). Fakat yine de futbol gün geçtikçe daha da ilgi çeken bir etkinlik oluyordu.

Futbol sanayileşmeyle ve kırdan kente göç olgusuyla birlikte yavaş yavaş sönmeye başlamıştı. Bunda en önemli etken sanayileşmenin ilk yıllarında yaşanan mekân ve zaman darlığıydı. Bilindiği gibi sanayileşmeyle birlikte özel arazilerin kadastral olarak bölünmesi ve bu arazilerde sınaî üretim yapılmaya başlanmasıyla ortak kullanım alanları azalmıştır. Öte yandan, özellikle sanayileşmenin ilk yıllarında çalışma saatlerinin çok uzun olması boş

¹ Futbol: Ayaktopu. *Foot* ayak, *ball* top (Nişanyan, 153).

zamanın da azalmasına neden olmuştur. İlk dönemlerde her türlü sertliğin serbest olduğu futbol, bu özelliğine rağmen zevkli bir eğlence olmasından ötürü yavaş yavaş aristokratlar tarafından da beğeniyle karşılanmaya başlandı. Vahşi yapısından dolayı oyunu yasaklamaya çalışan idarecilere rağmen, genç bedenlerin yoğun olarak bulunduğu üniversitelerde futbol gün geçtikçe daha da popülerleşiyordu. Stemmler, futbolun hayatta kalmasında en büyük etkenin üniversitelerde okuyan mülk sahibi burjuvaların evlatlarının oyuna olan ilgisi olduğunu belirtir (Stemmler 77). Futbolun öğrenciler arasında gittikçe yaygınlaşmasının önüne geçemeyen okul müdürleri çareyi bu vahşi sporu ıslah etmekte görmüşlerdi. Bu amaçla ilk kurallar 1846 yılında *Rugby School*'da yayınlanmıştı (Stemmler 81). Bu kuralların ardından 1848 yılında *Cambridge School*'da yazılan kurallar İngiltere çapında diğer okullar tarafından da benimsenmeye başlandı. 8 Aralık 1863 tarihinde Londra'da bir mason lokalinde bir araya gelen özel lise temsilcileri Futbol Federasyonu'nu (*Football Association*) kurarlar ve Cambridge kuralları temel alınarak yeni kuralları ortaya çıkarırlar (91).

Kuşkusuz, futbolun sıkı kurallara bağlanması Sanayi Devrimi ve modernizmin eseridir. Sanayileşme gibi modernleşme de ilk defa İngiltere'de ortaya çıkan bir olguydu ve bu dönemde kırsal kesimdeki bir takım alışkanlıklar ve zevkler de erken dönem İngiliz sanayi kentlerinde kendisine ortam yaratıyordu (Eisenberg 2). Zygmunt Bauman modernitenin kurallarla ilişkisine dikkat çeker (Bauman 71). Sanayileşmeyle birlikte her şeyin kurallara bağlanması kuşkusuz futbolu da etkileyecektir. Pierre Bourdieu sporun başlı başına bir oyun olarak kurallara bağlanmasının arkasında yatan etmenin “rasyonelleştirme” olduğundan bahseder (430). Modern dönemde hayatın her alanı gibi boş zaman etkinlikleri de düzenlenerek rasyonel bir zemine çekiliyordu ve futbol da bu düzenlemelere dâhil edilmekteydi. Bu amaçla belli kurallara bağlanan futbol oyunundan şiddet içeren öğelerin de mümkün oldukça çıkarılmasıyla, ulus-devlet şiddetin devlet tekeline olduğunu vatandaşlarına göstermiş oluyordu. Modernizmle ve ulus-devletin uygulamalarıyla uyumlu bir görünüme bürünen futbol, ulus-devletlerin kimlik oluşumunda önemli bir yere sahipti. Uluslar, hatta etnik grupların kimlik kurgulamalarının bir ifadesi de kurulan futbol takımlarıydı. Spor, ulusların birbirleriyle mücadele ettikleri önemli bir alandı. Romsan ve Rubel günümüz toplumunda oyunun mücadele ve yarışmanın bir metaforu olarak karşımıza çıktığına işaret etmektedirler (64). Bu metafor ulusların birbirleriyle mücadelesinde ve

rekabetinde de karşımıza çıkmaktadır. Erdoğan futboldaki “milli zafer”in askerî zaferlerden bile daha kesin olduğunu belirtmektedir (Erdoğan 23). Bunun sebebi ise spordaki üstünlüğün sayısal olarak ifade edilmesidir. Çoğu durumda savaşlarda kimin galip olduğu tartışmaya açık olurken, sonu sayısal olarak bir üstünlükle belirlenen spor etkinliklerinde kimin galip olduğu tartışılmaz bir gerçekliktir. Futbolun kolektif bir spor olması da diğer spor dallarına göre toplumsal kimlik ifadesini içinde barındırmasını da kolaylaştırmaktadır. Romsan ve Rubel özellikle Amerikan futbolu gibi sporların eril eylemler olduğuna dikkat çekmektedirler:

Futbol [Amerikan futbolu – y.n] erkek bireylerin kolektif eforlarını birleştiren ve yalnızca erkekleri kapsayan bir eylemdir. Bu yönden baktığımızda farklı toplumlarda kadınlarla erkeklerin ayrıştırıldığı ve erkelerin akran gruplarında bir araya gelmelerini sağlayan ergenliğe giriş ritüelleriyle benzerlik gösterir. Ergenlik ritüellerinde olduğu gibi, genç erkekler toplumdaki kadınlardan ayrı bir yerde antrenmanlarını yaparlar (Romsan ve Rubel 76).

Futbolun dünyaya yayılmasını kolaylaştıran etkenlerin arasında bu tarz bir aidiyet kurgusu önemli bir yer tutmaktadır. Bu yayılmayı sağlayan ise İngiliz tüccarlardır. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında dünyanın hemen her köşesinde ticari ilişkilerini geliştirmiş olan İngiliz tüccarlar gittikleri yerlere kendi ülkelerinde hayli popüler olan bu oyunu da götürüyorlardı. Futbol oyununun Türkiye’ye gelmesi de bu şekilde gerçekleşmiştir. Futbol öncesi dönemde Türklerde spora baktığımız zaman genel olarak sporun savaş eğitiminin bir parçası olduğunu görürüz (Sert 81). Kaşgarlı Mahmut ünlü eseri *Divan-ı Lügat-it Türk*’te eski Türk boylarının *tepük* adlı bir ayak topu oynadıklarını belirtir (aktaran: Sert 52). Tepük oyunu eritilmiş kurşunun iğ ağırsağı şeklinde dökülmesi ve üzerine keçe sarılmasıyla oluşturulan topla oynanmaktaydı. Kahraman, top ile oynanan oyunların Kербela’da Hz. Hüseyin’in başının kesilmesinden sonra Şam’da Yezid’e getirilmesi olayına benzemesi nedeniyle Osmanlı’da ilgi görmediğini öne sürmektedir (670).

Modern futbolun Türkiye’ye giriş yaptığı dönem 2. Abdülhamit’in padişah olduğu yıllara rastlar. Bu dönemde Müslümanların futbol oynaması siyasi ve dini gerekçelerle yasaklanmıştır. Osmanlı topraklarında futbol ilk olarak gayrimüslimler tarafından oynanmıştır. İlk futbol maçı 1875 yılında Selanik’te yapılmıştır. Daha sonra 1894 yılında İzmir’de 1897 yılında da İstanbul’da oynanan oyun her ne kadar bu kentlerdeki İngiliz tüccarlar ve yerli gayrimüslim halk tarafından oynanmış olsa da kısa sürede Müslümanların

da ilgisini çekmiştir (Sert, 86). Oyunun Müslümanlara yasak olmasından dolayı Sultan'ın hafiyelerinin dikkatini çekmek istemeyen Türkler tarafından kurulan ilk futbol takımı *Black Stocking* ismini almıştır. “Black Stocking” ilk maçını Rumlara karşı 26 Ekim 1901 tarihinde oynamıştır. Oynanan maçın hemen ertesinde kapatılan bu takımın ardından 1905 yılında “Sultani” öğrencileri tarafından kurulan bugünkü ismi Galatasaray olan futbol takımı ilk Türk futbol takımı olarak kabul edilir. Jön Türk Devrimi'nin ardından birçok Türk takımı daha kurulmuştur. Kurulan bu kulüpler yeni yeni ortaya çıkmakta olan Türk milliyetçiliğinin izlerini taşır. Nitekim işgal yıllarında başta Fenerbahçe olmak üzere Türk takımlarının yabancı futbol takımlarıyla oynadığı maçlar “milli dava” haline gelmiş ve ulusun kırılmış olan gururunu okşamıştır. Cumhuriyet sonrası dönemde özellikle Ankara, İstanbul, İzmir ve Adana gibi kentlerde kurulan kulüplerden bahsedebiliriz. 1952 yılında futbolda profesyonelleşmenin kabul edilmesinin ardından 1959'da Türkiye Futbol Ligi kurulmuştur. Kısa bir dönem içinde 1963 yılında 2. Futbol Ligi ve 1967 yılında kurulan 3. Futbol Ligi 1960'lı yıllarda çok sayıda şehir takımının kurulmasıyla birlikte duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır (Sert, 115).

Futbolun uluslararası ve hatta etnik düzeyde hangi boyutta bir yarışma aracı (belki de amacı) olduğu belli örneklerde görülebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk “federatif” örgütü 23 Mart 1923'te kurulan Türkiye Futbol Federasyonu'dur (Türkiye Futbol Federasyonu 2). Futbolun uluslar arası düzeyde temsil ettiği boyut, 1969 yılında El Salvador ve Honduras arasında yaşanan “Futbol Savaşı”nda da görülür. İki ülke arasındaki Dünya Kupası grup eleme maçları sonucunda çıkan toplam 100 saat süren savaşta 4000 civarında insan hayatını kaybetmiş, 12.000 kişi de yaralanmıştır (Kapucsinski 176). Falkland Savaşı sonrası oynanan Arjantin-İngiltere maçları 1998 Dünya Kupası'nda oynanan ABD-İran maçı da buna benzer örnekleri oluşturur. 20. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde ise futbolun yavaş yavaş farklı bir görünüme bürünmeye başladığını belirtebiliriz. Özellikle pazar ekonomisinin mutlak hâkimiyetini ilan ettiği 1990 sonrası süreçte futbol da yavaş yavaş boş zaman etkinliği olmaktan çıkıp pazar ilişkileri tarafından belirlenen bir endüstri dalı haline dönüştü.

3.2.2. Futbol Araştırmaları ve Antropoloji

Antropoloji disiplininin ilk ortaya çıkış dönemi olan 19. yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda evrimci okulun antropoloji kuramına hâkim olduğu zamandır. Bu dönemde antropologların spora bakış açısı da evrimci kuramın izlerini taşımaktaydı. Tylor “The History of the Games” isimli eserinde spor etkinliklerinin incelenmesinin tarih öncesi insan topluluklarının kültürlerinin anlaşılabilmesi için ipuçları verebileceğini belirtmiştir (aktaran: Blanchard 9–10). Sporun oyunun bir parçası olarak gören evrimci kuramın spor antropolojisindeki bu hâkimiyeti uzun bir dönem sürmüştür. Blanchard 1959 yılında Robert Bush’un “Kültür içinde Oyunlar” (Games in Culture) başlıklı makalesinin yayınlanmasını önemli bir kırılış noktası olarak görür. Bu makalesinde, Bush oyunu kültürel yaşamın diğer özellikleriyle ilişkisini kurmaktadır (Blanchard 17). “Oyun”un antropolojik sahasını toplumların gelişmesindeki rolüyle daraltan evrimci kurama karşı, karmaşık toplumsal yapıları çözümleyebilecek bir toplumsal veri olarak kabul eden yapısalcı yaklaşım, oyun ve dolayısıyla spor konusundaki araştırmaların da önünü açmıştır. Bu dönemde futbolun da popülerliğini arttırmasını spor alanında yapılan araştırmalara ilgiyi de arttırmıştır. Klein, sporla ilgili çalışmaların daha çok etnografik yöntemlere başvurmayan kültürel çalışmalar biçiminde yapıldığını ve bu eğitimi almış öğrencilerin kültür-aşırı analiz eğitimi almadıklarından dolayı yapılan analizlerin yetersiz kaldığını ve hataları barındırdığını belirtmektedir (Klein 129–130). Spor antropolojisi alanında yaptığı çalışmalarla bilinen çağdaş antropologlardan Noel Dyck bu açıdan antropolojik bakış açısı ve etnografik alan araştırmasının en önemli bileşeni olarak katılımcı gözlemin spor antropolojisinin diğer araştırmalardan farklılaşmasını sağladığını belirtmektedir (Aktaran: Klein 131).

Spor antropolojisiyle ilgili ilk tartışmanın, Geertz’in Bali’deki horoz dövüşüyle ilgili çalışmasıyla başladığını belirten Klein, bu araştırmayla horoz dövüşünün sadece para ödülüyle değil, statü ve toplumsal ilişkiler bağlamında da önemli bir yere sahip olduğunu belirtir (133). Geertz söz konusu araştırması hakkında nasıl ki İspanya’da boğa güreşleri İspanyol toplumsal yaşamının tamamını anlayabilmemizi sağlamıyorsa, Bali’deki horoz dövüşünün de Bali’deki hayatla ilgili temel ipuçlarını vermediğini belirtmektedir (*Thick Description* 451–452). Fakat kuşkusuz ki, bu araştırma horozlar ve onların dövüşünden daha fazla şeyler anlatmaktadır. Klein, Geertz’in araştırmasının sporun aynı anda kültürü yansıtabileceğini ve gizleyebileceğini de belirtmektedir (134).

Sosyal Antropoloji disiplini spor kavramını iki ayrı araştırma alanında kullanmaya başladı: Bilim olarak antropoloji içinde sporu konu edinen ve araştıran çalışmalar ve sporu insan açısından ele alan felsefe ya da antropoloji çalışmaları (Erdemli 159). Esas olarak “spor” sözcüğünün kökeni Latince’den gelmektedir. Latince’de *desportare/isportus*; “eğlenmek, hoşça vakit geçirmek, oyalanmak” anlamına gelmektedir (Voigt 86). Blanchard Paleolitik dönemde boş zamanın bol olduğunu ve fiziksel alıştırmaların, avlanmak için gerekli olan yetenekleri artırma amaçlı eğlence etkinliklerinin toplumsallaşma mekanizmaları üzerinde etkili olduğunu ve kültürel norm ve değerleri kuvvetlendirme gibi bir işlevi olduğunu ve Mezopotamya, Mısır, Hindistan, Çin ve Orta Amerika’daki arkeolojik bulgularda da bunun görüldüğünü belirtmektedir (97–100). Voigt, sporun kültürün bir parçası olduğunun üzerinde durmaktadır. Nitekim sportif eylemler antropolojik ve sosyal etkiler arasındaki karşılıklı etkileşime dayanırlar. Sosyal bilimciler için sporun en önemli özelliklerinden biri, sunumunun ve isteminin genellikle örgütler ve kurumlarla karşılanmasıdır. Spor, aynı zamanda bir sosyal hareketlilik aracıdır. Spor yapan insanın yalın, kolay, bir başına anlaşılacak türden bir yapı göstermemesi, sporun çoğunlukla bir grup eylemi olması, sporu kültürün bir parçası yapmaktadır (Voigt, 82–173).

Kültür tarihçisi Johan Huizinga “oyun”u inceleyen eserinde, “oyun oynayan insan”ı betimlemek için *homo ludens* kavramını kullanmaktadır. Huizinga, oyun olgusunun kültürden daha eski olduğunu savunur. Çünkü oyun sadece insana ait bir olgu değildir, hayvanlarda da görülmektedir. Bunun gerekçesi ise, oyunun sadece akla dayanmaması, bundan dolayı da insanlarla sınırlı olmamasıdır. Bu noktada, Huizinga da Voigt gibi bireyin tek başına oynadığı oyuna değil, toplu olarak oynanan oyunlara atıfta bulunarak oyunun kültür için ancak sınırlı ölçüde verimli olduğunu söyler (Huizinga, 16–71). Öymen, futbolun ekip sporu olmasından dolayı toplumsal bir zekâ gerektiren, bireysel ve toplumsal zekânın, ekip koordinasyonunun ve dayanışmanın, bedensel güçle birleştiği bir spor dalı olduğunu ileri sürer (16). Bundan ötürü, diğer spor dalları arasında, futbolun ayrıcalıklı bir konumu vardır.

Spor, oyun ile iş arasında bir şeydir (Huizinga, 121). Blanchard Huizinga’nın bu tanımına karşı çıkmakta ve oyunla işin birbirinin zıttı iki kavram olmadığını, bir kişinin iş yaparken oyun oynayabileceğini, oyun oynarken de çalışabileceğini belirtir, sporun da iş ve oyun “arasında” değil; işin, boş zamanın, oyunun ve oyun-olmayanın birleşiminden oluştuğunu

öne sürmektedir (43–48). Guttman modernite öncesi toplumlarda sporun ritüel anlamı olduğunu öne sürer (17). Her ne kadar modern sporun beşiği olarak Antik Yunan kabul edilse de, Olimpia ve Delfi’deki yarışmalar kültürel olarak günümüzdeki Olimpiyatlardan çok ilkel toplulukların oyunlarına benzemektedir. Laik görünümünden dolayı modern spor, Antik Yunan’dan çok Roma dönemindeki sporu andırmaktadır. Bundan dolayı, Guttman modern sporun en önemli ayırt edici özelliğinin laik karakteri olduğunu belirtir (20–26). Giullinaotti’ye göre, Weberci anlamda futbolun modernleşmesi daha önce bir halk oyunu olmaktan çıkıp rasyonelleşmesiyle gerçekleşmiştir (“Football: A Sociology...” 4). Turner da *The Anthropology of Performance* (Gösteri Antropolojisi) başlıklı kitabında Brezilya’nın Rio de Jenerio kentinin iki takımı; Flamengo ve Fluminense takımları arasında 200.000 kişi kapasiteli Maracana Stadyumu’nda oynanan derbi maçlarının çalınan davullarla, yakılan meşalelerle ve bitmek bilmeyen tezahüratlarla ritüel nitelikte olduğunu belirtmektedir (49). Assmann, ritüellerin bir grubun kimliğinin sürdürülebilmesi için gerekli olduğunu belirtir (142). Bir anlamda, futbolun kültürel kimliği ritüellerin ön plana çıkmasıyla popüler devamlılığını sağlamaktadır.

Huizinga’nın *homo ludens* kavramına atıfta bulunan Erdemli, spor yapan insanın sadece “oynayan insan – homo ludens” kavramıyla sınırlandırılmayacağını, spor yapan insanın *homo symbolicus* olarak da tanımlanabileceğini belirtmektedir (173). Bundan kasıt, toplumsal bir eylemi gerçekleştiren “spor yapan insan”ın kültürel simgelerle bağlantısının önemine dikkat çekmektir. Simgelerle sporun ilişkisine dikkat çeken Fişek, Bayart’ın da yukarıda ifade ettiğine benzer bir şekilde spordaki simgelerin de farklı işlevler yüklenebileceğine işaret etmektedir (30–31).

Sporun simgelerle yüklü olduğu en önemli alanlardan birisi de siyasettir. Yarar, sporun siyaset ile ilişkisini şu şekilde betimlemektedir:

Sosyolojik açıdan sporu, spor pratikleri yoluyla toplumsal kuralların sistemleştiği ve bu farklar üzerinden yaşanan çatışmaların maddileştiği bir iktidar ve mücadele alanı olarak kavramsallaştırabiliriz (398).

Bu açıdan spor iktidarın olduğu kadar, toplumsal çatışmaların da bir zeminidir (399). Nitekim Rowe, sporun toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretilmesinde bir araç olduğunu da öne sürer (218). Hoberman 1980’li yıllarda spor ve siyaset arasındaki ilişkinin artışına dikkat çekmektedir (1). Sporun özellikle uluslararası siyasette öne çıkmasına dair birçok

örnek vardır. 1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesiyle 1980 yılında Moskova'da düzenlenen olimpiyatları ABD'nin boykot etmesi, daha öncesinde Sovyetler Birliği'ne ait Kızıldordu tanklarının Macaristan'a girişi ile İngiliz ve Fransız askerî birliklerinin Mısır'a ait Süveyş Kanalı'nı işgal etmeleri sonucu bazı ülkelerin 1956 Sydney Olimpiyatları'ndan çekilmesi sporun uluslararası siyasetteki yerini gösteren önemli örneklerdir (Houlihan 1–6). Sporun popüler kültür üzerindeki etkisini inceleyen Rowe, uluslararası camia tarafından Güney Afrika'daki ırk ayrımcı rejimin (*apartheid*) uluslararası spor etkinliklerinden men edilmiş olmasını sporun boykot politikasındaki önemine örnek olarak verir (Rowe 205–207). Kimi zaman futbolun uluslararası siyasette görüldüğünden daha etkili olduğu ifade edilir. Birleşmiş Milletlerin 191 üyesi olmasına karşın Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği (FIFA)'ya üye olan ülke sayısı 204'tür (Wahl 100). Kimi zaman FIFA'nın yaptırım gücünün BM'nin yaptırım gücünden daha etkili olduğu bile iddia edilebilir (Yılmaz 15). Houlihan, spor ve uluslararası siyaset arasındaki ilişkinin en uç örneği olarak 1969'da El Salvador ile Honduras arasındaki “Futbol Savaşı” adıyla tarihe geçen yukarıda da değinilen olayı göstermektedir (Houlihan 7).

Spor, uluslararası siyaset tarafından sadece çatışmalarda kullanılan bir alan değildir. İlk olimpiyat oyunları sırasında süregiden savaşlarda ateşkes ilan edilmiş, Yunan site devletleri arasındaki bütün savaşlar askıya alınmıştı (Sagan 28). 1970'li yıllarda ABD-Çin ilişkilerinin iyileştirilmesi için düzenlenen masa tenisi maçları, ya da 1990'da iki Almanya'nın birleşmesi sürecine katkı sağlayan Doğu-Batı Maratonu sporun uluslararası siyasette sadece çatışma değil birleştirici ve barışçı etkisinin de var olduğuna örneklerdir (Houlihan 8). Aykanat, ünlü İngiliz futbol dergisi “Four Four Two”nun Türkçe baskısının ikinci sayısında Afganistan'da savaş sonrası futbolun barış siyaseti açısından oynadığı role dikkat çekmektedir. Afganistan'da önce Sovyet birliklerine karşı, daha sonra da Taliban rejimine karşı savaşıyan Şah Mesud'un futbol oynarken çekilmiş bir fotoğrafının yer aldığı makalede daha önce toplu idamların yapıldığı “Kâbil Olimpiyat Stadı”ndan izlenimlerini aktaran Aykanat, futbolun barış dönemindeki işlevini anlatmaktadır (101–104). Irak Olimpik Milli Futbol Takımının da 2004 olimpiyatlarında benzer bir barışçı işlev yüklendiği dikkatlerden kaçmamıştır.

Spor sadece uluslararası siyasette değil, iç siyasette de önemli bir etkiye sahiptir. İtalya Başbakanı Silvio Berlusconi'nin futbol kulübü başkanlığı sadece futbolseverler tarafından değil, siyasetçiler tarafından da bilinir ve çoğu zaman Berlusconi'nin futbol camiasındaki saygınlığını siyasette kullandığı öne sürülür. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan da sık sık stadyumlarda görülmekte, hatta siyasetçiler arasında düzenlenen futbol turnuvalarında da bizzat oyuna katılmaktadır. Türkiye'de siyaset ile kulüp başkanları arasındaki ilişkilere dair birçok örnek vardır. Kültürel kimliklerin yerel ve etnik kimliklere indirgendığı günümüzde, sosyal bilimciler de kültürel kimliklerin siyasi kimliklere dönüşümünde çoğunlukla, hatta kimi zaman sadece “etnik” farklılıklardan kaynaklanan farklılaşmalara dikkat çekmektedirler. İskoçya'da taraftar gruplarının siyasi parti tercihlerini inceleyen Bradley, farklı takımları tutan taraftarlar arasında siyasi parti tercihlerinde de farklılıklar olduğunu tespit etmiştir (44). Bu farklılıkların kökeninin ise etnik farklılaşmadan kaynaklandığı savunulmaktadır. Ünsal ise Ekim 2001 tarihinde Paris'te oynanan Fransa-Cezayir futbol karşılaşmasında tribünlerdeki Cezayir kökenli Fransız vatandaşların Fransa devleti aleyhine ve Usame Bin Ladin lehine sloganlar atması ve daha sonra seyircilerin sahaya inmesi üzerine maçın yarıda kalmasını sömürgecilik döneminin yaralarının hâlâ kapanmadığının kanıtı olarak sunmaktadır (18).

Huizinga “oyun”un gündelik veya asıl hayat olmadığını, aksine; bu hayattan kaçarak kendine özgü eğilimleri olan geçici bir faaliyet alanına girme bahanesi olduğundan bahseder (25). Bu doğrultuda, siyasetin ve kültürün bir parçası olmasından dolayı sporun artık sadece bir oyun değil, kültürün başlı başına bir parçası olduğunu iddia edebiliriz. Diğer sporlardan farklı olarak siyasal ve kültürel kimliklerle daha sıkı bir ilişki içerisinde olan futbol ise bu durumun daha da yoğun yaşandığı bir alandır.

Her ne kadar uzun bir tarihî süreçle beraber toplumun büyük bir kesiminin ilgisini çekse de, futbol ve taraftarları hakkındaki çalışmalar sosyal bilimler için oldukça yeni sayılır. Giulianotti, dünyanın en önde gelen takım sporu olmasına karşın, futbolun ancak 1960'lı yıllarla birlikte sosyal bilimcilerin ve tarihçilerin ilgisini çekebildiğinden bahseder (9). Bu dönemde futbolla ilgili ilk sosyolojik araştırmaların inceleme alanı esas olarak *holiganizmdi* (Yurdesin 107). Temelini taraftarlıkla ilintili şiddetin oluşturduğu futbolla ilgili sosyolojik araştırmalar sosyal bilimcilerin spor seyircilerine olan ilgisini de arttırmıştı (Voigt 204). Tribündeki şiddet sadece psikologların değil, kültürel (sosyal) antropologların,

kültürel çalışmaların, kent etnograflarının da ilgisini çekmeye başlamıştı (Giulianotti, *Social Identity and Public Order* 9). Modern devletin futbol sahalarında şiddeti engellemesinden yıllar sonra şiddetin bu kez saha içinde değil, sahanın etrafında rahatsız edici düzeye çıkması sosyal bilimcilerin futbola ilgi duymasının en önemli nedeniydi. Modernitenin bir ürünü olan futbol, modernizmin birçok simgesini ve özelliğini de üzerinde taşımaktadır. Modern devlet toplumsal yaşamı düzenlerken toplumdaki şiddeti de tekeline almıştır. Vatandaşlar arasında yaşanan ya da yaşanabilecek şiddetin yasaklandığı modern toplumda, şiddet kullanma hakkı sadece modern devlete aittir. Modernizm futbolda da şiddeti yasaklamış ve daha önce oyuncuların birbirlerine tekme atması ya da itip çelme takması serbestken, bu eylemler cezalandırılmaya başlanmıştır. Oyun alanı içinde şiddetin engellenmesinin, ya da en azından cezaya tabi tutulmasından seneler sonra, futbola ilintili şiddet oyun sahasında değil oyunu izleyen kişiler arasında ortaya çıkmaya başlamıştır. Holiganizmin ilk defa İngiltere gibi sosyal refah ülkesinde çıkmış olması, sosyal bilimcilerin refah devletini sorgulamalarını da beraberinde getirmiştir. Özellikle 1970’li yıllarda İkinci Dünya Savaşı’ndan çeyrek yüzyıl sonra Avrupa’da yeniden canlanmaya başlayan ırkçılık futbol taraftarları arasında yayılma ortamını bulmuştu. Holiganizmin bu tarz bir siyasi kolunun ortaya çıkması futbola akademik ilginin artmasının nedenlerinden biridir.

Türkiye’ye baktığımızda futbol ve sosyal bilimler arasındaki ilişkinin ancak 1990’lı yıllarda kurulabildiğini görüyoruz. Türkiye gibi futbolun bu kadar önemsendiği bir ülkede sosyal bilimlerin konuyla bu kadar geç ilgilenmeye başlamasının nedenlerinden biri aydınların bu konuya yıllarca ilgisiz kalması, ya da bu ilgiyi gizlemeleridir. Bir takım araştırmaları kaynak gösteren Ünsal, Türkiye’de kişiler arası sohbetlerde “futbol”un en çok konuşulan konu olduğunu saptamaktadır (16). Türkiye’de futbolun bu denli önemsenmesi Türkiye’yi ziyaret eden birçok kişinin de dikkatini çekmektedir. Gazeteci Holland Türkiye’nin bir futbol ülkesi olduğunu belirtmektedir (37). Can Kozanoğlu ise Türkiye’nin “futbolsever toplum”dan, “futbol toplumu”na doğru olan bir sürecin sonlarında olduğundan bahsetmektedir (11). Bu tespitinden hareket eden Kozanoğlu Türkiye’de futbol izlememe durumunun bireyin sosyalleşmesinin önündeki en büyük engellerden birini oluşturduğunu ve bu bağlamda futbol izlememenin “cesaret işi” olduğunu belirtir (103). Fullbright bursu ile İstanbul’da doktora tezi araştırması yapan siyaset bilimci Chris Ward İstanbul’un tarihi

ve coğrafya güzelliklerinin yanı sıra ilgi çekici başka bir özelliğinin de Türk futbolunun çılgın dünyasının merkezi olduğunu belirtmektedir (3). Türkiye’de futbolun bu kadar popüler olmasına rağmen, sosyal bilimlerin konuya ilgisi uzak olmuştur. Akın, sadece futbolun değil, genel olarak sporun Türkiye’de akademik dünyanın dışında tutulduğundan bahseder:

Spor (...) akademik dünyamızda genellikle basit halk kitlelerinin içinde olduğu gayri-rasyonel bir kargaşa olarak algılanmış, entelektüeller ve akademisyenler tarafından üstünde durulmaya değer bulunmamıştır (19).

Genel olarak spora karşı bu akademik ilgisizlik, futbol özelinde ise kimi zaman olumsuz tutuma dönüşmekteydi. Erken Cumhuriyet yıllarında “dejenere edici” futbol aleyhine ve diğer “faydalı” sporlar lehine canlı bir kampanyanın sürdürülmüş olduğu bilinmektedir (35). Uzun yıllar boyunca akademisyenlerin genel olarak sporla, özel olarak ise futbolla ilgilenmemelerinin nedenlerinden bir tanesi diktatörlükle yönetilen ülkelerde futbolun siyasi baskı aracı işlevi görmesiydi. Özellikle futbolun böyle bir işlev yüklenmiş olması akademisyenleri sadece kişisel olarak bu spordan uzak tutmamakta, aynı zamanda bir inceleme alanı olarak görmemeleri için de bir neden oluşturmaktaydı. 1990 yılında sosyolog Can Kozanoğlu’nun yayınladığı “Bu Maçı Alıcaz: Türkiye’de Futbol” kitabı, futbol alanında Türkiye’de yayınlanan ilk kitaptır. 1990’lı yıllardan 2000’li yıllara gelinen süreçte bazı yayınevlerinin “futbol kitaplığı” oluşturdıkları, tanınan yazarların futbol maçları hakkında yorumlar yazmaya başladıkları görülmektedir. Erten ve Doğan Türkiye’de futbol ile sosyal bilimcilerin buluşmalarını şu şekilde betimlemektedir:

Ülkenin felsefecisi, tarihçisi, sosyologu, siyaset bilimcisi dahi içindeki gizli fanatiği keşfediyor/icat ediyor (bir nevi “invention of tradition”). Abartarak söylersek, futbol hakkında kelimeler sosyal bilim formasyonunun olmazsa olmazı haline geldi. Kitlelere mal olması yetmezmiş gibi, artık futbol entelektüellere de “malum olmuş” durumda (Erten ve Doğan 63).

Son dönemlerde, özellikle 2000’li yıllarla birlikte Türk yayın hayatında “futbol” ile ilgili kitapların yoğun bir biçimde basılmaya başlandığı görülmektedir. Bu kitaplar büyük oranda futbolcu monografileri, takım tarihleri, anı derlemeleri ya da çeviri yayınlardan oluşmaktadır. Nadir olarak Türk sosyal bilimciler tarafından kaleme alınmış eserlerden de söz edilebilir. Futbol ile ilgili kitapların basımında en tanınmış yayıncılardan biri olan Tanıl Bora 2003 yılı Haziran ayındaki bir röportajda Türkiye’de futbolseverlerin arasında okumaya ilginin arttığını belirtmektedir (Karacasu 62). Türker Arslan ise Vatan gazetesinin

Kitap ekinde, futbol kitaplarının satış rakamlarına değinerek, futbolun popülerliğiyle kıyaslandığında futbol ile ilgili kitapların çok az sattığından bahsetmektedir (30–32). Futbol popüler anlamda entelektüel ilgiyi beslemese de, entelektüellerin ilgisini çekmektedir. Bu kimi zaman akademik bir ilgi, kimi zaman da oyunun cazibesine kapılarak ortaya çıkan bir ilgidir. Bazı durumlarda ikisi birden görülmektedir.

3.2.3. Taraftar Kimliği

3.2.3.1. Futbolun Kimlik Vaadi

Bora, takım tutmanın akıl-mantıkla ilişkisinin zayıf olduğunu belirterek futbolun rasyonel akılla açıklanamayan bir “tutku” olduğunu söyler (*Nasıl Gençlerli Oldum?* 239). Bu açıklamadan yola çıkarak her ne kadar “futbol taraftarlığı” olgusunun akılcı dayanaklarının açıklanması mümkün görünmese de, sosyal bilimciler bu tutkunun altında yatan güçleri incelemeye çalışmaktadırlar. Bromberger futbol sahasının etnologların yerel hususiyetleri gözlemesi için mükemmel bir yer olduğunu ifade eder (41–42). Abanazır da stadyumların adlarının daima kulüplerle birlikte anıldığını gösterir (21). Buradan yola çıkarak, oyunun oynandığı saha ile futbol kulüplerinin şehir ölçeğinde mekânsal birlikteliğinden söz edilebilir ve bu mekânsal birlikteliğin kentsel kimlik, ya da genel anlamda kimlikte ifadesini bulduğu öne sürülebilir. Bromberger bir stadın o kentin bütün metaforlarını ortaya koyduğunu, o kentin aynası olduğunu ileri sürer (42).

Belirgin farklılıkların eridiği bir kap, muhayyel kimliklerin kendilerini onaylama peşinde oldukları –ve dışarıdan alay edildiği ölçüde daha büyük coşkuyla sahiplenildikleri- bir sahne olarak stadyum, kentin, kente dair rüyaların, dramların ve kentin inanılmaz renkliliğinin bir parçasıdır (55).

Edward Hall proksemikte üç tür dışavurumdan bahseder: Altkültürel (*infracultural*), önkültürel (*precultural*) ve mikrokültürel (*microcultural*) düzeyler. Altkültürel düzey insanın biyolojik geçmişiyle bağlantılı olan davranışsal, önkültürel düzey şimdi ile bağlantılı olan fizyolojik, mikrokültürel düzey ise proksemik gözlemlerin yapıldığı dışavurumdur. Proksemiğin mikrokültürel dışavurumda üç çeşit görünümü vardır: Sabit özellikli (*fixed-feature*), yarı sabit özellikli (*semifixed-feature*) ve biçimsel olmayan/enformel (*informal*) mekânlar. Sabit-özellikli mekânlar kültürel olarak belirlenmiş yapılarla ifade edilir. Yarı sabit-özellikli mekânlar ise, polis karakolu, hastane gibi bir yer ile tanımlanmayan, başka bir yere taşınabilme kapasitesine sahip mekânları ifade

etmektedir. Fuar alanları gibi sabit olmayan, geçici olarak belli bir yerde konuşlanmış olan yapılar ise biçimsel olmayan mekânlardır (95–105). Bu bağlamda, stadyumlar, Bromberg’in ifadesiyle, kentin metaforlarını taşımasıyla ve “sabit” olmalarıyla kültürel kimliklerin oluşumunda, mekân içinde var olan aktörlerin kendilerini o mekân ile tanımlayan kimliklere yaratmasında önemli role sahiptir.

Her hafta sonu, bir kentte binlerce kişiyi bir araya toplamayı başarabilen futboldan başka bir etkinlik yok gibidir. Futbolun bu kadar popüler olmasının ve bu kadar sayıda taraftar toplamasının nedeni oyunun kendisinin oldukça basit oluşu ve katılımcı bir spor olarak maliyetinin görece düşük oluşudur (Duke ve Crolley 1). Her ne kadar nizami ölçülerle yapılmış bir futbol sahasında, nizami ölçülerde bir topla ve belli sayıda oyuncuyla oynansa da, futbol oyununun mahalle aralarında plastik bir topla, hatta ayakla vurulabilen herhangi bir nesneyle oynanarak da zevk alınabilen bir oyun olması, futbolu herkes tarafından her yerde oynanabilen bir spor, hatta bir etkinlik olarak öne çıkartıyor. Kozanoğlu futbolun popüleritesinin asıl kaynağının “kimlik vaadi” olduğunun altını çizer (109–110). Kılıçbay, takım tutmanın “ucuz kimlik”e en iyi örnek olduğunu savunur (158). Herhangi bir bedel ödmeden, çaba göstermeden anlık bir kararla dahi sahip olunabilen bir kimlik vaadi, futbol taraftarlığının bu kadar popüler olmasının gerekçelerinden biridir. Tutulmaya başlandığı andan itibaren tutulan takım, taraftarın toplumsal kimliğinin bir simgesi olur (Finn 101). Ünsal, futbol taraftarlığının “sosyalleşme”de önemli bir etken olduğunu, sosyalleşmenin, başka bir deyişle belli bir gruba aidiyet duygusunun taraftarlığın olmazsa olmaz bir özelliği olduğunu vurgulamaktadır (316). Berger, futbolun *kültürleme* (*enculturation*) özelliğiyle dine bile alternatif olabileceğinden bahsetmektedir (109–112). Eduardo Galeano da aynı benzetmeyi farklı bir bakış açısıyla yapmaktadır:

Futbol, Tanrı’ya ne yönüyle benzer? Hemen söyleyeyim. Birçok insanın ona inanmasıyla ve entelektüellerin ona kuşkuyla yaklaşmasıyla (44).

Nitekim Huizinga da oyun alanıyla tapınağın farklı olmadığını belirtmektedir (39). Sagan futbolun da dâhil olduğu takım sporlarının popüleritesinin ardında yatan nedeni insanın güdüsel eğilimleriyle açıklamaktadır:

Açlığa karşı tek çarenin hayvanları öldürmek olduğu 10.000 kuşaklık bir zaman diliminden sonra, bu eğilimler hâlâ içimizde olmalı. Bunları dolaylı da olsa uygulamaya koymayı şiddetle arzularız. Bunun bir yolu da takım sporlarıdır (31).

Yurdesin, taraftarlığın toplumları bir araya gelmeye zorlayan “icat edilmiş bir gelenek” sürecinde rol oynamasına dikkat çekmektedir (108). Bu anlamda, Hobsbawm’ın “geleneğin icadı” kavramı yeniden karşımıza çıkmaktadır. Erten ve Doğan’ın yukarıda belirttiği görüşe paralel bir biçimde, taraftarlık, “icat edilmiş gelenek” olarak karşımıza çıkmaktadır. Hobsbawm siyasi ve toplumsal geleneklerin icadı ile birlikte orta sınıf için kitle sporlarının yapmacık da olsa ulusal kimliği sahiplenmede önemli bir araç olduğundan bahseder (300).

Geleneğin icadında toplumsallık, futbol alanında taraftar örgütlenmeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde hemen hemen tüm futbol takımlarının bir veya birden fazla taraftar örgütlenmesi mevcuttur. Özellikle son on yılda taraftar örgütlenmelerinin sayısal artışına dikkat çeken Toklucu, bunun nedenlerinden biri olarak internet kullanımının yaygınlaşmış olmasını göstermektedir (47). Küreselleşme sürecinde internet kullanımı taraftar örgütlenmelerinin sadece yerel değil küresel ölçekte de temsil edilmesini doğurmaktadır. Günümüzde birçok taraftar sitesinde yurtdışındaki taraftarların da sitelerin içinde yer alan forumlara katıldıkları gözlemlenebilir. İnternet siteleri sadece var olan taraftar örgütlenmeleri tarafından oluşturulmakla kalmamaktadır. Kimi zaman bir internet sitesi sayesinde buluşan taraftarlar, oluşturdukları internet sitesini gerçek mekâna yansıtip tribün grupları da oluşturmaktadır. Ümit Kıvanç, internetteki taraftar forumlarını da incelediği kitabında, taraftar örgütlenmelerinin nedeninin taraftarın artık sadece izleyici değil, futbol oyununda etkin olmak istemesi olduğunu belirtmektedir (103). Nitekim günümüzde birçok kulüpte “12” numaralı forma taraftara ithaf olunmuştur. Berger, futbolun simgelerle yüklü olduğunu belirtmektedir (107). Futbolun popülerliğinin nedenlerinden birisinin bu simgelerin kitlesel erişimi ve popüler kültür tarafından rahatlıkla hazmedilmesi olduğu söylenebilir. Yukarıda da değinildiği gibi, kimliklerin simgelere bürünmesi, bireyler tarafından o kimliklerin sahiplenilmesini kolaylaştıran bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Taraftar kimliğinde de benzer bir algılama söz konusudur. “12” numaralı formanın taraftara ithaf edilmesi ile ortaya çıkan simgesel algılama, taraftarların o kimliği sahiplenmesinde etkili olmaktadır. Takımların bahsettiği simgesel yansılardan daha etkili olan başka bir olgu ise futbol takımlarının bireylere sunduğu farklı benlik ya da kimlik ifadelerinin coğrafya, etnik, dilsel, ekonomik farklılık vurgularıyla birlikte sunulmuş olmasıdır (Uztuğ 126). Arslanoğlu, taraftar olmayı belirleyen en yaygın nedenleri beş grupta toplarlar:

Taraftar anketlerine dayanan bazı çalışmalara göre herhangi bir takımın taraftarı olmayı belirleyen en yaygın neden, babanın (veya seyrek olarak ananın) o takımın taraftarı olmasıdır. İkinci büyük etki, oyunculardan biri ya da birkaçının kişiliği, görünüşü ve üstün yetenekleridir. Coğrafi nedenler daha sonra gelir, bir kentin insanların genellikle o kentin takımlarını tutması gibi. Aynı ölçüde etkili başka bir neden, arkadaş ya da arkadaş grubu etkisidir. Takımın başarıları ancak beşinci sırada etkileyici nedendir (311).

Giulianotti, futbolun modern ve geleneksel formlarının ulusal, sınıfsal ve yerel olmak üzere üç çeşit toplumsal aidiyet ile çakıştığını öne sürmektedir (*Social Identity and Public Order* 34) Ulusal kimliklerin futbol taraftarlığına yansımaları özellikle ulus devletlerin kurulması aşamasında oldukça yoğun bir biçimde görebiliriz. Ulus-devlet kurulmadan önce “ulus” bilincinin yaratılmasında, özellikle ulusal kurtuluş savaşları sırasında “ulusal” karakterli futbol takımları, ulus bilincinin yerleşmesinde önemli bir rol oynar. Kurtuluş Savaşı sırasında başta Fenerbahçe olmak üzere İstanbul’daki Türk futbol kulüplerinin işgalci İngilizlerle ve yerel Rum takımlarıyla oynadıkları maçlar futbolun ulusal kimliğe katkısına örnektir. Sadece kuruluş sürecinde değil, ulus devletler kurulduktan sonra bile futbol taraftarlığı ulusal değerlerin hatta kimi zaman simgelerin yeniden üretimine katkı sağlar. Fransız milli takımının sembolü olan “Galya horozu”nun taraftarlar arasında popüler olması hatta Fransız milli takımının oynadığı maçlara maskot olarak bir horozun getirilmesi, İskoçyalı futbolseverlerin gündelik yaşamda giymedikleri halde İskoçya milli takımı maçlarında bir tür etek olan “kilt” ile yer almaları bunlara örnektir. Ulusla özdeşleştirilen folklorik nitelikli kültürel formların futbol sahalarında yansımaları bu şekilde görülür. Bazı durumlarda, ulusal-kültürel folklorik formlar futbola olumsuz etkilerde bulunabilir. Örneğin Sultan Abdülhamit döneminde Müslümanların futbol oynamasının yasaklanmış olması gibi (Sert 87). Bundan dolayı, Osmanlı döneminde Türkler uzun yıllar futbol oynayamamışlar, ancak yabancı kılığında bu oyuna katılabilmişlerdir.

Bazı durumlarda etnik milliyetçiliğin bir uzantısı olarak futbol taraftarlığının güçlendiği durumlar da karşımıza çıkmaktadır. İskoçya’nın Glasgow kentinin iki takımı; “Glasgow Rangers” ile “Celtic” arasındaki temel farklılık, Rangers’ın Protestanların, Celtic’in ise Katoliklerin takımı olarak bilinmeleridir. İspanya’da ise sadece Bask kökenli futbolcuların oynamasıyla tanınan *Atletico Bilbao* ve üstlendiği “Katalan Milli Takımı” rolünden dolayı formasına reklâm almayan *FC Barcelona* kulüpleri, futbol ve etnik milliyetçilik arasındaki bağlantıya ve örtüşen taraftar ve etnik kimliklere örneklerdir. Kimi zaman sınıf kimliği ile futbol taraftarlığının çakıştığı görülmektedir. Özellikle Avrupa ülkelerinde futbol

takımlarının kuruluş döneminde sendikaların oynadığı rolden kaynaklı olarak işçi sınıfı kökenli takımların önemli bir zemin oluşturduğu gözlenebilir. İngiltere’de liman işçilerinin kurduğu *Liverpool*, Almanya’da maden işçilerinin kurduğu *Schalke 04* işçi sınıfı takımlarına örnektir. Taraftar kimliği ile siyasi kimliklerin örtüştüğü örneklerden de bahsedilebilir.

15 Nisan 2006 tarihinde CNN Türk televizyon kanalında 5N1K adlı programda bu konu üzerinde durulmuş ve İtalya’da kırmızı rengini alan *Milan*, *Roma*, *Torino* gibi takımların “solcu”, başka renklere sahip rakipleri *İnter*, *Lazio* ve *Juventus*’un ise “sağcı” kulüpler olduğu, liman kentlerinde kurulan *Liverpool* (İngiltere), *Ossasuna* (İspanya), *Sevilla* (İspanya), *Olympiakos* (Yunanistan) gibi takımların genelde “solcu” oldukları ileri sürülmüştür.¹ İsrail’de hemen hemen bütün futbol takımlarının başı “Hapoel” ya da “Maccabi” ile başlar. “Hapoel” işçi partisinin, “Maccabi” ise muhafazakâr partinin taraftarları tarafından kurulan futbol takımlarıdır. Elbette ki, bu takımların ve taraftarlarının kuruluşunda ön plana çıkmış siyasî kimliklerle ne ölçüde örtüştüğü bugün için sorunlu bir alandır. Türkiye’ye baktığımızda ise, genel olarak taraftar kimliklerinin sınıfsal, siyasî ve etnik kimliklerle örtüşmediği görülmektedir. Abanazır, Türkiye’de futbol taraftarlığının sınıf, etnik köken gibi kimliklerin yansımaları ya da uzantısı olarak ortaya çıkmadığını vurgulamaktadır (21). Arslanoğlu ise bir röportajda, 1980 öncesinde insanların büyük ölçüde siyasi konularda kimlik sahibi olduklarını, fakat bu dönem sonrasında siyasetten uzak bir biçimde, taraftar kimliğinin toplumsallaşmada ön plana çıkmış olduğunu belirtmektedir (Uludere 31). Her ne kadar Giulianotti Galatasaray’ın aristokrasi, Beşiktaş’ın proletarya, Fenerbahçe’nin ise orta sınıf tarafından desteklenen takımlar olduğunu iddia etse de, bu etiketlerin söz konusu takımlar için hem tarihsel hem de güncel anlamda geçerli olup olmadığı tartışılabilir (“Football: A Sociology...” 13) Aynı etiketlendirmeyi yapan Kurthan Fişek, bunun tarihsel bir durumu yansıttığını fakat günümüz için geçerli olmadığını belirtmektedir (82–23). Galatasaray-Fenerbahçe rekabetini gazeteci gözüyle inceleyen Erdin Galatasaray’ın okul takımı, Fenerbahçe’nin ise semt takımı olduğunu iddia etmektedir (20). Fakat eski Galatasaray Kalecisi Turgay Şeren’e göre Galatasaray eskisi gibi “snob” bir takım değildir:

¹ Milan ve Inter Milano kentinin, Lazio ve Roma Roma kentinin, Torino ve Juventus da Torino kentinin takımlarıdır.

Galatasaray yavaş yavaş halk takımı olmaya başladı. Çünkü tribünler öyle istedi. Galatasaray da artık bir halk takımı oldu diyebiliriz, maalesef (aktaran: Erdin 22).

ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nden Duygu Hatipoğlu ve Berkay Aydın, Ankaragücü taraftarları üzerine yaptıkları araştırmada Gençlerbirliği ve Ankaragücü arasındaki rekabetin Ankara'da mekânsal ve sınıfsal bir ayrışmayla örtüştüğünü iddia etmektedirler. Ankara Sultanisi (Lisesi) öğrencilerinin kurduğu Gençlerbirliği ile İmalat-ı Harbiye (Silah Fabrikası) işçilerinin kurduğu Ankaragücü takımlarının arasındaki bu sınıfsal farklılık Hatipoğlu ve Aydın'a göre günümüzde de devam etmektedir (46). İki takım taraftarları arasındaki farklar mekâna yansımaktadır. Hatipoğlu ve Aydın'a göre Ankaragücü taraftarları kentin gecekondu nüfusunu oluşturan semtlerinden gelirken, Gençlerbirliği'nin memur ve öğrenci kökenli taraftarları kentin daha iyi semtlerinden gelmektedir (Hatipoğlu ve Aydın 47).

Birçok örnekte taraftar kimliklerinin yerleşik kimliklerle örtüştüğünü veya bazı durumlarda taraftar kimliklerinin yerel özellikler gösterdiğine tanık oluruz. Her ne kadar futbol İngiltere kökenli bir spor olsa da, günümüzde oynanan futbolun kuralları ilk olarak İngiltere'de yazılmış olsa da, futbolun oynanış tarzının ya da taraftar kimliklerinin yansıma biçimlerinin bölgeler arasında, ya da ülkeler arasında farklılıklar gösterdiği bilinmektedir. Romsan ve Rubel, sporun bir ülkeden başka ülkelere yayılması sürecinde tamamıyla farklı sembolik anlamlar bütününe sahip olabileceğine işaret etmektedirler (79). Bellos, futbolun Brezilya'da tamamen Brezilya tarzı bir yaşam biçimine dönüştüğünü ve bu tarzın Brezilya'nın futbol oynama biçiminde yansımaları bulunduğunu ileri sürmektedir (x). Pefferkom ülkelere ait farklı oyun biçimleri olduğunu İngiliz futbolunun sert ve atletik olduğunu, Avusturya futbolunun zarafet ve nezaket içerdiğini, Güney Amerika futbolunun teknik ve ustalık gerektirdiğini, Güney Amerika futbolu içinde ayrı bir konuma sahip olan Brezilya futbolunda ise parlak bir performans arayışının esas olduğunu, Afrika futbolunun ise hücum zevki ile anıldığına dikkatleri çeker (Aktaran: Wahl 122–125). Öymen, Trabzonspor'un "efsanevi" niteliğinin ardında yatan temel etmenin, Trabzon'un kendi başına yerel özgünlükleri olan bir kent olması, bununla bağlantılı olarak Türk futbolunda İstanbul kökenli üç takım dışında sadece Trabzonspor'un şampiyon oluşunun da Trabzon'un tarihi niteliklerinden dolayı gerçekleştiğini ifade etmektedir. Öymen, Trabzon'un daima asi bir ruha sahip olduğunu öne sürmektedir. Bu asi ruh Trabzon'un Bizans döneminden bu yana karakterini betimlemektedir:

Hatta Trabzon bazı dönemlerde, Konstantinopolis'teki merkezi otoriteyi tanımamış, özerk ve bağımsız yapısını korumuş, bu arada, doğusunda Gürcülerle ve güneyinde Türkmenlerle sık sık işbirliği yapmıştır (Öymen 20–21).

Göç ile başka ülkelere, kentlere yerleşen grupların “memleketleri” ile aidiyet kurgulamasında futbol taraftarlığını sıkça kullandıkları görülür. Diasporik kimlikler kimi zaman kurulan futbol takımlarında, kimi zaman ise taraftar gruplarında ifadesini bulur. Almanya’da Türklerin kurduğu “Bonn Boluspor” tarzı futbol takımları bu durumun bir örneğidir. Kimi zaman taraftarların diasporada bir araya gelmeleriyle oluşan taraftar örgütlenmeleri de buna örnek olarak gösterilebilir. Berlin’deki Galatasaraylılar Derneği buna örnektir. Söz konusu derneğin Galatasaray’ın İngiliz Arsenal takımıyla 2000 yılı Mayıs ayında Kopenhag’da oynadığı UEFA Kupası maçı final karşılaşması için etkin bir organizasyon yapıp Almanya’dan birçok futbolseveri Danimarka’ya götürdüğü bilinir. Göç sonucu oluşan kültürel farklılaşmanın örneklerinden biri de Yunanistan’da yaşanmıştır. 1923 tarihli Türk-Yunan nüfus mübadelesi sonrası Türkiye’den Yunanistan’a göç eden Rum nüfusun yerli Yunanlı nüfusla bütünleşmesi hâlâ tamamlanmamıştır. Yunanistan’da ulus-devletin kuruluşundan bir asır sonra Yunanistan’a göç eden bu topluluk, Türkiye’ye göç eden Türklerin tersine, Yunanistan’da yerli halk tarafından sindirilememiştir. Çeşitli dinamikler yüzünden yeni geldikleri ülkeye uyum sağlamakta zorlanan Rum mübadiller bu kimliklerini sadece “nea” (yeni) öntakısıyla Yunanistan’da kurdukları *Nea Smyrna* (Yeni İzmir), *Nea Khalkedon* (Yeni Kadıköy) gibi semtlerde değil, kurdukları futbol takımlarının isimlerine de yansıtmışlardır. Yunanistan’ın iki önemli kulübü *AEK (Atletiki Enosis Konstantinopoliton – İstanbullular Spor Birliği)* ve *PAOK (Pan Athletikon Omilos Konstantinopoliton – İstanbullular Tüm Spor Birliği)* isimlerinden de anlaşılacağı gibi ilki Atina’da, ikincisi Selanik’te mübadiller tarafından kurulan futbol takımlarına örnekler (Hürkan 108–109). Diasporik kimlikler sadece sınır aşırı alanlarda değil, bir ülke içerisinde de icat edilebilen olgulardır. Bu bağlamda İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerde yaşayan göçmenlerin diasporik kimliklerinin ifadesini kimi zaman taraftar kimliklerine yansıttıklarını görebiliyoruz. Birçok Anadolu kulübünün İstanbul’da taraftar örgütlenmesi vardır. Trabzonspor taraftarlarının İstanbul’daki örgütlenmesi “Gurbetteki Gençler” buna bir örnektir. Bazı durumlarda, tutulan takım, kente yeni gelmiş göçmenlerin kente entegrasyonuna katkı da sağlayabilir. Eda Çevik Ankaragücü taraftarlarıyla yaptığı antropolojik bir çalışmada şunu ifade etmektedir:

Bazıları Ankara doğumlu olsa da hiçbiri aileden Ankaralı değildi. Ama hepsi kendileri için “Ankaralıyız” diyorlardı. Kentin adını taşıyan Ankaragücü takımını tutmak şehirle kendilerini özdeşleştirmenin bir yolu olsa gerek (Çevik 191).

Futbol kimi zaman ulusal, yerel veya sınıfsal kimliklerin bir dışavurumu olurken, kimi zaman da bazı kültürel kimliklerin bireyler tarafından benimsenmesinde yardımcı olabilmektedir. Örneğin, kent metaforlarını içinde barındıran sabit-özellikli stadyumlar bireylerin kent aidiyetlerini oluşturmakta katkı sağlayabilmektedir. Kimi zaman da kente yeni gelmiş olan göçmenlerin kent kimliğini kısa yoldan elde etme aracı olabilir. İster bir kimliğin dışavurumu olsun, ister bir kimliğe aidiyet için bir araç işlevi görsün, bu aidiyetleri dışarıda tutan, farklı gören diğer kimliklerin varlığı da taraftar kimliklerinin oluşumunda önemli bir dayanak noktasıdır. Bu noktada sorunlu olan alan “diğer”in var olması değil, “diğer”in nasıl tanımlandığıdır.

3.2.3.2. *Taraftar Kimliği’nde “Öteki”ler veya “Kültürel Yarım”lar*

Taraftar kimliğinin oluşması bir yandan kolay ve zahmetsizken, öte yandan da kimlik oluşumunda “farklılık”ların çok açık bir biçimde kurgulanmasını sağlamaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, ulusal kimlik ile futbol taraftarlığı arasındaki ilişki çoğu zaman çok açıktır. Voigt, sporun ulusal temsilin bir aracı olduğunu belirtmektedir (79). Bu ilişkide en önemli etkenlerden birisi, ulusal kimliklerin farklılaştırmada sağladığı kolaylıklardır. Galeano, futbolu savaşın yüceltilmiş bir şekli olarak sunmaktadır (26). Sagan başlıca spor dallarından çoğunun bir ulus ya da bir kentle ilişkilendirildiğini, bünyelerinde yurtseverlik ve ulusal gurur unsurlarını barındırdıklarını belirtir:

Bizim takımımız, yabancı ve belki de düşman insanların yaşadığı farklı bir yerden gelen ötekilere karşı *bizi* –yaşadığımız yeri, bizim insanlarımızı- temsil eder (25).

Giulianotti birçok kulübün rekabet ve karşıtlık kavramlarını kullanarak kültürel kimliklerini oluşturduklarını belirtmektedir (“Football: A Sociology...” 10). Uztuğ, futbol takımlarının etnik, dinsel, bölgesel farklılıkların bir bileşkesi haline rahatlıkla dönüşebildiğini, ya da bu farklılıkları özetleyen kolay bir simge olduğunu belirtmektedir (126). Taraftarlar kimliklerinin oluşumunda ötekinin varlığı önemli bir yer işgal eder.

Çünkü ‘öteki’nin başarısı ve gücü maçın sonunda sizin de başarı ve gücünüzü belirleyecek yegâne kıstas. Bu ‘öteki’ her hafta değişse bile (Yılmaz 17).

Giulianotti futboldaki rekabetin kökeninin tarihsel ve kültürel bölünmelere kadar gittiğini belirtir ve futboldaki rekabette yerel şovenizmlerin mekânsal anlamda futbol sayesinde cisimleştiğini ifade eder (“Football: A Sociology...” 10) Kuzey Londra’da Arsenal-Tottenham, Doğu Londra’daki işçi mahallelerinde West Ham-Millwall, Roma’da Roma-Lazio, Milano’da İnter-Milan rekabetleri bunlara örnektir. Türkiye’de ise kuşkusuz bu farklılaşmada ezeli Galatasaray-Fenerbahçe rekabeti ön plana çıkmaktadır. Bu rekabete benzer biçimde İzmir’de Göztepe-Karşıyaka, Ankara’da Gençlerbirliği-Ankaragücü, Adana’da Adanaspor-Adana Demirspor, bölgesel ölçekte Kocaelispor-Sakaryaspor, Bursaspor-Eskişehirspor, Diyarbakırspor-Şanlıurfaspor, Rizespor-Trabzonspor, Sivasspor-Kayserispor, hatta il-ilçe rekabetlerine örnek olarak Kâhtaspor-Adıyamanspor, Boluspor-Düzcespor rekabetleri örnek olarak verilebilir.

1960’lı yıllarda belediyelerin özerkleşmesi ve ulaşım altyapısındaki iyileşmelerle birlikte Türkiye Futbol Federasyonu’nun katkılarıyla kentlerdeki amatör kulüpler birleştirilerek il ve ilçe takımları oluşturulmuştu. Fişek, bundan dolayı dönemin Türkiye Futbol Federasyonu başkanı Orhan Şeref Apak’ı futbolu savaş alanına çevirmekle suçlamaktadır (81). 1960 sonrası önce 2. Lig’in, sonrasında ise 3.Lig’in kurulması ve kent kulüplerinin ulusal ligde yer alması, o şehirlerin ulusal ölçekte temsili anlamına geliyordu. Böylece kentler arasında yaşanan rekabet “çarşıma alanı”na dönüşmüş oluyordu. Günümüzde Türkiye’de futbol liglerinde en çok ön plana çıkan rekabet Fenerbahçe ve Galatasaray taraftarları arasında yaşanmaktadır. Yakın zaman önce Fenerbahçeli taraftarların “Bir gün herkes Fenerbahçeli olacak”, cümlesinde ifadesini bulan sloganı başta Galatasaray olmak üzere diğer takım taraftarları tepkiyle karşılamıştı. Örneğin Beşiktaşlı taraftarlar bu slogana yanıt olarak şunu söylemişlerdi: “Bir gün herkes Beşiktaşlı olmasın, o şeref bizde kalsın”. Bu ifadelerde, yukarıda Anderson’un belirttiği hayali cemaatin kurgulaması sırasında farklılaştırıcı kimlik kurgusunun aynı zamanda sınırlandırıcı olması da söz konusudur. Bu noktada “sınır”ın öte yanındaki kimliğin niteliği önemlidir. Günümüzün popüler kültür alanında dahi sıkça değinilen “öteki” kavramı kimi zaman futbol taraftarları için de kullanılmaktadır. Bilindiği gibi, futbolda şiddeti önlemek amacıyla 2005 yılından beri Galatasaray ve Fenerbahçe taraftarlarının birbirlerinin stadyumlarında maç izlemeleri yasaklanmıştır. Son zamanlarda her iki taraftar grubunda da buna karşı çıktıldığını, hatta kimi zaman internetteki taraftar forumlarında ya da medyada bu iki takım arasında oynanan

maçlarda tribünlerin yarı-yarıya paylaşılması gerektiğini ifade eden söylemlere bile rastlanabilmektedir. Farklılaştırılan diğer seyircinin “öteki” mi yoksa “kültürel yarım” mı olduğu sorunu açıklanması gerekmektedir. Bozkurt Güvenç’in 1974 yılında yayınlanan “İnsan ve Kültür” başlıklı kitabında “kültürel yarım” kavramına verdiği örneklerden birinin “Fenerbahçe-Galatasaray” rekabeti olması tesadüf değildir (267).

Hatipoğlu ve Aydın Ankaragücü-Gençlerbirliği rekabetini futbol taraftarlığında “ötekileştirme”den farklı bir rekabet olduğundan bahsederler:

...aralarında her ne kadar uzun ve köklü bir rekabet bulunsa ve incelediğimiz gibi, bu rekabet bugünkü kimlik şekillenmelerinde hayli önemli bir rol oynamış olsa da, Ankaragücü ve Gençlerbirliği taraftarları taraftarlık kimliklerini yalnızca ve esas olarak bu rekabet üzerinden ve bu rekabet sayesinde kurmadıklarından, aralarındaki çekişmelere rağmen, birbirlerini “ötekileştirmeye/düşmanlaştırmaya” ihtiyaç duymamıştır... Söz konusu rekabetin takımların ulusal ligde oynamaya başlamalarıyla hatırı sayılır ölçüde yumuşadığını ve iki taraftar grubunun üç büyüklerin çıkarına göre kurulup işletilen Türkiye futbolundaki “kurulu düzene” karşı ortak muhalefetinin, aralarında düşman olmalarını önleyen asgari bir duygudaşlık yarattığını söyleyebiliriz (51–52).

Gençlerbirliği-Ankaragücü kulüpleri arasındaki rekabet eski dönemlere, hatta Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. Kimi zaman bu rekabette taraftarlar ve hatta futbolcu ve yöneticiler arasında yumruk yumruğa varan kavgaların yaşanmış olduğu bilinmektedir. Fakat zaman zaman yaşanan bu kavgalar ve tartışmalar, iki kulübün birbirleriyle yakın ilişki kurmasını engellememiştir. Levi-Strauss “kültürel yarım”lara atıfta bulunarak, ikili örgütlenmelerde (dual organizations) karşılıklı görevlerin sadece zıtlıkları değil aynı zamanda birliği de içerdiğine dikkat çekmektedir (124).

Gençlerbirliği-Ankaragücü rekabeti, güçlü dostluk bağlarını beraberinde getirmiştir. Oyuncular ve yöneticiler arasında yakın ilişkiler vardır; örneğin 1940’ların ortalarında, Gençlerbirliği kalecisi Necip Türegün’le Ankaragücü kalecisi Semih Esgin ev arkadaşlarıdır (Bora, *Ankara Rüzgarı* 98).

1948 Mayıs sonunda düzenlenen Ankaragücü-Gençlerbirliği spor bayramı bu rekabetin “şenlikli” yüzünü yansıtan bir örnektir. Kalabalık bir seyirci kitlesi, iki kulübün A, B ve emekli takımlarının maçlarını izlemiştir (Ulus Gazetesi 30 Mayıs 1948 tarihli baskısından aktaran Bora: *Ankara Rüzgarı* 98–99).

Farklı yarımalar, kimi zaman üçüncü bir kulübe ve taraftara karşı birlik oluşturabilmektedirler de. Ankaragücü ve Gençlerbirliği taraftarlarının, Ankara’da oynanan Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe maçlarını birlikte izledikleri bilinmektedir. Kültürel yarımaların bir diğer özelliği de, bu yarım yapıların kendi içlerinde alt gruplara ayrılabilme potansiyelini taşımasıdır. Yarımaların içerisinde yer alan alt-gruplar kültürel yarımın

bütünlüğünü bölmez, hatta kimi zaman bu alt-grupların varlığı, bunlara üye olan taraftarların kültürel kimliklerin bütünleştirici yanını daha dinamik bir şekilde içselleştirmelerini sağlayabilir. Levi-Strauss, kültürel yarımların içinde yer alan alt-grupların bu işlevine dikkat çekmektedir (142).

3.2.3.3. Futbol ve Postmodern Kimlik

Kuşkusuz ki, futbol taraftarlığı, taraftar kimlikleri, futbolda rekabet zaman içerisinde değişik biçimlere bürünmüş, farklı özellikler barındırmış, farklı dinamiklere yol açmıştır. Son dönemlerde taraftar kimliği de birçok değişimi içinde barındırmıştır. Gittikçe daha çok ticarileşen futbol, futbol kulüplerinin “dernek” yapısını terk edip “anonim şirket”ler halinde varlıklarını sürdürmesi ile “sanayi” haline gelmiştir. Futbol sanayisi içerisinde taraftarların da konumu değişikliğe uğramış, “vefalı taraftar” yerini “paralı taraftar”a bırakmıştır. Değişim önce stadyumlarda başlamıştır. Stadyumlar giderek daha çok alışveriş merkezi görünümüne bürünmektedir. Gündelik hayata mimari alandan giriş yapan postmodernizmin futbol alanına da aynı yerden giriş yapması tesadüf değildir. Soja, postmodern toplumsal dönüşümlerin en önemli ayağının mekânın yeniden yaratılmasıyla gerçekleştiğini belirtmektedir (113). Bu anlamda, tribünlerin koltuklarla kaplanıp biletlerin bu yerlerin sahaya yakınlığıyla orantılı fiyatlarla satışa sunulması, hatta locaların düzenlenip varlıklı kişilerin de konfor içinde maç izlemelerinin sağlanması bu sürecin sonucudur.

Çoğu zaman futboldaki şiddete karşı alınan tedbirlerin tribünlerin hijyenleştirilmesi ve dolayısıyla değerinin ve fiyatının arttırılması yönünde girişimler olduğu ifade edilmektedir (Ünsal, 33). Sanayileşen futbolun yeniden üretiminin sağlanması için küresel ölçekte de pazarlanması gerekir. Bu anlamda, futbolun tüm dünya tarafından kabul görmesi Billig’in deyişiyle, geç kapitalizmin kültürel mantığının bir zaferidir (131).

Futbolun geç kapitalizmin başarılı bir kültürel metası olmasının ardında yatan başlıca neden, “kimlik”in tüketimle belirlendiği postmodern toplumda, taraftar kimliğinin de kulüplerin lisanslı ürünleriyle yeniden üretiliyor oluşudur. Öyle ki, günümüzde bir taraftar kendi takımının lisanslı ürünlerine çok kolay bir şekilde sahip olabilmekte, sadece sportif malzemelerde değil, oto döşemesinden defterine, deodorantından çikolatasına kadar üzerinde tuttuğu takımın logosunun yer aldığı birçok ürünü satın alabilmektedir. Barcelona, Manchester United, Liverpool, Real Madrid gibi birçok takımların dünyanın her yerinde

lisanslı ürünleri satılmaktadır. Söz konusu Avrupa takımları iktisâdi yönden bu başarılarını tamamıyla taraftarlarına ve taraftarlarının tüketiminden kaynaklanan para desteğine borçludur. Futbolun yeni küresel kültürel iktisadının farkında olan Batı Avrupalı büyük kulüpler bu potansiyeli değerlendirmiş ve başarının püf noktasının bu başarının imgesini uluslararası ölçekte pazarlamaktan geçtiğini fark etmişlerdir. Bunun en iyi göstergelerinden biri de alım gücü yüksek olan Uzak Doğu'dan futbolcu ithal eden Batı Avrupa kulüpleridir. Günümüzde, Avrupa arenasında başarılı olan takımlar, kadrolarında Uzak Doğulu futbolculara yer açarak futbolun yükselen değer olduğu Uzak Doğu'da lisanslı ürün satışından yüksek miktarda gelir elde etmekte, hatta bu gelir çoğu zaman futbolcunun transferi için harcanan parayı kat kat aşmaktadır:

Arsenal kulübünün bu yıl 5 milyon Dolar karşılığında 4 yıllık sözleşme imzalattığı 21 yaşındaki Japon İnamato'nun sırtından 100 milyon dolar kazanmayı hedeflemektedir. İnamato için bir Japon TV'si 15 milyon Dolar yayın bedeli ödemiştir, geriye kalan ücretin Uzakdoğu turu, forma satışı ve Londra'da yaşayan Japonlardan elde edileceği bildiriliyor (Milliyet, 26 Temmuz 2001, aktaran: Talimciler 39).

Son yıllarda futbol kaynaklı şiddet olaylarına kamuoyunda daha çok değinildiğini görmekteyiz. Acaba “futbol kaynaklı şiddet olayları” kamuoyunda yansıtıldığı kadar derin bir yara mıdır? Bu olaylarda ölen ve yaralanan insan sayısının, “ölüm” vakasının yaşandığı birçok diğer alanla karşılaştırıldığı zaman önemsenmeyecek bir rakam olduğu görülür. Yakın zamanda gündeme gelen Tuzla tersanelerinde yaşanan iş kazaları ölümle sonuçlanan kazalarda önemli bir rakama ulaşınca kadar medya ve kamuoyunun dikkatini çekmeyi başaramamıştır. Benzer bir şekilde, gıda ya da soba gazı zehirlenmesi gibi olaylardan kaynaklanan ölüm ve yaralanma vakaları futbol kaynaklı şiddet olaylarında yaşananlardan çok daha fazladır. Fakat buna rağmen kamuoyunda futbol kaynaklı şiddet olayları daha çok ön plana çıkmaktadır. Kuşkusuz “kaza”lardan kaynaklı ölümlerle, “şiddet” kaynaklı ölümler arasında bir fark olsa da, her iki olgu da “önlenebilir” niteliktedir. Futbol kaynaklı şiddet olayları sonucu meydana gelen ölüm ve yaralanmalar yukarıda saydığımız nedenlerden kaynaklanan ölüm ve yaralanmalardan daha az olsa da, konunun sürekli olarak kamuoyunda canlı tutulması, hatta sadece futbol kaynaklı şiddet olaylarına karışanların değil, futbol taraftarlarının sürekli olarak suçlandığı bir “cadı avı”na dönüşmüş olmasının nedeni, futbol kökenli şiddet olaylarının sonucunun “nicelik” olarak değilse bile “nitelik” olarak farklı oluşudur. Yukarıda da değinildiği gibi, şiddetin devletin tekelinden çıkması, devletin “şiddet” üzerindeki egemenliğini kaybetmeye başlaması özellikle güvenlik

güçlerinin taraftarlar üzerindeki baskısını arttırmaya çalışmasının nedeni olarak kabul edilebilir. Bir anlamda, taraftarların şiddet olaylarından uzaklaştırılmaya çalışılması ve bu çaba içinde devletin kolluk kuvvetlerinin kimi zaman kontrolsüz güç uygulaması, modern devletin “güç” üzerindeki egemenliğini yeniden kurma girişimi olarak nitelendirilebilir.

Öte yandan, bir önceki paragrafta belirtilen, iktisâdi etkenlerin futbol üzerinde giderek daha çok hissedilen etkisi de “holiganizme karşı yaratılan kamuoyu baskısının nedenlerinden biri olabilir. Futbolun sanayi haline geldiği günümüzde, stadyumlar futbolun içinde yer aldığı eğlence sektörünün gelir getiren önemli kapılarından. Futbolda yaşanan bu dönüşüm, kulüplerin taraftarlardan beklentilerini de değiştirmiştir. Günümüzde, lisanslı ürünlerin niteliği ve niceliğindeki değişiklikler, bilet fiyatlarındaki artış, kulüplerin eskisi gibi maddi geliri yüksek olmayan fakat takımlarını her koşulda desteklemeyi göze almış taraftarlardan çok maddi olanakları daha iyi olan ve aldığı biletle, lisanslı ürünlerle kulübünü bu şekilde destekleyebilecek taraftarlara gereksinim vardır. Hafta sonlarında stadyumlara ailece eğlenme amaçlı gelip para harcayacak tipte taraftarlara olan gereksinim, şu anda var olan taraftar profiline uymamaktadır. Bundan dolayı var olan profilin değiştirilmesi, tasfiye edilmesi, yerine yeni taraftar profiline uygun “tüketicilerin” getirilmesi hedeflenmektedir. Bu durum da kamuoyunda futbol kaynaklı şiddetin sürekli işlenen bir konu olmasının altında yatan bir neden olabilir.

Postmodernizm ile birlikte futbol daha da küresel bir görünüm kazanmıştır. Hatta Ünsal, futboldan daha evrensel bir olayın bulunmadığını belirtmektedir (405). Küreselleşme ile birlikte her şeyin tekdüzeleşmesi farklı kimlik arayışlarını beraberinde getirmektedir. Yukarıda değinilen *küyerelleşme* futbol taraftarlığı alanında da kendini göstermektedir. Anthony King Avrupa Birliği sürecinde, Avrupa’da ülkelerden çok bölgelerin ön plana çıkmasıyla ortaya “yeni ortaçağcılık”ın (*New Medievalism*) çıktığını belirtmekte ve bu durumun futboldaki yansımasını incelemektedir (421). Uluslarüstü kapitalizmin yerelliğe yaptığı vurguya değinen King, küresel kapitalizmin yerel ölçeğe girişi sırasında “ulus”u atladığını belirtir (422). Benzer bir durum futbol taraftarlığında da yaşanmaktadır. Günümüzde, futbolseverlerin en çok ilgisini çeken karşılaşmalar ulusal takımlar arasında veya ulusal ligler içinde oynanan değil, “Şampiyonlar Ligi” gibi uluslarüstü organizasyonlarda yer alan futbol maçlarıdır. Bu karşılaşmalar sayesinde farklı ülkelerdeki taraftar grupları birbirlerini yerel ölçekte tanımak fırsatını bulabilmektedir. Örneğin,

Galatasaray tribün grubu UltrAslan fikirselsinlenmesini Milan'ın "Ultras" isimli tribün grubundan almıştır. Küyerelleşme kavramında Göztepe taraftarlarının şu sloganı her şeyi özetler niteliktedir: "Evrensel düşün, yerel davran!" (Tiryaki 214).

3.3. Balkanlar'da Kültürel Kimlik

Balkanlar coğrafya ve tarih açılarından tanımlanması zor bir kavramdır. Aydın Balkanlar'ı coğrafi olarak şu şekilde tanımlamaktadır:

Balkanlar, geniş anlamı ile ele alındığında Tuna nehri üzerindeki Demirkapı geçidindeki Banat Dağı vasıtasıyla Karpat dağları kavisine temas ederek, buradan itibaren geniş bir kavis çizip Karadeniz'e doğru uzanan dağ silsilesinin ve bu dağları içeren, Karadeniz, Ege, Akdeniz ve Adriyatik Denizi'yle çevrili Avrupa'nın güneydoğusundaki yarımada'nın adıdır (17).

Balkanların coğrafya sınırları her zaman için tartışmalı olmuştur. Tartışma özellikle Balkanlar'ın tarihî sınırları çizilirken daha da önemli bir hale gelir. Todorova, Balkanlar'la ilişkilendirilen farklı ulusların "Balkanlar"a bakış açısını, kendilerini Balkanlar'la ne kadar özdeşleştirdiklerine bakar. Todorova'ya göre, örneğin, Yunanlılarda Balkanlık konusunda bir coşku yoktur. Yunanlılar Balkanlık yerine Yunanlık, Avrupalılık ve Giritlilik, Makedonyalılık, Epirilik gibi yerel kimlikleriyle anılmayı tercih etmektedirler. Romenler kendilerini daha çok "Latin" olarak görürken, Arnavutlar tartışmasız bir biçimde Balkanlı olarak nitelendirilirler. Todorova, Balkanlar'ın Türkiye için belirleyici bir vektör niteliği taşımadığını iddia eder. Türk milliyetçiliğinin inşasında vatan olarak Anadolu'ya yapılan vurgu Balkanlar'ı görmezden gelmiştir (99–111). Benzer bir biçimde Bora da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Balkanlar'da yaşanan tarihi ve Balkanlarla tarihsel-kültürel ilişkiyi "unutma" eğiliminden söz edilebileceğini belirtmektedir (*Yeni Balkanlar Eski Sorunlar* 192).

Balkanların tarihî sınırları sadece bölge halkları açısından değil, uluslararası toplum açısından da sorunludur. Kimi zaman bazı ülkeler "Balkan" ülkesi olarak ele alınırken, kimi zaman bazıları da dışlanmaktadır. Bu içselleştirme ve dışsallaştırma çoğu zaman dönemin siyasi gelişmeleriyle paralel olarak ortaya çıkar. Örneğin, Yugoslavya'dan bağımsızlığını ilan ederken Slovenya ve Hırvatistan Avrupa ülkeleri tarafından hemen tanınmıştı. Bu süreçte Hırvatların ve Slovenlerin "Batılı" özellikleri ön plana çıkmıştı. Fakat aşırı sağcı Tudjman iktidarı savaş sırasında Bosna-Hersek'te uyguladığı saldırgan

siyaset sonucunda yeniden “Balkanlı” statüsüne indirilmiştir. Şu sıralarda Avrupa Birliği genişleme sürecinde Hırvatistan, yeniden Balkanlar’ın dışında tutulmaya başlanmıştır. Macaristan devleti Balkan devletleri sınırları içerisinde (Sırbistan’da, Hırvatistan’da ve Romanya’da) yaşayan Macar etnik azınlıklarla herhangi bir siyasi ilişkiye girmeyerek kendisini “Balkan” aidiyetinden uzakta tutabilmiştir.

Sorunlu alanlardan birisi de Türkiye’nin Balkanlar’ın neresinde olduğu ile ilgilidir. Her ne kadar günümüzde Türkiye’nin ancak küçük bir kısmı coğrafya olarak Balkan yarımadasında yer alıyor olsa da, bulunduğu jeopolitik konum dolayısıyla sadece tek bir coğrafya değil, Orta Doğu, Kafkaslar, Akdeniz, Türk Dünyası, İslâm Dünyası gibi farklı tarihî-coğrafi alanlarla da etkileşim içinde yer almasından dolayı, Balkanlar gibi tek bir coğrafya ile algılanabilmesi mümkün değildir. Öte yandan, Todorova’nın da vurguladığı gibi Balkanlar Türkiye’nin Batı’ya çıkış yoludur. Her ne kadar Balkanlar, Cumhuriyet’in ilk yıllarında hatırlanmak istenmediyse de, daha sonraki yıllarda Balkanlar politikası çoğu zaman Türkiye’nin dış politikasını bile belirleyebilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi kimlikler ve aidiyetler sadece bir kültürün kendisini o kimliğe ait hissetmesiyle, o kimliği sahiplenmesiyle oluşmazlar. Başkalarının, diğer kültürlerin o kültürü nerede gördüğü de önemlidir. Bu anlamda Türkiye’nin Balkan ülkesi olup olmamasının belirleyicilerinden birisi de Balkan devletlerinin Türkiye’yi nerede gördüklerine ilişkin kurgulayışlarıdır. Ne var ki, bağımsızlıklarını Osmanlı İmparatorluğu’na karşı savaşılar kazanmış ve ulus kimliklerin kurgulanışı aşamasında Osmanlı’yı ve onun mirasçısı olarak kabul ettikleri Türkiye’yi “düşman öteki” olarak algılamış olan Balkan ülkelerinin resmî tarih tezleri çoğu zaman Türkiye’yi “Balkan” olarak görmemeyi yeğlemektedir. Türklerin Balkanlar içinde mi, yoksa dışında mı tutulması gerektiği hakkındaki soruna Todorova şu şekilde açıklık getirir:

...günümüz Balkanlar stereotipinde hemen hemen her zaman bahsi geçenler, Osmanlı unsurlarıdır ya da Osmanlı olarak algılanan unsurlardır (325).

Misha Glenny Balkanlar’ın tanımını yaparken Balkanlar’ın “Avrupa’daki Türkiye”, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki toprakları olduğunu belirtir (xxiii). “Balkan” adının kendisinin Türkçe olması ve “sarp ve ormanlık sıradağ” anlamına gelmesi bu anlamda dikkat çekicidir (Türkçe Sözlük 193). Balkan adı ilk olarak 1582 yılında Martin Grünberg tarafından kullanılmıştır. Todorova, Grünberg’in sözünü ettiği dağların aslında

Rodop Dağları olduğundan bahseder. Fakat burada önemli olan nokta “Balkan” sözcüğünün ve adının, yarımadaya Osmanlı Türklerinin gelişiyle birlikte girmiş olduğu şeklinde yaygın bir kabullenişin var olmasıdır. Glenny’ye benzer bir şekilde Todorova da Balkanlar’ı Avrupa Türkiyesi olarak ele alır ve özellikle bu algılayışın 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığını belirtir. Todorova’nın dikkat çektiği konu ise, “Balkanlar” terimi yerine özellikle Batı tarafından kabul gören “Güneydoğu Avrupa”nın (*Südosteuropa*) Nazilerin jeopolitik görüşünde önemli bir kavram olmasıdır (58–67). Güvenç, kültür haritalarında sınırların pek belli olmadığını, kültür kavramının sınırının ulusun siyasal sınırlarıyla çakışmadığını belirtir (*İnsan ve Kültür* 114). Bu anlamda Balkanlar’ın coğrafya ve tarih sınırlarını sadece modern ulus-devletin ortaya çıkışından itibaren ele almak yanlış sonuçlara neden olabilecektir. Bu nedenden ötürü, kültürel bir alan olarak Balkanlar’ın oluşumunu tarihsel bir bakış açısıyla yorumlamak gerekmektedir.

Kuşkusuz ki, Balkanlar’ın Osmanlı’dan önce de bir tarihi vardı. Balkanlar’ın yazılı tarihinin dönüm noktasının Roma Dönemi’nde Makedonya prokonsülü Egnatius tarafından yaptırılan *Via Egnatia*’nın inşa edilmesiyle başladığını iddia edebiliriz (Avramea 7). Roma’nın merkeziyle İstanbul arasında meta, insan ve aynı zamanda düşünce akışını da sağlayan *Via Egnatia* yolu günümüzde Arnavutluk sınırları içinde yer alan Dıraç’tan başlayıp, Avlonya ve Selanik üzerinden İstanbul’a ulaşıyordu (Stoianovich, *Osmanlı Hâkimiyetinde Via Egnatia* 225). Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra bölgede büyük bir iktidar odağının var olmamasından kaynaklı olarak verimli bir şekilde kullanılamayan *Via Egnatia*, Dördüncü Haçlı Seferi’yle kullanılamaz hale gelmişti (Zachariadou vii). 1354 yılında bölgenin en önemli devleti Sırp Çarlığı idi (Nicos, 272). 1380 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti 1. Murat döneminde düzenlenen akıncı seferleriyle birlikte *Via Egnatia*’nın hemen hemen tamamını ele geçirmişti (Zachariadou vii). Nitekim Osmanlı’nın Balkanlar’daki fetih stratejisi önce ulaşım yollarını ve madenleri ele geçirerek bölgedeki rakip devletleri iktisâdi yönden zayıf düşürmeyi amaçlıyordu (Stoianovich *Osmanlı Hâkimiyetinde Via Egnatia* 226). Osmanlı Türklerinden önce 6–7. yüzyıllarda Avarlar ve Bulgarlar’ın, 10–11. yüzyıllarda Peçeneklerin ve Uz(Oğuz)ların, 12–13. yüzyıllarda ise Kıpçak(Kuman)ların bölgeye geldikleri bilinmektedir (Aydın, 18).

Osmanlı Devleti için Balkanlar her zaman için büyük bir önem ifade etmiştir. Stephen Kinzer İmparatorluk’un asıl kalbinin Anadolu değil, Balkanlar olduğunu vurgulamaktadır

(232). 1352 yılında Orhan Bey döneminde Bizans İmparatorluğu'yla yapılan bir ittifak anlaşması sonucu Bizans İmparatorluğu'nun Çimpe (Tsympe) kalesini Osmanlı Beyliği'ne vermesi sonucu Rumeli'ye geçen Osmanlılar, o tarihten sonra Balkanlar'a yayılmaya başlamışlardır (Aydın 19–20). Kanuni Sultan Süleyman döneminde Balkanlar'da en geniş sınırlarına ulaşan Osmanlı İmparatorluğu için Rumeli eyaleti en önemli eyaletlerden birisiydi. Osmanlı döneminde kentlerin iktisâdi yapılarıyla ilgilenen Faroqhi, Kanuni döneminde (1520–1566) Osmanlı devlet gelirlerinin dağılımını şu şekilde vermektedir:

Rumeli; 198,2 milyon akçe,
Rum (Kuzey Anadolu); 36,2 milyon akçe,
Anadolu; 79,8 milyon akçe,
Karaman; 15,6 milyon akçe,
Zülkadriye; 9,6 milyon akçe,
Diyarbakır; 24,1 milyon akçe,
Halep; 52,2 milyon akçe (Faroqhi 356).

İktisadi ve stratejik açıdan Osmanlı Devleti için çok önemli bir yer olan Balkanlar'da Osmanlı'nın mirası bugün hemen her yerde görülebilir. Todorova Osmanlı'nın Balkanlar'daki asıl mirasının “demografik” miras olduğundan bahseder (347). Osmanlı Devleti 14. yüzyılda sadece pagan ve Hristiyan inancının yer aldığı bu coğrafyaya iki cemaat daha eklemiştir: Müslümanlar ve Museviler. Her ne kadar söz konusu iki cemaate bağlı grupların Osmanlı öncesinde de var olduğu bilinse de, Brown esas olarak Osmanlı döneminde bölgeye yerleştirilen Türkler ve İspanya'dan kovulan Musevilerin bölgeye yerleştirilmesinden sonra Balkanlar'da Müslüman ve Musevi varlığından bahsedebileceğini belirtmektedir (120). Sugar, söz konusu demografik değişimin büyük ölçekli olduğunu ifade ederek, bu anlamda Balkanlar'daki Osmanlı demografik mirasının bölge halklarının birbirleriyle arasındaki ilişkilerini günümüzde dahi etkilediğini iddia eder (283). Öte yandan, Todorova'ya göre söz konusu demografik değişim bütünleşmiş bir toplum yaratma hedefini gözetmiyordu. Osmanlı'nın bütünleşmiş bir toplum yaratma gibi bir girişimi hiçbir zaman olmamıştı (328).

Feroz Ahmad da Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki topraklarda kültürel bütünleşmeye kalkışmadığını, bundan dolayı da öteki modern-öncesi imparatorluklardan farklı olduğunu belirtmektedir (23). Türk milliyetçiliğinin bölgede gelişen son milliyetçilik olması bu durumu gösterir. Bölgedeki diğer imparatorlukların tersine, Avusturya ve Rus

milliyetçiliğinden çok sonra ortaya çıkan Türk milliyetçiliğini, Bora'ya göre Balkanlar'daki diğer milliyetçilikler biçimlendirmişti. Türk milliyetçiliği Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da gördüğü ihanete tepki olarak ortaya çıkmıştı ("Türk Milli Kimliği..." 187–189). Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde Balkanlar'ın etkisi Cumhuriyet kadrolarında da görülür. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında da Balkanlar'ın önemini vurgulayan Kinzer, Balkanlar'ın bir çocuğu olan Atatürk'ün "Türklük" kavramını geliştirmekteki rolünden bahseder (232).

Birçok yazarın da ifade ettiği ve belirtmeye çalıştığı gibi, Osmanlı mirası Balkanlar'ın kültürel yapısında belirleyici bir konuma sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı'nın yegâne mirasçısı olarak gören Balkan ülkelerinin bu anlamda Osmanlı mirasını yadsıdıkları görülür (137). Güvenç, Bosna-Hersek'te bir dönem barış planlarıyla gündeme gelen Büyük Britanya'nın eski dışişleri bakanlarından Lord David Owen'ın geleceğin Avrupası'nda Müslüman Türklerin asla yer alamayacaklarını açıkladığına dikkati çekmektedir (*Türk Kimliği* 324). Bu anlamda Batı Avrupa ülkelerinin de Osmanlı mirasının Balkanlar'dan silinmesi sorunundaki konumları tartışmaya açıktır. Ulus-devletini kurma çabası içinde olan Balkan ülkelerinin egemenliklerini ilan ettikleri topraklarda Osmanlı'ya ait izleri silme gayretinin maddi alanda sonuç verdiği görülmektedir (Todorova 357). Fakat bu gayretin yemek ve müzikte başarısız olduğunu belirtebiliriz (Todorova 328). Kuşkusuz bunda beslenme ve sanat pratiklerinin resmî ideolojiden bağımsız olarak folklorik anlamda hayatlarını devam ettirmesi önemli bir etkiye sahiptir. Yukarıda da belirtildiği üzere, beslenme pratikleri çatışmadan ziyade bütünleştirmeye yönelik olarak görülebilir. Bu anlamda, özellikle Osmanlı mutfak mirasının Balkanlar'da korunmasının ardında yatan gerçek, bu topraklarda halkların yüzyıllarca birlikte yaşama pratiğine sahip olmasında aranabilir. Bu ise, kültürel kimliğin oluşumunda farklı kültürlerin "öteki" mi, yoksa "yarım" mı olduğu sorusunu sordurtur.

Todorova, Osmanlı ve Balkanlar arasında kurulan ilişkide Balkanlar'da Osmanlı mirası aramanın yersizliğinden bahseder, çünkü ona göre: "Balkanlar Osmanlı mirasının kendisidir." (117). Osmanlı mirasını reddederken en çok kullanılan söylem Balkanlar'ın geri kalmışlığının nedeninin Osmanlı yönetimi olduğudur. Sugar, Osmanlı egemenliğinde yer almayan Balkan topraklarının Osmanlı yönetimindeki bölgelere göre sadece çok az bir farkla daha iyi iktisâdi koşullara sahip olduğunu, Balkanlar'ın 1880 yılında, yani

Osmanlı'nın bölgeden çekildiği dönemde 1780 yılına göre daha geri olduğuna dikkat çeker (282). Bu bağlamda, Balkanlar'ın geri kalmışlığı Avrupa'daki büyük sömürgeci güçlerin bölgeye girişiyle bağlantılandırılabilir. Osmanlı'nın son döneminde dahi Balkanlar'daki sosyal ve kültürel yaşamın zenginliğinden bahseden Georgeon ve Dumont, örnek olarak 1900 yılında yaklaşık 80.000 nüfusa sahip olan Selanik'i vererek, Selanik'teki zenginliği betimlemektedirler. Bu dönemde Osmanlı kenti Selanik'in her alanda, hatta futbolun da dâhil olduğu sportif etkinliklerde bile Avrupa'ya açılmış olduğu görülür (175). Bu tür verilerin göz ardı edildiği ve bilinçli bir şekilde Balkanlar'ın tarih süreci içerisinde geri kalmış olduğunun Batı tarafından sürekli vurgulandığı bilinmektedir. Bu ise sömürgeci söylemin Balkanlar'daki bir yansımasıdır. Yeni Balkan devletlerinin Avrupa'da hâkim olan söylemle inşa edilmiş olması bir rastlantı değildir (Todorova 328). Yüzyıllar boyunca geri kalmış bir bölgeye medeniyeti götürme iddiasında bulunan Batı, dünyanın geri kalan kısmında uyguladığı sömürgeci yöntemleri bu anlamda Balkanlar'da da uygulamıştır.

Yukarıda, Balibar'ın da ifade ettiği gibi 1990'lı yıllarda ırkçılığın farklılaştırmada ve ötekileştirmede kullandığı dinamiklerin değişmediği olgusu Balkanlar özelinde görülmektedir. Batı'nın Balkanlar'da nüfuz sahibi olabilmek için kurguladığı söylem, bu coğrafyada halklar arasındaki düşmanlığın ebedi oluşuna yapılan vurguda şekil bulmaktadır. Todorova 2000 yıl önceki olaylar yüzünden milyonlarca Musevi'nin katledildiği ve soykırıma uğratıldığı Avrupa'nın Balkanlar'da 500 yıl önceki olaylar yüzünden insanların birbirlerine öldürmesini bahane göstermesinin ilginçliğine dikkat çekmektedir. Kuşkusuz Balkanlar'a barış ve medeniyet götürme misyonu sadece Avrupa ile sınırlı değildir:

Amerikan gazetecilerinin bildirilen ölü sayısının 25.000 ile 250.000 arasında değiştiği Bosna'da yaşananlara soykırım damgası yapıştırmada hiç de zorlanmadıkları düşünülürse, üç milyonu aşkın Vietnamlının ölmesini nasıl değerlendirdikleri merak konusudur (23–24).

Yukarıda da bahsedildiği gibi *Balkanlaşma* bölge halkları tarafından değil, Batı ülkeleri tarafından kullanılan bir terimdir. Balkanlaşma terimi, bu bölge hakkında Batı'nın önyargısını gösterir. Glenny, bu terimin aşağılayıcı bir anlam taşıdığına dikkat çeker (xxi). Balkanlaşma terimi Avrupa'nın “öteki” kurgusu içerisinde yarattığı söylemin bir parçasıdır. Todorova Avrupa'nın Balkanları “öteki” olarak tanımladığını ispat için özel bir kanıt gerekmediğini iddia eder (17). Bahadır, tarih içerisinde Avrupa'nın ve Balkanlar'ın

nominal bir din birliği dışında entegrasyonunun olmadığından bahseder (44). “Balkanlaşma”, Avrupa dışında “öteki” olarak kurgulanan Balkanlar ve bu doğrultuda Batı tarafından “ıcat edilmiş” bir terim olarak karşımıza çıkar. Todorova Balkanlaşmanın anlamını şu şekilde açıklamaktadır:

Balkanlaşma” yalnızca büyük ve yaşayabilir siyasi birimlerin parçalanmasını ifade etmekle kalmayıp kabileciliğe, geriliğe, ilkellik ve barbarlığa dönüşle aynı anlama geldi (17).

Malcolm, Bosna-Hersek’te yaşanan savaşa ilişkin olarak Batılı devlet adamlarının demelerinden yola çıkarak liderlerin savaş hakkında sık sık vurguladıkları ‘köklü etnik düşmanlıklar’ iddiasının yanlışlığına dikkat çeker (23). Fyson ise Balkanlar’daki etnik nefret vurgusunun Batı’nın bölgeye müdahalesini meşrulaştırmak için kullanılan söylemin bir parçası olduğunu belirtmektedir (11). Buna karşılık Türkçe bir sözcük olan *komşuluk* kavramının bütün Balkan halklarınca kullanıldığına dikkat çeken Samary, Balkanlar’daki ayrışmanın etnik değil, iktisâdi nedenli olduğunu belirtir (82–83). Saraybosna’daki savaş sırasında milis önderliği yapmış ve savaşın acı yüzüyle karşı karşıya kalmış bir Bořnak olan Luarević bile Bosna’daki savaşın etnik kökenli olduğunu sürekli olarak vurgulayan Batı’ya rağmen, savaş anılarını yazdığı kitabında Saraybosna’ya saldıranları nitelemek için “Sırp”tan ziyade “saldırgan” terimini kullanmaya özen göstermektedir. Hırvat filozof Rada İvekovi Bosna-Hersek’teki savaşın tipik bir Balkan savaşı olmadığını, tipik bir Avrupa savaşı olduğunu iddia eder (aktaran: Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 230). Malcolm ise Balkanlar’da tarih boyunca yaşanmış kanlı olaylara atıfta bulunarak geçmişte yaşanılmış olan bu olayların genellenemeyeceğini öne sürmektedir (25).

Balkanlaşma terim olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya atıldı (Todorova 78). Todorova, “Balkanlaşma” söyleminin “oryantalist” söylemin bir uzantısı olarak kurgulandığını belirtmektedir (32–33). Bu söylem içerisinde Balkanlar Doğu ve Batı arasında köprü ya da kavşak imgesini ağrıştırmıştır (42). Tersten okunduğunda, köprü ya da kavşak olarak nitelenen Balkanlar yerine “u” ya da “sınır” olarak Batı Avrupa kurgusu da pekâlâ yapılabilir. Irimea, Batı tarafından Balkanlar’ın “köprü” olarak kurgulanışının kökenlerini Aydınlanma dönemine kadar götürerek, Balkanlara yüklenen liminal mekân niteliğine dikkat çeker (54). Arnold van Gennep “geçiş ritleri”ni (*rites of passage*) incelediği kitabında liminal ritleri döngü ritleri olarak tanımlar (11). Turner ise Latin dilinde “eşik” anlamına gelen *limen* sözcüğünden türetilen *liminaliti* (eşik evresi)

kavramını yaş veya sosyal statünün değişimi sırasında bireyin bulunduğu eşik evresindeki konumunu belirtmek için kullanır (231). Bu bağlamda, Balkanlar’a atfedilen özellik henüz medeniyet döngüsünü tamamlayamamış, geçiş eşiğinde yer almasıdır. Nitekim geçiş aşaması “tehlikeli” sayılmaktadır (Todorova 45). Bosna-Hersek ise Birinci Dünya Savaşı’nı başlatan ilk kurşununun atıldığı, yakın zamanda Avrupa’nın orta yerinde vahşi bir savaşın yaşandığı, farklı kültürlerin bir arada yüzyıllarca yaşadığı ve yukarıda da belirtildiği gibi, hiç bir zaman “homojen” bir kültürel yapıya sahip olamamış yapısıyla “köprü” –ya da eşik- olarak betimlenen duruma uymaktadır. Savaştan bu yana 13 yıl geçmesine rağmen, halen iktisâdi, siyasi ve kültürel politikaları uluslararası kurumlar tarafından yönlendirilen Bosna, bu anlamda köprü/eşik olma özelliğini devam ettirmektedir. Bu koşullarda, çoğu zaman Bosna’nın kültürel yapısını oluşturan diğer dinamikler göz ardı edilmektedir.

3.4. Bosna–Hersek’te Savaş Sonrası Kültürel Kimlik

Bosna’da güncel kültürel dinamikleri incelemeden önce, savaş sonrası sürece bir göz atmak gerekir. Günümüzdeki kültürel, siyasi ve iktisâdi yapının dinamikleri büyük oranda savaş yıllarında şekillenmiştir. Dört yıl süren kuşatmada Batı’nın savaştaki vahşete ilgisiz kaldığı genel bir inanıştır. Batı aynı zamanda sorunun niteliğini kavrayabilecek çabayı göstermemiştir. Bir dönem Bosna’daki barış arabuluculuğu görevi üstlenen Owen’ın İzzetbegoviç’e bir jest olarak adalet bakanının Sırp olmasını salık vermesi, fakat hâli hazırda adalet bakanının zaten Sırp olması bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Bora, “Bosna-Hersek: Yeni Dünya...” 158). 1996 yılında Hırvat ve Boşnak askerî birliklerinin başarılı operasyonları, saldırganları barış yapmaya zorlamıştır. 12 Aralık 1995 tarihinde imzalanan Dayton Anlaşması barıştan ziyade savaşan tarafları sınırlarla bölme sonucuna ulaşmıştır. Güney, Dayton Anlaşması’nın mevcut koşullarda tek parça bağımsız bir Bosna yerine, bölünmüş bir Bosna olasılığına uygun bir ortam oluşturduğunu belirtir (281). Dayton Anlaşmasıyla oluşturulan Bosna-Hersek Meclisi’nin 42 üyesinin 28’i Boşnak-Hırvat Federasyonu’nun, 14’ü ise Bosna-Hersek devleti içinde ayrı bir devlet olarak tanınan Sırp Cumhuriyeti’ne (*Republika Srpska*) aittir. Bunun dışında Bosna-Hersek Federasyonu’nun 140 üyeli, Sırp Cumhuriyeti’nin ise 83 üyeli ayrı birer meclisleri vardır. Bu yapı içerisinde birleşik bir Bosna-Hersek’ten bahsetmek çok zordur. Crampton, imzalanan anlaşma sonucunda Bosna-Hersek’te çok kültürlülüğün büyük zarar gördüğünü,

Bosna-Hersek tarafında kalan Pale’de bulunan 100.000 Sırp’ın herhangi bir tehdit altında bulunmamalarına rağmen Sırp Cumhuriyeti’ne göç etmelerini savına örnek olarak verir (286–287) ¹. Gazeteci Banu Avar bu karmaşık durumda ortada Bosna-Hersek diye bir devlet yapısının olmadığını, yönetimin ise tamamen Birleşmiş Milletler Yüksek Temsilcisi (High Representative) tarafından yürütüldüğünü belirtmektedir (43–44). *Bosna’nın Kısa Tarihi* adlı çalışması uluslararası akademik toplumda en önemli başvuru kaynağı olarak gösterilen Noel Malcolm, Bosna’nın şu anki idari bölünmüşlüğüne karşın savaştan önce ve sonra Bosna’da toplam 15 yıl geçirdiğini ifade ederek Bosna’da etnik nefret olduğuna inanmadığını belirtmektedir (388).

Bosna’nın çok kültürlü bir toplum olduğu ve farklı dinlere ait bireylerin bir arada yaşadığı gerçekliği sadece Bosna’daki fanatikler tarafından değil, “demokrat” Batılılar tarafından da göz ardı edilmektedir. Örneğin, İslâmi köktendinciliğin Avrupa’da yayılması üzerine bir araştırma yapan ve araştırmasını Kosova ve Bosna üzerinde yoğunlaştıran gazeteci Jürgen Elsässer yayınladığı kitabında 1992 yılından bu yana çok-milliyetli yapısını kabul etmiş olan Bosna-Hersek devletini ısrarla “Boşnak” devleti olarak tanımlamaktadır. 1991’de kurulmaya başlanan kısaca *ARBiH (Armija Bosne i Hercegovina)* olarak bilinen “Bosna-Hersek Ordusu”nun ismini özel isim şeklinde “Boşnak Ordusu” olarak kullanmaktadır (Sassler 91). Kitabının başka bir yerinde ise Bosna’nın en önemli haftalık dergilerinden BH Dani’yi “Müslümanlara ait” olarak tanımlamaktadır (106). BH Dani böyle bir iddiada bulunmadığı gibi, Bosna’da demokratik ve çok kültürlü toplum iddiasını taşıyan ve tek bir milliyetin değil, Bosna’daki bütün vatandaşların sesi olma özelliğini korumaya uğraşan bir dergi olarak bilinmektedir.

Adil Zulfikarpašić, “Boşnak” kavramının Avusturya-Macaristan’ın Bosna valisi Benjamin Kallay’ın bir icadı olduğundan bahseder (90). Öte yandan Friedman ise Sırp-Hırvatça konuşan Müslümanların bölgesel kökenlerini ifade etmek için bu kavrama başvurduğunu, hatta İstanbul’daki Türklerin de Bosnalı Müslümanlara Boşnak dediklerini belirtir (43). Resmî Osmanlı belgelerinde Bosnalı Müslümanlar “Müslümanlar” ifadesinin yanı sıra “Boşnaklar, “Boşnak taifesi”, “Bosnalı kavmi” gibi ifadelerle tanımlanmıştır. Babuna,

¹ Crampton’ın bahsettiği yerleşim “Pale” değildir. Pale, Dayton Antlaşmasıyla “Sırp Cumhuriyeti sınırları içinde kalmıştır. Crampton’ın bahsettiği yer ise “İlidža” olabilir. Buradaki Sırp nüfus, antlaşmadan sonra bu bölgenin Bosna-Hersek Federasyonu’nda kalmasıyla Saraybosna’nın bu banliyö yerleşimini terk etmiştir.

ulusallıkla dini inancın iç içe geçtiği millet sisteminin Bosnalı Müslümanların etnik ve ulusal gelişiminde Sırp ve Hırvatlarınkine göre daha etkili olduğunu savunmaktadır (15–16). Zulfikarpašić ise geçmişte Boşnak kavramının üzerinde taşıdığı dini anlamın günümüzde o kadar da önemli olmadığını iddia etmektedir (166).

Avusturya-Macaristan egemenliği sırasında artık Osmanlı’dan kopmuş olan Müslüman halk, geleneklerini sürdürmeye çalışıyor ve konuştukları dili *bosanski jezik* (Bosna dili) ya da *naški jezik* (bizim dilimiz) olarak tanımlıyorlardı (93). Babuna, ilginç bir noktaya işaret etmektedir:

Müslümanlar halk ağzında kendilerini “*Turčin*” (Türk) olarak da tanımlıyorlardı. Ulusal bir anlam ifade etmeyen bu tanımlama Bosnalı Müslümanların Türklerin dinine mensup olduklarına işaret ediyordu. “*Turčin*” ve “*Müslüman*” kelimeleri, imparatorluğun bu bölgesinde eşanlamlı olarak kullanılıyordu (93–94).

Babuna, bu veriden hareketle Bosnalı Müslümanların kendilerini Osmanlı siyasi sisteminin Hristiyan bir devlet içindeki ayrılmaz bir parçası olarak gördüklerini öne sürmektedir (95). Malcolm Osmanlıların Balkanların bazı bölgelerine Türk kökenli nüfusu yerleştirme politikasını Bosna’da uygulamadığını, o dönem tutulan defterlere atıfta bulunarak belirtmektedir. Fakat Bosnalı Müslümanların kendilerini *Turčin* olarak tanımlamaları özellikle bu bölgeyi ziyaret eden yabancılar için kafa karışıklığına yol açıyordu. Malcolm, Bosnalı Müslümanların kendilerini *Turčin* olarak tanıtmalarının, aslında kendilerini Türk olarak kabul etmediklerini, bu terimin yalnızca Bosnalı Müslümanların kendi dinlerini tanımlamak için kullandıklarına dikkat çekmektedir (105–106).

Zulfikarpašić’in de yukarıda işaret ettiği, Avusturya-Macaristan yönetimi tarafından icat edilen bir kavram olan “Boşnaklık” Sırp ve Hırvatlar için Monarşi’nin emperyalist amaçlarına hizmet etmek amacıyla kullanılan bir kavramdı (Babuna, “Bir Ulusun Doğuşu...” 145). Bosnalı Müslümanların Birinci Dünya Savaşı’nda kaybeden tarafta yer alması, yeni kurulan (daha sonra Güney Slavlarının birliğini simgeleyen Yugoslavya adını alan) Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı’nda “Boşnaklık” kimliğini kullanamadıkları, hatta 1929 yılındaki darbeden sonra Yugoslavya’nın idari olarak yeniden biçimlenmesi sonucunda Bosnalı Müslümanların hiçbir eyalette çoğunluğu oluşturamadıklarından dolayı, coğrafya aidiyetlerini de kaybettikleri yukarıda belirtilmişti. Partizanların kuvvetli olduğu Bosna, savaştan sonra kurucu statüsünde bir devlet olarak kabul edildi. Fakat coğrafî olarak

tanımlanan bu bölgede yaşayan halkın tanımı hakkındaki karmaşık durum varlığını devam ettirdi. 1968 yılında Yugoslav Komünistler Birliği Bosna parti liderliği Bosnalı Müslümanları “Ulusal Anlamda Müslümanlar” olarak tanıdığını açıkladı¹ (195).

Bosna’nın ulusal birliği mekân üzerinden tanımlanan bir kavramdır. Bosnalılık herhangi bir etnik ya da ulusal geçmişe değil, mekân kurgusuna atıfta bulunan bir kimliktir. Friedman bu mekân kurgusunda Hristiyan varlığın içinde oluşan eşsiz bir İslâmi kültürel mirasın varlığının, Bosna’nın özgünlüğü olduğuna işaret eder (45). Bosna-Hersek, tarih boyunca ne Bosnalı Müslümanların, ne Bosnalı Sırpların, ne de Bosnalı Hırvatların çoğunluğu oluşturduğu bir bölge olmuştur. Bu durum “Bosnalı” kimliğinin daha çok etnik bir kökenden ziyade coğrafyaya atıfta bulunulan bir kimlik olmasını doğurmuştur. Cecić’in de belirttiği gibi, Bosna-Hersek’in siyasi ve bölgesel ayrımlaşmasının erken tarihlerde oluşmuş olmasının, bu kimliğin yerleşmesinde önemli bir payı vardır (1).

Mostarlı olan ve savaş sırasında Fransa’ya iltica eden Edisa Palikuća anılarını yazdığı kitabı “Mostar’ı Unutma”da küçük oğluna Mostar’da üç farklı etnik gruba ait insanların savaş öncesinde birlikte nasıl yan yana barış içinde yaşadıklarını sıklıkla anlatmaktadır. Örneğin, yukarıda da değinildiği gibi, Bosna-Hersek’teki eğitim kurumlarında savaştan önce bir hafta Kiril alfabesi, bir hafta da Latin alfabesi kullanılmasını şöyle ifade etmektedir Palikuća: “Defterlerimizde iç içe geçen bu yazılar öyle güzeldi ki, sevgili yavrum. Bir hafta birisi, öteki hafta diğeri.” (33). Palikuća, anılarında Yugoslavya dağıldıktan sonra ve Bosna’da etnik milliyetçiliğin ülkede savaşa neden olmasıyla içinde bulunduğu kimlik krizine değinmektedir. Palikuća, Bosnalı Müslüman bir aileden gelmektedir. Ortodoks ya da Katolik değildir. Dolayısıyla Sırp ya da Hırvat da değildir: “Ben dinsizim, Müslümanlık benim milliyetim, dinim değil”. (19). Bu durum her ne kadar Bosna’da geneli yansıtmasa da, yine de birbirine geçen dini ve ulusal kimliklerin Bosna’da kimliklerin oluşum sürecinde mutlak benzerliklerin ve farklılıkların tanımının ne kadar belirsiz olduğunu göstermektedir. Fakat Bayart’ın ifadesiyle, kültürel kimlikler gündelik siyasetin bir parçası olmaya başlayınca, yani gündelik siyaset “kimlik siyaseti” üzerinden yapılmaya başlanmasıyla “kimlik” alanı sorunlu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ Boşnakça/Sırpça/Hırvatça’da dini terimlerin ilk harfi küçük harfle yazılmaktadır. Dini bir terim olan “müslümanlık” küçük harfle yazılırken 1968’de tanımlanan “ulusal anlamda Müslümanlık”ı tanımlayan “Müslümanlık” ise büyük harfle yazılmaktadır.

Birçok Bosnalı, dini/ulusal kimliklerin Bosnalı Sırp, Hırvat ve Boşnak siyasetçiler tarafından sömürüldüğünü hatta bu siyasilerin aslında ortak çıkarlara sahip olduklarını ve birbirlerinin yolsuzluklarını gizlemek için sanki her biri kendi ulusal kimliğini, kendi halkını koruyormuş gibi bir izlenim yaratmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Özellikle İslâm'ın siyasi erekler için kullanılması ve insanların dini duygularının sömürülmesi Bosna siyasetinde bir tarz olmaya başlamıştır. Bosnalılar savaştan önce komünist parti çevresinde olan hükümete yakın olan siyasetçilerin birdenbire siyasi çıkarları için muhafazakâr ve hatta dindar kesildiklerine atıfta bulunmak için gündelik söylemde bir terim kullanıyorlar: Kısaca “M92” olarak tabir edilen bu terim 1992 yılında ülkede dindar çevrelerin iktidara gelmesiyle Müslümanlığı “yeniden keşfetmiş”, dini siyasi ya da iktisâdi erekleri için kullanan kişiler kastedilmektedir. . “M”; Müslümanlığa, “92” ise savaşın başladığı 1992 yılını işaret etmektedir.

Bosna'da siyasi ve etnik (ulusal) çekişmelerin yanı sıra yıllardır süregelen Saraybosna-taşra çekişmesi de önemli bir konudur. Örneğin, Babuna Mostar ve Saraybosna arasında eskiden beri bir rekabetin var olduğundan bahseder (“Bir Ulusun Doğuşu...” 67). Adriyatik'in en önemli ticaret merkezlerinden Dubrovnik'e çok yakın olan ve Batı Balkanlar'la Dubrovnik limanı arasındaki ticari yolların geçtiği Mostar ile bölgenin idari ve siyasi gücünü her zaman elinde tutmuş olan Saraybosna arasında, izleri günümüzde dahi hissedilen bir rekabet vardır. Benzer rekabet Saraybosna ile Bosna'nın Zenica, Tuzla gibi diğer büyük kentleri arasında da vardır. Hatta savaş sırasında bu rekabet Bosna'da bölünmeye bile yol açmıştır. Bosna'nın en batı ucundaki Bihać bölgesi savaş sırasında Saraybosna merkezli Bosna-Hersek'le yollarını bir dönem ayırmış ve hatta Bihać'taki Boşnaklarla merkezi hükümetin askerleri arasında zaman zaman çatışmalar dahi yaşanmıştı. Saraybosnalılar kendilerini *Sarajlija* (Saraylı) olarak tanımlamaktadır. Bu tanım kent kültürü ve görgüsünü ifade ederken, bu görgüden yoksun kişiler için *palanka* (taşralı) terimi kullanılmaktadır. Dinlenen müzik, giyim-kuşam, davranış kalıpları, yeme-içme tarzları vb. davranış kalıplarında bir kişinin Saraylı ve taşralı olduğu anlaşılabilir. Saraybosnalıların dışsallaştırıcı kimlik kurgusu Bosna'daki diğer kentlerdeki yurttaşlar tarafından tepkiyle karşılanmakta ve o kentlerde de “Saraybosna karşıtlığı” üzerinde biçimlenen kimlik imgelemleri kurgulanmaktadır.

Bahsedilen dışsallaştırıcı kimlik kurgusu Saraybosna içindeki bazı semtleri de dışlayabilmektedir. Savaştan önce Bosnalı Sırpların yoğun olarak yaşadıkları Ilidža bölgesi, savaş sonunda imzalanan Dayton Anlaşması'yla Bosna-Hersek Federasyonu sınırları içerisinde kalmıştır ve buradan yoğun bir Bosnalı Sırp göçü yaşanmıştır. Boşalan evlere ise günümüzde Sırbistan ve Karadağ sınırları içerisinde kalan, Boşnakların yoğun olarak yaşadıkları Sancak bölgesinden gelen göçmenler yerleşmiştir. Ilidža, suç oranının en yüksek olduğu mahallelerden birisidir. Bu semt adeta Saraybosna'dan kopuk gibidir. Belgrat'ın en ünlü *Turbo-Folk* sanatçıları Saraybosna'daki konserlerini burada verirler, Ilidža sokaklarında son model Mercedes'lerde sanki Kusturica filmlerinden kopup gelmiş mafya tarzı giyimli erkekler ve dar-mini etekleriyle, uzun topuklu ayakkabıları üzerinde zorlukla yürüyen kadınların birlikte bir bütün olarak oluşturdukları imge, bir Saraylı için tipik bir Ilidža imgesidir.

Saraybosnalılar için Saraylı-taşralı ayrımının önemli bir kültürel belirleyen olduğunu iddia edebiliriz. Öyle ki, birçok Saraybosnalı Bosna-Hersek'te yaşanan savaşı kent kültürünü almış, görgülü insanlara “kültürsüz ve görgüsüz” insanların saldırısı olarak algılamaktadır. Saldırgan tarafın Bosnalı Sırplar olduğu, Bosnalı Sırpların tarihsel olarak kentlerde değil de kırsal bölgelerde yerleşmiş “taşralı” kimliklerine yorulmaktadır.

Adil Zulfikarpašić, Saraybosna'da yaşanan trajediyi de bu biçimde açıklıyor:

Şu anki savaşta yaşanan trajedilerden biri de nüfusun kentli olmayan, hatta yarı yabani ama kesinlikle medeni olmayan kısmının operasyonlardan başı çekmesidir. ...Seneler sonra [savaştan önce] Saraybosna'ya geldiğimde, kent merkezinde her yer sidik kokuyordu. Binaların girişinde çöp yığınlarının üstünden atmanız gerekiyordu. Bu beni çok etti. İki yıl önce Saraybosna'ya gittiğimde bu kötü kokunun kaybolmuş olması beni sevindirdi. Her ne kadar yer yer çöp yığınları olsa da Saraybosna artık kokmuyor. Daha önce bu kokuların arasında yaşayabilenler, bu kokuyu yaratanlar kentten çıktı ve kentin etrafındaki tepelerden bombalar yağdırdı. O zaman kentli olan ve olmayan anlayış arasındaki farkı kavradım (56).

Bosna-Hersek'te günümüzde yaşanan en önemli sorun iktisâdidir. Crampton, bu yapı içerisinde iktisâdi durumun dirilmesi için hemen hemen hiç ihtimal olmadığını belirtir (Crampton 288). Batı ülkeleri de bu sorunun farkında olmasına rağmen gerekli duyarlılığı göstermemektedir. Sadece ekonomik alan değil, hayatın her alanı Bosna'daki batılı sivil toplum kuruluşları tarafından düzenlenmektedir. Sampson, sivil toplum kuruluşların bu etkinliğini sömürgeciliğin yeni “yardımsever” yapısı olduğunu iddia etmektedir (2).

3.5. Bosna-Hersek'te Futbol ve Taraftarlık: Kültürel Oluşumlar

Herhangi bir kültürel olgu, o olgunun var olduğu, ortaya çıktığı ve geliştiği koşullarla birlikte ele alınır. Modern futbolun beşiği olarak Çin, Japonya ya da topa ayakla vurularak çeşitli oyunların oynandığı dünyanın başka bölgeleri değil, İngiltere olarak tanımlanmaktadır. Bunun nedeni, futbol oyununun ilk olarak İngiltere'de “rugby” oyunundan ayrışması ve oyunun kendine ait kurallarının İngiltere'de ortaya çıkışıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, modern futbolun ortaya çıkışı ve gelişimiyle, sanayi devrimi arasında sıkı bir bağ vardır. Futbolun farklı ülkelerdeki gelişimlerine baktığımızda, elbette modern futbol öncesinde topla oynanan oyunlar da araştırmanın ilgi alanındadır. Fakat odağında değildir. Farklı kültürlerde futbolun ortaya çıkışı, futbolla bağlantılı kurumların oluşması ve gelişmesi, bahsi geçen ülkede sanayi devrimin gerçekleşmesi ve izlediği yolla bire bir ilintilidir. Nitekim futbolun dünyaya tüccarlar veya sömürge yöneticileri tarafından dünyaya yayıldığı yukarıda belirtilmiştir.

Bu bakış açısı doğrultusunda Bosna-Hersek'te futbolun gelişimi de temel olarak üç farklı zaman dilimiyle bağlantısı kurularak incelenebilir. Bosna ile ilgili kaynaklarda, modernite öncesinde Bosna'da topla oynanan oyunlarla ilgili bir bilgi yoktur. Bosna'ya futbolun girişi Avusturya-Macaristan yönetimiyle birlikte olmuştur. Bosna'nın siyasi, iktisâdi ve toplumsal gelişimine damgasını vuran Yugoslavya dönemi ve sonrasında Yugoslavya'nın dağılma süreci ve Bosna-Hersek'in bağımsızlığını ilan etmesi de futbolun ve futbol kültürünün oluşumunda farklı dinamiklerin rol oynadığı iki önemli tarih dönemidir. Yugoslavya futbolu ve bağımsızlık ilanından sonraki dönemde Bosna futboluna değinmeden önce, Bosna'nın günümüzdeki futbol kültüründe etkisini hâlâ sürdürmekte olan “Tuna Ekolü”ne değinmekte fayda var.

Doğu Avrupa'da futbol “Tuna Ekolü” olarak bilinen bir sistemle anılmaktadır. Üstün teknik beceriye odaklanan bu oyun tarzı özellikle 1950'li yıllarda takımların fizik ve taktik yönden de geliştirilmeleriyle Doğu Avrupa futbolunu dünyada ön sıralara taşımıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde de Doğu Avrupa'da futbolun önemli toplumsal konumunun olduğu bilinmektedir. Her ne kadar Tuna Ekolü ülkelerinden Çekoslovakya ve Macaristan ön plana çıkmış olsa da 1920'li yıllarda Fransa liginde oynayan Yugoslav kökenli futbolculara rastlanmaktadır. Nitekim 1930 yılında Uruguay'da düzenlenen ilk Dünya

Kupası'nda Avrupa'yı temsil eden dört ülkeden ikisi Yugoslavya ve Romanya'ydı (270–271).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa ülkelerinde kurulan sosyalist sistem kuşkusuz ki bölge ülkelerindeki futbolu da etkilemiştir. Merkezi bir planlamayla yönetilen sosyalist iktisat sadece iktisâdi anlamda futbolu düzenlemekle kalmamış, takım oyunu olarak futbolun sahadaki organizasyonunu da etkilemeyi başarmıştır. Teknik üstünlüğe dayalı Tuna Ekolü, sosyalist sistemin de etkisiyle takım oyununun yüceltildiği taktik zenginlikle birleşmişti. 1950–1980 yılları arasında, iktisâdi koşulların günümüzdeki kadar belirleyici olmadığı futbolda, devlet, ordu ve parti desteğini alan Doğu Avrupa'daki futbol takımları bu güçleri önemli ölçüde kullanıyordu. 1980'li yıllara kadar Avrupa ve Dünya futbolunda önemli bir yere sahip olan Doğu Avrupa futbolu, sosyalist ülkelerin serbest piyasa iktisadına geçişleriyle birlikte çöküş dönemine girdi. Duke ve Crolley devletin futboldan desteğini çekmesinin, Doğu Avrupa futbolundaki krizin temel nedenlerinden biri olduğunu belirtir (96).

Doğu Avrupa futbolu ile Türk futbolu arasındaki yakınlaşmalar Cumhuriyet tarihi ile birlikte başlar. Türk Milli Takımı ilk resmî maçını Cumhuriyet'in ilanından üç gün önce 26 Ekim 1923'te Rumen Milli Takımı'na karşı İstanbul'da oynamıştır (Somalı 103). Kulüpler düzeyinde de ilk uluslararası maçların Doğu Avrupa ülkeleriyle oynanmış olduğu görülür (181–196). Sadece Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş gibi “üç büyükler” değil, Türkiye'deki diğer takımlar da ilk uluslararası maçlarını Doğu Avrupa takımlarıyla yapmışlardır. Gerek tarihî bağlar, gerekse coğrafi yakınlık nedeniyle Türk futbolu Balkan futboluyla yakın ilişkiler içinde bulunmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası Balkan ülkelerinde kurulmuş olan sosyalist sistemler bile bu yakın ilişkiyi zedelememiştir. 1929 yılında başlayan Balkan Kupaları'na Türk takımları da sürekli katılmışlar hatta zaman zaman şampiyonluklar elde etmişlerdir (Armilotta 2009).

Balkan ülkeleri arasında Yugoslavya'nın futbol açısından Türkiye için önemi büyüktür. Erten ve Doğan “İlkel birikim” döneminde Türk futbol kulüplerinin transfer ettiği yabancı futbolcuların büyük bir bölümünün Yugoslav vatandaşı olduğundan bahseder (65). Türkiye Futbol Ligi'nde ilk yabancı futbolculara 1960'lı yıllarda rastlanır. 1966–67 sezonunda Türkiye Birinci Futbol Ligi'nde oynayan Yugoslav futbolcular şunlardır: Fenerbahçe'de

Radoviç ve Lemiç, Galatasaray'da Nikolovski, Altınordu'da Zadel ve Şiyaski, Vefa'da Raduloviç. Yugoslav futbolcuların transferi öyle bir noktaya ulaşır ki 1969-70 sezonunda 3. ligde oynayan Edirnespor bile Boşkoviç'i transfer edebilmiştir (Kozanoğlu, 53). Her ne kadar 1970'li yıllarla birlikte yabancı oyuncu yasaklaması getirilmişse de 1981-82 sezonunda "Türk asıllı yabancı futbolcular"ın oynamasına izin veren kanunun çıkmasıyla birlikte özellikle Yugoslavya'dan futbolcu transferi önemli oranda artmıştır. Bu dönemde Yugoslavya'dan sadece Türk kökenli futbolcuların değil, Müslüman kökenli Boşnak futbolcuların da Türkiye'ye geldiği bilinmektedir (55). Özellikle 1980'li yıllarda hemen her birinci lig takımında birkaç Yugoslav futbolcunun bulunması, Türk futbolunda Yugoslav futbol tarzının etkisini de beraberinde getirir.

Wilson, futbol alanında Yugoslavya'yı "Avrupa'nın Brezilyası" olarak tanımlamaktadır (98). Bu benzetmedeki temel belirleyici etken Yugoslavya'nın da Brezilya gibi "futbolcu fabrikası" olma özelliğidir. Foer, Yugoslav futbolunda her cumhuriyetin futbol sahasında uzmanlaştığı alanlardan bahseder: Slovenler defansta, Hırvatlar forvette, Boşnaklar ve Sırlar ise orta sahada yetkindirler (12). Sack ve Suster, Tito'nun Yugoslavya projesindeki başarı ölçütlerinden birinin Yugoslav Milli Takımı'na verilen destek olduğunu belirtirler (309). Fakat Yugoslavya'daki bölünmede futbolun oynadığı rol de bilinmektedir.

Udovički Yugoslavya'da futbol taraftarlığının, etnik fanatizmin popüler kültürde en önemli yayılma alanlarından biri olduğunu belirtir (2). Giulianotti de Yugoslavya'daki iç savaşın 13 Mayıs 1990'da Hırvatistan takımı Dinamo Zagreb ile Sırbistan takımı Kızılyıldız arasında oynanan maçla başlamış olduğunu söylenebileceğini iddia eder ("Football: A Sociology..." 13). 1987 yılında Gençler Futbol Dünya Şampiyonu olan Yugoslav Genç Milli Takımının yıldız oyuncusu olan Dinamo Zagreb'li Zvonimir Boban'ın bu maç sırasında çıkan olaylarda federal polisi tekmelerken televizyon kameralarında görülmesi Boban'ın Yugoslav Milli Takımı'ndan ihraç edilmesine sebep olmuştur. Fakat buna karşılık Boban, Hırvat milliyetçileri tarafından kahraman ilan edilmiştir.

Yugoslavya'nın dağılmasının hemen öncesi Yugoslav futbolunun en parlak dönemidir. Nitekim bu dönemde, Yugoslavya'nın önde gelen futbol kulüplerinden Kızılyıldız 30 Mayıs 1991 tarihinde Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nı kazanmıştır. Öneş, bu zaferin "ekollü Yugoslav futbol fabrikası"nın sonu olduğunu belirtir (134). Futbolun sanayileşmesi

ile ilgili araştırma yapmış olan Christian Authier, final maçında Kızılyıldız'ın formasında reklâm bulunmamasının önemini vurgular (75). Futbolun ticari kaygılardan uzak oynandığı son maç belki de bu maçıdır. Sosyalist sistemin yıkılmasıyla krize giren Yugoslav futbolu, etnik milliyetçiliğin artmasıyla birlikte parçalanma sürecinin de etkisiyle diğer Doğu Avrupa ülkelerinden daha zorlu bir sürece girmişti. Bu açıdan Vrcan ve Lalic Yugoslav örneğinin özgün olduğunu öne sürerler. Yugoslavya'daki taraftar grupları arasındaki çatışmalar ileride ortaya çıkacak ve uzlaşmanın mümkün olmadığı çatışmaların habercisiydiler (178–179). Simon Kuper de Yugoslav iç savaşının 13 Mayıs 1990'da oynanan Dinamo Zagreb – Kızılyıldız maçı öncesi Zagreb'deki Maksimir Stadı girişindeki olaylar ile başladığı görüşünü destekler (394). Stadyum girişinde taraftarlar arasında meydana gelen karşılıklı taşlı saldırının sonrasında stadyum içinde devam eden olaylar maçın bir saat durmasına sebep olmuştur. Maç sonunda askerî bir helikopterin Kızılyıldız kafilesini stadyumdan almış olması olayların ne ölçüye vardığını gösterir. Sack ve Suster maçta çıkan olayların Hırvat milliyetçi lider Franjo Tudjman'ın 30 Nisan 1991'de iktidara gelişinin hemen ertesinde yaşanmış olmasına dikkat çeker (310-311).

Eski Yugoslav ülkelerinin bağımsızlıklarının en önemli meşru imgesi olarak ulusal futbol takımlarını kurması ve uluslar arası turnuvalarda, resmî ve gayri maçlarda kendilerini göstermeye çalışması, futbolun yukarıda da belirtilen ulusal kimliğin kurgusunda oynadığı rolle ilişkilidir. Örneğin, Tudjman döneminde oynanan ABD-Hırvatistan futbol maçı Hırvatistan'ın ulusal camiada tanınmasında etkili olmuştur (Sack ve Suster 313–314). Dolayısıyla futbol, Hırvatistan'ın Yugoslavya'dan ayrılmasında ve uluslararası camiada tanınmasında özel bir konuma sahiptir.

Vrcan ve Lalic savaş öncesinde de futbolun Yugoslavya'da savaşın metaforu olarak görüldüğünü belirtir (179). Foer, Yugoslav medyasında maç sonuçlarının yansıtılmasında savaş metaforlarının kullanılmasından bahseder (21). Ünlü Bosnalı sinema yönetmeni Kusturica'nın “Hayat Bir Mucizedir” filminde Bosna-Hersek'teki savaşın çıkışıyla bir maçta çıkan olaylar arasındaki metaforik ilişkiyle betimlemesi dikkat çekicidir. Vrcan ve Lalic, savaş sırasında taraftarların kabilesel eylemlerinin cepheye götürüldüğünden bahsederler. Taraftarlar gönüllü asker olmuşlardır (176). Belgratlı antropolog Ivan Colovic maçlarda haykırılan tezahüratların cepheye aktarıldığını belirtir (aktaran: Foer 22). Yukarıda belirtildiği gibi, kültürel sembollerin siyasi sembolere dönüştürülmesi

beraberinde çatışmayı getirmektedir. Yugoslav örneğinde taraftar şiddetinin sembolik ifadeleri önce siyasi sembolizm sonrasında da askerî sembolizmin ifadeleri olmuşlardır (Vrcan ve Lalic 176). Taraftar gruplarının savaştaki konumlarına en önemli örnek Kızılyıldız'ın taraftar grubu Delije'dir. Sırpça'da "delikanlı" anlamına gelen Türkçe kökenli bir sözcükten ismini alan bu fanatik taraftar grubunun lideri olan Željko Raznatović'in takma ismi Arkan da ironik bir biçimde Türkçe kökenlidir. Bosna Hersek'teki savaşta "Sırp kasabı" olarak bilinen Arkan, Delije grubunun üyelerinden oluşturduğu "Kaplanlar" isimli paramiliter grupla Bosna-Hersek'te yaklaşık 3000 kişinin öldürüldüğü katliamlardan ve tecavüzlerden sorumludur. Bazı Kızılyıldız futbolcularının savaş sırasında hastanede yaralı olan Kaplanlar militanlarına yaptıkları ziyaret kamuoyunda dikkatleri çekmiştir (Foer 22).

Yugoslavya'daki savaş sırasında futbolun milliyetçilikle yoğun ilişkisinin olduğu bilinen bir gerçektir. 1950'li yıllarda Yugoslav Federal Ordusu'nda general olan Franjo Tuđman ordunun takımı olarak bilinen Partizan Beograd'ın başkanlığını yapmıştı (Kuper 397). 1991 yılında iktidara geldiğinde yaptığı ilk işlerden birisi ise Hırvatistan'ın en tanınmış futbol takımı olan Dinamo Zagreb'in ismini değiştirmek oldu. Ustaşa dönemindeki bir futbol kulübünün ismine atıfta bulunarak Dinamo Zagreb takımının ismi *HŠK Gradžanski* olarak değiştirildi. Fakat bu durum milliyetçilikleriyle bilinen ve Tuđman'a destekleri en üst düzeyde olan Dinamo Zagreb'in taraftar grubu Bad Blue Boys tarafından olumlu karşılanmamıştı. Taraftar gruplarını karşısına almak istemeyen Tuđman takımın ismini bu sefer *Croatia Zagreb* olarak değiştirdi (Kuper 398). Tuđman Dinamo Zagreb'in ulusal bir onur olduğunu ve bundan dolayı eski komünist dönemdeki Dinamo isminin değişmesi gerekliliğini öne sürüyordu. Dinamo Zagreb taraftarları ise her ne kadar siyasi olarak Tuđman'ı destekleseler de, bu konuda kesinlikle karşı tavır sergiliyorlardı. Maçlarda taraftarların bu ismi sahiplenmediği görüldü. Bir rock grubu "*Dinamo Ja Volim*" (Dinamo'yu seviyorum) ismiyle bir şarkı yapmıştı. Şarkının son mısrasında şu cümle yer almaktaydı: "*I znaj da bog zna za sveto ime Dinamo*" (Tanrı bile kutsal Dinamo ismini biliyor). Tuđman'ın bir seçim konuşması yaptığı sırada bir grup taraftar Tuđman'ı protesto etmiş ve Croatia Zagreb ismini kesinlikle sahiplenmeyeceğini belirtmişti. Bu durumdan rahatsız olan hükümetin yaptığı operasyonlar sonucu 1993 yılında toplam 1200

taraf tar tutuklanmıştır (Vrcan ve Lalic 182). Tudjman'ın ölümünden sonra Dinamo Zagreb ismi yeniden kabul edilmiştir.

Yugoslavya'da futbol ile milliyetçilik arasındaki ilişkilerin yapısal olarak var olmaya başlaması 1980'li yılların sonunda hemen hemen bütün futbol takımlarının taraftar örgütlerinin kurulduğu döneme karşılık gelir. Dinamo Zagreb'in *Bad Blue Boys* (Kötü Mavi  ocuklar), Kızılyıldız'ın *Delije* (Deliler), Partizan'ın *Grobari* (Mezarcılar) isimli taraftar gruplarının benzerleri Bosna'da da ortaya çıkmıştı. Sarajevo'nun *Horde Zla* (şeytanlar Ordusu),  eljezni ar'ın *Maniaci* (Manyaklar), Sloboda Tuzla'nın *Fukare* (Fukaralar),  elik Zenica'nın *Robijaşi* (Mahk mlar) isimli taraftar grupları da aynı dönemde kuruldu.

Futbol Bosna-Hersek'te de önemli bir tarihsel konuma sahiptir. Bosna-Hersek'te kurulan ilk sivil toplum örgütlerinden olan *Gjergjelez* bir futbol kul b yd  (Bora, "Bosna-Hersek:Yeni Dünya..." 38). Yugoslavya döneminde çıkış yakalayan Bosna futbolu, Bosna savaşı döneminde var olan koşullardan dolayı büyük bir tahribata uğradı. Bosna-Hersek'te savaş sonrasında futbolun uluslararası düzeyde oynanmamasının nedenlerinden bir diğeri de uluslararası toplumun tavrıdır. 1992 yılında Yugoslavya'nın Avrupa Futbol şampiyonası'na katılmasını engelleyen UEFA, Sırp ve Hırvat takımları dâhil edilene kadar Bosna ligini de resmî olarak tanımamıştır (Giulianotti,"Football: A Sociology..." 27) Bosna'da toplumlar arasındaki ilk futbol maçı Temmuz 1995'teki ateşkesten hemen sonra Srebrenica'da Boşnaklar ve Sırlar arasında oynanmıştı (Wilson, 178). Fakat iki toplumun spor etkinliklerinde yan yana gelmeleri için gerekli olgunluğun henüz sağlanamadığı g r lm ştı. Var olan uluslararası baskıya rağmen Boşnak ve Hırvat takımlarının birlikte yer alabildiği ilk Bosna Ligi 2000 yılında kurulabilmişti. Bu lige 2002 yılında daha önce Sırbistan-Karadağ liginde oynamış olan Sırp Cumhuriyeti takımlarının da katılmasıyla Bosna ligi uluslararası anlamda tanınmaya başlanmıştır. NFSBiH (*Nogometni/Fudbalski Savez Bosne i Hercegovine* – Bosna-Hersek Futbol Birliği) uluslararası bölümü başkanı Velid İmamovi  de 3 Mart 2006 günü Saraybosna'da NFSBiH binasında yapılan söyleşide yukarıda bahsi geçen "Bosna-Hersek'in bölünmüş ve karmaşık yönetim sisteminin tek istisnasının NFSBiH olduğu"nu  ne sürmüştür. Sırp futbolcu Vladan Gruji 'ın Ekim 2002'de Bosna-Hersek milli takımı kadrosunda yer almış olması da futbolda bütünleşmenin geldiği aşamayı gösterir (180).

Bosna-Hersek ligi, günümüzde Avrupa'nın en zayıf liglerinden birisidir. Bundan dolayı Bosna-Hersek'te futbol eskisi kadar ilgi görmemektedir. 25 Şubat 2006 günü Sarajevo'nun Sırp Cumhuriyeti'ndeki futbol takımlarından Slavija ile oynadığı maçı izleyen taraftar sayısı aynı gün futbol maçından hemen sonra oynanan KK Bosna – Partizan basketbol maçından az seyirci olmuştur. Sarajevo taraftarları maçtan sonra büyük bir coşkuyla KK Bosna – Partizan basketbol maçının oynandığı Skenderija Spor Kompleksi'ne gitmişler ve orada daha büyük coşkuyla KK Bosna basketbol takımını desteklemişlerdir. 2001 yılında kurulan Adriyatik Ligi, eski Yugoslav cumhuriyetleri basketbol takımlarının yer aldığı bölgesel bir ligdir. Söz konusu basketbol maçı bu lig içinde oynanan bir maçıdır ve futbolda da benzer bir yapılanma için destek gün geçtikçe artmaktadır (Wilson 181). FK Sarajevo yöneticisi Veraşanoviç şunu ifade etmektedir: “Kızılyıldız ve Dinamo Zagreb’e karşı oynamak istiyoruz.” (aktaran: Wilson 181). Bu noktada, eski Yugoslavya’da futbol taraftarlığının “öteki”yi mi yoksa “kültürel yarım”ı mı yarattığı sorgulanmalıdır. Wilson, oldukça iyimser bir tavırla Yugoslavya’yı bölen futbolun, belki gelecekte birleştirici bir etkiye sahip olacağını belirtir (182).

İtalya’da Padua Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim görevlisi olan ve doktora tezi için Bosna-Hersek’ta futbol ritüellerinin dinler arası ilişkilerdeki sınırlayıcı özelliği üzerine 2003–2007 yılları arasında etnografik bir çalışma yürüten Davide Sterchele, din ve futbolun Bosna’daki toplumsal sistemde uzlaşmacı ve bütünleştirici rol oynayabilme potansiyeline sahip olduğunu belirtmektedir (212). Buna rağmen, Sterchele’ye göre din ve futbol Bosna toplumundaki ayrılıkları körükleyen milliyetçi güçlere siyasi destek sunmaktadır (212). Tarih ve dil gibi kültürel kimliklerin en önemli kültürel öğelerde ortak olan Bosnalıların arasındaki en önemli ayırım dini farklılıklardır. Sterchele, dini ritüellerin farklılaştırıcı ve hatta bölücü özelliklere sahip olmasına rağmen, futbol ritüellerinin evrensel anlamda ulus-ötesi, etnik-ötesi, din-ötesi özellikte olduğunu belirtmekte ve futbolun Bosna’da birleştirici bir role sahip olabileceğini öne sürmektedir (217).

Bosna-Hersek’te taraftarlar arasındaki rekabette üç farklı kültürel dinamik vardır:

Etnik farklılıklara dayanan rekabet,
Saraybosna ile diğer kentler arasındaki rekabetin yansıması,
Sadece futbolun kendi kültürel dinamikleriyle beslenen rekabet.

Bosna'daki etnik bölünmüşlük futbol taraftarları arasındaki farklılaşmada önemli bir belirleyendir. Bosna futbol liglerinde yer alan takımların logoları bile, o takımın Bosnalı Sırp veya Bosnalı Hırvat takımı olduğunu bize gösterebilmektedir. Hırvat takımları, Hırvatların ulusal simgesi olan kırmızı-beyaz damalı deseni amblemlerinin bir yerlerine mutlaka yerleştirirler. Sırp takımların amblemlerindeki yazılar ise Kiril alfabesiyle yazılmış

Resim 3.1: Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat futbol kulüplerinin armalarına örnekler.
(FK Borac Banja Luka ve NK Široki Brijeg resmi web siteleri)

olmasıyla ayrılır. Bosnalı Müslümanların (Boşnakların) futbol takımları ise kırmızı-beyaz damalı figür olmayan, Kiril abecesi kullanılmamış amblemlere sahip takımlardır. Bir anlamda, “hilâl” ya da benzeri ulusal-dini simgenin yer almadığı Boşnak takımları aslında diğer etnik grupları da dışlamamaktadır. Bunun önemli bir nedeni Boşnak milliyetçiliğinin dışsallaştırıcı değil içselleştirici niteliğidir. Boşnak milliyetçiliği (daha doğru bir ifadeyle

“Bosna milliyetçiliği) etnik-dini dinamiklerden çok mekân üzerinden kurgulanmıştır ve bu kurgu futbol taraftarlığında da görülür (Bkz. Resim 3.1).

Bosna-Hersek'te sanılanın aksine, futbol kaynaklı şiddet olaylarının çoğunluğu farklı etnik kimliklere sahip taraftarlar arasında değil, Saraybosna-Taşra çatışmasının bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Saraybosna takımlarının özellikle Zenica kentinin takımı Čelik'le oynadığı maçlar çoğunlukla şiddet olaylarına sahne olur. Sırp, Hırvat ve Boşnak takımlarının bir arada bulunduğu Bosna liginde, tahmin edilenin aksine Saraybosna taraftarları kendilerine en büyük rakip olarak yine Boşnak yoğun yerleşimin olduğu Zenica kentinin takımı Čelik ile Tuzla kentinin takımı Sloboda'yı görmektedirler. Özellikle Čelik takımı ile yapılan maçlar Saraybosnalı taraftarlar için en önemli maçlar olarak kabul görmektedir. 2006 yılında Zenica'da oynanan bir Željezničar-Čelik maçı sonrası bir Željezničar taraftarının bıçaklanarak öldürülmesi rekabetin şiddetinin artmasına yol açmıştır. Željezničar-Zenica rekabeti şampiyonluk mücadelesinde belirleyici olmamasına rağmen Bosna-Hersek liginde en çok ilgiyi çeken maçlardır. Ortalama olarak 15.000 izleyicinin izlediği Čelik ve Saraybosna takımları arasındaki maçlar futbola ilginin giderek azaldığı Bosna-Hersek liginde taraftar çeken ender maçlardandır. Čelik ve Saraybosna

takımları arasındaki rekabetin kökenlerinin yukarıda da değinilen süreç içerisinde Bosna’da yaşanmış kent-kır çekişmesi olarak görmek mümkündür. 2 Mart 2006 tarihinde Zenica Üniversitesi Türkoloji Bölümü’nden bir grup öğrenciyle yapılan görüşmelerde, Çelik takımının taraftarı olan öğrenciler ve Zenica’da bir Türk halı firmasının temsilcisi olan Coşkun Deniz de rekabeti bu şekilde yorumlamışlardır. Bosna’da kent ile kır arasında yaşanan bu kültürel çekişme, henüz savaşın üzerinden sadece 10 yıl geçmiş olmasına rağmen etnik çekişmeleri arka plana iteleyebilmektedir. Kentler arası rekabetin bir yansıması olarak ortaya çıkan futbol taraftarları arasındaki rekabet sadece Saraybosna ve Bosna’nın diğer büyük kentlerinin takımları arasında değil, bu kentlerin takımlarının kendi aralarında da ortaya çıkmaktadır. Mostar, Tuzla ve Zenica kentlerinin takımlarının taraftarları için birbirleriyle oynadıkları maçlar her zaman önemli olmuştur. Fakat her zaman için, bu üç kentin takımlarının Saraybosna ile oynadıkları maçlar en çok ilgi çeken maçlardır (Bkz. Harita 3.1).

Harita 3.1: Mostar, Tuzla, Zenica ve Saraybosna kentlerinin Bosna’daki konumlanışları.
(Map of Bosnia and Herzegovina, aneki.com)

Saraybosnalı futbol taraftarları ise en çok nefret ettikleri taraftar grubunun Zenica kentinin futbol takımı olduğunda birleşmektedir. Zenica kenti Saraybosna’nın yaklaşık 80 kilometre batısında yer alan Saraybosna ve diğer Bosna kentleriyle karşılaştırıldığında cepheden uzak olmasından dolayı savaşta çok fazla hasar görmemiştir. Kent, ağır sanayi kenti olarak bilinir ve kentin futbol takımının adı olan “Çelik” de buradaki demir-çelik fabrikasından gelmektedir. Çelik takımının taraftar

grubunun ise Robijaši’dir. Robijaši Boşnakçada “mahkûm” anlamına gelir. Bunun nedeni Bosna’nın en büyük cezaevinin Zenica’da bulunmasıdır. Zenica ve Saraybosna kenti arasında bilinen bir çekişme vardır. Bu çekişme hemen hemen her ülkede var olan en

büyük kent ile ikinci büyük kent arasındaki çekişmeye örnektir. Savaş sırasında cepheden uzak kalan Zenicalıların savaştan sonra başkent olma beklentisi Saraybosna'nın düşmemesiyle beraber gerçekleşmemiştir. Saraybosnalılar Zenicalıların kendilerini kışkandığını iddia ederken, Zenicalılar da Saraybosna'nın bütün ulusal geliri ve dış yatırımları topladığını ve bunu başta Zenica olmak üzere ülkenin geri kalan kısmıyla paylaşmadıklarını düşünmektedirler.

Giulianotti rekabetin kimlik oluşumunda son derece önemli olduğunu altını çizmektedir. Futboldaki bu *ikili ilişki (dyadic relation)* futbol taraftarlarının kimlik oluşumunda en önemli ögeyi oluşturmaktadır (Giulianotti, "Football: A Sociology..." 13) Kimi zaman bu rekabet yerel şovenizmlerin mekânsal ve tarihsel oluşumlarıyla paralellik gösterebilir. Saraybosna takımları ile Çelik arasındaki rekabet bunun bir örneğidir. Saraybosna takımları sadece Çelik'i değil, aynı kentin takımları olmalarından dolayı birbirlerini de esaslı rakip olarak görmektedirler. Her ne kadar Željezničar takımı Bosna liginde üç kere şampiyonluk yaşamış olsa da, günümüzde yaşadığı mali kriz nedeniyle lig sıralamasında yeniden Sarajevo'nun altında kalmaktadır. Yugoslavya dönemindeki kentin güçlü takımının Sarajevo, zayıf takımının ise Željezničar olduğu görünümü tekrar ortaya çıkmaktadır.

Giulianotti, kent içi rekabetlerde genelde daha zayıf olan takım yaşadığı mali sorunlara rağmen kentin asıl takımı olduğu, kentin gerçek takımı olduğunu savunur. İtalya'da Torino - Juventus, İngiltere'de Manchester United – Manchester City futbol takımları arasındaki rekabet buna örnek olarak verilebilir (Giulianotti, "Football: A Sociology..." 12). Torino ve Manchester City bulundukları kentlerin zayıf takımlarıdır. Juventus ve Manchester United takımlarına göre kendilerini bulundukları kentle daha çok özdeşleştirmeye çalışırlar. Saraybosna'da ise gerek yayınlarında, gerekse de sloganlarında Željezničar taraftarlarının Saraybosnalılık kimliğini daha çok sahiplendiği düşünülebilir. Grbavica mahallesine olan bağlılık Željezničar taraftarları için Saraybosnalılığın temsilidir. Buna benzer bir ilişki Sarajevo taraftarı arasında görülmemektedir. BH Dani dergisi yazarlarından Faruk Boriç yapılan bir görüşmede Željezničar taraftarlarının sadece Grbavica'da değil, Čengić Vila, Dolac Malta gibi kentin yeni mahallerinde, Sarajevo taraftarlarının ise Başçarşıya, Eski Kent (Stari Grad), Vratnik, Bistrik ve Bjelave gibi kentin daha eski mahallerinde daha çok yoğunlaştıklarını belirtmiştir. Fakat kentin eski mahallerinde yoğunlaşan Sarajevo taraftarları kendilerini Saraybosnalılık'tan ziyade Boşnaklık kimliği ile özdeşleştirmektedir.

Bunda, Sarajevo'nun Yugoslavya döneminde, Yugoslavya ölçeğinde kentin başarılı takımı olmuş olması etkilidir. Savaş sırasında Grbavica'nın işgal altında olması ve Horde Zla üyelerinin savaşa katılmış olması Sarajevo taraftarlarının milliyetçi duygularının daha üst boyutta görülmesine neden olabilir.

Halilović ve Kamarić, Željezničar-Sarajevo derbi maçları sırasında, sadece stadyumun değil, bütün kentin bu etkinliğin havasına girdiğini, çoğu zaman taraftarlar arasında sataşmalar olduğunu bu sataşmaların hiçbir zaman kavgaya dönüşmediğini belirtmektedirler (77). Fakat Borić iki takım arasında maçların oynandığı günlerde yaşanan şiddet olaylarına önlem olarak tramvayların çalışmadığını, böylece olası zararın önlendiğini ileri sürmektedir. Rekabetin bu derecede yaşanmasına rağmen Saraybosna'da gündelik yaşamda takım simgelerine rastlanmaması ilginçtir. Borić bu durumu Bosna futbolunda kalitenin düşmüş olmasına ve bundan dolayı futbola ilginin sönmüş olmasına bağlamaktadır. 13 yaşındayken Bosna'nın batısında bulunan Bihać kentinde futbol oynamış ve babası eski Željezničar futbolcusu olan Faruk Borić, futbolun kalitesinin düşmesini iki büyük nedene bağlamaktadır. Birincisi, futbolda yaşanan yolsuzluklar, ikincisi de Yugoslavya'nın dağılması sebebiyle küçülen ülkede kalitesizleşen futboldur.

Yukarıda da belirtildiği gibi, kültürel kimliklerin siyasi kimliklere dönüşümü sonucunda sınırların ortaya çıkması sınırların çizilmesinden önce daha prestijli kimliğin kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Eskiden 22 milyon nüfusluk, Avrupa'nın saygın bir ülkesinin vatandaşı olan Boşnaklar, bugün siyasi bütünlüğü olmayan dört milyonluk nüfusa sahip olan bir ülkenin vatandaşlarıdır. Aynı durum etkisini futbolda da göstermektedir. Eskiden Avrupa'nın önemli futbol ekollerinden biri olan Yugoslav futbolu içinde yer alan Saraybosna takımları, bugün Faruk Borić'in ifadesiyle "Kızılyıldız, Partizan, Dinamo Zagreb, Hajduk Split gibi güçlü takımlar yerine Bosna'daki köy takımlarıyla maç yapmaktadırlar." Borić, eskiden futbola çok yoğun bir ilgi duyduğunu fakat eskiden tuttuğu ve uluslararası başarılarıyla övünç duyduğu Kızılyıldız takımının artık başka bir ülkede yer alıyor olmasından ve Bosna'da futbolun oldukça kalitesiz olmasından dolayı futbola eskisi kadar ilgi duymadığını belirtmektedir. Saraybosna'da konuşulan taraftarların çoğu futboldaki başarılarından bahsederken günümüzden değil, geçmişten örnekler vermiş olması ilgi çekicidir. *Yugonostalji* olarak tanımlanan "eski Yugoslavya'ya özlem" olgusuna futbol taraftarlığında çok yoğun bir biçimde rastlanmaktadır. Yugoslavya döneminde başarısı

bulunmayan Željezničar’la ilgili olarak 2003 tarihinde basılan kitapta bile eski günlere bol bol atıfta bulunmaktadır (Kajan 2003). Sarajevo Kulübü’nün kulüp binasının alt katında bulunan lokalde duvarlarda yer alan takım posterlerinin hepsinin Yugoslavya döneminden kalma olması bu anlamda ilgi çekicidir. Lokal işletmecisi Ömer Bey de 4 Mart 2006 günü yapılan söyleşide taraftarlar ile ilgili güncel sorular üzerinde çok durmadan genelde takımın Yugoslavya dönemindeki maçları hakkında konuşmayı yeğlemiştir.

3.6. Saraybosna’da Futbol ve Taraftarlık

Futbol liginin oynanmadığı kuşatma sürecinde, Saraybosna’da halk futbol oynamaya devam etmekteydi (Prstojević 51). Futbolcuların çoğunun yurtdışına gittiği kuşatma yıllarında Saraybosna’da kalan futbolcularla Birleşmiş Milletler Barış Gücü UNPROFOR arasında Mart 1994’te oynanan ve Saraybosna karmasının 4-0 galip geldiği maç basının da ilgisini çekmişti (Wilson 174). Bu maç Saraybosnalılar için de çok önemlidir. Saraybosna’daki araştırmam sırasında birçok kişi bana bu maçtan bahsetmiştir. Hatta öyle ki savaş devam ederken baskısı yapılan “Saraybosna’dan Portreler” (Portraits of Sarajevo) kitabıyla ünlünen Zlatko Dizdarević kitabına yazdığı önsözde, yazım tarihini şu şekilde atmıştır: “Mart 1994 (UNPROFOR futbol takımını 4-0 yendiğimizin ertesi günü)”. (1).

3.6.1. Futbol Kulüpleri ve Taraftarlar

Resim 3.2: Željezničar Futbol Kulübü arması. (“Zeljeznicar-sarajevo“, themaniacs.org)

Günümüzde Saraybosna’nın iki önemli takımı vardır: *Sarajevo* ve *Željezničar*. 1921 yılında Saraybosnalı demiryolu işçileri tarafından kurulan mavi-beyaz renkleriyle bilinen Željezničar sözcük anlamı olarak “demiryolu işçisi” anlamına gelmektedir. O dönemde Saraybosna garı Grbavica mahallesindeydi ve takım da Grbavica mahallesinde kurulmuştur. Željezničar’ın en önemli özelliği herhangi bir etnik grupla bağlantılandırılmadan kurulan bir kulüp olmasıdır (FK Željezničar “Historija”). Grbavica sosyalist Yugoslavya döneminde yerleşime açılmış ve buradaki gar başka bir yere taşınmıştır. Blok apartmanların hâkim olduğu mahalle Saraybosna kuşatması sırasında Sırp saldırganların işgalinde olduğu için kentin geri kalan kısmına göre daha fazla harap olmuştur.

Resim 3.3: Grbavica’da stadyumun hemen yanı başındaki cadde üzerinde savaşta hasar görmüş binalar.
(23 Şubat 2007, Özgür Dirim Özkan)

İşgal sırasında mahallenin sadece Boşnak nüfusu değil, Sırp ve Hırvat nüfusu da bu dönemde Boşnaklarla aynı koşullarda baskı altında yaşamışlardır. Zlatko Topčić söz konusu koşulları “Saraybosna’da Kâbus” kitabında betimlemektedir. Savaş sonrasında da mahalle etnik olarak karmaşık yapısını göreceli olarak koruyabilmiştir. Stadyum ise yerleşim merkezinin tam ortasında yer alır ve Željezničar’ın kulüp merkezi ve antrenman sahası da stadyumun hemen yanı başındadır.

Resim 3.4: Grbavica Stadyumu ve arkasında Grbavica mahallesi.
(10 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Bu sayede taraftarların kendilerini mekânsal olarak stadyumla tanımlamaları olanaklı hale gelir. Dževat Kajan tarafından yazılmış olan “Tandem” isimli kitap Željezničar ve Grbavica mahallesi arasındaki ilişkiyi çok yoğun bir biçimde işler. Kulübün taraftar grubunun ismi ise *Maniaci*’dir (Manyaklar). Bu grubun bayan kolu ise *Plave Sestrice*’dir (Mavi Kız kardeşler). Plave Sestrice Sarajevo’nun bayan

koluna göre daha etkili olsa da bu etkinin kapsamı sınırlıdır. Željezničar takımının bir Yugoslav Ligi şampiyonluğu (1971/1972), üç de Bosna-Hersek Premier Ligi şampiyonluğu vardır (1997/1998, 2000/2001, 2001/2002).

Resim 3.5: Sarajevo Futbol Kulübü arması. (“FK Sarajevo”, UEFA Clubs)

Sarajevo takımının kuruluşu aşamasında Željezničar’ın bazı futbolcularının bu takıma katılması iki takım arasındaki rekabetin daha o tarihlerde başlamasına neden olmuştur. Saraybosna kulüpleri arasındaki rekabet, Saraybosna takımlarının başka kentlerin

takımlarıyla rekabeti ardında ikinci planda kalmıştır.

Sarajevo 1946 yılında Yugoslav Komünist Ligi (Partisi) yöneticileri tarafından kurulmuştur. Kulübün renkleri bordo-beyazdır. Kulübün Saraybosna kent merkezindeki Mareşal Tito Caddesi üzerinde üç katlı bir binası vardır ve taraftar grubunun ismi de *Horde Zla*’dır.

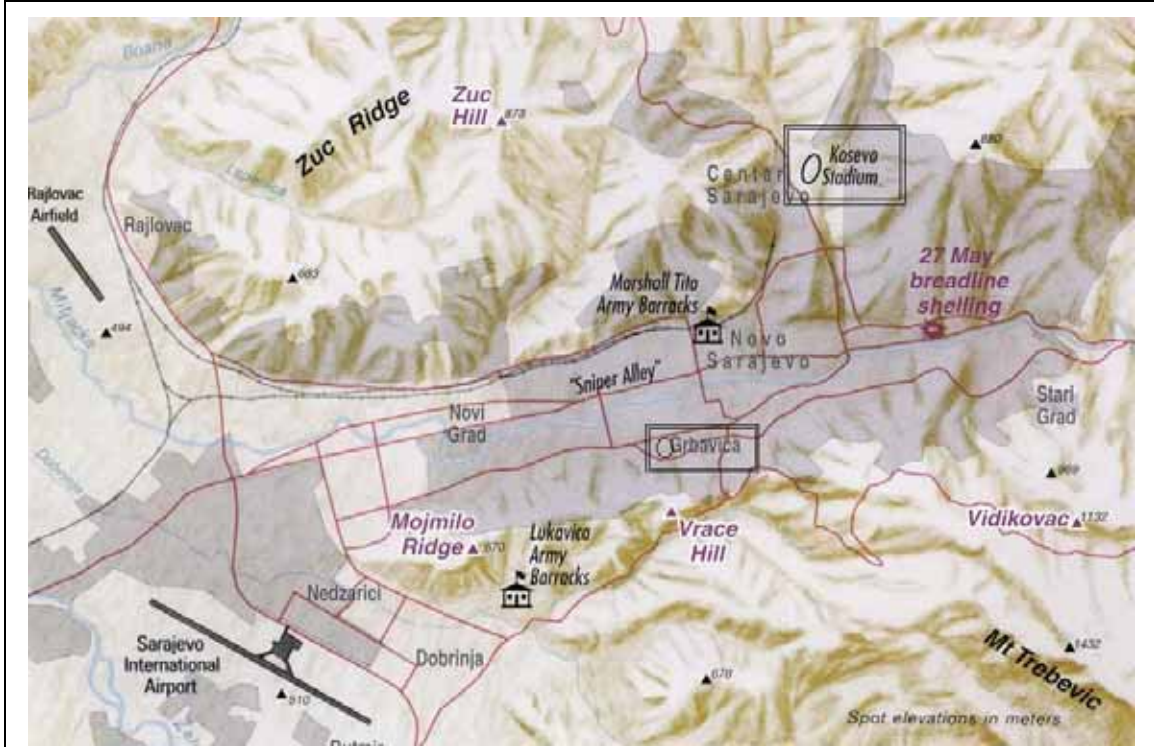
Resim 3.6: Sarajevo kulüp binası. (3 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Resim 3.7: Koševo Stadyumu ve arkasında Saraybosna. (15 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Horde Zla’nın bayan kolunun ismi ise *Kraljica Zla*’dır (Şeytanlar Kraliçesi). Sarajevo maçlarını Mareşal Tito Caddesi’ne yaklaşık bir buçuk kilometre uzaklıkta Koševo Tepesi’nde bulunan *Asim Ferhadovic “Hase” Stadyumu*’nda oynar. Stadyum taraftarlar ve

Saraybosnalılar tarafından kısaca “Stadion Koševo” (Koševo Stadyumu) olarak bilinir.¹ Stadyumun kente uzak oluşu taraftarların mekânsal olarak kendilerini Koševo Tepesi’yle tanımlamalarını engeller (Bkz. Harita 3.2).

Harita 3.2: Grbavica ve Koševo Stadyumlarının Saraybosna’daki konumları. (Sarajevo, Christopher Long)

Sarajevo taraftarları milliyetçi duyguları ön plana çıkarmasıyla bilinir. Horde Zla taraftar grubu savaş sırasında cepheye gönüllü savaşçı göndermiştir. Savaştan önce taraftar lideri olan İsmet Bajramović, savaşta komutanlık düzeyinde yer almıştır. Kerim Luçareviç, “Saraybosna Savaşı” başlıklı kitabının birçok yerinde Bajramović’in kahramanlıklarına atıfta bulunmaktadır. Savaş sonrası dönemde ise savaş sırasında kahramanlıklar göstermiş olan Horde Zla’nın eski liderleri yasadışı işlerle uğraşmaya başlamışlar, mafya benzeri ilişkiler kurmuşlardır. İstanbul’da bir üniversitede okutman olarak çalışan Boşnak Aida İbriçeviç, yapılan bir görüşmede Horde Zla’nın kuşatma sırasında direnişe çok büyük katkı sağladığını, hatta Saraybosna’nın düşmemesinin onlara bağlı olduğunu belirtmekte, fakat

¹ Stadyuma ismini veren “Hase” takma adlı Asim Ferhatović Sarajevo’nun ilk futbolcularındandır. Kulübe yıllar boyunca önce oyuncu, sonra da yönetici olarak hizmet eden “Hase” 1987 yılında vefat etmiştir. 1960/61 sezonunda Türkiye Birinci Futbol Ligi’nde de oynayan “Hase”, Fenerbahçe’nin şampiyonluğuna katkıda bulunmuştur.

savaş sonrası “kahramanlık” statüsünden yeniden “holigan” statüsüne döndüklerini belirtmektedir. Taraftar lideri *Celo* takma isimli Bajramović’in Koşevo Stadyumu’nda Sarajevo’nun bir maçı öncesi stadyuma at üzerinde gelerek futbol sahasının etrafında atını sürüp taraftarları selamladığını ve başka bir maçta da maçın ilk vuruşunu onun yaptığını anlatır. Bajramović bugün yasadışı bir kişi olarak aranmaktadır.

Sarajevo, Yugoslavya döneminde Bosna-Hersek’in en başarılı temsilcisiydi. 1966–67 sezonunda bir kez Yugoslav şampiyonu olmuş olan Sarajevo 1967 ve 1983 yıllarında da Yugoslavya Kupası’nı almış, birçok kez de Yugoslavya’yı Avrupa kupalarında temsil etmiştir (Interno Izdanje Fudbalskog Kluba “Sarajevo”, 19). Fakat savaş sonrası, eski başarılarını bir daha yakalayamamıştır. FK Sarajevo Bosna-Hersek Ligi'nde ilk kez araştırmanın yapıldığı 2006/2007 sezonunda şampiyon olabilmıştır.

4. ARAŞTIRMA SÜRECİ VE YÖNTEMİ

4.1. Araştırma Süreci

Araştırma süreci, “alan”ın öncesi ve sonrasıyla birlikte ele alınması gereken bir zaman dilimidir. Georges ve Jones alan araştırmasının araştırmaya karar verilmesiyle başladığını belirtirler (23). Bernard’a göre de ideal araştırma süreci dört aşamadan oluşur:

Kuramsal sorunun tanıtılması,
Araştırmanın yapılacağı yerin belirlenmesi ve uygulanacak yöntemin seçilmesi,
Verinin toplanması ve analiz edilmesi,
Kuramsal önerilerin sağlamlasının yapılması (102).

Clifford Geertz, araştırmanın yapıldığı yerin araştırmanın konusu olamayacağını belirtir: “Antropologlar köyleri (kentleri, kabileleri, mahalleleri) çalışmazlar, *köylerde* çalışırlar (“Thick Description...” 22). Bu bağlamda araştırmanın kuramsal çerçevesi araştırmanın yapıldığı alandan daha çok önem kazanmaktadır. Kimi zaman araştırmanın sadece coğrafya alanı değil, betimsel alanı da ikinci planda kalmaktadır. Bu araştırmada kuramsal çerçeve kimlik oluşumu ve farklılaşmasıdır. Bosna’da ve futbol taraftarları üzerine yapılmış olması araştırmanın konusunu değil, araştırmanın yürütüldüğü alanı belirtmektedir. Daha önce Almanya’daki Türklerin kente entegrasyonu hakkında yapmış olduğum alan araştırması sırasında “kimlik oluşumu süreçleri” ilgimi çekmişti. Fakat araştırmamın konusu “kimlik” olmadığı için bu konuda çalışma fırsatı bulamamıştım. Antropoloji doktora eğitimi sürecinde kimlik sorununun antropoloji disiplininde önemli bir yer tuttuğunu, bu soruna ilişkin tartışmaların güncelliğini de koruduğunu görme fırsatım oldu. Bu süreçte, futbol taraftarlığına duyduğum kişisel ilgi özellikle taraftarların kimlik oluşumu üzerine yoğunlaşmamı sağladı. Araştırma yapmak istediğim kuramsal çerçeve ve araştırma konusunu çok önceden yavaş yavaş ana hatlarıyla belirlemeye başlamama rağmen, araştırma alanımın neresi olacağına karar verme süreci biraz daha uzun sürdü. Romsan ve Rubel’e göre, antropoloji bizi diğer halklar hakkında bilgilendirir. Öte yandan süreç içinde bize kendimizle ilgili de bilgi sağlar (1). Bu durum, kültür aşırı yaklaşımın açıklamasıdır. Bozkurt Güvenç, bir olaya veya olguya “dışarıdan” bakışın önemine dikkat çeker:

Sosyal bilimciler çoğunlukla kendi toplumlarının kültürü ve ilişkileri konusunda güvenilir gözlemciler değildirler. Toplumlar, kendi sosyal bilinçlerini, olup bitenleri olağan (doğal veya normal) görmeyi öğretirler. Olup bitenleri olağan görünce de yanlı olurlar, güvenilir gözlem yapamazlar. Olup bitenlere dikkat etmezler, hatta onları görmez ve duymazlar. Görüp duydukları üzerinde ön yargıları vardır. Oysa gözlemciler yabancı bir ülkenin kültürüyle kendi ülkelerindeki yabancı insanların tutum ve davranışları konusunda son derece dikkatlidirler (*İnsan ve Kültür* 149-159).

Güvenç, “kültür-aşırı” yaklaşımın illa ki yabancı bir ülkede çalışmayı gerektirmediğini, fakat tercih edildiğini öne sürmektedir. Güvenç ayrıca araştırmacının inceleme yapacağı toplumu hiç tanımaması veya onun üzerinde peşin bir yargısının olmamasının tercih edildiğini belirtmektedir (*İnsan ve Kültür* 150-151). Boas’a göre etnolojik veri içebakışı sağlar. Dolayısıyla da kendi kültürümüzü de daha nesnel algılamamızın yolunu açar (5).

Franz Boas antropoloji biliminin kökeninin çok eskilere dayandığını ve eski çağlardan bu yana insanların yabancı ülkelere ve bu ülkelerde yaşayan insanların hayatlarını merak ettiğini belirtir (*Race, Language and Culture* 243) Örneğin Sezar’ın Galya ve Cermen halklarının geleneklerine ilgisi, Marco Polo ve İbn-i Batuta’nın seyahatleri bu merakın sonuçlarıdır. Sömürgecilik çağında ortaya çıkan antropoloji disiplini Batı merkezli olmasından dolayı araştırma alanını daha çok “Doğu” olarak belirlemiştir. Batı’nın araştırma nesnesi Doğu’daki “yerli” olmuştur. Arjun Appadurai yerli kavramının antropolojik düşlemin bir ürünü olduğunu belirtir. Appadurai antropolojik kullanımda kimin yerli olduğu sorusunu sorar ve yerlinin antropologun gözlem yaptığı ve hakkında yazdığı yerde doğmuş olan kişi olduğunu belirtir. Basit bir tanımla, yerli metropol Batı’dan uzakta yaşayan kişidir (“Disjuncture and Difference...” 34–37). Araştırmanın kuramsal kısmında belirtildiği gibi, “Doğu” sadece coğrafi bir kurgu değildir. Batı, Balkanlar’ı da Doğu olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda Balkanlarda yürütülen alan araştırmaları da öz olarak “egzotik Doğu”da yapılan araştırmalardan farklı değildir.

Bu araştırma metropol Batı tarafından Doğu olarak tanımlanan bir bölgedeki bir araştırmacının, yine Doğu olarak tanımlanan bir bölgede yaptığı bir araştırmadır. Todorova’nın da dikkat çektiği gibi, oryantalist söylemin bir uzantısı olan Balkanist söyleme karşı duruş genelde “oksidantalizm” tuzağına düşülmesi sonucunu doğurabilir. Araştırma alanının seçiminde bu duruma dikkat edilmiş, ne oryantalist söylemin yeniden üretildiği ne de söz konusu tuzağa düşülen bir araştırma yapılmamasına dikkat edilmiştir. Alanın “Balkanlar”dan seçilmesinin nedeni de son dönemde, bu bölgede oluşan imgeyle ilgilidir. Bayart’ın da belirttiği gibi, kimlikler siyasallaştırıldıkça sorunlu hale gelir. Balkanlar’da siyasetin en önemli nesnesi ise “etnik kimlikler”dir. Bu araştırma, kuramsal kısımda irdelenen kimlik oluşum sürecinde farklılıkların ve benzerliklerin tartışmalı olduğunu, bunların toplumsal bellek yardımıyla üretildiğini ve yeniden üretildiğini ileri sürmekte, kimlik farklılaşmasının “maddi” temelini olup olmadığını tartışmaktadır.

Bu anlamda, araştırma etnik kimliklerin bu derece siyasallaştığı bir bölgede, etnik veya siyasal kimliklerle, hatta yerel kimliklerle bağlantısı olmayan kültürel grupların, kimlik kurgusunda ne gibi dinamiklere sahip olduğunu incelemektedir. Bernard, alan araştırmasının yapılacağı bölgenin seçilmesinde, veriye erişimdeki zorluk ve kolaylık derecesine de önem verilmesi gerektiğini salık verir (64). Balkan ülkeleri arasından Sırbistan, Makedonya veya Hırvatistan yerine Bosna-Hersek'in seçilmesinin gerekçesi buradadır. Türkiye ve Bosna-Hersek arasındaki tarihî, dinî ve kültürel bağlar, araştırma sırasında insanlarla yakınlaşmada, resmî kurumlarda veya gündelik hayatın her hangi bir alanında birçok kolaylık sağlamıştır. Bundan dolayı, alan olarak Bosna-Hersek olarak seçilmiştir.

4.1.1. Ön Keşif

Alan araştırmasının yapılacağı yer olarak Bosna-Hersek'in belirlenmesinden sonra tezin kuramsal kısmında belirtilen “araştırma sorunsalı”na uygun verilerin toplanabileceği bir araştırma alanı olup olmadığının kontrolü için, araştırma öncesinde ön keşif yapılması zorunluydu. Sadece araştırma alanının sorunsal uygunluğunun kontrolü değil, aynı zamanda alanın bu tarz etnografik bir araştırma yapmaya uygun olup olmadığının da kontrol edilmesi gerekiyordu. Yaklaşık bir sene sürecek ve önemli bir emek ve maddi kaynak gerektiren bu araştırma için ön keşif gezisine ihtiyaç vardı. Araştırma için gerekli maddi desteğin bulunmasından önce, bu kaynağı sağlayabilecek kurumlara da, önerilen araştırmanın uygulanabilir bir araştırma olduğunu göstermesi açısından bir ön keşif gezisi yapmak yararlı olacaktı..

24 Şubat – 6 Mart 2006 tarihleri arasında Saraybosna'ya ön keşif gezisi gerçekleştirdim. Ön keşif gezisinde, yapacağım araştırma ile ilgili olarak Saraybosna'da beni bilgilendirebilecek kişilerle görüşmeyi ve etnografik araştırmamı yürüteceğim kültürel grubu (ya da grupları) ana hatlarıyla tanımayı tasarlıyordum.

Saraybosna'ya varışımın ertesi günü izlediğim Sarajevo-Slavija maçından sonra Sarajevo taraftar grubu Horde Zla'yı takip ederek “Skenderija Spor Kompleksi”ndeki Saraybosna takımı KK Bosna ile Sırbistan takımı Partizan arasındaki basketbol maçını izlemeye gittim. Orada Saraybosna'nın bir başka takımı olan Željezničar'ın taraftarlarıyla da tanışma fırsatım oldu. Saraybosna'da araştırma konum hakkında görüştüğüm diğer kişiler de bu takımdan sıkça bahsetmekteydi. Tavsiyeler doğrultusunda takip eden hafta içinde Grbavica mahallesindeki Željezničar tesislerine gidip takımın antrenman yaptığı bir esnada bazı

tarafarla tanışma fırsatım oldu. O hafta sonu Željezničar taraftarlarıyla da bir maç izlemeye karar verdim ve Saraybosna'ya 130 kilometre uzaklıkta olan Tuzla kentinin futbol takımı olan Sloboda Tuzla maçına Željezničar taraftarlarıyla beraber gittim.

Keşif gezim sırasında izlediğim iki futbol maçı, on günlük ziyaretim sırasında tanışma ve görüşme fırsatı bulduğum Saraybosnalılar ve çeşitli akademisyen, gazeteci ve diğer bilgilendirici kişilerin bana verdikleri bilgiler doğrultusunda keşif gezimden önce “*Kimlik Oluşumu ve Futbol Taraftarlığı: Saraybosna’da FK Sarajevo Örneği*” olarak belirlediğim araştırma konusu ve başlığını değiştirmek durumunda kaldım. 1946 yılında kurulan Sarajevo futbol takımının taraftar grubunun Yugoslavya’nın dağılması ve Bosna-Hersek’in bağımsızlığıyla ülkede yaşanan kanlı savaş sonrasındaki kültürel değişimi konusunda yapmayı tasarladığım araştırmayı; “*Futbol Taraftarlığı ve Kimlik Farklılaşması: Saraybosna’da Sarajevo ve Željezničar Taraftarları*” olarak değiştirmeye karar verdim. Bu kararımda araştırmamın kuramsal altyapısını oluştururken yaptığım yayın taramasında “kimlik farklılaşması” konusunun ilgimi daha çok çekmeye başlamasının da etkisi vardır.

Öte yandan, Bosna-Hersek üzerine yapılan birçok çalışmanın odağı ülkedeki etnik farklılıklardır. Özellikle kimlik üzerine yürütülen çalışmalar “etnik kimlikler” üzerine yoğunlaşmakta ve bir anlamda ülkede var olan diğer dinamikleri görmezden gelmektedir. Bu açıdan yukarıda araştırmanın sorunsalında da belirtildiği gibi araştırmanın odağındaki her iki taraftar grubunun çoğunlukla Boşnak olması, öte yandan Bosna-Hersek gibi kimlikleri etnik farklılıkların belirlediğine inanılan bir toplumda farklı kimlikler yaratmaları da araştırma konumun değişmesini anlamlı kılmaktadır.

4.1.2. Hazırlıklar

Ön keşif gezisinden sonra araştırmama maddi destek sağlayabilmek için TÜBİTAK-SOBAG’ın (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu – Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu) benzeri araştırmalar için verdiği destek programına başvuru hazırlıklarına başladım. Aynı zamanda 26–27 Haziran 2006 tarihlerinde Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Antropoloji Yüksek Lisans Programı’nda Doktora Yeterlik Sınavı’nı başarıyla geçtim. TÜBİTAK’a yaptığım başvurunun sonucunu beklerken araştırmamın kuramsal altyapısı üzerine çalışmalarımı yoğunlaştırdım. 28–30 Eylül 2006 tarihlerinde Sırbistan’ın başkenti Belgrad’da düzenlenen “Balkanlar ve Bölgede Küreselleşme, Milliyetçilik ve Etnik Çatışmalar Konferansı” başlıklı sempozyumda Bosna-Hersek’te gerçekleştirdiğim alan

araştırmasının kuramsal çerçevesinin bir kısmını tartıştığım “‘Öteki’ mi, ‘Kültürel Yarım’ mı? Balkanlar’da Kültürel Farklılaşmayı Anlamak” başlıklı bildirimi sundum. Sempozyum esnasında Belgrat takımı Kızılyıldız’ın Slovak takımı Sloven Liberec’le oynadığı UEFA Kupası maçını Kızılyıldız taraftar grubu *Delije*¹ ile birlikte izledim. Belgrat’a yaptığım yolculuk sırasında Makedonya’da da Üsküp ve Manastır’da iki futbol maçını Üsküp takımı Vardar’ın taraftar grubu *Komiti*² ve Manastır takımı Pelister’in taraftar grubu “Şkembari” (İşkembeciler) ile izledim.³ Bu maçları taraftar gruplarıyla izlemem eski Yugoslavya cumhuriyetlerinde taraftar kimliklerinin oluşum dinamikleriyle ilgili bilgi sahibi olmamı sağladı. Kuşkusuz sadece üç maç bu konu hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmak için yeterli değildir. Fakat Bosna futbolunun da bir parçası olduğu eski Yugoslavya futbolu hakkında bu düzeyde yapılan gözlemler bile bakış açımı genişletmiştir. Bu ise Bosna futbol taraftarlığı hakkında yaptığım analizlerde yardımcı olmuştur.

Tezimin kuramsal çerçevesi ile ilgili olarak Toplum ve Bilim Dergisi’nin Mayıs 2006 tarihinde yayınlanan “Balkanlaşan Hayat” dosya başlıklı 106. sayısında Dusan Bjelic’in “Balkanlar: Semiyotik Felaket ve Avrupa’nın Kendini İnşa Edebilme Gücü” ile Bayram Şen’in “Değişen Balkan Kimlikleri” başlıklı makaleleri hakkında yazdığım değini yazısı Toplum ve Bilim’in bir sonraki sayısında “Yugoslavya’dan Sonra Balkanlar’da Yeniden Birlikte Yaşamak Mümkün mü?” başlığıyla yayınlandı. Bu makalede de tezimin sorunsalını oluşturan “kültürel yarım” kavramını değindiğim iki makalenin ışığında incelemeye çalıştım.

Yukarıda bahsi geçen çalışmalar hem kuramsal çerçevemin gelişmesine ve Balkanlar tarihi ve kültürel yapısı hakkında daha detaylı bilgi edinmemi hem de bu konular hakkında güncel gelişmeleri takip edebilmemi sağlamıştır.

Alan çalışmam için gereken maddi desteğin karşılanması için TÜBİTAK-SOBAG’a vermiş olduğum araştırma önerisine 16 Eylül 2006 tarihinde olumlu yanıt geldi. Bu tarihten iki hafta önce çalışmakta olduğum Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü’nde Güz 2006 Dönemi dersleri başlamıştı. Yeditepe Üniversitesi ile yaptığım iş sözleşmesinin gereklilikleri ve mesleğimin etik ilkelerini göz önünde bulundurarak alan çalışmamı dönem sonuna kadar

¹ Delije ismi Türkçe “delikanlı”dan türeme bir sözcüktür. Bu taraftar grubu aşırı-milliyetçi duruşuyla bilinmektedir.

² Komiti ismi 1903 yılında Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanan Makedon çetelerinin kendilerine verdikleri “Komiti”den gelmektedir.

³ Makedonya’da izlemiş olduğum iki maç hakkında yazmış olduğum makale futbol dergisi Four Four Two’nun Türkçe baskısında Kasım 2006’da “Yağmurdan Sonra Makedonya’da Futbol” başlığıyla yayınlanmıştır.

ertelemeye karar verdim. 14 Şubat 2007 tarihinde İstanbul Atatürk Havalimanı'ndan kalkan Bosna Hava Yolları'na ait uçakla Mostar aktarmalı uçuşla Saraybosna'ya vardım.

4.1.3. Alan Çalışması

Alana varış tarihinden 3 Mart 2007 tarihinde Bosna-Hersek futbol liginde maçların başlamasına kadar olan yaklaşık iki buçuk haftalık zaman barınma sorununun çözümü ve kente alışma devresi olarak geçirildi. Futbol maçlarının başlamasıyla katılımcı gözlem, daha sonraki dönemlerde de alan araştırmasında kullanılan diğer teknikler uygulanmaya başlandı.

Bernard alan araştırmasının başlamasından üç ya da dört ay sonra bir ara verilmesini, hatta mümkünse araştırma alanından fiziksel ve düşünsel anlamda bir müddet uzaklaşılmasını önermektedir (162). Böyle bir “ara” araştırmacının sadece dinlenmesi için değil, aynı zamanda özellikle katılımcı gözlem tekniğinin kullanılmasıyla araştırma alanıyla sıkı bir ilişki geliştiren araştırmacının o ana değin yaptıklarına “uzaktan ve dışarıdan” bakabilmesini sağlayabilmesi açısından da faydalı olabilmektedir. Alan araştırmamın başlamasından yaklaşık dört ay sonra, Haziran 2007 sonlarında Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmeyi düşünürken 12 Mayıs 2007 tarihinde babaannemin vefatı dolayısıyla bu ziyareti erken gerçekleştirmek zorunda kaldım. Bir haftalık aradan sonra Saraybosna'ya geri dönüp sezon sonu maçlarının oynanması, Sarajevo kulübünün lig şampiyonu olmasıyla gözlemlediğim taraftar grubunun şampiyonluk kutlamalarını izledim. Avrupa Kupası ön elemesinde aynı gruba düşen Bosna-Hersek ve Türkiye 6 Haziran 2007 tarihinde Saraybosna'da Koşevo Stadyumu'nda oynadıkları maçı da izledikten sonra 8 Haziran 2007 tarihinde yaklaşık bir aylığına Türkiye'ye geldim. 11 Haziran 2007 tarihinde tez izleme komitesine girdikten sonra komitenin eleştirileri doğrultusunda araştırmamın kuramsal kısmındaki eksiklikleri gidermek için ikincil araştırmama Türkiye'deki kütüphanelerde devam edip, bir haftalık tatil sonrasında 4 Temmuz 2007 tarihinde yeniden Saraybosna'ya döndüm.

25 Temmuz 2007 tarihinde Sarajevo takımının UEFA Kupası maçlarının başlamasıyla, Koşevo Stadyumu'nda Genk takımıyla yaptığı maçla 2007/2008 futbol sezonunun açılmasıyla alan araştırmama yeniden başladım. Araştırmamın bundan sonraki sürecinde bir yandan katılımcı gözleme devam ederken, bir yandan da anket, derinlemesine mülakat ve odak grup tekniklerini uyguladım. Bu süreçte “Bosna Futbol Kültürü” başlıklı Bosna futbol kültürü hakkındaki bazı gözlemlerimi ve anılarımı anlattığım Türkçe ve İngilizce “blog” sitesini hazırlamış olmam da, alanda geçirdiğim zaman içerisinde çeşitli gazete ve dergilere yazdığım

kısa makalelerle birlikte araştırdığım konunun duyulması ve farklı yerlerden, farklı düzeylerde eleştiri ve görüşlerin gelmesini sağladı.

24 Aralık 2007 tarihinde Bosna ligi devre arası tatiline girdi. Alandaki eksiklerimi tamamladıktan sonra 14 Ocak 2008 tarihinde Türkiye'ye döndüm.

4.1.4. Yöntemler

Romsan ve Ruben antropologlarca çok iyi bilinen “The Tapestry of Culture” (Kültürün Kilimi) başlıklı kitaplarında alan araştırmasının kalbinin katılımcı gözlem olduğunu belirtirler (11). Bernard da her katılımcı gözlemin bir alan araştırması olduğunu fakat her alan araştırmasının katılımcı gözlem olmadığına değinir: “Katılımcı gözlem, katılımı, doğal sohbetleri çeşitli tarzlarda yapılan mülâkatları, soru formlarını içerir.” (137) Clifford, katılımcı gözlemin olayların hem içeriden hem de dışarıdan değerlendirilebilmesine olanak sağlamasının iki türlü avantajından bahseder: Birincisi, özel olguların ve olayların anlaşılmasında empatik yaklaşımı mümkün kılmasıdır. İkincisi ise, gözlemlenen bu olay ve olguların daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesinin olanaklı olmasıdır (127). Güvenç, araştırmacıların katılımcı gözlem tekniğiyle araştırdıkları kültürel grupla kurdukları empatik ilişkiye vurgu yapmaktadır:

...araştırmacılar, bilgi toplamak istedikleri toplumun hayatına katılarak, bir süre onların arasında ve onlardan biri gibi yaşayarak, bu insanların dünyasını onların gözüyle görmeye ve anlamaya çalışırlar (*İnsan ve Kültür* 142).

Etnografik alan araştırmasının “dört mevsim” sürmesi beklenir. Bernard da, katılımcı gözlemin çoğunlukla bir yıl sürdüğünü belirtir (139). İnsanoğlu için en önemli zaman döngülerinden biri “yıl”dır. Özellikle modernite ile beraber zaman kavramının gündelik hayatı egemenliğine almasıyla birlikte birbirini takip eden döngülerin birlikteliğinden ve devamlılığından bahsedebiliriz. Söz konusu olan sürekli bir zaman akışıdır. Dakikaları saatler, saatleri günler, haftalar ve aylar takip eder. Toplumların davranışları değişik saatlerde, aylarda ve mevsimler de farklılık gösterirken, yıllar bir döngüyü ifade eder ve kültürel dönüşüm ve değişimlere rağmen özellikle “takvim” kavramının zaman algılamamızı belirlediği modernite ve sonrası dönemde bir yıl içindeki etkinlikler, bir sonraki ve öncekiyle benzeşmektedir. “Dört mevsim”in araştırma için idealleştirilmesinin nedeni de, toplum ve toplulukların farklı mevsimlerde farklı tutum ve davranışlara sahip olmasıdır. Futbol taraftarlarının kültürel olgu ve olayları sezon başında, ortasında ve sonunda farklı algılamaları, farklı anlamlandırmaları ve farklı adlandırmaları mümkündür. Bu nedenden ötürü alan araştırması dört mevsimi içeren

bir zamana yayılmıştır. Bu sayede alanda hemen hemen bir yıllık döngü tamamlanabilmiş, araştırılan taraftar gruplarının kültürel dinamikleri dört mevsim boyunca gözlemlenebilmiştir.

Araştırma süresince Sarajevo ve Željezničar takımlarının Saraybosna’da oynadığı bütün maçlara giderek taraftarın davranışlarını gözlemledim. Maçların aynı gün oynanmadığı durumlarda o hafta Saraybosna’da oynamayan takımın taraftarlarıyla birlikte deplasman maçlarına da gittim. Bunun dışında Saraybosna’nın hemen dışında yer alan, savaştan önce Saraybosna’ya bağlı bir kasaba, savaştan sonra ise Sırp Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalarak resmî ismi “Istočnij Sarajevo” (Doğu Saraybosna) olan Lukavica kasabasının futbol takımı FK Slavija’nın maçlarını da izledim. Genellikle hafta içi oynanan Bosna-Hersek Ulusal Futbol Takımı’nın maçlarında da taraftarları izledim (Ek 2: Gidilen maçların listesi). Araştırma sürecinde toplam 45 maça gidilmiş ve taraftarlar gözlemlenmiştir. Bunun dışında 2007 yılı Aralık ayında Noel ve Ramazan bayramları nedeniyle düzenlenen futsal (salon futbolu) turnuvalarına gittim. İncelenen taraftar grupları Skenderija Spor Kompleksi’ndeki kapalı spor salonundaki bu maçlarda da gözlemledim. Gözlemlenen taraftar gruplarının her ikisi de 1987 yılında kurulmuştur ve 2007 yılı Aralık ayında her iki taraftar grubu da yirminci kuruluş yılı şerefine kutlama törenleri yapmıştır.

Katılımcı gözlem incelediğimiz grubun sadece kavramsallaştırdığımız alandaki davranış ve tutumlarıyla sınırlandırılmaz. Alan araştırmasında incelediğimiz ve gözlemlediğimiz grubu sadece kavramsallaştırdığımız alanda değil, gündelik hayatın diğer alanlarında da incelememiz ve gözlemlememiz, kavramsallaştırdığımız alandaki bilgi, tutum ve davranışlarını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Daha da ötesi, diğer kültürel grupların incelediğimiz kültürel gruba karşı tutumlarını, onlar hakkındaki düşüncelerini anlamamız da bu sayede mümkün olabilir. Gözlemlediğimiz grubun sadece kavramsallaştırdığımız alandaki değil, diğer alanlardaki yaşam tarzları, gelenekleri ve tutumları hakkında ipuçları da sağlayacaktır. Bu anlamda Saraybosna’da alan araştırmam sırasında taraftarlar hakkındaki gözlemlerimi sadece futbolla ilgili etkinliklerle sınırlı tutmamaya çalıştım.

Yukarıda Bernard’ın da ifade ettiği gibi, katılımcı gözlem sadece yapılandırılmış soru formları değil, gündelik hayatta yapılan sohbetleri de içermektedir. Her ne kadar katılımcı gözlem için esas olan mekân stadyumlar olsa da, gerek maçların öncesinde ve sonrasında, gerekse de maç dışındaki zamanlarda taraftarlarla mümkün olduğunca birlikte olunarak katılımcı gözlemlerden elde edilen veriler sadece stadyum ve çevresinde elde edilen gözlemlerle sınırlandırılmamıştır. Araştırmanın ilk bir buçuk ayı dışında kiralamış olduğum

evin taraftarların daha yoğun olarak bulunduğu yerleşimlere yakın olmasının da avantajı kullanılarak gündelik yaşamda da taraftarlarla sadece taraftarlık, futbol gibi konularda değil, hayatın her alanını kapsayan konularda “sohbet” tarzı görüşmeler gerçekleşmiştir. Şehir içinde yaptığım günlük geziler, araştırmayla ilgili ilk bakışta “tali” olarak görülebilecek, fakat araştırma sırasında önemi fark edilen ve gözlemlerimde faydalı bilgiler sağlamıştır. Bu gezilerde taraftarlarla karşılaştım. Maç atmosferi dışında ve anket ya da derinlemesine mülâkat formunun sınırları dışında dostça sohbetler yaptım. Bu sohbetler analiz yapabilecek veriler sağlamasa da, araştırmam için bana fikir vermiş, farklı bakış açıları kazandırmıştır.

Söz konusu geziler sayesinde kentin gündelik yaşamında olan bitenleri daha yakından takip edebilmem de mümkün olmuştur. Bu sayede taraftarların gündelik yaşamlarına dair anlatılarını daha iyi anlayabildim. Taraftarlarla “formel görüşmeler” dışında yaptığım görüşmeler kimi derinlemesine mülâkatlardan bile daha verimli olmuştur. Daha samimi, dostça bir havada yapılan bu sohbetler formel soru formlarıyla yaptığım mülâkatlarda elde ettiğim verileri sağlamama olanak sağlamıştır.

Eski Yugoslavya’nın “kültür başkenti” olarak görülen Saraybosna, günümüzde de sıkça düzenlenen Saraybosna Film Festivali, Sarajevska Zima (Saraybosna Kışı) ve benzeri festivallerle birçok sosyal ve kültürel etkinliğe ev sahipliği yapmaktadır. Her ne kadar alan araştırmamın konusu “futbol taraftarlığı” gibi belli bir olgu üzerine yoğunlaşmış olsa da, konunun derinliği kaybedilmeden söz konusu kültürel olgunun içinde şekillendiği kültürel dinamiklerin de bilinmesi, en azından o dinamiklerin farkına varılması, çalışılan kültürel alanın özel bir alt-alanında yapılan gözlemleri ve elde edilen verileri daha da zenginleştirecektir. Bu bağlamda söz konusu kültürel etkinliklere katılım araştırılan grubun sadece kavramlaştırılan alan dışındaki davranışlarını gözlemlemek için değil, aynı zamanda o grubun içinde var olduğu, etkileşimde bulunduğu toplumu gözlemlemek için de olanaklar sunmuştur.

Araştırmacıların katılımcı gözlem yoluyla inceledikleri kültürel grubun içinde onlardan biri gibi yaşamaları ve o insanların dünyalarını onların gözleriyle görmeye başlamalarının etnografik araştırmalar açısından değeri yadsınamaz. Araştırmacı ve incelenen gruptaki bireyler arasında yaşanan etkileşim, bir süre sonra her iki tarafın da birbirlerini daha iyi anlamalarını sağlayacaktır. Bu ise etnografik araştırmayı yürüten araştırmacının incelediği toplum ya da topluluğun kültürel dinamiklerini daha iyi anlamasını sağlayacaktır. Öte yandan, kendisini araştırmaya “gelen” araştırmacıyı yakından ve daha iyi tanıma olanağına sahip olan

“yerli” de araştırmacı karşısında “rahatlayacak”tır. Bernard, alandaki bir araştırmacının başarısının, araştırdığı gruba ait bireylerin kendilerini “rahat” hissetmeleriyle mümkün olduğunu belirtmektedir: “İnsanlara yakın olun ve varlığınızla rahat hissettirin ki, hayatları hakkında gözlem yapıp veri toplayabilesiniz.” (136) Katılımcı gözlemin sadece kavramsallaştırılan alanla, yani stadyum ve çevresiyle sınırlı tutulmaması, incelenen kültürel gruba bağlı bireylerin araştırmacıya hayatın diğer alanlarında da sıkça rastlaması, araştıran ve araştırılan arasında daha samimi ilişkilerin doğmasına ve gelişmesine neden olur. Örneğin, futbol maçları sırasında sıkça karşılaştığım ama konuşma fırsatı bulamadığım bir taraftara yüzme havuzunda, başka bir taraftara film festivalinde rastlamam, başka bir taraftarla da kent merkezindeki bir kafeteryada karşılaşmam, taraftarlarla da daha samimi ilişkiler geliştirmemi sağlamıştır. Araştırmanın ilerleyen aylarında özellikle maç çıkışlarında taraftarlarla beraber bar-kafe tarzı içki içilen ve eğlenilen mekânlarda da “takıldım”. Bernard alandaki araştırmacılar için “takılma”nın da bir beceri olduğunu belirtmektedir (151). Bu tarz ilişkilerin geliştirilmesi, araştırılan gruba bağlı bireyler tarafından araştırmacının kabulünde avantaj sağlamaktadır. Öte yandan, yukarıda da bahsedildiği gibi araştırılan gruba bağlı bireylerin kavramsallaştırılan mekân dışında gözlemlenmesi de önemli veriler sağlayabilmektedir. Bunun da ötesinde, bu kişilerle geliştirilen ve salt “veri toplama”ya yönelik pragmatik bir bakış ağıısından arındırılmış bu tarz görüşmeler araştırmacının olgu ve olaylara yaklaşımında empati kurmasını kolaylaştırmaktadır. Bu da olgu ve olayların antropolojik çözümlemesinde katkı sağlamaktadır.

Geliştirilen bu tarz ilişkiler bir tehlikeyi de içinde barındırır. “Takılmak” etkinliği kendi dinamikleri gereği araştırmacıyı çalışma disiplininin uzaklaştırabilir. Aynı zamanda bu tarz ilişkilerin yoğunlaşması araştırmacının incelediği konuya etnografik bakış ağıısıyla yaklaşmasını engelleyebilir. Romsan ve Ruben de bu bağlamda araştırmacının yaşaması muhtemel bir ikilemden bahseder:

Katılımcı gözlem özünde bir çelişkiyi barındırır...[Araştırmacı] bir kültürün üyesi olarak [o gruba] katılmayı öğrenince o kültüre bağlanır ve kendisini o kültürle tanımlamaya başlar. Beri yandan, araştırmacının gördüklerini ve duyduklarını objektif olarak yorumlaması ve araştırdığı gruptan bağımsız olması beklenmektedir (12).

Söz konusu ikilem araştırmanın sağlığını tehlikeye düşürecek potansiyeli de içinde barındırmaktadır. Araştırma sırasında Romsan ve Ruben’in de belirttiği, birçok antropolog tarafından da dile getirilen bu uyarıyı mümkün olduğuça göz önünde bulundurdum ve bu ikilemin araştırmaya zarar vermesini engellemek için gayret sarf ettim.

Bernard, araştırılan kültürel grubun konuştuğu dilin öğrenilmesini, hatta çok iyi öğrenilmesini salık vermektedir (145). Keşif gezisi sırasında Boşnakça dil kursu veren merkezlerle ilgili olarak bir ön araştırma yaptım. Alan araştırması için Saraybosna'ya gelir gelmez Boşnakça öğrenmeyi öncelikli hedeflerim arasına koydum. Bu konuda bazı sorunlar yaşadım. Bu sorunlara tezin ileriki kısımlarında değinilecektir. 5 Mart 2007 tarihinden itibaren iki hafta boyunca günde iki saatle sınırlı dil kursuna devam ettim. 3 Nisan 2007 tarihinden sonra da Saraybosna'da emekli öğretim görevlisi Prof. Dr. Vojka Dzukić'in tavsiyesi üzerine bir Saraybosna Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü son sınıf öğrencisinden Boşnakça dil kursu almaya başladım. Dil kursu alan araştırmasının sonuna kadar devam etti. Boşnakça düzeyim derinlemesine mülakat yapmama el vermese de, bazı kültürel olguların anlaşılmasında yardımcı olmuştur.

4.1.4.1. Anket

Güvenç, toplumsal araştırmalarda, kullanılan bilgi toplama tekniklerinin güvenilir sonuçlar veremeyebileceğinden bahsetmektedir (*İnsan ve Kültür* 143-148). Bu durum da antropologların saha çalışmasında kullandıkları “katılma yoluyla doğrudan gözlem” tekniğinin kuramsal ve pratik gerekçesidir.

Güvenç, alan araştırmasında sadece doğrudan katılımcı gözlemin yeterli olmadığını belirtmektedir:

Doğru olarak görebilir, gördüklerimizi doğru olarak not edebiliriz. Fakat bunlar, *gözlemlerimizin* doğru olduğu anlamına gelmez. Gördüklerimiz doğru, fakat gözlemlerimiz (yorumlarımız) yanlış olabilir. Yalnızca görmeye ve duymaya dayalı bir gözlem, çoğu zaman, eksik ve yetersizdir; çoğunlukla yanlıştır. İşte bu nedenle gözlemciler, saha çalışması sırasında, görüp duyduklarını ve sorup öğrendiklerini, olduğu gibi kaydederler. Fakat yorum veya açıklama yapmazlar; yargıya varmazlar. Yorumsuz ve yargısız gözlem yapma şartı, gözlem tekniğinin en güç yanı ve şartıdır. Genellikle, bütün konuşma ve yazılarımızda bilinçaltı veya bilinçdışı bir *nedensel açıklama* eğilimi yani çeşitli *yorumlar* saklıdır (*İnsan ve Kültür* 148-149).

Bu nedenden ötürü, her ne kadar alan araştırması esas olarak katılımcı gözlem tekniğiyle elde ettiğimiz bulgulara dayansa da, farklı tekniklerle elde ettiğimiz verilerle, gözlemlerimiz sonucu elde ettiklerimizi karşılaştırmalı ve bulgularımızı zenginleştirmeliyiz. Alan araştırmasında önemli veri toplama tekniklerinden biri de anket uygulamasıdır.

Güvenç klasik etnografyada istatistiğin ya hiç kullanılmadığını ya da nadiren kullanıldığını belirtmektedir. Çağdaş etnografyada ise istatistik tekniklerle gözlem birlikte kullanılmaktadır (*İnsan ve Kültür* 156). Bu bağlamda, çağdaş antropolojide katılımcı gözlem yoluyla elde

edilen gözlemlerin istatistikî verilerle desteklenmesi ve zenginleştirilmesi etnografik araştırmanın niteliğini arttırmamızı sağlar.

Alan araştırmamda anket formu hazırlamamın bir diğer nedeni de, Bosna'da futbol taraftarlarıyla ilgili istatistik verilerinin yoksunluğuydu. Bir yandan katılımcı gözlemle elde ettiğim verileri zenginleştirmek, öte yandan araştırmam için istatistik veri sağlamak için taraftarların genel eğilimlerini ve demografik özelliklerini anlamağa yönelik olarak bir anket formu hazırladım. Anket formu şu başlıklardan oluşmaktadır:

Demografik bilgiler,
Yerleşim bilgileri,
Eğitim bilgileri,
İktisadi bilgiler,
Taraftarlık,
Taraftar aidiyetleri,
Ulusal kimlik,
Kent kimliği,
Şiddet,
Siyasi kimlik.

Temmuz ayında ilk önce Türkçe olarak hazırlanan anket formunu Tez İzleme Komitesi üyeleri ve Türkiye'de kişisel ilişkim olan sosyal bilimci meslektaşlarımın eleştiri ve önerileri aldıktan sonra İngilizceye çevirdim. Anketin Boşnakçaya çevirisi ise Saraybosna'da anaokulu öğretmenlerinin eğitimiyle ilgilenen bir sivil toplum örgütünde çalışan arkadaşım tarafından yapılmıştır. Boşnakça hazırlanan anketimle ilgili olarak Saraybosna'da sosyal bilimci iki arkadaşımın, yukarıda bahsettiğim sivil toplum örgütünün müdürü olan başka bir tanışım ve Saraybosna Üniversitesi Pedagoji Fakültesi Bölüm Başkanı Adila Pašalić-Krusevo tarafından kontrol edildikten sonra bu kişilerin öneri ve eleştirileri doğrultusunda anket formu yeniden düzenlenmiştir. Anket süresini uzatan, göreceli olarak gereksiz olabilecek, işlevsiz sorular anketten çıkarılmıştır.

Anketin son halini oluşturduktan sonra deneme uygulaması gerçekleştirdim ve ufak bazı değişiklikler yaptıktan sonra ilk olarak 20 Ekim 2007 tarihinde Sarajevo - Basel maçı sırasında anket uygulamasına başladım. Uygulamada da ciddi bir sorunla karşılaşmayınca anketleri çoğaltmaya karar verdim. Anket uygulamasında örneklem seçimi en sorunlu kısımdı. Uygulamanın yapılacağı topluluk hakkında daha önce herhangi bir ampirik araştırma yapılmadığı için örneklem seçiminde başvurulacak bir kaynak yoktu. Bundan dolayı Sarajevo ve Željezničar kulüplerinin seyirci rakamlarını alarak bu rakamlar doğrultusunda bir örneklem oluşturmaya karar verdim. Fakat her iki kulübün başkanıyla da yaptığım görüşmelerde seyirci

rakamlarının tutulmadığını, bilet satışlarına bakarak seyirci rakamlarının belirlenmesinin mümkün olmadığını öğrendim. Bunun bir nedeni bilet satış rakamlarının düzenli tutulmaması, bir diğer nedeni de birçok taraftarın –özellikle de taraftar gruplarının- maçlara bilet almadan, ücretsiz girmeleri idi. Bosna-Hersek Futbol Federasyonu yetkilileri de seyirci rakamlarının belirlenmesinin mümkün olmadığını belirttiler.

Bu durumda anlamlı bir örneklem grubu oluşturmak için kendi gözlemlerimden yola çıkarak her iki takımın da stadyumun farklı bölümlerinde oturan taraftarları için kotalar belirlemem gerekiyordu. Anket sonuçlarında anlamlı sonuçlar alabilmek ve anket sonuçlarını aldıktan sonra hesaplamaları daha kolay yapabilmek için her iki takımın taraftarlarıyla ellışer anket olacak şekilde toplam 100 anket uygulamaya karar verdim. Sarajevo takımının maçlarını yaptığı Koşevo stadı dört tribünden oluşur: Misafir seyircilerin oturduğu kale arkası Jug (Güney) tribünü, fanatik taraftarların oturduğu ve bilet fiyatının en ucuz olduğu diğer kale arkası Sjever (Güney) tribünü, bilet fiyatlarının en pahalı olduğu, şeref tribününün de yer aldığı Zapad (Batı) tribünü ve maçı fanatiklerle beraber izlemek istemeyen, ama maç bileti için çok para harcamak da istemeyen taraftarların oturduğu İstok (Doğu) tribünü. Benzer bir dağılım Željezničar takımının maçlarını oynadığı Grbavica Stadyumu için de geçerlidir. Grbavica Stadyumunda fanatik taraftarlar kale arkası Jug (Güney) tribününde maçları izlerler. Zapad (Batı) tribünü ise Koşevo Stadyumu’nda olduğu gibi şeref tribününün de yer aldığı, bilet fiyatlarının en pahalı olduğu tribündür. Diğer kale arkası tribünü Sjever (Güney) ise Koşevo Stadyumu’nda İstok (Doğu) tribünü seyircilerine benzer bir biçimde maçı fanatik taraftarlarla izlemek istemeyen, ama en yüksek bilet fiyatını vermek de istemeyen taraftarların tercih ettiği tribündür. Grbavica Stadyumu’nda misafirlere Sjever (Güney) tribününde küçük bir bölüm ayrılmıştır ve bu stadyumun doğu cephesinde tribün yoktur. Dolayısıyla Koşevo ve Grbavica stadyumlarında şu tribünler nitelik olarak birbirlerine benzemektedir:

Tip 1: Fanatik taraftarların tribünü (*Koševo Sjever, Grbavica Jug*),

Tip 2: Fanatiklerle birlikte ve bilet fiyatının en pahalı olduğu bölümde maç izlemek istemeyenler (*Koševo İstok, Grbavica Sjever*),

Tip 3: Şeref tribününün de yer aldığı tribün (*Koševo Zapad, Grbavica Zapad*).

Bu sınıflandırma doğrultusunda, araştırmanın asıl çekirdeğini fanatik taraftar grupları oluşturduğu için anketlerin de yarısını bu gruplara uygulamaya karar verdim. Böylece her taraftar grubu için ayırdığım 50 anketin 25’er tanesini bu taraftar gruplarının maç izledikleri

tribünde uyguladım. Geri kalan 25 anketin 15 tanesini Tip 2, 10 tanesini de Tip 3 tribünlerinde uyguladım. Tip 3'te daha fazla anket uygulanmasının sebebi hem Grbavica, hem de Koševo'da taraftarların en kalabalık bölümün bu tribünlerde olmasıdır.

Herhangi bir başka araştırmadan farklı olarak, haftanın sadece bir günü, en fazla 2 saatlik bir zaman dilimi içerisinde anketleri uygulayabilirdim. Maç heyecanı sırasında anketlerin çok kolay uygulanamayacağı göz önüne alınırsa, bu anketin uygulanabilir zaman dilimi maçlardan önceki yarım saatlik ve iki yarım arasındaki 15 dakikalık süredir. Böyle bir durumda yaklaşık 10 dakika süren anket formlarından 100 adet doldurabilmem için yaklaşık olarak 25 maça, yani 25 hafta sonuna ihtiyacım olacaktı. Hem bu sorundan dolayı, hem de Boşnakça hazırladığım anketlerin uygulanmasında Boşnakça diline tamamıyla hâkim olamamamdan dolayı yardım almaya karar verdim.

Prof. Dr. Adila Pašalić-Kreso'nun yardımıyla aynı bölümde üçü erkek ikisi kadın, beş son sınıf öğrencisi anket uygulaması için yardımcı oldu. Öğrencilere anket uygulaması hakkında seminer verdim ve her birinden ikişer adet deneme anketi yapmalarını istedim. Deneme anketlerinden sonra 29 Eylül 2007 tarihinde anket uygulamasına başladık. Her ne kadar 100 adet anket uygulaması gerekse de, toplam 128 anket uygulandı. Bunun sebebi hatalı anketlerin olabileceği varsayımıdır. Anket uygulaması 20 Ekim 2007 tarihinde sona erdi. Anket uygulaması sırasında özellikle kadın öğrencilerden kadın taraftarla görüşmelerini istedim. Anket uygulaması bittikten sonra 117 değişkenli bir SPSS veri tabanı oluşturdum. Anketlerin arasında hatalı olan anketleri ayırdıktan sonra seçtiğim 100 adet anketin verilerini SPSS ortamına aktardım. Özellikle açık uçlu soruların yeniden kodlanmasından ve ihtiyaç duyulan karşılaştırmalı veriler nedeniyle veri tabanındaki “değişken” sayısı sürekli artmaktadır (Ekler 3,4,5: Uygulanan anketin Türkçesi, İngilizcesi ve Bosnacası).

4.1.4.2. Derinlemesine Mülâkat

Güvenç, araştırmacıların kendi görüp duyduklarıyla, sohbet sırasında öğrendiklerini doğrudan; geri kalan bilgileri de güvendiği habercilerden sorup soruşturarak topladığını belirtir (*İnsan ve Kültür* 142). Bu bağlamda keşif gezim sırasında ve alan araştırmamın ilk aylarında özellikle gazetecilerle Bosna futbolu, futbol taraftarları konularında görüşmeler gerçekleştirdim. Bu görüşmeleri Saraybosna Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Sosyoloji bölümlerindeki akademisyenlerle ve Saraybosna'daki bazı sivil toplum örgütlerinin yönetici ve çalışanlarıyla yaptığım görüşmeler takip etti. Görüşmeler Bosna futbolundaki dinamikler

ve futbol taraftarları hakkında araştırmaya başlamadan önce ön bilgi sağlamam açısından faydalı oldu.

Araştırmam sırasında “derinlemesine mülâkat” formatında olmayan birçok görüşme gerçekleştirdim. Özellikle futbol maçlarında taraftarlarla yaptığım sohbetlerin bu konuda çok faydası oldu. Araştırmamın ilk başlarında gündelik sohbet tarzı yaptığım bu görüşmeleri pek önemsemiyordum. Fakat daha sonra Tez İzleme Komitesi’nde aldığım eleştiri ve öneri doğrultusunda bu görüşmelerin de ampirik veri toplama açısından ne kadar değerli olabileceğini anladım. Nitekim ses kaydı yaptığım, not aldığım “derinlemesine mülâkatlar” sırasında daha önceden kişisel olarak tanıştığım birçok taraftarın bazı konularda farklı düşünceler belirttiklerini, farklı davranışlar sergilediklerini gözlemledim. Taraftarlarla derinlemesine mülâkatları maçların ve anket uygulamasının bitişinden sonra yapmamın sebebi, o zamana kadar maçlarda yaptığım gözlemler ve taraftarla yaptığım sohbetler sayesinde elde ettiğim veriler sayesinde daha sağlıklı ve derinlemesine bilgililer alabileceğim konusundaki düşüncemdi. Bunun çok da gerekli olmadığını, araştırmanın başında düşündüğüm gibi görüşmeleri de zamana yaymanın daha mantıklı olduğunu sonradan fark ettim.

Taraftarlar haricinde, kulüp yetkilileri, futbol federasyonu yetkilileri, futbolla ilgilenmeyen Saraybosnalılar, sivil toplum örgütü üyeleri ve akademisyenlerle de derinlemesine mülâkatlar yaptım (Ek 6: Derinlemesine mülâkat soru formu). Yapılan görüşmeler Olympus marka A-330 model dijital ses kayıt cihazıyla kayıt edilmiştir.

4.1.4.3. Odak Grup Toplantıları

Taraftar gruplarıyla odak grup toplantılarının yararlı olmayacağını, taraftarların bir araya geldiklerinde farklı davranış ve tutumlar izlediklerini fark ettim. Bundan dolayı sadece üç taraftar grubuyla odak grup toplantısı yaptım. Bunlardan biri Sarajevo taraftar gruplarından bir fraksiyon üyeleri idi. Bu fraksiyon üyeleri benimle herhangi bir görüşmeyi reddettiler. En sonunda üç kişilik bir grupta belli sınırlandırmalarla görüşme yapmama müsaade ettiler. Bununla ilgili gerekçeleri aşağıda “sorunlar” kısmında belirteceğim.

Diğer iki odak grup toplantımı ise her iki takım “kadın kollarıyla” yaptım. Bu benim değil, kadın kollarının kendi talepleri idi. Gruplar arası kavganın ve şiddetin yüceltiildiği erkek taraftarların aksine kadın taraftarlarla yapılan odak grup toplantılarında daha sağlıklı bilgiler alabildiğimi düşünüyorum.

4.1.4.4. İkincil Araştırma

Yukarıda bahsi geçen anket, derinlemesine mülakat ve odak grup toplantıları “birincil araştırma” kategorisindeki teknikler dışında “ikincil araştırma” yapmak da araştırma için çok önemli veriler sağlayabilirdi. Bunun için özellikle günlük gazete takip etmenin zorunlu olduğunu düşündüm. Günlük Oslobodenje gazetesi dışında internet ortamında yayın yapan “BH Daily” gazetesine abone oldum. Fakat ne yazık ki araştırmamda günlük gazetelerin çok da fazla yararını göremedim. Bunun en önemli nedeni Türkiye’de olduğu gibi Bosna’da da “futbol”un sadece transfer haberleri, futbolcuların magazin yaşamlarıyla gazetelerde yer alması, taraftarların ise sadece kavga ettikleri zaman “haber” değeri görmesiydi. Fakat Saraybosna’daki Türk Kültür Merkezi ve Media Centar Sarajevo (Saraybosna İletişim Merkezi) arşivleri futbol taraftarlığı açısından olmasa da Bosnalılık, Boşnak kimliği ve Bosna-Hersek’teki gündelik kültürel yaşamla ilgili bilgi kaynaklarım oldu.

İkincil araştırmada beklentilerimi karşılamayan başka bir olgu ise köklü tarihe sahip olmalarına rağmen incelediğim her iki kulübün de yayınlarının bulunmamasıydı. Sadece Željezničar taraftarlarının çıkarttığı “fanzin” dergisi bu konuda kısıtlı da olsa yararlı olabildi.

4.1.4.5. Feminist Metodoloji

İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana ivme kazanan kadın hareketleri kadınlarla erkekler arasındaki dengesizliklerin ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ya da en aza indirgenmesi için çaba sarf etmektedir. Demokratik toplumlarda bu çaba göreceli olarak başarılı sonuçlara ulaşmıştır. Sadece kadınlarla erkekler arasındaki değil, toplumdaki farklı sınıf ve gruplar arasındaki dengesizlik ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ya da en aza indirgenmesi antropoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerin olgulara bakış açılarının değişmesinin gerekliliğini de ortaya çıkarmıştır. Farklı kültürlerin incelenmesine özel önem atfedilmesinden dolayı antropoloji disiplini de bu dinamikten en çok etkilenen disiplinlerden biridir. Gelişen kadın hareketi sadece kuramsal tartışmalarda değil yöneteme ilişkin tartışmalarda da ön plana çıkmaktadır. Özbudun ve Şafak itici gücünü kadın hareketlerinden alan feminist antropolojideki gelişiminin, antropolojik kuram ve buna bağlı olarak antropolojinin ‘ne’liğiyle doğrudan ilişkili olduğunu öne sürmektedirler (303). 20. yüzyılın başlarında başta Margeret Mead olmak üzere birçok antropologun kadınların seslerinin ön plana çıkarıldığı etnografyalar yazmış oldukları bilinmektedir. Her ne kadar bu etnografyalar “kadınların sesi”nin duyulmasını sağlamış olsa da kadın ve toplumsal cinsiyet meselelerinin belli

konularda sınırlı kalmış olmasının nedeni disiplinin entelektüel tarihi ve Batı'nın toplumsal cinsiyete ilişkin ataerkil nosyonudur (Özbudun ve Şafak 313).

Feminist antropologlara göre kadın ve toplumsal cinsiyet rollerinin bir değişken olarak değil de kuramsal bir kategori olarak yer alması gerekmektedir (Kümbetoğlu, 54) Toplumsal araştırmalarda niteliksel veri toplama tekniklerinin niceliksel tekniklere göre daha çok tercih edilir oluşu ve anlamaya yönelik bakış açısının başta antropologlar olmak üzere sosyal bilimcilerce benimsenmesi de feminist yöntemin etnografik araştırmalarda ön plana çıkmasını sağlamıştır. Yukarıda da değinildiği gibi, farklı kültürleri o kültürü yaşayarak, o kültürle yaşayarak anlamaya çalışma çabası, toplumsal cinsiyet kavramında da “kadınları anlamayı” temel hedef olarak belirlemiştir. Burton, feminist yöntemin niteliksel yöntemlerden ziyade niteliksel yöntemleri tercih ettiğini belirtmektedir (36). Bu bağlamda feminist yöntemle niteliksel yöntem birbirlerini kavramsal düzeyde beslerken, yöntemsel düzeyde de aynı doğrultuda buluşmaktadırlar.

Araştırmada her ne kadar niceliksel veri toplama teknikleri kullanılmış olsa da, niteliksel veri toplama teknikleri esas alınmıştır. Bulgular ve analizler daha çok niteliksel veri toplama teknikleriyle elde edilen veriler ile sağlanmıştır. “Futbol” gibi ataerkil söylemin ve ilişkilerin çok üst düzeyde yaşandığı, üretildiği ve yeniden üretildiği bir alanda niteliksel veri toplama teknikleri kullanılarak yapılan bir araştırmada elbette “feminist yöntem” de kullanılmıştır. Anket uygulamasında toplumsal cinsiyet ayrı bir kategori olarak ele alınmamıştır, fakat taraftarların arasındaki oranına bakılmaksızın mümkün olduğunca çok sayıda kadın taraftarla anket yapılmaya dikkat edilmiştir. Bu anlamda “toplumsal cinsiyet” bağımsız bir değişken olarak değerlendirilmemiş, bunun yerine “kadın taraftarlar” araştırmada “özne” olarak değerlendirilmiştir. Kadın taraftarların birebir mülâkat yapmayı reddetmeleri üzerine her iki taraftar grubunun kadın kollarıyla odak grup toplantıları yapılmıştır. Bu toplantılarda sadece “toplumsal cinsiyet” değil, taraftarlığa ve taraftar kimliğine ilişkin farklı konular hakkında görüşmeler yapılmıştır.

Bunun yanı sıra, taraftarlarla yapılan derinlemesine mülâkatlarda erkek taraftarların “toplumsal cinsiyet” hakkındaki görüşleri de ele alınmıştır. Taraftarların; kadın taraftarlar, kadın yöneticiler ve kadın futbolcular hakkındaki görüşleri alınmıştır. Sadece futbol taraftarlarıyla değil, futbol taraftarı olmayan, hatta futbola ilgisi olmayan kişilerle de mülâkatlar gerçekleştirilmiş, bu mülâkatlarda özellikle kadınların futbol taraftarlarına bakış açılarıyla ilgili görüşleri alınmıştır.

4.1.5. Araştırma Sonrası

Alan araştırmasının bitimiyle, 14 Ocak 2008 tarihinde Türkiye'ye döndüm. 19 Şubat 2008 tarihindeki Tez İzleme Komitesi'ne alan araştırmamla ilgili ilk bulgularımı sunduktan sonra araştırmamı desteklemiş olan TÜBİTAK-SOBAG'a sunulmak üzere araştırma raporunu yazmaya başladım. Alan araştırmasından dönmeden önce anket çalışmasının veri tabanını oluşturmuş, anketlerin çoğunun veri dökümünü SPSS ortamına aktarmıştım. 18 Nisan 2008 tarihinde TÜBİTAK sonuç raporunu sunduktan sonra tezimi yazmaya başladım. Söz konusu rapor tezim için de bir taslak oluşturdu. Bu süreçte anketlerden elde ettiğim bulguları da değerlendirerek, tezimin bulgular ve analiz kısmını yazmaya başladım. Avrupa Sosyal Antropologlar Derneği (European Association of Social Anthropologists) tarafından Slovenya'nın başkenti Ljubljana'da 26-29 Ağustos 2008 tarihleri arasında düzenlenen kongrede “Spor ve Kutlamaların Sahnelenmesi: Oyunun Gücü” (Staging Sports and Celebration: The Power of Play) başlıklı çalışmaya katılarak araştırmamla ilgili bulguları taslak halinde sunma fırsatım oldu. Kongreye katılmadan önce 1 Ağustos tarihinde Saraybosna'ya bir “araştırma sonrası” gezisi düzenledim. Bu gezi sırasında iki maç izleme ve taraftarlarla yapısal olmayan görüşmeler yapma fırsatım oldu. Kongreden sonra Yeditepe Üniversitesi'ndeki görevim ederken bir yandan da tezimi yazmaya devam ettim. 1 Aralık 2007 – 30 Mayıs 2008 tarihleri arasında askerlik hizmetimi tamamladım ve hemen ertesinde kaldığım yerden tezimi yazmaya devam edebildim.

4.2. Etik Konular

Bilimsel bir araştırmada bulguların zenginliği kadar bu bulguların nasıl elde edildiği özellikle günümüzde daha da önem kazanmaktadır. Etik, araştırma konusu ve bilgi kaynakları “insan” olan ve insanlardan elde ettiği bilgileri kendi bilimsel amaçları için kullanan antropologlar için daha da önemlidir. Etik, günümüzde iyi bir araştırmanın en önemli bileşenlerinden biri olarak anılmaktadır. Birçok bilim adamı iyi bir bilimsel araştırmanın etik kaygıları da içinde barındırması gerekliliğini ifade etmektedir. Bailey, etik olmayan davranışı kısaca şöyle tanımlar:

Genel kabule göre araştırma süresince özellikle de kişilerin bilgisi ve izni olmadan onlara zarar verecek herhangi bir davranış ‘etik olmayan’ sınıflandırmasına dâhildir (406).

Etik konusunda en önemli sorun neye ve kime göre bu normların belirlendiği ile ilgilidir. Gürsoy, uluslararası veya evrensel etikten ve değerlerden bahsederken, bu değerlerin Batı ya da Hristiyan normları olup olmadığını sorgulamaktadır (578). Bernard, etik değerlerin ve

normların sadece farklı kültürlerde değil, aynı kültürde dahi farklı zamanlarda da farklı algılanabileceğinden bahsetmektedir. Bu açıdan etik kodların belirlenmesindeki sıkıntıya dikkat çekmektedir:

Herhangi bir araştırmanın etik olup olmadığının kontrolünü sağlayan bir kıtas listesine sahip olabilmeyi çok isterdim. Ne yazık ki, bu o kadar kolay değil. Gerçek şu ki, bugün etik olan bir şey, yarın etik olmayabilir veya tam tersi bir durum ortaya çıkabilir (Bernard 107).

Günümüzde her ne kadar çeşitli kurumlar tarafından etik kodlar yazılmış olsa da, Gürsoy etik bir araştırmanın yazılmış olan etik kodlar ve diğer araştırmacıların rehberliği kadar araştırmayı yürüten antropologların kendisine de bağlı olduğunu belirtmektedir. Kişinin kendi ahlâki duruşu etik olmayan davranışa karşı en güçlü silahtır (Gürsoy 2008). Araştırmacının etik sorumlulukları sadece kendisine karşı olan ahlâki sorumluluğuyla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda mesleki sorumluluğuyla da tanımlanmaktadır. Bu açıdan, etik sorumluluğun mesleki eğitim sürecinde içselleştirilmesi gerekmektedir. Bilim camiasının normları bilim insanlarının etik davranışını desteklemekte ve pekiştirmektedir.

Etik kodların Bosna-Hersek'teki ya da Türkiye'deki sosyal bilimciler tarafından kapsamlı bir biçimde ele alınıp yazılı hale getirilmemesinden dolayı, araştırma sırasında kullanabileceğim bir “etik kıstaslar” listesi yoktu. Farklı ülkelerde yazılmış etik normların belirtildiği kıtas listesini de yukarıda bahsi geçen nedenlerden ötürü kullanmak istemedim. Fakat alan araştırmasına gitmeden önce özellikle de Tez İzleme Komitesi'nin tavsiyelerine uyarak antropolojik araştırmalarda etik sorunu ile ilgili okumaları yapıp, farklı kurumların yayınladığı etik kıstaslar listelerini dikkate aldım. Alt alta yazılı olan etik kurallar yerine, etik bir anlayış geliştirerek alan araştırmasına çıkmaya karar verdim. Bu çabamda Spradley'in belirtmiş olduğu altı temel etik kod benim için yol gösterici oldu:

Öncelikle bilgi kaynağı kişileri gözetme,
Araştırma amaçlarını anlatma,
Bilgi kaynağı kişilerin mahremiyetini savunma,
Bilgi kaynağı kişileri sömürmeme,
Bilgi kaynağı kişilerin araştırma sonuçlarına ulaşabilmesini sağlama (39).

Araştırmacılar, araştırma etiği konusunda yeterli eğitimi almalarına rağmen, kimi zaman bilgi kaynağı kişiler araştırmacının uyması gereken etik kuralların varlığından habersiz olabilirler. Bu bağlamda, araştırmacıların bilgi kaynağı kişileri bu konuda uyarmaları da etik bir sorumluluktur. Bu konuda bilgilendirilmiş olmalarına rağmen, bilgi kaynağı kişiler araştırma etiğiyle ilgili olarak araştırmacının uyması gereken kurallara önem vermeyebilirler. Özellikle

futbol taraftarları arasında bu eğilim göze çarpmaktadır. Maçtan sonra birlikte “takıldığım”, maç harici zamanlarda da gündelik hayatta sıkça karşılaştığım taraftarlar araştırma etiği ile ilgili olarak kendilerini bilgilendirdiğimde buna karşı ilgisiz kalmışlardır. Buna rağmen, araştırma sırasında görüştüğüm kişileri yaptığım araştırmayla ilgili mümkün olduğunca çok bilgilendirmeye gayret ettim. Anket çalışması öncesinde taraftarlara yapılan anketin içeriğiyle ilgili maç girişlerinde el ilanı dağıttım (Bkz. Ek 8: Taraftarları uygulanan anket hakkında bilgilendiren el ilanı metni). Anket formunun ilk sayfasında ise araştırmanın ve anketin amacını kısaca anlatan bir yazı ekleyerek, anket çalışmasında yardımcı olan öğrencileri bu metnin anket uygulanan taraftarlara kesinlikle ve tam olarak okunmasını, anket başlamadan önce bu konuda gelebilecek soruların eksiksiz olarak yanıtlandırılmasını, bu konuda eksik kalındığında gerekirse bana başvurmalarını istedim. Bilgi kaynağı kişilerle yaptığım Mülâkatlarda da, her görüşme öncesinde araştırmamın nedeni ve amacı hakkında bilgilendirip, elde edilen bilgilerin sadece bilimsel amaçlı olarak kullanılacağını, özel yaşamlarıyla ilgili bilgilerin saklı tutulacağını ve bana verdikleri bilgileri isterlerse doktora tezinde dahi kullanmayacağımı belirttim. Tezin yazım aşamasında bu sözlerimi yerine getirmede gayret sarf ettim. Sarajevo taraftarlarının kadın kollarının hassas bir davranış içerisinde olduğu görülerek böyle bir talepleri olmamasına rağmen “bilgilendirici içerik” (*informed consent*) yazısı verilmiştir (Ek 9: Sarajevo Takımı Kadın Taraftar Grubu “Kralica Zla”ya verilen bilgilendirici içerik mektubu).

Yukarıda “araştırma süreci” başlığı altında da belirttiğim gibi, ‘alan’ araştırması araştırma yapılan yere gitmeden önce başlamakta ve alandan döndükten sonra da devam etmektedir. Bu bağlamda, Bosna-Hersek’e gitmeden önce ve döndükten sonra da başta araştırma yapacağım gruplara, araştırmama destek veren kuruma, tezimi sunduğum Antropoloji Bölümü’ne olmak üzere, araştırmamla dolaylı ya da dolaysız olarak ilgili herkesi araştırma nedenim ve amacımla, araştırma süreciyle ilgili bilgilendirmelerde bulundum. Bilimsel bir unvan kazanma amaçlı olarak yapılan bu araştırmanın bilimsel sorumluluğunun bir parçası olarak da araştırma sürecinin genelinde “açıklık” politikası izleyerek, araştırmamla ilgili bilgileri meslektaşlarım veya konuya ilgi duyan kişilerden sakınmak gibi bir sorunu da engellemiş oldum.

Araştırma etiğinin belirlenen “etik kodlar”dan daha çok, kişinin kendi “ahlâki duruşu”yla ilintili olduğunu düşündüğümünden dolayı araştırmamla doğrudan ilintili olmayan konularda da “açıklık” ve dürüstlük ilkelerini mümkün olduğunca uygulamaya çalıştım. Özellikle alan araştırmam sırasında, Bosna’da bulunduğum süre içerisinde buna çok önem verdim.

Araştırma yaptığım kültürün bana sağladığı önemli avantajlardan biri de, özellikle de Rumeli göçmeni bir aileden geliyor oluşumdan ötürü, sahip olunan ahlâki değerlerle kendi kültürümün ahlâki değerlerinin birçok açıdan kesişiyor oluşuydu. Bu anlamda, araştırma yaptığım kültürün insanlarıyla ahlâki bir çatışma yaşamadım. Hatta bunun için özel bir çaba sarf etmeme bile gerek kalmadı.

4.3. Karşılaşılan Sorunlar

Alan araştırmasının başlangıç aşamasında uyum sağlama süreciyle birlikte bir takım sorunlar da yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi ve araştırmaya en büyük etkiyi gerçekleştireni “psikolojik” olarak tanımlanan sorunlardır. Gerek 24 Şubat – 6 Mart 2006 tarihleri arasında yapılan ön keşif gezisi, gerekse de uyum sağlama sürecinde, Saraybosna’da 1992-1995 yılları arasında yaşanan savaşın beni etkileyeceğini düşünmemiştim. Araştırmanın öncesinde dahi Saraybosna’da “savaşı” değil, “futbol taraftar kültürü”nü incelemeye gideceğimi ifade etmiş, bunu araştırma önerimde ve tez önerimde de yansıtmışım. Alana varıştan sonraki iki hafta içinde bu tutumla ilgili bir sıkıntı yaşamadım. Fakat ilerleyen haftalarda, Saraybosnalılarla yakınlık kurmam, daha samimi görüşmeler yapmam sonucunda savaşın sadece duvarlardaki roket ve mermi izlerinde değil, insanların gündelik yaşamlarında da hâlâ yaşadığını hissettim. On binden fazla kişinin öldüğü savaşta Saraybosna’da hemen hemen herkesin savaşa dair trajik anıları savaş sonrası siyasi durumun istikrarı sağlayamamasından dolayı hâlâ canlıdır. Saraybosnalılar, yaşadıkları travmayı anlatma isteminde bulunmasalar da, “anlama”ya ve empati kurmaya yönelik bir etnografik araştırma yapmak için burada bulunan bir akademisyenin satır aralarında okuyabildiği trajedi savaş sırasında kendi yaşamıyla bir karşılaştırma yapması sonucunu doğurmuş ve bu muhasebe de hafif bir depresyona bile sebep olmuştur. Söz konusu psikolojik sorun profesyonel yardımla çözülmüştür. Sorunun çözümü, süreç sonrasında katılımcı gözlem için daha avantajlı bir konuma gelmemi sağlamış, yerel halkla ve dolayısıyla araştırma yaptığım grupların üyeleriyle kurulan ilişkilerin daha içten ve verimli olmasını sağlamıştır.

Ramson ve Ruben alandaki araştırmacının başka bir kültüre ilk defa girmesiyle beraber kültür şoku yaşadığını belirtmektedirler (11). Alana turist olarak ya da işadımı, siyasetçi ya da gazeteci olarak değil, yani içinde bulunduğu alanın özgün kültüründen kendini göreceli olarak kendi iradesiyle dışlayabilme, yalıtma şansına sahip birisi olarak değil, bilakis o kültürü tanımaya, mümkün oldukça o kültürün içinde yaşamaya gelmişim. Dolayısıyla araştırmayı yürüteceğim alandaki kültürel gruba ait bireylerle ilişkim kaçınılmaz olarak sıkı olmalıydı.

Georges ve Jones araştırmacının alışkın olmadığı bir çevrenin kendisi için sorun yaratabileceğinden bahsederler (108).

Alana gelmeden önce dahi “kültür şoku” ile karşılaşacağını bilmekteydim. Fakat bunun göreceli olarak sıkıntı yaratmayacağını düşünmekteydim. Bunun en büyük nedeni, Saraybosna’nın Osmanlılar tarafından kurulmuş bir kent olması ve Osmanlı kent kültürüne dair birçok şeyin günümüzde dahi, hatta kimi zaman Türkiye’dekinden daha yoğun bir biçimde varlığını sürdürmesiydi. Söz konusu miras sadece kent mimarisi alanında değil, kent yaşamının diğer kültürel alanlarında da kendini göstermektedir. Aile yapısının, din-toplum arasındaki ilişkilerin, kadın-erkek ilişkilerinin ve benzeri kültürel yapı ve davranış biçimlerinin Türk kültürel yapısıyla benzeşmesi, bunun da ötesinde, ailemin Balkan kökenli olması ve bölgedeki farklı kültürlerle yüzlerce yıl kültürel alışverişte bulunarak kendi kültürel yapısını oluşturmuş olması, benim için avantaj sağlamaktaydı.

Buna rağmen, ayrıntılarda saklı olan kültürel farklılıklar kimi zaman kültürel şoka bağlı ufak çaplı sorunlar yaşamamı doğurmuştur. Örneğin, Bosnalıların öğlen yemeği olarak benimsedikleri 16:00–17:00 zaman dilimi hakkında bilğim olmadığı için bu durum ilk başlarda sıkıntılara yol açmıştır. Birçok yapılandırılmamış görüşme öğlen yemeğinde yapıldığından, 12:00-14:00 saatleri arasındaki bir randevu için hazırlanırken, randevunun iki-üç saat gecikmesi buluşulan kişinin bana değer vermediği gibi bir izlenim yaratmıştır. Bu durum sadece bir örnektir. Benzer bazı olaylar araştırma sürecinde yaşanmıştır. Bosnalıların randevularına sıklıkla geç gelmesi ve bunun Bosnalılar tarafından kanıksanmış bir davranış biçimi olması gibi bir takım farklı kültürel davranış kalıplarının varlığı da araştırmanın başlangıç safhasında küçük çaplı sorunlara yol açmıştır. Fakat bu ve benzeri durumlar kültürel kalıpların ve davranış biçimlerinin öğrenilmesi ve dahası, genel anlamda Bosnalıların hayata bakış açısına aşina olunmasıyla araştırma süreci içerisinde uyum sağladım.

Araştırma alanında seçilen konutun da araştırma için ne kadar önemli olduğunu alana vardıktan sonra fark ettim. Araştırma sırasında bir yandan araştırılan kültürel gruba mekânsal anlamda yakın bir yerleşim tercih ederken, diğer yandan da günlük notlarımı tutabileceğim, uygun çalışma ortamı bulabileceğim bir konut bulmam zorunluydu. Bu anlamda, seçtiğim konutun yeri ve sahip olduğu konfor önemliydi. Araştırma sürecinde yaşadığım sıkıntılardan biri de yaşanan konut ile ilgili oldu. Bu sorunun temel sebebi, geçen sene yapılan ön keşif gezisi sırasında ve araştırmanın başlangıcında kent merkezinin “Bašćaršija” olduğu gibi yanlış bir izlenime kapılmış olmamdır. Alana varıştan sonra kent merkezinin aslında Bašćaršija

değil, Mareşal Tito Caddesi olduğunu anladım. Daha da önemlisi, Mareşal Tito Caddesi'ni takip eden Zmaja od Bosne Bulvarı kentin ana aksıdır ve Yugoslavya döneminde kent planlaması bu caddenin üzerinde birçok küçük merkezlerin kurulması fikri üzerine tasarlanmıştır. Bu aks üzerindeki Grbavica, Hrasno, Dolac Malta, Mojnilo, Čengić Wila, Ilidža ve benzeri semtlerin her biri semt sakinlerinin tarihî kent merkezine gitme ihtiyacı hissetmeyecekleri şekilde tasarlanmıştır. Bunun da dışında, araştırmanın odağı olan taraftar gruplarının maç izledikleri stadyumlar Bašćaršija'dan ziyade Yugoslavya döneminde kurulan semtlere daha yakındır. Gerek tarihî kent merkezi “Bašćaršija” gerekse de siyasi ve ticari merkez “Mareşal Tito Caddesi” yerleşim bölgeleri olarak tasarlanmamıştır. İlk başta tuttuğum ev ise Bašćaršija'ya çok yakın bir tepe üzerindeydi. Kiraladığım evin alışveriş merkezlerine uzak olması, Bašćaršija'nın sadece turistik merkez olması, evin yüksek bir yerde olmasından ötürü özellikle kış aylarında ulaşımın yürüyerek dahi zor sağlanması başka bir ev aramama neden oldu. 2007 Nisan ayının başından araştırmanın sona erdiği 2008 yılının Ocak ayının sonuna kadar Bašćaršija'ya 5 kilometre, Grbavica Stadyumu'na yürüyerek 10 dakika, Koševo Stadyumu'na da toplu taşıma vasıtaları ile 15 dakika mesafede olan Dolac Malta mahallesindeki bir evde ikamet ettim. Yeni tutulan ev alışveriş merkezlerine ve derinlemesine mülâkatların birçoğunun yapıldığı, taraftarların çoğunun yaşadığı semtlere yakın olması büyük bir avantaj sağladı. Dolayısıyla, ilk başlarda yaşanan “konut sorunu” araştırmanın ilerideki safhalarında avantaj sağlayacak bir şekilde çözülmüştür.

Araştırma öncesinde de tahmin ettiğim gibi, yaşanacak sorunlardan biri de dil ile ilgili olacaktı. En büyük avantajım ise temel düzeyde Rusça konuşabilmem ve Boşnakçanın Slav dil grubunda olmasıydı. Bunun yanı sıra, Boşnakçada Türkçe kökenli birçok kelimenin yer alması da avantaj sağlayacaktı. Saraybosna'da “dil” ile ilgili olarak yaşanan en büyük sıkıntılardan birisi dil kursu bulunmamasıydı. Kentte sadece iki kurum dil kursu vermektedir. Fidan Dil Merkezi haftada dört saat, Soroş Dil Merkezi ise haftada 10 saatlik kurslar vermektedir. Daha yoğun bir programa sahip olmasından dolayı Soroş Dil Merkezi'nin verdiği kursa kayıt oldum. Dil kursunun devam etmemesi üzerine özel kurs aldım.

Alan araştırmam sırasında Saraybosna'da kablolu kısa devre yayınla hemen herkesin evinde izleyebildiği “Discovery Channel”da yayınlanan “The Real Football Factories” isimli belgeselin taraftarlar üzerindeki etkisi de araştırmama olumsuz yönde yansımıştır. İngiliz televizyoncular tarafından hazırlanan belgesel nitelikli bu dizide, programın sunucusu her hafta farklı bir ülkeye gidip, farklı holigan gruplara programda yer vermektedir. Belgesel dizinin “Football Factory” filmiyle ünlenen İngiltereli film yıldızı Danny Dyers tarafından

sunulması da özellikle futbol taraftarları açısından ilgi çekici olmuştur. Çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu futbol taraftarlarının popüler kültür ikonlarının bu derecede etkisinde kalışı araştırmacı açısından bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Belgeselin yayınlanmasından önce özel yaşamlarını, hatta futbol taraftarlığına ilişkin yaptıkları yasa dışı eylemleri araştırmacıya büyük bir keyifle, kimi zaman araştırmacının talebi olmadan dahi anlatan taraftarlar, belgeselin yayınlanmasından sonra bu tarz sohbetlerden kaçınmaya başlamışlardır. Program sunucusunun sadece holiganlığı özendiren tarzda yayın yapması değil, aynı zamanda belgeselin olduğundan daha zor koşullar altında çekildiği gibi bir izlenim yaratarak programın izlenmesini sağlayan “heyecan efekti” koymaya çalışması da araştırmacı için bazı zorluklar doğurmuştur. “Asıl/gerçek” futbol taraftarlığını holiganlıkla özdeşleştiren, gerçek futbol taraftarlarının ya da holiganların yaşamlarını herkesten gizlemeye çalışmaları gerektiği varsayımı gözlemlediğim gruplardaki taraftarları da etkilemiştir. Taraftarlar mülâkat taleplerimi olumsuz yanıtlamaya, tekliflerimi kabul ettikleri zaman fotoğraf çekilmemesi, isimlerinin gizli tutulması, hatta buluşma yer ve zamanının kendilerinin belirleyeceği gibi casus filmlerinde rastlanabilecek türden ön koşullar getirmeye başladılar. Araştırmanın bir kısmında futbol sahasına meşale veya çatapat atmak ve maç öncesi ve sonrasında ara sıra ufak çaplı kavgalara karışmaktan başka yasal olmayan eylemlerde bulunmayan taraftarlarla değil, bir ülkenin rejimini değiştirmeye yönelik silahlı bir örgütün üyeleriyle görüştüğüm zannına kapılmaya başladım. Bu tarz sıkıntıları özellikle Sarajevo taraftar grubu Horde Zla’dan ayrılıp Horde Zla Zapad’ı kuran taraftarlarla yaşadım. Yeni bir taraftar örgütlenmesi kuran bu grup “esas” taraftarların kendileri olduğunu, ya da en azından kendilerinin de yabana atılmayacak bir taraftar grubu olduklarını ispat etmeye çalışıyorlardı.

Yaşanan sıkıntıya rağmen, taraftarların birçoğuna göre yaşça büyük olmam, bunun dışında adolesan dönemimde futbol taraftarlığı ile ilgili şiddet olaylarına yakın olmuş olmam, dahası 2002–2006 yılları arasında Gençlerbirliği Taraftarları Derneği’nin İstanbul temsilciliğini yürütmüş olmam ve aynı kulübün taraftarlarınca 2002 yılında kurulan yeni bir taraftar örgütlenmesinin liderlerinden olmam dolayısıyla farklı taraftar gruplarının üyeleriyle ilişkiler kurmuş olmamdan ötürü elde ettiğim tecrübeler yukarıda bahsettiğim zorlukların üstesinden gelmeme yardımcı olmuştur.

Mülâkatların uygulanması sırasında benzer bir sıkıntıyı da kadın taraftarlarla yaşadım. Bu tezin “Taraftarların Toplumsal Cinsiyete Bakışı” kısmında da belirtildiği gibi toplumda kadın taraftarlara karşı takınılan olumsuz bir tavır vardır. Buna tepki olarak kadın taraftarlar kendilerini ifşa etmekten kaçınmaktadırlar. Sarajevo’nun kadın taraftar grubu “Kraljice

Zla'nın tribünde yeni bir örgütlenmeye giden Horde Zla Zapad'ın alt grubu niteliğinde olması ve Horde Zla Zapad'ın görüşme taleplerime yukarıda değinildiği gibi olumsuz yaklaşması bu grubun araştırmacıya daha da uzak durmasına neden olmuştur. Ayrıca, kadın taraftarlar erkek araştırmacıyla “baş başa” görüşme yapmaktan çekiniyorlardı. Bu durum karşısında kadın taraftarlarla teke tek görüşme yapmadım. Bunun yerine her iki takımın kadın taraftarlarıyla odak grup toplantıları düzenledim.

Alan araştırması bittikten ve Türkiye'ye döndükten sonra iki farklı sorunla karşılaştım. Bunlardan ilki araştırmamı destekleyen TÜBİTAK'la yaşandı. İkinci sorun da, alan araştırmasının hemen ertesinde tez yazımı için zaman aralığı bırakmadan üniversitedeki görevime başlamam olmuştur.

Yukarıda değinildiği gibi 16 Eylül 2006 tarihinde TÜBİTAK'tan gelen yazı ile araştırmamın kurum tarafından desteklendiği bilgisi tarafıma bildirilmişti. Çeşitli nedenlerden dolayı alan araştırmama ancak 14 Şubat 2007 tarihinde başlayabildim. Araştırmanın bir senelik zaman dilimine yayılan bir araştırma olması dolayısıyla Eylül 2007 tarihiyle, yani TÜBİTAK'tan gelen yazı ile araştırmanın başladığını varsayan TÜBİTAK yönetimi araştırmacının sonuç raporunun Aralık 2007 tarihinde teslim edilmesi yönünde baskı yapmaya başladı. Alana gitmeden önce TÜBİTAK-SOBAG'la alan araştırmasının takvimi hakkında daha önce görüşme yapmıştım ve alana ancak Şubat 2007 tarihinde gidebileceğimi bildirmiştim. SOBAG sekreterliği de bu durumu anlayışla karşılamıştı. Alan araştırması sırasında TÜBİTAK'a sunduğum ara raporda ve Türkiye ziyaretlerimde SOBAG bürosuna giderek durumu hatırlatmış ve bunun bir sorun yaratmayacağına dair yetkililerden sözlü telkin almıştım. Fakat TÜBİTAK-SOBAG'da meydana gelen yönetim değişiklikleri kurumla iletişimimi de sekteye uğrattı. Bunun sonucunda daha önceki sözlü telkinler unutuldu ve kurumla sorunlar yaşamaya başladım. Araştırma sonrası süreçte kuruma karşı sorumluluğumdan kaynaklanan yük bu sorumluluğun nedeni olan doktora tezinin yarattığı yükten kimi zaman daha fazla oldu. Doktora tezimle ilgilenmem gereken bir süreçte TÜBİTAK'a sunmam gereken sonuç raporuna yoğunlaşmak zorunda kaldım. 18 Nisan 2008 tarihinde sunduğum rapor TÜBİTAK-SOBAG nezdinde “vaktinde teslim edilmemiş” olarak nitelendirildi ve araştırma bütçesinin 3,950 TL'lik kısmı bu nedenden dolayı ödenmedi. Bu durum da beni maddi ve psikolojik açıdan zor duruma düşürdü.

Alandan dönüşümün hemen ertesinde üniversitedeki görevime döndüğümde; ders verme, öğrenci danışmanlığı ve diğer akademik ve idari görevleri yerine getirmek durumunda

kaldığım için teze yoğunlaşmak için zaman bulmakta sorunlar yaşadım. Temel ihtiyaçlarımı giderebilmek için çalışmak durumunda olduğum için tezimi planladığım süreden –altı aylık askerlik hizmeti süresinin de eklenmesiyle- yaklaşık bir yıl sonra tamamlayabildim. Araştırmacıların, araştırmadan döndükten sonra tersine kültür şokunu rahat atlatabilmek ve tez yazım aşamasını daha sağlıklı bir süreçte gerçekleştirebilmek için en az altı aylık bir süreyi kendilerine tanımaları gerekliliğini gördüm. Böyle bir süreyi kendime tanımamış olmam bazı sıkıntılara yol açtı.

5. BULGULAR VE ANALİZ

5.1. Taraftarların Demografik Özellikleri

Araştırmada değerlendirmeye aldığım anketlere katılan taraftarların yaş ortalaması 27,9’dur. Görüşülen en genç taraftar 14, en yaşlı taraftar ise 70 yaşındadır. Aşağıdaki tabloda görülebileceği gibi taraftarların yarıdan fazlası 25 yaşın altındadır. Genel kanıyı yansıtır şekilde taraftarların büyük çoğunluğunun genç insanlardan oluştuğunu söylemek mümkündür.

Tablo 5.1: Taraftarların Yaş Dağılımları.

	<i>Dağılım</i>	<i>Birikimli dağılım</i>
<i>18 yaşa kadar</i>	18 %18,0	18 %18,0
<i>19-25 yaş</i>	39 %39,0	57 %57,0
<i>26-30 yaş</i>	15 %15,0	72 %72,0
<i>31-40 yaş</i>	14 %14,0	86 %86,0
<i>41-60 yaş</i>	9 %9,0	95 %95,0
<i>60 yaş üstü</i>	5 %5,0	100 %100,0
<i>Toplam</i>	100 %100,0	

Taraftarların %57’si 25 yaşın altındadır. Gerek Türkiye’deki, gerek alan araştırmam sırasında Bosna-Hersek’teki, gerekse de farklı nedenlerle farklı zamanlarda futbol maçı izleme şansı bulduğum Almanya, Polonya, Sırbistan, Makedonya, Danimarka ve Hırvatistan gibi ülkelerde yaptığım gözlemler taraftarlar için 26 yaşın önemli bir eşik anlamına geldiğini göstermektedir. Türkiye Devlet İstatistik Kurumu’nun 26 Haziran 2009 tarihinde yayınladığı raporda, 2008 yılında evlenen erkeklerin ortalama yaşının 26,2 olduğu açıklanmaktadır. Türk futbol taraftarları arasında yaygın olan “Taraftarın cenaze namazı nikâh masasında kılınır”¹ sözünde ifadesini bulan medeni durumla taraftarlık arasındaki dolaysız ilişki farklı ülkelerde de benzer bir durum sergilemektedir. Taraftarlardaki evlenme oranıyla maçları takip etme oranının ters orantıda olması bu bölümde ayrıca ele alınacaktır. Evlenen taraftarların

¹ Bu ifadeyi ilk kez 2003 yılında Ankaragücü taraftarı Ankaralı dostum Boran Göker’den duymuştum.

edindikleri yeni sorumluluklar bekârken sıkça tekrarladıkları bazı etkinliklere daha az vakit ayırmalarını beraberinde getirmektedir. Futbol maçlarını izlemek için stadyuma gitmek de bu etkinliklerin başında gelmektedir.

Taraftarın cenaze namazı nikâh masasında kılınıyorsa, “vefat belgesi de iş kontratıyla imzalanmaktadır” diyebiliriz. Bireylerin çalışma yaşamına başlamasıyla yukarıda bahsettiğimiz bazı etkinliklerden uzaklaşması arasında da ters orantı vardır. Örneğin, iş yaşamı içinde yer alan birey kupa maçlarının oynandığı Çarşamba günleri maçtan ve diğer taraftarlardan uzak kalmaktadır. Öte yandan, kimi zaman Cumartesi mesailerı veya hafta içinde çalışma saatlerinden dolayı yapamadığı bazı işlerin hafta sonuna ertelenmesi de, taraftarların maça gitme sıklıklarını azaltmaktadır.

Her iki taraftar grubu arasında bir karşılaştırma yaparsak, yaş ortalaması 26,6 olan Sarajevo taraftarlarına göre yaş ortalaması 29,1 olan Željezničar taraftarlarının görece daha yaşlı olduğunu görebiliriz. Taraftarların yaş gruplarını göz önünde bulundurduğumuz zaman, Željezničar taraftarlarının 26–30 yaş grubunda Sarajevo taraftarlarına göre daha çok yoğunlaştıklarını görüyoruz. Öte yandan Sarajevo taraftarları ise 19–25 yaş grubunda önemli bir ağırlığı oluşturmaktadır. Gerek yaptığım derinlemesine mülâkatlarda, gerekse de gözlemlerimde elde ettiğim bilgiler ve görüşler ışığında, Sarajevo taraftarlarının daha genç oldukları rahatlıkla söylenebilir. 25 yaş altı nüfusa baktığımızda, Saraybosna taraftarlarının %64’ünün, Željezničar taraftarlarının ise sadece %50’sinin bu grupta yer aldığını görüyoruz.

Tablo 5.2: Taraftarların Destekledikleri Takıma Göre Yaş Grupları.

	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	<i>Toplam</i>
<i>18 yaşa kadar</i>	10 %20,0	8 %16,0	18 %18,0
<i>19-25 yaş</i>	22 %44,0	17 %34,0	39 %39,0
<i>26-30 yaş</i>	4 %8,0	11 %22,0	15 %15,0
<i>31-40 yaş</i>	7 %14,0	7 %14,0	14 %14,0
<i>41-60 yaş</i>	6 %12,0	3 %6,0	9 %9,0
<i>60 yaş üstü</i>	1 %2,0	4 %8,0	5 %5,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Bunun açıklaması şu şekilde yapılabilir: 1995–1998 yılları arasında, yani 26–30 yaş grubuna mensup taraftarların 12–20 yaşlarında oldukları dönemde Željezničar üst üste üç kere şampiyon olmuştur. Bilindiği gibi, taraftar aidiyetinde, özellikle ilk gençlik döneminde desteklenen takımın seçilmesinde, o takımın o andaki, o yıllardaki başarısı ve halkça tutulması (popülaritesi) önemli bir etkidir. Gazeteci Boro Kontić taraftarların takım tutmaya başladıkları çağda başarılı olan takımların, taraftarlıkta önemli bir kıstas olduğunu belirtmektedir. Saraybosna’da aydınların genellikle Željezničar taraftarı olmasının nedeni hakkında bir soruma verdiği yanıtta şunları da belirtmektedir:

Aleksander Hemon¹ Željo taraftarıdır. Çünkü Željo onun ilk tercihidir. Kaç yaşında olduğuna bağlı olan bir şey. Bir takımın taraftarı olmaya karar verdiğinde bu takım mı, yoksa şu takım mı başarılı? Mesela Tanović² de Sarajevo taraftarıdır. Tanović çok gençken Safet Sušić³ Yugoslavya’da en iyi oyuncuydu (Boro Kontić, 16 Ocak 2008, yaş: 40, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 1).

Željezničar’ın savaşın hemen ertesi yıllardaki başarısı ve halkça tutulması taraftarlığa yeni başlamış genç futbolseverler için önemlidir. Aynı zamanda, bu yılların savaşın hemen ertesi yıllar olduğunu da göz önünde bulundurursak, savaş süresince Sırp işgali altında kalmış olan Grbavica mahallesinin takımı olan Željezničar’la, savaş yıllarını Grbavica mahallesinde geçirmiş genç taraftarlar arasındaki duygusal bağlantının da önemli bir etken olduğu

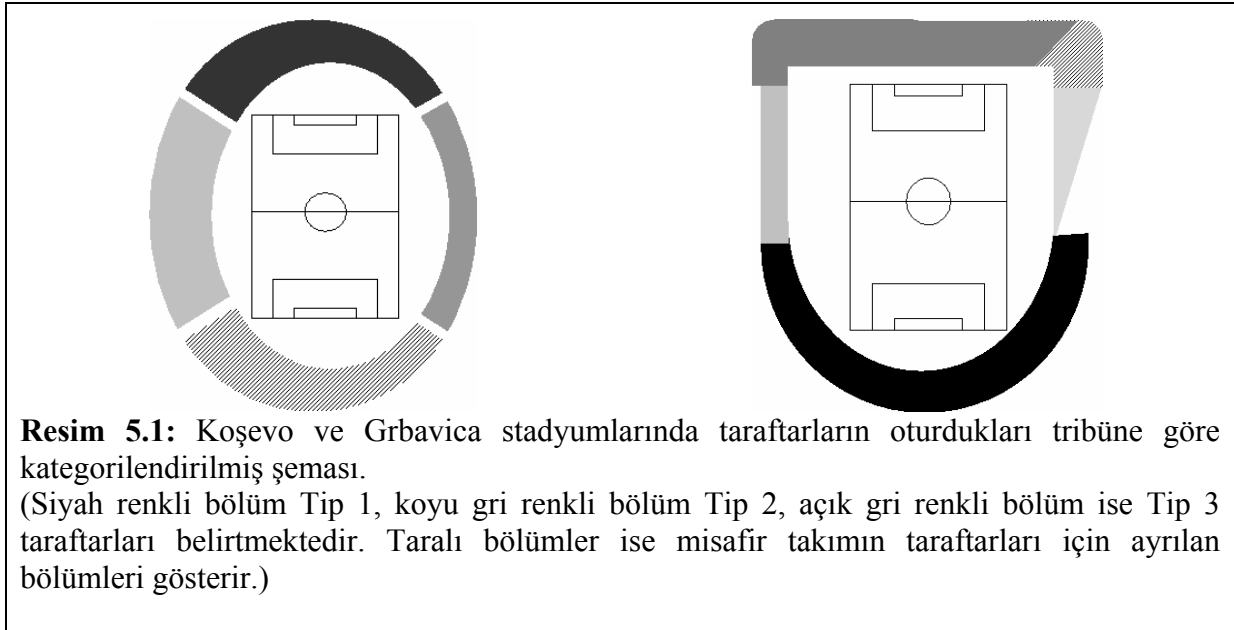
¹ Yukarıda da bahsi geçen yazar Aleksander Hemon Bosna’nın tanınmış edebiyat ustalarındandır.

² Danis Tanović 2001 yılında Cannes Film Festivali’nde en iyi film ödülü kazanan “Tarafsız Bölge” (NoMan’s Land) filminin Bosnalı yönetmenidir.

³ Bosna’nın gelmiş geçmiş en iyioyuncusu kabul edilen ve dönem dönem Türkiye’de farklı takımlarda teknik direktörlük yapmış olan Sušić 1970’li yıllarda Sarajevo’da oynadığı yıllarda o yıllarda Saraybosnalı birçok çocuğun Sarajevo taraftarı olmasının nedenidir.

düşünülebilir. Bu duygusal bağ ile ilgili analiz daha ayrıntılı olarak ilerideki bölümlerde yapılacaktır. Sarajevo taraftarlarının daha genç yaş gruplarında yoğunlaşmasını da benzer nedenlere bağlayabiliriz. 2000’li yılların başından beri Sarajevo kulübü Bosna-Hersek’in en başarılı kulüplerindendir. Her sene ya şampiyonluk, ya da Bosna-Hersek Kupası mücadelesi veren Sarajevo sıklıkla Avrupa kupalarında boy göstererek yeni taraftarlar için daha çekici olmaktadır.

Taraftarların yaş dağılımında asıl farklılık tribünde oturulan yere göre oluşmaktadır. Yukarıda anket uygulaması örneklem grubunun oluşturulma yönteminin belirlenmesinde taraftarların stadyum içinde maç izledikleri tribünün önemli olduğuna değinmiştim. Taraftarların yaş gruplarına göre dağılımına baktığımızda maç izlenilen tribünün yaş gruplarıyla ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi Sarajevo ve Željezničar taraftarlarının stadyumdaki dağılımlarını üç tipte tanımlayabiliriz.

Resim 5.1: Koşevo ve Grbavica stadyumlarında taraftarların oturdukları tribüne göre kategorilendirilmiş şeması.
(Siyah renkli bölüm Tip 1, koyu gri renkli bölüm Tip 2, açık gri renkli bölüm ise Tip 3 taraftarları belirtmektedir. Taralı bölümler ise misafir takımın taraftarları için ayrılan bölümleri gösterir.)

Birinci tip: Bilet ücreti en düşük olan, genellikle fanatik taraftarların oturduğu Koşevo Sjever ve Grbavica Jug.

İkinci tip: Ortalama bilet ücreti verilerek maç izlenilen Koşevo İstok ve Grbavica Jug.

Üçüncü tip: Bilet ücretinin en yüksek olduğu Koşevo Zapad ve Grbavica Zapad.

Birinci tip taraftarların yaş ortalaması 25,6, İkinci tip taraftarları 28, üçüncü tip taraftarları 33,4’tür. Stadyumda maç izlenilen yer ile yaş grupları arasındaki ilişkiye

baktığımız zaman 18 yaş altındaki taraftarların çoğunun “Birinci Tip”te yer aldıkları, yaş ilerledikçe “Üçüncü Tip”teki yoğunluğun arttığı görülmektedir.

Tablo 5.3: Stadyumda Oturulan Yer ve Yaş Arasındaki İlişki.

	<i>18 yaşa kadar</i>	<i>19-25 yaş</i>	<i>26-30 yaş</i>	<i>31-40 yaş</i>	<i>41-60 yaş</i>	<i>60 yaş üstü</i>
<i>Tip 1</i>	15 %83,3	18 %46,2	7 %46,7	5 %35,7	2 %22,2	3 %60,0
<i>Tip 2</i>	1 %5,6	16 %41,0	8 %26,7	5 %35,7	3 %33,3	1 %20,0
<i>Tip 3</i>	2 %11,1	5 %12,8	8 %26,7	4 %28,6	4 %44,4	1 %20,0
<i>Toplam</i>	18 %100,0	39 %100,0	15 %100,0	14 %100,0	9 %100,0	5 %100,0

Yaşa bağlı olarak taraftarların medeni durumları da taraftarı olunan takımdan çok maç izlenen yer ile bağlantılıdır. Görüşülen taraftarların %76’sı bekâr geriye kalanı da evlidir. Bu oran hem Željezničar hem de Sarajevo taraftarları için değişmemektedir. Fakat maç izlenen tribüne göre bir değerlendirme yaptığımızda önemli bir farklılık göze çarpmaktadır:

Tablo 5.4: Medeni Durum ve Tribünde Oturulan Yerin Niteliği Arasındaki İlişki.

	<i>Bekâr</i>	<i>Evli</i>	<i>Toplam</i>
<i>Tip 1</i>	42 %84,0	8 %16,0	50 %100,0
<i>Tip 2</i>	23 %76,7	7 %23,3	30 %100,0
<i>Tip 3</i>	11 %55,0	9 %45,0	20 %100
<i>Toplam</i>	76 %76,0	24 %24,0	100 %100

Görüldüğü gibi Birinci Tip’te, yani bilet ücretlerinin ucuz olduğu tribünde bekâr taraftarlar yoğunken, Üçüncü Tip’te evli olan taraftarların oranı neredeyse yarı yarıyadır. Yukarıda da değinildiği gibi yaş ile oturma tribün arasında, yaş arttıkça taraftarların çalışma yaşamında yer almaları ve gelirlerindeki artış arasında doğrudan ilişki vardır. Öte yandan, medeni durumdaki değişiklik de oturma tribünün seçiminde önemli bir etkidir. Evli olan ve maçlara mümkün oldukça devam etmeye çalışan taraftarlar eğer maçları Üçüncü Tip tribünde izleyecek maddi duruma ya da resmî konuma sahip değillerse maçları İkinci Tip tribünde izlemeyi tercih etmektedir. İkinci Tip tribün sadece maçları daha iyi bir açıyla ve yakınlıkta izlemeyi sağlamamaktadır. Aynı zamanda bu tribünde maç izleyen taraftarların kale arkasında (Birinci Tip) maç izleyen fanatik taraftarlarla aralarında fark olduğunu

betimlemektedir. Alan araştırmam sırasında eskiden Birinci Tip tribünde maç izleyip, evlendikten ya da çalışma yaşamına girdikten sonra İkinci Tip tribüne geçiş yapan birçok taraftarlar tanışma fırsatı buldum. Taraftarlar böyle bir geçişle, artık daha fazla “fanatik” olmadıklarını, fakat taraftarlıklarının devam ettiğini sembolik olarak ifade etme fırsatı bulmaktadırlar. Bu durum ise yaşla bağlantılıdır. Taraftarların evlendikten sonra da maçlara gitmeye devam etmeleri elbette ki eşlerinin tepkilerine de bağlıdır. Željko ilginç bir örnek sunmaktadır:

2003 yılında evlendik, ama bundan önce de 10 senedir beraberdik. Nişanlıydık. Yani bu yıllar içinde beraberdik. Savaş sırasında çıkmaya başladık, savaştan sonra da devam etti. Savaştan sonra futbol maçları da başladı, lig de yeniden başladı ve ben de maçlara yeniden gitmeye başladım. O da benim yeni-eski yüzümle tanıştı. Aslında ben buydum ama o benim bu halimi hiç görmemişti, çünkü beni daha önce tanımamıştı ve bayağı şaşırmıştı bu duruma. Ona göre nasıl olur da bu kadar salakça davranışlar içine girebilirdim? Maçlara gitmemde, diğerleriyle kavga etmemde mantıklı hiçbir şey bulamıyordu (Željko, 9 Ocak 2008, yaş:42, erkek, – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 2).

Ankete katılan taraftarların %70’i Saraybosna doğumludur. Taraftarların %15’i ise Bosna-Hersek Federasyonu’nda, %11’i Bosna-Hersek içindeki Republika Srpska’da, %3’ü Bosna-Hersek dışındaki eski-Yugoslav cumhuriyetlerinden birinde doğmuştur.

Tablo 5.5: Taraftarların Kökeni ve Desteklenen Takım Arasındaki İlişki.

	<i>Saraybosna</i>	<i>BH Federasyonu</i>	<i>Republika Srpska</i>	<i>Eski Yugoslavya</i>	<i>Yurtdışı</i>
<i>Sarajevo</i>	39 %78,0	5 %10,0	4 %8,0	2 %4,0	0 %0,0
<i>Željezničar</i>	31 %62,0	10 %20,0	7 %14,0	1 %2,0	1 %2,0
<i>Toplam</i>	70 %70,0	15 %15,0	11 %11,0	3 %3,0	1 %1,0

Sarajevo taraftarları arasında Saraybosna doğumlularının oranının daha fazla olduğu görülmektedir. 1992–1995 yılları arasında yaşanan savaş sırasında Sırp Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan bölgelerden, özellikle de Sırp ordusu tarafından etnik temizliğe tabi tutulan Doğu Bosna’dan Bosna-Hersek Federasyonu kontrolündeki bölgeye yoğun mülteci göçü yaşanmıştır. Ateşkesten ve Dayton Anlaşması’nın imzalanmasından sonra bu mültecilerin çoğu Saraybosna’ya göç etmiştir. Savaş sırasında Saraybosna nüfusunun yaklaşık %10’u mermi ve şarapnel parçalarına kurban gitmiştir. Geriye kalan nüfusun da hemen hemen yarısı kentten kaçmıştır. Batı Avrupa, A.B.D. ve Avustralya’da oturma hakkı elde eden mülteci Saraybosnalıların dışında, çoğu Saraybosnalı kentlerine geri dönmüştür. Savaştan sonra Bosna’ya yapılan yabancı yatırımların çoğunun Saraybosna’ya yönlendirilmiş olması, EUFOR (Bosna Barış Gücü), OHR (Yüksek Temsilcilik) ve uluslararası birçok resmî ve sivil

toplum örgütünün Saraybosna’da ofis açmaları Saraybosna’da önemli bir istihdam kapısı oluşturmuştur. Buna ek olarak bu kurumlarda çalışan askerî ve sivil çalışanların Saraybosna’ya yerleşmeleri kentin iktisâdi alanda canlanmasını da sağlamış, sonrasında Bosna’nın diğer bölgelerinden sadece mültecilerin değil, mülteci olmayan Bosnalıların da Saraybosna’ya göç etmelerine yol açmıştır.

1995’te imzalan barış anlaşması sonucu Saraybosna’ya yerleşen göçmenlerin çocuklarının o yıllarda ardı ardına şampiyon olan Željezničar’ı desteklemeleri doğal bir süreçtir. Yukarıda da belirtildiği gibi, göçmenlerin kendilerine yeni bir kimlik yaratmak için çoğunlukla başvurdukları araçlardan biri futbol taraftarlığıdır. Bir kentte başarılı ve halkça tutulan futbol takımıyla bir bağ kurulması ve bu takımla ilişkili bir aidiyet yaratılması göçmenlerin kente (yeni geldikleri yere) uyumunu kolaylaştırmaktadır. Željezničar taraftarları arasında Saraybosna doğumlu olmayanların oranının daha fazla olmasının en önemli sebebi budur (Bu konu “Kent Kimliği ve Taraftarlık” başlığında daha ayrıntılı incelenecektir).

Tablo 5.6: Taraftarların Kökeni ve Maç İzlenilen Tribün İlişkisi.

	<i>Saraybosna</i>	<i>BH Federasyonu</i>	<i>Bosna Hersek</i>	<i>Eski Yugoslavya</i>	<i>Yurtdışı</i>
<i>Tip 1</i>	34 %68,0	10 %20,0	5 %10,0	1 %2,0	0 %0,0
<i>Tip 2</i>	21 %70,0	4 %13,3	4 %13,3	0 %0,0	1 %3,3
<i>Tip 3</i>	15 %75,0	1 %5,0	2 %10,0	2 %10,0	0 %0,0
<i>Toplam</i>	70 %70,0	15 %15,0	11 %11,0	3 %3,0	1 %1,0

Tribünde oturan yer ile taraftarların doğum yeri arasındaki ilişkinin, taraftarı olunan takımla doğum yeri arasındaki ilişkiden daha az olduğu görülmektedir. Birinci Tip’te Saraybosna doğumluların oranı %68 iken, İkinci Tip’te %70, Üçüncü Tip’te ise %75’tir. Aradaki farklılık, kültürel farklılıkları açıklamaya yeterli bir veri sağlamamaktadır. Sadece, elimizdeki verilerle aynı doğrultuda bir sağlama yapabilmemizi sağlamaktadır. Fanatik taraftarlar arasında Saraybosna doğumluların daha az olması kente yeni göç eden vatandaşların yukarıda bahsettiğimiz dinamiklerden ötürü kentteki takımlardan birine tutkuyla bağlanmasıyla açıklanabilir.

Dikkat çeken bir nokta, Bosna-Hersek dışında eski Yugoslav ülkelerinden gelenlerin Üçüncü Tip tribünde %10’luk bir yere sahip olmasıdır. Yugoslavya dağılmadan önce Bosna-Hersek diğer ülkelere vasıfsız emek göçü sağlarken, özellikle aydın ve sanatçılar için Saraybosna

popüler bir kültür ve sanat merkezi idi. Her ne kadar savaş sırasında Saraybosna aydın ve sanatçı nüfusunun önemli bir bölümünü kaybetmiş olsa da, kent yıl boyu süren festivaller, imza günleri, konserler, sinema, tiyatro ve opera-bale temsilleriyle hâlâ aydınlar ve sanatçılar tarafından bir cazibe merkezi olma özelliğini taşımaktadır. Eski Yugoslav cumhuriyetlerinden Saraybosna'ya gelip yerleşen kişiler arasında araştırmam sırasında tanışmış olduğum birçok akademisyen, sanatçı ve gazeteci-yazar vardır. Bu kişiler ise genellikle Üçüncü Tip tribünleri, yani bilinen ifadelerle “gürültü-patırtıdan uzak, daha temiz ve nezih” tribünleri tercih etmektedirler.

Taraftarların sadece kendilerinin değil, anne ve babalarının da doğum yerleri sorulmuş ve şu sonuç ortaya çıkmıştır: Taraftarların %48'inin anne ve babasının her ikisi de, %18'inin ise anne veya babasından biri Saraybosna doğumludur. Geriye kalan %34'ünün ise ne annesi ne de babası Saraybosna doğumludur. Tribünde oturulan yer ile ailenin kökeni hakkında bir karşılaştırma yaptığımız zaman, bu iki değişken arasında dikkat çeken bir ilişkinin olmadığını görürüz.¹

Tablo 5.7: Ailenin Kökeni ve Maç İzlenen Tribün İlişkisi.

	<i>Anne ve baba Saraybosnalı</i>	<i>Anne Saraybosnalı</i>	<i>Baba Saraybosnalı</i>	<i>Anne veya babası Saraybosnalı değil</i>
<i>Tip 1</i>	26 %52,0	4 %8,0	2 %4,0	18 %36,0
<i>Tip 2</i>	12 %40,0	6 %20,0	2 %6,7	10 %33,3
<i>Tip 3</i>	10 %50,0	1 %5,0	3 %15,0	6 %30,0
<i>Toplam</i>	48 %48,0	11 %11,0	7 %7,0	34 %34,0

Birinci Tip tribünde maç izleyen taraftarlar arasında ailesi Saraybosnalı olmayanlar görece biraz daha fazladır ama ailenin kökeni, değişkeni taraftarı olunan takıma göre daha fazla ilinti göstermektedir. Željezničar taraftarları arasında ailesi Saraybosnalı olmayanların oranının Sarajevo taraftarlarına göre daha fazla olduğu görülmektedir.

¹ Bu veriden Saraybosna doğumlularla Saraybosna'ya gelen göçmenler arasında evlilik ilişkisinin çok yoğun olmadığı sonucu da çıkarılabilir. Bu ise başka bir araştırmanın konusudur.

Tablo 5.8: Taraftarlık ve aile kökeni ilişkisi.

	<i>Anne ve baba Saraybosnalı</i>	<i>Anne Saraybosnalı</i>	<i>Baba Saraybosnalı</i>	<i>Anne veya babası Saraybosnalı değil</i>
<i>Sarajevo</i>	27 %54,0	5 %10,0	3 %6,0	15 %30,0
<i>Željezničar</i>	21 %42,0	6 %12,0	4 %8,0	19 %38,0
<i>Toplam</i>	48 %48,0	11 %11,0	7 %7,0	34 %34,0

Yukarıdaki tabloda karşımıza çıkan veriler, daha önce “Tablo 5.5”e yönelik yaptığımız analizle örtüşmektedir. Sarajevo taraftarları arasında Saraybosna doğumluların oranı daha fazladır ve Saraybosna doğumlu ya da kökenli olmayan taraftarlar arasında Željezničar’ın daha popüler olmasının en önemli nedeni Saraybosna’ya savaş sonrasında gelen göçmenlerin o yıllarda başarılı olan Željezničar taraftarı olmaya yönelik eğilimleridir.

5.2. Taraftarların Eğitim Düzeyleri

Görüşülen taraftarların %46’sı üniversite eğitimi almıştır. Alınan eğitim ve desteklenen takım veya tribünde maç izlenen yer arasında bir ilişkiye rastlanmamıştır. Anket çalışması sırasında “bitirilen/diploma alınan” okul kıstas alınmamıştır. Örneğin, üniversite eğitimine başlamış fakat bitirememiş kişiler de “üniversite” eğitimi almış olarak kabul edilmiştir. Bunun en önemli nedeni, ne olursa olsun o bireyin bir üniversite formasyonu almış olmasıdır. Bu ise kültürel kimliğin oluşmasında o bireyin lise mezunu olup da hiç üniversiteye başlamayan diğer bireylere göre, üniversite mezunu bireylere daha da yakınlaştırmaktadır. Bir diğer neden ise alanın nesnel koşullarıyla bağlantılıdır. Özellikle otuzlu yaşlardaki kuşak savaş koşullarında eğitimlerini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır.

Uygulanan derinlemesine Mülâkatlarda, taraftarlara hangi taraftar grubunda eğitim oranının daha yüksek olduğu da sorulmuştur. Željezničar taraftarları, akademisyenler ve gazeteciler eskiden işçi sınıfı takımı olan Željezničar’ın bu özelliğini kaybettiğini ve artık daha çok orta sınıflar tarafından tercih edildiğini, öte yandan tarihsel olarak kent elitini temsil eden Sarajevo’nun savaştan bu yana bu temsiliyetten uzaklaştığını ve bundan dolayı Željezničar taraftarlarının eğitim seviyesinin genel olarak Sarajevo taraftarlarından daha yüksek olduğunu belirtmektedirler. Saraybosna Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı son sınıf öğrencisi olan ve futbolla ilgilenmediğinin altını çizen Davor bu farklılığı şu biçimde görmektedir:

Genelleme yapmaktan nefret ederim ama Željo taraftarlarının daha eğitimli olduğunu söyleyebilirim. Fakat bu gerçekten de az bir farktır. (Davor Njegić, 4 Ocak 2008, yaş:22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 3)

Yugoslavya döneminde Kosova’da siyasi karışıklıkların en yoğun yaşandığı Mitrovica’dan 1992 yılında tıp eğitimi almak için Saraybosna’ya yerleşen Kosovalı Türk kökenli “Türk Kültür Merkezi” müdürü Nermin Ljušta da durumu şu şekilde açıklamaktadır:

Ben geldiğimde Željo’nun daha işçi kesimi, Sarajevo’nun orta kesim olduğunu duydum, ama bence değil. Üst sınıflardan, yüksek tahsillilerden Željo taraftarı olduğunu gördüm. Savaş sonrasında özellikle böyle bir şey görmedim. Sanki bu daha çok babadan oğula geçen bir miras gibi. (Nermin Ljušta, 15 Ocak 2008, yaş: 42, kadın – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 4)

Fakat Sarajevo taraftarları bu kanıda değildir. Sarajevo taraftarlarının sadece gelir düzeyi bakımından değil, eğitim düzeyi bakımından da Željezničar taraftarlarından daha üstün olduklarını düşünmektedirler. Sarajevo taraftarı Damir eğitim düzeyi ile kentlilik arasındaki bağlantıya işaret ederek konuya şöyle yaklaşmaktadır:

Bunu Sarajevo taraftarı olduğum için söylemiyorum, fakat sanıyorum Sarajevo taraftarları daha eğitimli. Daha kentliler. Željo taraftarları ise daha çok Ilijaš, Hadžici¹ ve benzer semtlerden gelmektedirler (Damir Berilo, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 5).

Anket sonuçlarında ise, taraftarlar arasında eğitim açısından önemli bir farka rastlanmamış, sadece Zeljezncar taraftarları arasında üniversite eğitimi almış olanların Saraybosna taraftarlarına göre daha fazla olduğu görülmüştür. Fakat üniversite eğitiminin özellikle savaş sonrasında daha da yaygınlaştığı ve Željezničar taraftarlarının yaş ortalamasının daha da düşük olduğu göz önünde bulundurularak bu fark daha kolay anlaşılabilir.

Tablo 5.9: Taraftarı Olunan Takım ve Eğitim Arasındaki İlişki.

	<i>Eğitim durumu</i>				
	<i>İlköğretim (8-9 yıl)</i>	<i>Lise (3-4 yıl)</i>	<i>Lisans</i>	<i>Yüksek lisans</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sarajevo</i>	0 %0,0	28 %56,0	21 %42,0	1 %2,0	50 %100,0
<i>Željezničar</i>	1 %2,0	25 %50,0	24 %48,0	0 %0,0	50 %100,0
<i>Toplam</i>	1 %1,0	53 %53,0	45 %45,0	1 %1,0	100 %100,0

Tribünde oturulan yer ile eğitim arasındaki ilişkiye de bakılmış, ancak aşağıdaki tabloda görülebileceği gibi bu iki veri arasında da bir bağlantı kurulamamıştır. Bunun nedenlerinden

¹ Bahsi geçen mahalleler Saraybosna’nın kenar semtleridir. Benzetme yapmak gerekirse, 1980’lerin Ankarası’ndaki Demetevler ya da İstanbul’daki Ümraniye’ye benzeyen, göçmen ağırlıklı semtler olduklarını söyleyebiliriz.

biri de günümüz koşullarında, özellikle Bosna-Hersek gibi kırılgan iktisâdi koşullara sahip olan ülkelerde serbest piyasa ekonomisinin yüksek eğitilmiş iş gücünden çok serbest teşebbüsçü bireylere daha büyük fırsatlar yaratmasıdır. Bosna-Hersek'te kalifiye işsizlik oranı çok yüksektir. Alınan eğitim ile aylık kazancın arasındaki bağlantı gün geçtikçe azalmaktadır.

Tablo 5.10: Tribünde Oturulan Yer ve Eğitim Arasındaki İlişki.

	<i>Eğitim durumu</i>				
	<i>İlköğretim (8-9 yıl)</i>	<i>Lise (3-4 yıl)</i>	<i>Lisans</i>	<i>Yüksek lisans</i>	<i>Toplam</i>
<i>Tip 1</i>	1 %2,0	25 %50,0	24 %48,0	0 %0,0	50 %100,0
<i>Tip 2</i>	0 %0,0	17 %56,7	12 %40,0	1 %3,3	30 %100,0
<i>Tip 3</i>	0 %0,0	11 %55,0	9 %45,0	0 %0,0	20 %100,0
<i>Toplam</i>	1 %1,0	53 %53,0	45 %45,0	1 %1,0	100 %100,0

Tribünde oturulan yer ile eğitim arasında bir ilişkinin olamamasının bir diğer nedeni de özellikle Tip Bir'de, yani maç biletlerinin en ucuz olduğu tribünlerde maç izleyenler arasında öğrencilerin olmasıdır. Bu taraftarlar hane halkı geliri yüksek olmasına rağmen taraftar gruplarının yer aldığı tribünlerde maç izlemektedirler.

5.3. Taraftarların Varlık Düzeyleri

Taraftarlar arasında yarı-zamanlı işlerden elde edilen gelirler de dâhil olmak üzere aylık düzenli geliri olan 66 kişinin ortalama geliri 737 KM'dir (Konvertible Marka). Bosna-Hersek Federal İstatistik Bürosu'nun anket sorularının hazırlandığı dönemdeki (Ağustos 2007) verilerine göre Bosna-Hersek'te kişi başına ortalama gelir 660 KM'dir.¹ Kalitatif araştırmaların en önemli sorunlarından biri "kişi başına düşen aylık gelir" in hesaplanmasıdır. Aile kurumunun toplumun temel birimi olduğu varsayılır ve bu kurum bireylerin iktisâdi davranışlarını belirleyen en önemli etkidir. Örneğin, bir birey çok yüksek gelir elde etse de, eğer ailesinde başka çalışan kişi yoksa ya da hane halkı nüfusu yüksekse iktisâdi davranışları ve alışkanlıkları aynı gelire sahip bireylere göre farklılık gösterebilir. Bu nedenden ötürü

¹ Yugoslavya döneminde "Yugoslav Dinarı" kullanılan Bosna-Hersek'te savaş sırasında ulusal ekonomi kurulamadığı için geçerli olan para birimi Alman Markı idi. Savaş bittikten sonra da Alman Markı kullanılmaya devam edildi. AB'nin Avro'ya geçişi ve Alman Markı'nın piyasadan çekilmesiyle Bosna-Hersek hükümeti Alman Markı ile aynı değişim değerinde olan ve 1,95 oranlı Alman Markı –Avro paritesinde sabitlenen kuru sabitleyerek kendi para birimi Konvertible Markı'nı basmıştır. Bugün de 1 Avro 1,95 Konvertible Mark'tır ve bu kur Avro'yla sabitlenmiştir.

araştırma sırasında taraftarların aldıkları ücret değil hane halkı gelirleri esas alınmıştır. Özellikle araştırmaya katılan taraftarların %55'inin öğrenci olduğunu göz önünde bulundurursak gelir düzeyinin belirlenebilmesi için taraftarların bireysel gelirlerinin değil hane halkı gelirlerinin bilgisinin alınması daha sağlıklı olacaktır. Araştırmaya katılan taraftarların ortalama hane halkı büyüklüğü 3,38 kişidir. Taraftarların %5'i tek başına yaşamakta, %19'u iki kişilik, %23'ü üç kişilik, %41'i dört kişilik, %10'u beş kişilik, %2'si ise altı kişilik hanelerde yaşamaktadır. Taraftarların %14'ünün hane halkı geliri 660 KM'den azdır. %32'sinin hane halkı geliri 660–1000 KM arası, %42'sinin 1001–2000 KM arası, geri kalan %12'sinin ise 2001 KM'den fazladır. Aşağıdaki tabloda görülebileceği gibi Sarajevo taraftarlarının hane halkı gelirlerinin görece daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 5.11: Taraftarı Olunan Takım ve Hane Halkı Geliri İlişkisi.

	660 KM'den az	660-1000 KM	1001-2000 KM	2001 KM'den fazla
<i>Sarajevo</i>	5 %10,0	18 %36,0	18 %36,0	9 %18,0
<i>Željezničar</i>	9 %18	14 %28	14 %48	3 %6
<i>Toplam</i>	14 %14	32 %32	42 %42	12 %12

Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki gelir farklılığının tarihsel bir altyapısı da vardır. 1921 yılında kurulan Željezničar, yukarıda da değinildiği gibi demiryolu işçileri tarafından kurulmuştur, Sarajevo takımı ise parti yöneticilerinin de aralarında olduğu kentlin ileri gelenleri tarafından 1946 yılında kurulmuştur. O yıllardan bu yana Sarajevo taraftarları börekçi anlamına gelen *pitar* olarak adlandırılır. *Pitari* ise pitarın çoğuludur. Pitari fırın işleten, iyi bir evi ve arabası olan varıl kişileri betimler. Željezničar taraftarlarının takma ismi ise *Košpicar*idır. Košpicari “çekirdekçiler” anlamına gelir. Türkiye’deki futbol taraftarları arasında “çekirdekçi” kavramı maç boyunca tezahüratlara katılmayarak sadece bir köşede çekirdek yiyen “edilgen”, hatta -taraftarların kullandığı argo deyimle- “ruhsuz” taraftarlar için kullanılır. Saraybosna’daki kullanım ise bundan farklıdır. Košpicari ucuz spor giysilerle dolaşan, ufak tefek yasadışı işlerle “yolunu bulmaya” çalışan, ucuz olduğu için sürekli “çekirdek çitleyen” kişi anlamına geliyor. Günümüzde Sarajevo taraftarları için pitari terimi hâlâ kullanılsa da, Željezničar taraftarları için Košpicari içerdiği olumsuz anlamdan dolayı pek rağbet görmüyor. Fakat bu olumsuz anlama rağmen Nisan 2007’den bu yana Grbavica Jug’un doğu kısmında bazı Željezničar taraftarlarının üzerinde “KOŠPICARI”

yazan yaklaşık 40 santimetre genişliğinde, dört metre uzunluğunda bir pankart açtıkları gözlemlenmiştir (Resim 5.2).

Resim 5.2: “Košpicari” pankartı.
(18 Ağustos 2007, Özgür Dirim Özkan)

Öte yandan “pitari” terimi de içten içe alaycı bir imgeye sahiptir. Saraybosna’daki ilk fırıncılar Kosovalı Arnavutlardır. Bu grubun genel kültür ve eğitim düzeyi açısından *Sarajlija* yerliler tarafından aşağı bir sınıf/grup olarak görüldüğü bilinmektedir. Fakat fırıncılık mesleği bu grubun varsıllaşmasını sağlamıştır. Daha sonra Türkiye’deki “Rizeliler”e benzer bir şekilde fırıncılıktan elde ettikleri kazancı müteahhitlik gibi daha çok para getiren iş alanlarına yatırmışlar ve daha da varsıllaşmışlardır. Pitarlar (pitari) kentle ve yerel halkla bütünleşebilmek için kentin sembolü olan Sarajevo takımı taraftarı olmuşlardır. Saraybosna Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü öğretim elemanlarından Dino Abazović Kosovalı Arnavutların Bosna yaşamıyla bütünleşebilmek için popüler futbol kulübü olan Sarajevo’yu desteklediklerini belirtmektedir. Fakat zaman içerisinde pejoratif (aşağılayıcı) bir anlamda kullanılan “pitari” kavramının bu anlamdan kurtulduğuna dikkat çekmektedir. Turbo-folk müziğinde özetlenen bu kültür toplumda egemen hale gelmiştir. Araştırma sırasında ortaya çıkan ilginç bir veri de anket yapılan yüz taraftar arasından sadece birinin fırıncı olması ve onun da Željezničar taraftarı olmasıdır.

İki takım arasındaki iktisâdi farklılığa özellikle Sarajevo taraftarları sıklıkla vurgu yapmaktadır. Örneğin, Sarajevo taraftarlarından Horde Zla taraftar grubu üyesi 18 yaşındaki Sanchez her iki taraftar grubunun da düzenlemiş olduğu Yirminci Yıl etkinliklerindeki farka dikkat çekmektedir:

Sarajevo taraftarları daha zengin. Željo taraftarlarının çoğu işçi semtlerinden. Sarajevo takımının yöneticileri daha elegan. Kutlamaları gördün. Onlar Club Inn’de yaptılar, biz ise Dom Mladih’te... (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 6)

1987 yılında kurulan her iki taraftar grubu da yirminci kuruluş yıllarının şerefine partiler düzenlemişlerdir. Sarajevo kulübünün masraflarını karşıladığı geceyi, Horde Zla Dom Mladih gibi daha büyük bir yerde, daha iyi bir organizasyonla gerçekleştirirken, Maniaci de Club Inn gibi daha küçük ve daha amatör bir organizasyonla kutlamaları yapmıştır. Sanchez buna gönderme yapmakta ve bundan da gururla bahsetmektedir. Zaten birçok Sarajevo taraftarı takımlarının zenginliğinden gurur duyduklarını saklamamaktadır.

Resim 5.3: Horde Zla ve Maniaci taraftar gruplarının Yirminci Yıl eğlencelerinden görüntüler.
(11 Aralık 2007 / 29 Aralık 2007, Özgür Dirim Özkan)

Sarajevo kulüp menajeri Nihad Baljak da buna dikkat çekmekte ve Sarajevo kulübünün savaşın ertesindeki yıllara nazaran iktisâdi durumunun şu anda daha iyi olduğunun altını çizerek bu gelirin büyük kısmının kulübün hemen her sene Avrupa Kupaları’nda mücadele ederek gelir sağlamasına bağlamaktadır. Sarajevo taraftarlarından Damir de Saraybosna’daki *hadžijaların*¹ genelde Sarajevo’yu desteklediklerini belirterek aslında bu durumdan çok da hoşnut olmadığını göstermektedir. Saraybosna’da oturan, aslen Mostarlı ve Velez taraftarı olan ama Saraybosna’da Željezničar’ı destekleyen Adnan ise durumu şu şekilde özetlemektedir:

Maniaci ile Horde Zla’yı karşılaştırdığın zaman, şimdilerde Horde Zla’nın daha çok çekirdekçi olduğunu söyleyebilirim. Çünkü öyle görünüyorlar (Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 7).

Saraybosna’da gündelik yaşamda görüştüğüm birçok kişi de Adnan’ın ifadelerine benzer yargılarını dile getirmişlerdir. Futbol taraftarı olmayan ve Željezničar-Sarajevo rekabetine

¹ Arapça’daki “hacı” kelimesinden Osmanlı Dönemi’nde Boşnakça’ya geçmiştir. “Hadžija” parası olan kişiler için kullanılan argo bir terimdir.

dışarıdan bakan birçok Saraybosnalı, Željezničar taraftarlarının daha varsıl olduklarını düşünmektedirler. Željezničar'ın kalesi olarak algılanan Grbavica mahallesinin son on yıllık dönem rant değerinin en yüksek arttığı mahalle olması bu görüşün oluşmasına yol açmış olabilir.

5.4. Taraftarların Toplumsal Cinsiyete Bakışı

Anket uygulaması yapılan yüz taraftarın, dördü Željezničar dördü de Sarajevo taraftarı olmak üzere toplam sekizi kadındır. Her iki taraftar grubunda da kadın kolları vardır. Željezničar taraftarlarının kadın kolları kulübün renklerine atıfta bulunarak isimlerini *Plave Sestrice* (Mavi Kız Kardeşler) olarak belirlemiştir. Sarajevo kadın kollarının ismi ise *Kraljice Zla*'dır (Şeytanlar Kraliçesi).

Kraljice Zla'nın geçmişi grup üyesi kadın taraftarlarca 1989 yılına dayandırılmaktadır. O yıl taraftar liderlerinden “Sirko” (erkek) bu grubun isim babalığını yapmış. Grup ilk önce ismini *Wild Girls* (Vahşi Kızlar) olarak düşünmüş fakat sonra Kraljice Zla'da karar kılmışlar. Yaklaşık on kişiden oluşan grup savaştan sonra dağılmış, 26 Temmuz 2007 tarihinde bir araya gelen yaklaşık on kadın Sarajevo taraftarı bu grubu yeniden kurmuşlar. 15 Eylül 2007 tarihinde oynanan Sarajevo – Široki Brijeg maçında bu gruba ait taraftar gruplarının isimlerinin yazılı olduğu pankartı ilk kez açtıkları gözlemlenmiştir.(Bkz. Resim 5.4)

Resim 5.4: Kraljica Zla pankartı.
(15 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Plave Sestrice ise yaklaşık altı-yedi kadın Željezničar taraftarı tarafından Kraljice Zla'yla hemen hemen aynı tarihlerde 2007 yılının yaz aylarında kurulmuştur. Her iki grubun da aynı tarihlerde yeniden kurulmuş olması dikkat çekicidir. Yapılan görüşmelerde hem Kraljice Zla üyeleri hem de Plave Sestrice üyeleri bunun bir tesadüf olduğunu belirtmektedirler. Plave Sestrice üyeleri ise ilk pankartlarını 4 Kasım 2007 tarihinde oynanan Željezničar-Travnik maçında açmışlardır.

Resim 5.5: Plave Sestrice'nin pankartı.
(Fotoğraf grup üyelerinden Ines Šehajić'ten alınmıştır)

Plave Sestrice üyeleri pankart maliyetinin Željezničar taraftar grubu Maniaci'nin bir alt kolu olan "Ali Pašino Gang" üyesi erkek taraftarlar tarafından karşılandığını belirtmektedirler. Pankartın üzerinde ise Plave Sestrice ismi "Sorelle Azzurre" şeklinde Fransızca olarak yazılmıştır. Grup üyelerinden Ines daha çekici ve ilginç bir çağrışım yaptığı için pankartta bu ismi kullandıklarını belirtmiştir. Her ne kadar grubun kuruluşu

erkekler tarafından desteklenmiş olsa da bazı taraftarlar farklı düşünmektedir. Petar duruma şu şekilde yaklaşmaktadır:

Kadınların alt-grup kurmalarını onaylamıyorum. Sadece taraftar olarak aramızda yer almalarını desteklerim. Cinsiyetçi (seksist) değilim, ama bu iş [taraftarlık] erkeklerin işi (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 8).

Kadın taraftar gruplarının varlığından hoşlanmayan bir başka kişi de Melisa Çevra’dır. Bir anlamda Petar’la aynı düşüncede buluşan fakat şimdiye kadar hayatında sadece bir kere futbol maçına gitmiş olan Melisa Çevra’nın bakış açısı ise çok daha farklıdır. Saraybosna Üniversitesi Kadın Çalışmaları Programı’nda yüksek lisans yapmakta olan sosyolog Melisa Çevra Kraljice Zla ve Plave Sestrice’ye atıfta bulunarak, kadın taraftarların kendi “kadın” kimlikleriyle değil, erkeklere öykünen bir tavırla stadyumlarda yer aldıklarına dikkat çekmektedir.

Kadın taraftar gruplarının varlığını onaylamıyorum. Çünkü yaptıkları şey sadece erkekleri taklit etmektir. Bu kesinlikle kadınsı değil. Futbolu gerçekten sevmediklerine dair bir izlenimim var (Melisa Çevra, 29 Aralık 2007, yaş:26, kadın – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 9).

Genel olarak Saraybosna’da gündelik sohbetlerden de anladığım kadarıyla, taraftarlığa karşı olan olumsuz tavır, söz konusu kadın taraftarlar olunca daha da artmaktadır. Kraljica Zla üyeleri de diğer kadın arkadaşlarının kendilerinden çekindiklerini kabul etmektedirler. Biraz da bu nedenden ötürü, kadın taraftarlar diğer kadınlar tarafından dışlandığı için her iki taraftar grubu üyesi kadınlar diğer arkadaşları yerine sıklıkla birbirleriyle buluştuklarını, sadece maç veya taraftarlıkla ilgili şeyler için değil, sohbet ve arkadaşlık, birlikte vakit geçirmek ve eğlenmek için buluştuklarını ifade etmişlerdir.

Hayatımız okul ve Kraljice Zla. Sadece birbirimizle buluşuruz. Arkadaşlarımız bizi kafeteryaya veya bara davet ederler ve biz de: “Hayır, maça gidiyoruz” deriz (Kraljica Zla, 17 Aralık 2007 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 10).

Plave Sestrice üyesi Azra ise aile bireyleriyle bile bu konuda sorun yaşadığını ifade etmiştir:

Bir kız kardeşim var. Futbolla ilgilenmiyor ve maçlara gittiğim zaman benden nefret ediyor (Plave Sestrice, 4 Ocak 2008 - bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 11).

Kadın taraftarların toplumda yaşadıkları dışlanmışlık yüzünden birbirleriyle bağlantıya geçmeleri beklenebilir. Benzer sorunlarla uğraşmak zorunda oldukları için farklı takımlara ait kadın gruplarının birbirleriyle iletişime geçmeleri beklenen bir olgudur. Fakat Kraljice Zla ve Plave Sestrice üyeleri böyle bir durumun olmadığını belirtmişlerdir. “Başka kadın taraftar gruplarıyla temasınız var mı?” sorusuna Plave Sestrice üyelerinin verdiği esprili yanıt durumu özetlemektedir: “Sadece Kraljica Zla ile göz temasımız var.” Kraljica Zla üyeleri

Plave Sestrice üyelerini tanıdıklarını fakat kişisel ilişkilerinin olmadığını, onlarla düşman olmadıklarını fakat arkadaş da olmadıklarını belirtmektedirler. Kraljice Zla üyelerinin başka kadın gruplarını merak ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim başka takımlarının kadın gruplarını da izlemektedirler. Fakat bu durum herhangi bir yakınlaşmayı sağlamamaktadır:

Čelik'in de bir kadın grubu var, fakat onların pankartı yok. Kişisel olarak tanışıklığımız yok fakat maçlarda görebiliyoruz (Kraljica Zla, 17 Aralık 2007 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 12).

Kadınların futbol taraftarlığı ile ilişkilerinde sadece kadınların tutumu değil, tribünlerin “erkek egemen” bir alan olmasından dolayı erkek taraftarların da kadın taraftarlara veya genel anlamda kadınların “futbol” ile ilişkisine bakış açıları da önemlidir. Derinlemesine mülâkat yapılan erkek taraftarlara, kadınların futbolla ilişkileri üzerine üç ana başlıkta sorular yöneltilmiştir: Birincisi; futbol ve kadın taraftarlar, ikincisi; kadınlar ve kulüp yönetimi, üçüncüsü ise; futbol oyuncusu olarak kadınlar. Taraftarların genel olarak kadın taraftarlara tribünde karşı olmadıkları gözlemlenmiştir. Kadın taraftarların tribünde yarattığı tek sıkıntı diğer taraftar gruplarıyla çıkması muhtemel şiddet olaylarında kadın taraftarların korunmalarına ve *beladan* uzak tutmaya yönelik kaygılardır.¹ Horde Zla taraftar grubu liderlerinden Pape “*Bela* geldiği zaman kadınları ne yapacağız?” diye sormaktadır. Željezničar taraftarı Željko ise kadın ve erkekler arasında fark olmadığını iddia etse de, görüşme ilerledikçe bazı şeylerin, özellikle polisle girilen çatışmaların kadın taraftarlar için uygun olmadığını düşündüğünü itiraf etmektedir. Belmin ise konuya daha çok güvenlik yönünden yaklaşmaktadır:

Bela geldiği zaman, kadınlara orada yer yok. Onlardan birine zarar geldiği zaman çok üzülürüm (Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 13).

Aynı yaklaşım kadın taraftarlarca da savunulmaktadır. Kadın taraftarlar da *beladan* uzak durmayı yeğlemektedirler. Deplasman maçlarına henüz gidemediklerini ama ileride onu da yapacaklarını belirten Kraljice Zla üyelerinin kavga çıktığı zaman ne yaptıklarına ilişkin soruya verdikleri yanıt şöyledir:

Kavga çıktığı zaman müdahil olmuyoruz. Fakat izliyoruz ve bu da çok *cool* (Kraljica Zla, 17 Aralık 2007 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 14).

Taraftarlar için “futbol ve kadınlar” arasındaki ilişkilerin bir boyutu da kendi eşleri ve(ya) kız arkadaşları ile taraftarlık arasındaki ilişkidir. Her ne kadar çoğu taraftar tribünde kadınların

¹ Dilimize Arapça'dan girmiş olan “bela” sözcüğünü başta Boşnaklar olmak üzere birçok Balkan halkı da Türkçe'den almışlardır.

yer almasına itiraz etmediklerini belirtseler de, söz konusu kendi eşleri veya kız arkadaşları olduğunda konuya oldukça olumsuz bakmaktadırlar. Sarajevo taraftarı Haris eşinin bir kere stadyuma gelip o havayı görmesini istediğini ama maçlara sürekli gelmesini istemediğini belirtmektedir:

Eşimin maça gelmesini isterim. Bu duyguyu yaşasın, atmosferi görsün. Ama her maça gelmesini istemem. Burası [stadyum] erkekler için. Kadınlar için değil (Haris Hodzić, 26 Aralık 2007, yaş: 27, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 15).

Sanchez de benzer bir biçimde kız arkadaşının arada sırada maça getirmeyi düşündüğünü belirtmektedir. Fakat Sanchez’in kız arkadaşı farklı bir takımı tutuyorsa durum değişir:

Kız arkadaşımı futbol maçıma götürmek isterim. Çünkü hep sorarlar “o kadar zaman oralarda neler yapıyorsun” diye. Bir ay önce kız arkadaşımı terk ettim. Mostar’daki maçtan geldim ve maçı kaybettiğimiz için benimle dalga geçmeye başladı. [28 Ekim 2007 tarihinde oynanan ve Sarajevo’nun deplasmanda 1-0 kaybettiği maçtan bahsedilmektedir] Ben de onu terk ettim. Tek neden bu değildi, ama ana neden buydu (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 16).

Yine Sarajevo taraftarı olan Belmin ise kız arkadaşıyla maça gittiği zaman diğer taraftarların kız arkadaşına karşı takınacağı olumsuz ve hatta “laf atma”ya varacak bir davranışın iyi sonuçlanmayacağını belirtmektedir. Buna rağmen, futbol maçlarına eşleri ve kız arkadaşlarıyla gelen birçok taraftar gözlemlenmiştir. Bu taraftarlar daha nezih –ya da taraftarların kendi deyimiyle “beladan uzak”- olan İkinci ve Üçüncü Tip tribünleri tercih etmektedir.

Bilindiği gibi bu tribünlere giriş ücreti Birinci Tip tribünden daha pahalıdır ve bu da taraftarların eşleriyle ya da kız arkadaşlarıyla maçlara daha sık beraber gelmesini engelleyen bir etken olabilir.

Kulüp yönetimi ve kadınlar arasındaki ilişki sorulduğunda, taraftarların hemen hepsi başarılı olduktan sonra kadın yöneticiye itiraz etmeyeceklerini belirtmişlerdir. Hatta Sarajevo taraftarı Amer, kadınların iş konusunda daha disiplinli olduklarını ve kadın yöneticiye sahip olmanın kulüp için de çok büyük avantaj yaratacağını iddia etmektedir. Savaşın sonra Bosna’ya yerleşen yabancı şirket ve sivil toplum örgütlerinde istihdam edilen yerli nüfus çoğunlukla kadınlardan oluşmaktadır. On dört senedir süregelen bu durum Bosna toplumunda kadınların yönetici olarak iş becerilerinin üstün olduğu yönünde bir imge yaratmıştır. İşsizliğin çok yaygın olduğu Bosna’da kadınların bu alanda istihdam edilme oranının yüksek olması bazı durumlarda erkekler için olumsuz olarak karşılanırsa da, kadınların iş alanındaki becerileri

çoğu erkek tarafından kabul edilmektedir. Futbol taraftarlarının kadınların kulüp yönetiminde yer alabilme ihtimaline daha sıcak yaklaşımının bir nedeni de budur.¹

Kadın oyuncuların takım içinde yer alması gibi bir ihtimale taraftarların hepsi karşı çıkmıştır. İtalyan birinci lig ekiplerinden daha önce Libya lideri Muammer Kaddafi'nin oğlunu oyuncu olarak kadrosuna dâhil ederek ismini duyurmuş olan Perugia kulübü 2005/2006 sezonunda bir kadın futbolcuyu da kadrosuna katmak istemiş, fakat UEFA (Avrupa Futbol Federasyonları Birliği) tarafından engellenmişti. Görüşülen taraftarlar buna benzer bir durumun kendi kulüplerinde kabul edilemez olduğunu belirtmişlerdir. Horde Zla taraftarlarından bir grupla yapılan odak grup görüşmesinde, görüşmeye katılan taraftarlar erkeklerle kadınların birlikte oynamasının doğal olmadığını ifade etmişlerdir. Horde Zla liderlerinden Pape ise böyle bir durumun kendileri için utanç verici olacağını iddia etmiştir: “Burası Balkanlar, Avrupa değil!” Amer ise durumu şu şekilde özetlemektedir:

Tribünde kadınları görmekten hoşlanırım. Ama erkeklerle beraber aynı takımda? Hayır arkadaşım... İmkânsız. Ama çok iyi yöneticiler olabilirler bak! (Amer Banda, 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 17).

Sanchez ise kadınların erkeklerle beraber futbol oynayamayacaklarının nedenini fizyolojik koşullara bağlamaktadır:

Kadınların erkeklerle beraber oynaması... Bu mümkün değil. Anlayışla ilgili bir şey değil, fakat fiziksel olarak mümkün değil. Mesela bacakları kırılabilir (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş:18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 18).

Görüldüğü gibi Sarajevo ve Željezničar taraftarları, kadınların futbol ile ilişkisinde benzer görüşlere sahiptirler. Belli sınırlar içerisinde kadın taraftarların varlığı taraftarları rahatsız etmemekte, hatta kadın taraftarların oluşturdukları gruplar erkek taraftarlarca desteklenmektedir. Erkek taraftarların kadın taraftarlara verdikleri desteğin sınırı ise oldukça açıktır: Kadın taraftarların stadyum içinde veya dışında yaşanan şiddet olaylarından mümkün oldukça uzak olması koşulu. Ataerkil iş bölümü futbol taraftarları arasında bu bağlamda yeniden üretilmektedir. Bilindiği gibi sanayileşme ve modern toplumla beraber, kadının üretim sürecine katkısına, ataerkil toplumsal örüntüleri zedelediği müddetçe var olan sistem tarafından izin verilmişti. Hatta öyle diyebiliriz ki, serbest piyasa ilişkileri kadının üretim süreci içerisinde yer almasını sağlayan koşulları yaratmıştır. Ama bu süreçte ataerkil

¹ Jasmin Durakovic'in yönettiği Bosna yapımı “Nafaka” filminde erkeklerin işsiz kaldığı bir dönemde kadınların yabancı sivil toplum örgütlerinde yabancı erkeklerle birlikte çalışmalarının yarattığı sıkıntı da işlenmektedir.

cinsiyetçilik mümkün olduğunca korunabilmiştir. Nasıl ki, haneye iktisâdi katkıda kadının iş gücüne ihtiyaç duyulurken öte yandan da kadının iş gücüne katılımında cinsiyetçi roller ön planda tutulmaya devam ediliyorsa, benzer bir durum stadyumlarda, futbol taraftarları arasında da geçerlidir. Bir yandan, kadın taraftarların maçlara gelmesi tribünlere “hareket” gelmesi, hatta taraftarların çoğaltılması ve takıma verilen tribün desteğinin arttırılması için “faydalı” olarak görülürken, diğer yandan futboldaki ataerkil ilişkilerin değişimine yönelik bir dirençten bahsedebiliriz.

Takım yönetiminde kadınların yer almasına karşı çıkmayan, hatta kimi zaman kadınların kulüp yöneticisi olmasına erkeklerin yönetimi devam ettirmesine tercih eden taraftarlar destekledikleri takımda kadın ve erkek futbolcuların birlikte oyun oynamasına karşı olduklarını açık bir biçimde ifade etmektedir. Bu duruma karşı çıkmalarına gerekçe olarak da kadınların iyi futbol oynayamadıklarını göstermektedirler. Çok iyi futbol oynayan kadın futbolcular örnek olarak verildiğinde ve bu oyuncuların destekledikleri takıma çok önemli katkılar sunabileceğini belirtmemle birlikte, daha önce yönetici kadınlar için söz ettikleri “takıma fayda” kıstası işlevselliğini yitirmektedir. Bir anlamda, kulüpteki kültürel örüntüleri ve ilişkileri devam ettirdikleri ve bunun yanı sıra kulübe kazandırdıkları yeni “imaj” ve “vizyon” ile kulübe faydalı oldukları müddetçe kadın yöneticilerin kulüp yönetiminde yer almalarına “göz yumulurken”, takımın ataerkil vizyonuna “erkek imgesine” zarar verebilecek bir durum olarak kadın oyuncuların futbol takımında yer almasına karşı bir duruş vardır. Futbol taraftarlarının, sadece Saraybosna özelinde değil, cinsiyet rollerine karşı farklı düzlemlerdeki tavır, tutum ve davranışları başka bir araştırmanın konusu olabilir.

5.5. Taraftarların Futbolla İlişkisi ve Taraftarlık Algıları

Taraftar kimliğinin oluşumunda, taraftarların aynı takımı destekleyen taraftarlarla kurguladıkları benzerlikler kadar, başka takımları tutan diğer taraftarlarla farklılıkları nasıl tanımladıkları da önemlidir. Taraftar kimliği de her hangi bir kültürel kimlik gibi, bu benzerlikler ve farklılıklar üzerine kurulur. Bu bağlamda, araştırmada taraftarların kendi taraftarlıklarını nasıl tanımladıklarını, kendi takımlarının ve rakip takımların taraftarlarıyla aralarındaki ilişkilerinin nasıl olduğu da araştırılmıştır. Hem tuttukları takımı, hem de diğer takımları destekleyen taraftarlara yönelik tavır ve tutumlarının neler olduğuna yönelik de sorular sorulmuştur. Sarajevo ve Željezničar taraftarların kendilerini ve birbirlerini nasıl tanımladıkları iki taraftar grubu arasındaki kültürel farklılıkların anlaşılmasında yardımcı olacaktır. Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki farklılıkları incelemenden önce

tarafklarların futbola ilişkilerini ve taraftarlık algılayışlarının biçimini anlamak faydalı olacaktır.

5.5.1. Taraftarların Maç İzleme Sıklığı

Taraftar aidiyetinin önemli bir vektörü, taraftarların maç izleme sıklıklarıdır. Kültürel kimliğin oluşmasında önemli bir mekân olan tribünde yer alma sıklığı taraftarların diğer taraftarlarla aralarındaki kültürel ilişkileri niteliksel olarak da belirleyebilen bir etkidir. Bir taraftarın, maç izleme sıklığı yalnızca diğer taraftarlarla kendi arasında bir kültürel bağ kurmasına yol açmaz. Aynı zamanda diğer taraftarlar tarafından kabul de taraftarın kültürel bir kimlik olarak o takımın taraftar kimliğini edinmesi için önemlidir. Kuramsal çerçevede de belirtildiği gibi, kimlik oluşumunda sadece kendinizi nasıl tanımladığınız değil, başkalarının sizi nasıl tanımladığı da önemlidir. Bundan dolayı, öncelikle taraftarların takım destekleme süresi incelenmiştir. “Kaç yıldır şu an destekledikleri takımı tuttukları” sorulduğunda, verilen yanıtlar daha çok taraftarların duygusal tutumunu sergilemektedir. Verilen yanıtlara göre taraftarların ortalama olarak 21,8 yıldır o takımı destekledikleri ortaya çıkmaktadır. Fakat taraftarların %30’u için takım tutma olgusu doğumla başlamıştır. “Futbol taraftarlığı”, iktisâdi bir kazanç getirmeyen, toplumsal bir statü kazandırmayan, hatta tam tersine, futbol taraftarlığının hor görüldüğü bir toplumsal yapıda prestij ve statü kaybına yol açan bir olgu olmasından dolayı, maddi ve manevi beklentilerden çok “duyguların” önemli rol oynadığı bir olgudur. Bu durumda, taraftarların takım tutma geçmişlerini doğumlarına kadar, ya da en azından çok küçük yaşlara kadar götürmesi doğal görülebilir. Araştırmada taraftarların birbirleriyle olan ilişkilerine önem verildiği için, ne zamandan bu yana destekledikleri takımı tuttukları değil de destekledikleri takım için ne zamandan bu yana maçları stadyumda izlemeye başladıkları sorulmuştur.

Görüşülen taraftarlar yaklaşık olarak ortalama 17 yıldır maçlara geldiklerini ifade etmişlerdir. Taraftarların yaş ortalaması göz önünde bulundurulduğunda, çoğu taraftarın çocuk denecek yaşta tribünlerle tanıştığı görülür. Bu durum ise gözlemlerim sonucu şaşırtıcı bir durum değildir. Birçok maçta çocuk yaşta taraftarlara rastlanılmıştır. Hatta bu çocukların maçlara arkadaş gruplarıyla birlikte geldiği de gözlemlenmiştir. Özellikle savaş sonrası kuşakta yıkılmış bir ülkede kimlik boşluğunu doldurmak için futbol taraftarlığının önemli bir işlev yüklendiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Taraftarları destekledikleri takıma göre ayrı ayrı ele alırsak Sarajevo taraftarlarının ortalama 17,1 senedir, Željezničar taraftarlarının ise 18,5 senedir maçlara gittiği görülür. Gözlemlerim sonucu Željezničar taraftarları arasında

çocuk yaştakilerin daha yoğun olduğu görülmüştür. Bunun en önemli nedeni Željezničar'ın maçlarını oynadığı Grbavica Stadyumu'nun kent merkezinde, yerleşim alanı içerisinde yer alması ve küçük yaştaki taraftarlar tarafından erişiminin daha kolay olmasıdır. Grbavica Stadyumu'nun bu konumunun taraftarlığa etkisi “Kent Kimliği ve Taraftarlık” bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

Taraftarlar bir sezonda ortalama 20 maça gittiklerini ifade etmişlerdir. Yirmi maçın 17'si kendi takımlarının maçlarıdır. Taraftarlar her sezon ortalama üç deplasman maçına gitmektedirler. Bir sezonda gidilen maç sayısında takımlar arasında bir farklılık göze çarpmaktadır. Sarajevo taraftarları bir sezonda yaklaşık 24 maça gitmektedir ve gittikleri yirmi dört maçın 20'si Sarajevo takımının oynadığı maçlardır. Željezničar taraftarları ise bir sezonda 16 maça gitmektedir ve bunların arasında sadece 2 tanesi başka takımların oynadığı maçlardır. Sarajevo taraftarlarının gittikleri maç sayısının Željezničar taraftarlarına göre daha fazla olmasının sebebi Sarajevo takımının Avrupa Kupaları'na katılmaya hak kazanması ve bundan dolayı bir sezonda oynadığı maç sayısının Željezničar'a göre daha fazla olmasıdır. Sarajevo taraftarlarının daha fazla maça gitmelerinin bir diğer nedeni de Sarajevo'nun kullandığı Koševo Stadyumu'nun aynı zamanda Bosna-Hersek Ulusal Takımı'nın maçlarını oynadığı stadyum olmasıdır. Željezničar taraftarları ezeli rakiplerinin sahasında maç izlemeye fazla sıcak yaklaşmazken, Sarajevo taraftarları ulusal takımın maçlarını zaten bildikleri, hatta kendi takımlarıyla özdeşleştirilen bir stadyumda izlemeye daha çok eğilimlidirler. Araştırma süresince izlenen ulusal maçlarda da Sarajevo taraftarlarının ulusal maçlara katılımlarının Željezničar taraftarlarına göre daha fazla olduğu görülmüştür. Hatta kimi zaman Sarajevo taraftarları kendi taraftar gruplarının pankartları ve bayraklarıyla ulusal maçlara gelmektedirler.

Taraftarların deplasman maçlarına katılımları da, taraftarlık aidiyeti açısından önemli bir veridir:

Tablo 5.12: Tribünde Oturulan Yer ve Bir Sezonda Gidilen Maç Sayısı.

	<i>Bir sezonda gidilen maç</i>	<i>Kendi takımının maçı</i>	<i>Deplasman maçı</i>
<i>Tip 1</i>	19,5	18,5	4,7
<i>Tip 2</i>	16,8	13,7	2,8
<i>Tip 3</i>	25,4	18,8	1,9

Birinci Tip taraftarların “fanatik” olarak tanımlandıkları göz önünde bulundurulursa, deplasman gezilerine katılımlarının da yoğun olduğu şaşırtıcı bir veri değildir. Üçüncü Tip’teki, yani yaşça büyük ve iktisâdi olarak görece olarak iyi durumda olan taraftarların maça katılımlarının yüksek oluşu ise bu taraftarlardan çoğunun sezonluk kombine bilet sahibi olması ve gazeteci, kulüp yöneticisi gibi mesleki olarak maç izlemeyi gerektiren konumda olmalarıyla açıklanabilir. Tribünlerin VIP bölümü ve basın bölümü Üçüncü Tip olarak tanımladığımız yerlerdedir. Željezničar’ın taraftar grubu “Maniaci”nin ilk alt grubu, savaştan önce kurulmuş olan “Joint Union”ın kurucularından Arsen Novalija bu grupta maç izleyenlere bir örnektir. Şu an 35 yaşında olan ve Bosna’nın en yüksek tirajlı gazetesi Dnevni Avaz’da (günlük avaz/ses) çalışan Arsen basın kartına sahiptir ve Željezničar’ın maçlarını Üçüncü Tip tribün kategorisinde tanımladığımız Grbavica Jug’da izlemektedir. Arsen, Željezničar’ın Grbavica’daki maçlarının hemen hemen tamamını izlemektedir. Bir başka Željezničar taraftarı ve Sarajevo Media Centar (Saraybosna Basın Merkezi) çalışanı, gazeteci ve film yönetmeni Boro Kontić de bazı meslektaş dostlarıyla beraber düzenli olarak ve sıklıkla Željezničar’ın maçlarını takip etmektedir. Sarajevo’nun maçlarını Üçüncü Tip tribünde izleyenler ise genellikle kendi işini kurmuş olan, görece varlıklı kişilerdir. Željezničar taraftarları arasında aydın, gazeteci/yazar kesimden taraftarların daha çok olmasıyla ilgili analiz ilerideki bölümlerde yapılacaktır.

5.5.2. Taraftar Gruplarına Üyelik

Taraftarların aidiyetlerinin belirlenmesinde sadece stadyumda maç izleme sıklığı değil, aynı zamanda maç sırasında tribünlerdeki taraftar etkinliklerine katılımları da önemli bir etken olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, taraftarların tribünlerdeki taraftar etkinliklerini düzenleyen taraftar gruplarıyla ilişkilerinin niteliğini anlamak da kültürel aidiyetin anlaşılmasında önemli veriler sağlayacaktır. Taraftarların herhangi bir taraftar grubuna üye olup olmadıkları sorulduğunda sadece %35’i bir gruba üye olduğunu belirtmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi “fanatik” olarak tanımlanan taraftarlar her iki stadyumda da kale arkası

bölümünde yer almaktadırlar. Bundan dolayı taraftar grubuna üye olanlar daha çok Birinci Tip tribünlerde yoğunlaşmaktadırlar.

Tablo 5.13: Tribünde Oturulan Yer ve Tribün Grubu Üyeliği İlişkisi.

	<i>Taraftar grubuna üye mi?</i>		
	<i>Evet</i>	<i>Hayır</i>	<i>Toplam</i>
<i>Birinci Tip</i>	21 %42,0	29 %58,0	50 %100,0
<i>İkinci Tip</i>	7 %23,3	23 %76,7	30 %100,0
<i>Üçüncü Tip</i>	7 %35,0	13 %65,0	20 %100,0
<i>Toplam</i>	35 %35,0	65 %65,0	100 %100,0

Üçüncü Tip tribünde oturan taraftarların diğer tribünlerdeki taraftarlara göre daha farklı toplumsal statülere sahip oldukları, yaş ve gelir düzeyi bakımından Birinci ve İkinci Tip tribünlerdeki taraftarlara göre daha yaşlı ve daha varsıl oldukları bilinmektedir. Bu durumu göz önünde bulundurduğumuzda, bu tip tribünlerde maç izleyen taraftarların bir tribün grubuna üye olduklarını belirtmeleri ilginç bir veri olarak algılanabilir. Diğer kıstaslara bakarak bunun açıklamasını yapmak çok kolay değildir. Sadece Sarajevo taraftarları için yapılabilecek bir açıklama, Sarajevo taraftar grubu Horde Zla'nın bir kısmının 2007 Sonbahar'dan bu yana maçları üçüncü tip tribün kategorisinde tanımladığımız Koševo Zapad'da izlemeye başlamalarıdır. Željezničar taraftarlarından üçüncü tip tribünde maç izleyip de kendini bir taraftar grubuna üye olarak tanımlayan taraftarlar için bu açıklamanın daha çok duygusal bir boyut taşıdığını söyleyebiliriz. Daha önce maçları Grbavica Jug'da (Birinci Tip tribünde) izleyen ve Željezničar taraftar grubu “Maniaci”ye, hatta bu taraftar grubunun alt gruplarına üye olmuş olan orta yaş grubundaki Željezničar taraftarları her ne kadar taraftar gruplarının etkinliklerinde yer almasalar ve fiili olarak taraftar gruplarına üye olmasalar da kendilerini hâlâ bu taraftar gruplarına ait hissetmektedirler. Örneğin derinlemesine mülakat uyguladığım Arsen ve Željko, geçmişte Maniaci'nin alt gruplarının kurucularından olsalar da, günümüzde bu taraftar gruplarında etkin değillerdir ve maçları Grbavica Jug'da izlemektedirler, fakat buna rağmen kendilerini taraftar gruplarıyla özdeşleştirmektedirler.

Željezničar taraftarlarına göre Sarajevo taraftarları arasında kendilerini taraftar grubuna üye olarak tanımlayanların oranı daha yüksektir. Bunun nedenlerinden biri “grup üyeliği”nin anlamının her iki taraftar grubu için farklı olmasıdır.

Tablo 5.14: Taraftarların Destekledikleri Takımla Taraftar Grubu Üyeliği İlişkisi.

	<i>Taraftar grubuna üye mi?</i>		
	<i>Evet</i>	<i>Hayır</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sarajevo</i>	20 %40,0	30 %60,0	50 %100,0
<i>Željezničar</i>	15 %30,0	35 %70,0	50 %100,0
<i>Toplam</i>	35 %35,0	65 %65,0	100 %100,0

Alan araştırmamdaki gözlemlerim sonucunda Sarajevo taraftarlarının her hangi bir kurumsal ilgisi olmasa bile kendilerini Horde Zla üyesi olarak gördüklerini, fakat Željezničar taraftarları için “üyelik” tanımının sınırlarının daha kesin ve açık olduğunu gözlemledim. Sanchez bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: “İşin aslı Horde Zla bir grup değil, fakat bir isim.”

Daha önce de değinildiği gibi, aynı kentte yer alan ve birbirine rakip olan takımlardan zayıf olanın, güçlü olana göre daha kesin ve gözle görülür kimlik kurgulamaları bulunur. Türkiye’den bir örnek vermek gerekirse, daha başarılı olan Fenerbahçe ve Galatasaray’a göre, Beşiktaş’ın taraftar grubunun diğer kulüplerin taraftar gruplarına göre tribünlerde ve hatta stadyum dışında bile daha etkin olduğu, daha yoğun bir örgütlenme biçimine büründüğü bilinir. Beşiktaş’ın “Çarşı” grubu daha keskin aidiyet kurgusu ve kültürel normlarıyla halkça daha çok tanınmakta ve diğer taraftar gruplarından ayırt edilebilmektedir. Benzer durumun Željezničar taraftarları için de geçerli olduğunu belirtebilmemiz mümkündür. Kentin başarılı takımı Sarajevo’ya göre savaş sonrası birkaç yıl hariç daima gölgede kalmış olan Željezničar’ın kimlik sınırlarının daha keskin olması, dolayısıyla da taraftarların aidiyetlerini benzer bir şekilde keskin sınırlar içinde tanımlıyor olmaları anlaşılabilir bir durumdur. Bundan dolayı, Željezničar taraftarları arasında taraftar gruplarına üyelik daha az olabilir.

Elbette ki, taraftar gruplarına üyelik, taraftar grubunun desteklenmesiyle de ilişkilidir. Sarajevo taraftar grubu Horde Zla ve Željezničar taraftar grubu Maniaci arasında bir karşılaştırma yapmamız gerekirse, gözlemlerim sonucu Maniaci’nin “tribün etkinlikleri”nde daha etkin olduğu söylenebilir. Örneğin, hem Željezničar taraftarlarıyla hem de Sarajevo taraftarlarıyla birlikte gidilen “Slavija” deplasman maçlarında, Željezničar taraftarlarının daha kalabalık ve daha etkin katılımı gözlenmiştir. 21 Nisan 2007 tarihinde Koševo stadyumunda oynanan ve Sarajevo’nun ev sahibi, Željezničar’ın ise misafir takım olduğu

maç ile 7 Ekim 2007 tarihinde Grbavica Stadyumu'nda oynanan ve Željezničar'ın ev sahipliğini yaptığı “derbi” maç arasında bir karşılaştırma yapıldığında, Željezničar taraftarlarının Koševo Stadyumu'ndaki maça katılımı Sarajevo taraftarlarının Grbavica Stadyumu'ndaki maça katılımına göre daha fazladır. Bu maçlarda, misafir takım olarak Željezničar taraftarlarının, Sarajevo taraftarlarına göre daha etkin olduğu gözlemlenmiştir.

Resim 5.6: Grbavica Stadyumu'ndaki Sarajevo taraftarları.
(7 Ekim 2007, Özgür Dirim Özkan)

Resim 5.7: Koševo Stadyumu'ndaki Željezničar taraftarları.
(21 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

5.5.3. Alt Taraftar Grupları

Yukarıda da bahsedildiği gibi hem Sarajevo taraftar grubu Horde Zla'nın, hem de Željezničar taraftar grubu Maniaci'nin alt grupları vardır. Araştırmanın başlarında özellikle Željezničar taraftarları arasında bu tarz bir örgütlenme ilgimi çekmişti. Araştırma sırasında da bu tarz alt örgütlenmelerin dinamiklerini merak ettim. İlk önce Željezničar taraftarları arasında ilgimi çekmiş olan bu tarz bir alt örgütlenmenin daha sonra Sarajevo taraftarları arasında da var olduğunu fark ettim. Alt örgütlenme özellikle tribünlere asılan pankartlarda kendini göstermektedir. Her alt grup kendine ait bir buçuk metre eninde ve bir buçuk metre boyundaki pankartlarını maçlarda asmaktadır. Bu pankartlar hem o alt grubun etkinliğinin

işaretidir, aynı zamanda da tribüne ayrı bir renk katan estetik bir olgudur. Pankartların çoğu farklı motifler içermektedir.

Resim 5.8: Željezničar alt taraftar gruplarının tribünlere astıklara pankartlar.
(7 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

Her iki takımın da alt grupları olmasına karşın Željezničar taraftarları için Maniaci, Sarajevo taraftarları için de Horde Zla bir üst örgütlenme, ya da çatı örgütlenmesi diyebileceğimiz bir forma sahiptir. Her iki taraftar grubunda da alt örgütlenmelere üye olmayan taraftarlar da vardır.

Alt grupların var oluş sebebi ise çok basittir: Birbirleriyle iletişim içinde olan, aynı mahalleden, aynı sokaktan ya da aynı okuldan olan taraftarlar tarafından kurulmuş 15–20 kişilik gruplardır. Željezničar taraftarları arasında kurulan ilk alt grup olma özelliğini taşıyan “Joint Union”ın kurucusu Arsen; “Daha farklı bir gruptuk: aynı yaş grubundaydık, aynı müzikleri (punk, rock) dinlerdik.” şeklindeki ifadesiyle daha sonra özellikle savaştan sonra kurulan birçok alt taraftar grubunun kurulma dinamiklerini açıklamaktadır.

5.5.3.1. Željezničar Taraftarlarının Alt Grupları

Željezničar taraftarlarının alt gruplarının isimleri şunlardır:

F30 (Anlamı; psikiyatri disiplinde “manyaklık” (takıntılık) rahatsızlığının kod numarası olması),

Capital City Boys (Başkent Çocukları),

ULFE (Ultras Ferroviere'nin kısaltılmış ismi – “Ultras” İtalya'daki taraftarlar tarafından benimsenmiş yeni bir tribün anlayışıdır. “Ferroviere” ise İtalyancada demiryolu anlamına gelmektedir),

Urban Corps (Kent Birlikleri),

AP Gang (Ali Pašino Çetesi – Ali Pašino Saraybosna'nın dış mahallelerinden biridir. Pek tekin olmamasıyla bilinir).

Curva Sud (Kale arkasında oturan fanatik İtalyan taraftarların kendilerine verdikleri isimdir. “Curva” Latince kökenli bir kelime olup “yay” anlamına gelir ve İtalya'daki stadyumlarda “kale arkası tribün” için kullanılır. Sud ise özellikle fanatik Lazio taraftarlarının oturdukları “Güney” bölümüdür. Mavi-beyaz renklere sahip olan Lazio sempatisi Željezničar taraftarları arasında oldukça yaygındır. Bu grubun üyeleri de bu benzerliğe öykünerek bu ismi kendilerine vermişlerdir)

Vendetta (İtalyanca “kan davası” anlamına gelmektedir.)

Joint Union (Aslında sendika veya birlik anlamına gelmekle beraber “joint” kelimesi argo sözlükte “esrar” anlamına da gelmektedir. Esrar kullanımı taraftarlar arasında yaygın bir alışkanlıktır.)

Görüldüğü gibi Željezničar taraftarları arasında özellikle takımın renginden dolayı İtalyan taraftarlarına öykünme söz konusudur. Gerek İtalyan Ulusal Futbol Takımı'nın gerekse de İtalya'nın Sampdoria, Napoli, Lazio gibi popüler ve başarılı takımlarının forma renkleri “mavi-beyaz”dır. Bunların arasında belli bir tribün geleneği olan ve sadece İtalya'da değil, Avrupa çapında başarılarla imza atmış olan Lazio takımı ve taraftarları Željezničar taraftarları tarafından örnek alınmaktadır. Maniaci'nin alt gruplarında İtalyanca isimler görülmektedir. Stadyumda kullanılan sopalı pankartlar, havai fişekler ve “koreografiler” de İtalya'daki Ultras anlayışını benimsemiş gruplar tarafından kullanılan, Bosna-Hersek'te de başta Maniaci olmak üzere bazı gruplar tarafından kullanılan öğelerdir.

Resim 5.9: Željezničar taraftarlarının kullandığı İtalyanca pankartlara örnekler.
(11 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Resim 5.10: Željezničar tribünlerinde İtalyan taraftar kültürünün bir parçası olan “sopalı pankartlar”.
(30 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

5.5.3.2. Sarajevo Taraftarlarının Alt Grupları

2006/2007 sezonu sonlarına doğru Horde Zla taraftar grubunda bir bölünme yaşanmış ve Koševo Stadyumu’nun kuzey kale arkası tribünü Koševo-Sjever’den bir grup taraftar batı tribününe (Kosevo-Zapad) geçmiştir. Bu süreçte kanımca önemli etkenlerden biri de Bosna-Hersek’te de yayın yapan belgesel film kanalı “Discovery Channel”da yayınlanan ve dünyadaki taraftar gruplarını anlatan “The Real Football Factories” isimli dizi belgeseldir. Bu belgeselde kendi öznel görüşüme göre holiganlık yüceltilmekte, diğer taraftarlar için öykünülen bir olgu haline gelmesine katkıda bulunmaktadır. Željezničar taraftarlarından farklı olarak Sarajevo taraftarları İtalyan taraftar gruplarına değil, İngiliz taraftar gruplarına öykünmektedir. Araştırma için bu grupla iletişim sağlamak oldukça güç olmuştur. Çünkü grup kesinlikle ve bilinçli olarak güvenlik gerekçelerini öne sürerek başkalarıyla konuşmayı reddetmektedir. En sonunda, araştırmanın bitimine doğru bu taraftar grubundan iki taraftarla teke tek derinlemesine mülakat yapılabilmiş, üç kişilik bir taraftar grubuyla da gerçek isimlerin saklanması ve fotoğraf çekilmemesi kaydıyla görüşme yapılabilmektedir.

Batı tarafına geçen taraftarlar kendilerini Horde Zla Zapad olarak nitelendirmekte ve eski tribünlerini terk etmelerinin en önemli nedeni olarak tribün liderlerinin kulüple olan sıkı ilişkilerini ve bu ilişkileri kendi çıkarlarına kullandıkları iddiaları olarak göstermektedir. Sanchez Horde Zla liderlerinin koreografi ve deplasman masrafları için kulüpten para aldıklarını ve bu parayı kendi özel ihtiyaçları için kullandıklarını belirtmektedir. Sjever’de kalan ve Zapad’a geçmeyen Belmin ise olaya farklı bir yönden bakmaktadır:

Horde Zla Zapad? Horde Zla’nın liderlerinden dolayı Sjever’i boykot ediyorlar, fakat argümanları doğru değil. Onlar yeni bir kuşak. Yeni şeyler yapmak istiyorlar ama inşallah yeniden bir araya geleceğiz (Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 19).

Sanchez ayrılmanın tek nedeni olarak Horde Zla’nın liderlerinin tutumunu görmemektedir:

Şu anda en iyi taraftarlar Zapad’da. Sjever iyi organize olamıyor artık. Zapad daha organize ve daha iyi taraftarlar var (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 20).

Horde Zla Zapad’ın bir diğer özelliği de kuruluş amacıyla ilintili olarak yönetime uzak durmasıdır. Sarajevo kulüp yönetimi de bunun farkındadır. Kulüp menajeri Nihad Baljak Horde Zla Zapad’ı kastederek tribünde bir grubun aşırılık peşinde olduğunu fakat soğukkanlı olan taraftarların çoğunlukta olduğunu ve bu taraftarlarla kulübün ilişkilerinin çok iyi olduğunu belirtmekte, bu iyi ilişkilerin en önemli nedeninin de Sarajevo taraftarlarında şiddet eğilimi olmamasına bağlamaktadır. Yaptığım gözlemlerde küçük alt grupçukları içinde barındıran Horde Zla Zapad’ın, güney tribünde kalan ve Horde Zla Sjever olarak adlandırılan taraftarlara göre daha dinamik oldukları, maçlarda daha organize “koreografiler” yaptıkları, meşale ve pankartlarla daha etkin bir görünüm sergiledikleridir (Bkz. Resim 5.11).

Resim 5.11: Horde Zla Zapad.
(15 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Kraljice Zla da anlayışta bir farklılık olduğundan bahsetmekte, Zapad'ı Ultras anlayışına sahip bir taraftar grubu olarak görmektedir. Kendilerinin neden Zapad'da olduğuna dair soruyu ise şu şekilde yanıtlamışlardır:

Koševo'daki bütün oğlanlar iyi. Fakat Zapad'dakiler sadece oturup maç izlemekle yetinmiyorlar. Bir de biz zaten buradaki taraftarları tanıyorduk. Bize çok da yardım ettiler. Çoğumuz Horde Zla Zapad kuzey tribününe geçmeden de maçı orada izliyorduk. Kuzenlerimizle, babalarımızla beraber maçları orada izliyorduk (Kraljica Zla, 17 Aralık 2007 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 21).

Resim 5.12: Basel maçında fotoğrafın sol yanında Horde Zla Zapad, sağ yanında Horde Zla.
(20 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Her ne kadar 20 Eylül 2007 akşamı oynanan Sarajevo-Basel karşılaşması sırasında iki taraftar grubu arasında bir yakınlaşma olduysa da, bu yakınlaşmanın devamı gelmemiştir. Sarajevo maçı kaybetmesine rağmen oynanan güzel oyun taraftarların coşkusu arttırmış, karşılıklı tezahüratlar yapmaya başlamışlardır. Duygusal bir anda her iki taraftar grubu da tribünde birbirlerine doğru koşmuşlar ve tel örgülerin her iki

yanında olacak şekilde birlikte tezahürat yapmışlardır (Bkz. Resim 5.12). Horde Zla Zapad maç boyunca şu tezahüratı yapmıştır:

I kada odu svi (herkes terk etse de),
Mi ostaćemo same (bir tek biz kalacağız),
i čekati bolje dane (ve daha iyi günleri bekleyeceğiz).

Horde Zla içinde yer alan alt grupların hepsi de Horde Zla Zapad'da yer almaktadırlar.
Bunlar:

Guinness Boys (*Guinness* İrlanda'nın meşhur siyah bira çeşididir. Bu bira Büyük Britanya'da taraftarlarca çok tutulan bir biradır. "Guinness çocukları" ismi bu biraya atıfta bulunularak kurulmuştur.)

FGR ("Fina Gradska Raja"¹) sözlük anlamıyla "kentin iyi ahbabları" anlamına gelmektedir),

Downtown Crew (Şehir merkezi güruhu),

Evil Crew (Şeytanlar güruhu),

Fighters (Savaşçılar).

Bu gruplar da Željezničar taraftarlarının alt gruplarıyla benzerlik göstererek arkadaş grupları tarafından kurulmuşlardır.

5.5.4. Sarajevo ve Željezničar Taraftarlarının Birbirine Bakışı

Kuramsal kısımda da açıklandığı gibi kültürel kimliklerin oluşumunda sadece öznenin kendisini nasıl tanımladığı değil, diğerlerini nasıl tanımladığı ve diğerleri tarafından da nasıl tanımlandığı önemlidir. Željezničar ve Sarajevo taraftarlarının birbirlerine karşı tutumları ve aralarındaki rekabeti nasıl tanımladıkları da bu anlamda araştırma için önemlidir. Her iki taraftar grubu da, istisnalar dışında "ezeli rakip / en önemli rakip" olarak birbirlerini görmektedir. Bu durum anket sonuçlarında da yansımaları bulmuştur. Her iki taraftar grubuna da rakip takımlarının hangi takım olduğu sorulduğunda verilen yanıtlar aşağıdaki gibidir.

¹ *Raja* sözcüğü Türkçe "Reaya" sözcüğü kökenlidir.

Tablo 5.15: Taraftarlara Göre Takımın En Önemli Rakibi.

	Takımın en önemli rakibi (%)			
	Sarajevo	Željezničar	Diğer	Toplam
Sarajevo	0 %0,0	47 %94,0	3 %6,0	50 %100,0
Željezničar	48 %96,0	0 %0,0	2 %4,0	50 %100,0
Toplam	48 %48,0	47 %47,0	5 %5,0	100 %100,0

Anket sonuçlarında da görüldüğü gibi, her iki takımın taraftarlarının da hemen hemen tamamı rakip takım olarak birbirlerini görmektedirler. Bu durum, yapılan derinlemesine görüşmelerde de ortaya çıkmaktadır. Saraybosna’da futbol taraftarı olmayan kişiler bile Sarajevo ve Željezničar takımlarının ezeli rakip olduklarını bilmektedir. Saraybosna’da bulunduğum süre içerisinde, tanıştığım Saraybosnalıların Bosna-Hersek’te bulunma nedenimi ve yaptığım araştırmanın başlığını öğrendikleri zaman verdikleri ilk tepki bu iki takımın ezeli rakip olduğu, taraftarlarının ise birbirlerinden nefret ettiklerini gösteren tepkilerdi. İki takımın rekabeti sadece futbolla ilgilenen Saraybosnalılar tarafından değil, futbolla ilgilenmeyenler tarafından da bilinmektedir. İnşaat işinde çalışan Petar’ın Sarajevo nefreti şu tümcede özetlenmektedir.

Bir Sarajevo taraftarıyla beraber çalışmam. Eğer iş için bir elektrikçiye ihtiyacım olursa, kentteki en iyi elektrikçi olsa da, eğer o bir Sarajevo taraftarıysa onunla kesinlikle çalışmam (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 22).

Araştırma sırasında Željezničar taraftarlarının, Sarajevo taraftarlarına göre, rakip takım ve taraftarlarına karşı daha olumsuz duygulara sahip oldukları gözlemlenmiştir. Yukarıda kuramsal kısımda da açıklandığı gibi, bir kentteki küçük takım kendi kimliğini oluştururken, ya da tanımlarken daha başarılı olan diğer takıma göre kente daha çok sahiplenmekte ve kimlik kurgusunu çoğunlukla diğer takıma karşıtlık üzerinden tanımlamaktadır. Željezničar taraftarlarının Sarajevo karşıtı bir söylem geliştirmesi zaman içinde Sarajevo taraftarları arasında da Željezničar karşıtlığının daha da ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum özellikle Avrupa Kupaları’ndaki maçların sona erip, Sarajevo’nun yine sadece Bosna-Hersek ligindeki maçlarına devam etmesiyle daha da belirginleşmektedir. Željezničar taraftarlarının kendilerince Sarajevo’yu sevmemelerinin ardında yatan anlaşılabilir nedenleri varken, Sarajevo taraftarlarının Željezničar taraftarlarını neden sevmediklerini sorduğumda Kraljice Zla üyelerinin buna verdiği yanıt, Sarajevo taraftarlarının tamamının hislerine tercüman olma niteliğindedir: “Onlardan nefret ediyoruz, çünkü onlar bizden nefret ediyor.” Sarajevo taraftarı Pape sadece Željezničar’dan değil, rengi mavi olan bütün takımlardan nefret ettiğini

açıkça ifade ederken, bir başka Sarajevo taraftarı Amer ise Željezničar’a karşı herhangi bir husumeti olmadığını ifade etmektedir. Horde Zla Zapad üyeleri ise nefret sınırlarını biraz daha genişletmektedir: “Bütün takımlardan nefret ediyoruz ama özellikle Željko, Zrinjski ve Čelik en nefret ettiklerimiz.” Bu tümce yukarıda özetlemeye çalıştığımız Bosna-Hersek’teki futbol rekabetinin üç ana dinamiğine işaret etmektedir. Zrinjski nefreti etnik kimlikle, Čelik nefreti kent rekabetiyle ilintilendirilirken, Željezničar nefreti ise aynı kent içinde bu araştırmanın konusu olan rekabeti işaret etmektedir.

Her iki taraftar grubunun sevmediği takım Čelik’tir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Bosna’da kentler arasındaki rekabetin yansıması kent takımlarının rekabetine de yansımaktadır. Fakat özellikle Saraybosna takımlarıyla Zenica takımı Čelik arasındaki husumet öne çıkmaktadır. Taraftarlar bu husumeti Čelik taraftarlarının Saraybosnalı takımlara karşı takındığı tutuma bağlamaktadır. Sarajevo taraftarı Haris bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Saraybosna başkent ve Zenicalılar bundan hoşlanmıyor. Bu sorunun kaynağı da bence bu.” Sarajevo taraftarlarından Damir, Čelik taraftarlarının Saraybosna’yı sevmemelerini şu şekilde açıklamaktadır:

Robijaši [Čelik takımının taraftar grubu] Saraybosna’dan nefret ediyor çünkü kıskançlar. Çünkü Saraybosna hükümetten [Zenica’ya göre] daha çok bütçe alıyor. Bu rekabetin başlangıcı ise Zenica’da spor kompleksi yapılacakken, [onun yerine] Saraybosna’da Skenderija’nın yapılmış olmasıdır (Damir Berilo, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 23).

Taraftarların rakip takımın Avrupa Kupalarında oynadıkları maçlar sırasındaki tutum ve davranışlarını incelemek, rekabetin sınırlarının belirlenebilmesi açısından yardımcı olabilir. Ulus devletin çözülme süreci sadece siyasi alanda değil, futbol sahalarında da ortaya çıkmaktadır. Yakın zamana kadar ulusal takımda oynamak hemen hemen bütün futbolcular için en önemli amaç iken, günümüzde birçok profesyonel futbolcu ulusal takımda oynama konusunda isteksiz davranmaktadır. Futbolcular için profesyonel kulüpler ulusal takımlarından daha önemli bir hale gelmiştir. Benzeri bir duruma taraftarlar arasında da rastlanabilir. Geçmiş yıllarda, Avrupa Kupaları’nda oynanan maçlar “ulusal maç” olarak görülmekteyken, son yıllarda bu maçlar taraftarlar nezdinde “ulusal” özelliğini neredeyse yitirmiş gibidir. Son senelerde kulüpler arası rekabet de “ulusal hislerin” önüne geçebilmekte, rakip takım taraftarları uluslar arası karşılaşmalarda rakip takımla oynayan yabancı futbol takımını destekleyebilmektedir. Taraftarların rakip takıma karşı besledikleri nefret, ya da - daha yumuşak bir ifade etmeye çalışırsak- olumsuz duygular, rakip takımların Avrupa Kupaları’nda oynadıkları maçlar sırasında ortaya çıkmaktadır. Bu duruma Türkiye’den de

örnekler verilebilir. Örneğin, Galatasaray’ın Avrupa Kupaları’nda İspanya’nın Barcelona ekibiyle yapacağı maç öncesi Fenerbahçe taraftarlarının Şükrü Saraçoğlu Stadı’nda ”Barcelona sen çok yaşa, canım feda olsun sana” şeklinde yaptıkları tezahürat Türkiye’de yankı yaratmıştır. İlginç olan durum ise, maçın Galatasaray’la değil, başka bir takımla oynanıyor oluşudur ve Fenerbahçe takımı taraftarlarının Barcelona takımı veya taraftarlarıyla duygusal bir ilişkisinin o döneme kadar var olmamış olmasıdır. Araştırma sırasında benzer bir tutumun Sarajevo ve Željezničar taraftarlarında olup olmadığı da incelenmiştir.

Tablo 5.16: Taraftarların Rakip Takımın Avrupa’daki Maçlarına Destekleri.

	<i>Rakip takımın Avrupa kupalarındaki maçlarında hangi tarafı destekler?</i>					
	<i>Rakip takımı</i>	<i>Avrupa takımını</i>	<i>Hiçbirini</i>	<i>Diğer</i>	<i>Kaydedilmedi</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sarajevo</i>	24 %48,0	21 %42,0	3 %6,0	2 %4,0	0 %0,0	50 %100,0
<i>Željezničar</i>	25 %50,0	19 %38,0	5 %10,0	0 %0,0	1 %2,0	50 %100,0
<i>Toplam</i>	49 %49,0	40 %40,0	8 %8,0	2 %2,0	1 %1,0	100 %100,0

Tablo 5.16’da da görüldüğü gibi, yukarıda da örneklendirdiğim Türkiye’de var olan durum Željezničar ve Sarajevo taraftarlarında da görülmektedir. Taraftarların Avrupa Kupaları’ndaki maçlarda rakip takım yerine Avrupa takımını desteklediği görülmektedir. Buna rağmen taraftarların yarısı ezeli rakiplerini Avrupa Kupaları maçlarında desteklediklerini belirtmişlerdir. Gerek Bosna-Hersek ulusal futbol takımının, gerekse de Bosna kulüplerinin uluslar arası turnuvalarda derecelerinin olmaması bu durumun nedenlerinden biri olarak kabul edilebilir. 2000 yılında Galatasaray’ın UEFA Kupası’nı kazanmasının öncesinde de Türk takımlarının Avrupa Kupaları’ndaki maçlarının “ulusal takım” maçı gibi algılandığı ve farklı takımları tutan futbolseverlerin, hatta futbola ilgisi olmayan vatandaşların bile Türk takımlarını destekledikleri, nadir olarak elde edilen zaferlerden sonra halkın “sokaklara döküldüğü” anımsanacaktır. Galatasaray’ın UEFA Kupasını kazanmasıyla beraber Türkiye Birinci Futbol Ligi’nde Galatasaray ve diğer takımlar arasında, Galatasaray’ın lehine olan eşitsizliğin oluşmaya başlamasıyla beraber daha önce “ulusal dava” olarak kabul edilen Avrupa Kupaları maçları da takımlar arası rekabetin bir parçası olmuştur. Benzeri başarılar ve sonuçlar Bosna’da şu ana değin gerçekleşmediği için, Türkiye’dekine (veya algılarda benzer dönüşümlerin yaşandığı diğer ülkelerdekine) benzer bir durum oluşmamıştır ve takımlar arası rekabetin ezeli olmasına rağmen, taraftarların yarısı ezeli rakiplerini Avrupa

Kupaları'nda desteklemektedirler. Hatta Bosnalı taraftarlarla yapılan sohbetlerde Fenerbahçe ve Galatasaray arasındaki rekabetin bu dereceye kadar varmasını garipsedikleri gözlemlenmiştir.

Taraftarlara, rakip takım olarak belledikleri takımın alt lige düşmelerini isteyip istemedikleri sorulmuş ve Sarajevo taraftarlarının %34'ü bunu istediklerini belirtirken, Željezničar taraftarlarının ise neredeyse yarıya yakını bu yönde görüş bildirmiştir.

Tablo 5.17: Taraftarların Rakip Takımın Küme Düşmesi İsteği.

	<i>Rakip takımın küme düşmesini ister mi?</i>		
	<i>Evet</i>	<i>Hayır</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sarajevo</i>	17 %34,0	33 %66,0	50 %100,0
<i>Željezničar</i>	23 %46,0	27 %54,0	50 %100,0
<i>Toplam</i>	40 %40,0	60 %60,0	100 %100,0

5.6. Taraftarlık ve Şiddet

Taraftarların birbirleriyle olan ilişkilerde “şiddet” önemli bir rol oynamaktadır. Kimi zaman şiddet, futbol taraftarları arasında kültürel kimlik kurgulamasında önemli bir etken niteliğine bürünebilir, şiddetin farklı taraftar grupları için ifade ettiği farklı anlamlar ve güncel pratikteki ağırlığı da kültürel farklılaşmada önemli bir role sahip olabilir. Araştırma sırasında Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasında “şiddet”in anlamı ve şiddete başvurma sıklığı açısından farklılık olup olmadığına da bakılmıştır. Uygulanan ankette her üç taraftardan biri futbol kaynaklı şiddet olaylarına karıştığını belirtmiştir (Bkz. Tablo 5.18).

Tablo 5.18: Taraftarların Futbol Kaynaklı Şiddet Olaylarına Karışma Durumu.

<i>Futbol kaynaklı şiddet olaylarına karışmış mı?</i>	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	<i>Toplam</i>
<i>Evet</i>	23 %46,0	9 %18,0	32 %32,0
<i>Hayır</i>	26 %52,0	41 %82,0	67 %67,0
<i>Yanıt yok</i>	1 %2,0	0 %0,0	1 %1,0

Sarajevo taraftarlarının şiddet olaylarına karışma oranı Željezničar taraftarlarına göre daha fazladır. Bu durum şiddet olaylarında yaralanma oranında da görülmektedir (Bkz. Tablo 5.19).

Tablo 5.19: Taraftarların Futbol Kaynaklı Şiddet Olaylarında Yaralanma Durumları.

	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>Şiddet olayına karışmamış</i>	54,0	82,0	68,0
<i>Yaralanmış</i>	22,0	10,0	16,0
<i>Yaralanmamış</i>	24,0	8,0	16,0
<i>Toplam</i>	100,0	100,0	100,0

Taraftarların futbolda şiddete yönelik tutumlarını öğrenmek amacıyla “holigan” kimliğini kendilerine ne kadar yakın hissettikleri de sorulmuştur. Hemen hemen her dört taraftardan biri holigan kimliğini kendisine yakın bulmuştur. Bu tanımlamada da Željezničar taraftarlarına göre Sarajevo taraftarlarının kendilerini daha fazla holigan olarak tanımladıkları göze çarpmaktadır (Bkz. Tablo 5.20).

Tablo 5.20: Holigan Kimliği ve Taraftarlar.

	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>Çok yakın</i>	9 %18,0	5 %10,0	14 %14,0
<i>Yakın</i>	7 %14,0	5 %10,0	12 %12,0
<i>Orta</i>	11 %22,0	13 %26,0	24 %24,0
<i>Uzak</i>	14 %28,0	11 %22,0	25 %25,0
<i>Çok uzak</i>	8 %16,0	16 %32,0	24 %24,0
<i>Kaydedilmedi</i>	1 %2,0	0 %0,0	1 %1,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasında futbol kaynaklı şiddet olaylarına karışma konusundaki farklılıklara baktığımız zaman, araştırmada yaptığım gözlemlerle taraftarların anket uygulamasında verdikleri yanıtların birbirleriyle fazla uyuşmadığını belirtmem gerekiyor. Kuşkusuz ki, şiddet gibi farklı dinamiklerin etkilediği bir olgu daha detaylı bir araştırmayla incelenirse bu gözlemlerle, taraftarların verdikleri yanıtlar arasındaki tutarsızlığın nedenleri veya gerçekten böyle bir tutarsızlığın var olup var olmadığı daha açık bir şekilde incelenebilir. Bu araştırmada ise “şiddet” araştırmanın merkezinde değil,

çeperinde kullanılan bir kavramdır. Bunun iki nedeni vardır: Spor antropolojisi ve futbol çalışmaları ile ilgili bölümde de belirtildiği gibi, sosyal bilimcilerin futbola yönelik ilgileri futbolda şiddet olaylarına ilgi duyulmasıyla başlamış ve “futbol ve şiddet” arasındaki ilişki o dönemden günümüze değin futbol kültürü üzerine yapılan çalışmaların merkezinde yer almıştır. Her ne kadar şiddetin futbol taraftarları arasında ayrıcalıklı bir anlama sahip olduğunu inkâr edemesek de, araştırmanın kuramsal kısmında da belirtildiği gibi, “futboldaki şiddet” hayatın diğer alanlarındaki “şiddet”ten daha dramatik bir yapıda değildir. Bu araştırmada taraftarlar ve şiddet arasındaki ilişkinin merkezi bir inceleme konusu olmamasının birinci nedeni budur. Bir diğer neden de, şiddetin taraftarlar arasında farklılaşmaya yol açan etkenlerden sadece bir tanesi oluşudur. Bundan ötürü şiddet başlı başına araştırmanın konusu değildir ve diğer etkenlerle birlikte ele alınmıştır.

Her ne kadar anket sorularına verilen yanıtlarda Sarajevo taraftarları şiddete daha eğilimli görünseler de bir yıllık alan araştırmam sırasında Sarajevo taraftarların karıştığı bir şiddet olayına rastlamadım. Fakat aynı şey Željezničar taraftarları için geçerli değildir. Örneğin, her iki takımın da Slavija ile deplasmanda oynadıkları maçlarda taraftar gruplarının birbirinden farklı davranış sergilediklerini söyleyebilirim. Her iki taraftar grubuyla da ikişer kere Slavija deplasman maçına gittim. Sarajevo taraftarlarının herhangi bir taşkınlıklarına şahit olmasam da, Željezničar taraftarlarının Sırp Cumhuriyeti polis gücüyle çatışmaya girmekten kaçınmadığını gözlemledim. 1 Nisan 2007 tarihinde Sırp Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Lukavica kasabasının takımı Slavija ile oynayacakları maç için yaklaşık 1500 Željezničar taraftarı, Saraybosna Kantonu’nun Lukavica’ya en yakın olan Dobrinja mahallesinde toplandıktan sonra topluca Saraybosna Kanton sınırını geçip Slavija Stadyumu’na gittiler. Maç esnasında stadyumun oturma kısmındaki beton parçaları kopararak bu parçaları sahaya atmaları sonucu maçın durmasıyla Sırp Cumhuriyeti polis kuvvetleri taraftarları stadyumun dışına çıkartmaya çalıştı. Bu esnada taraftarlar ve polis arasındaki taşlı sopalı çatışma taraftarlar Saraybosna Kantonuna ulaşana kadar devam etti. Taraftarların yol üzerinde bulunan bir mobilya fabrikasını da taşıdıkları gözlemlenmiştir.

Sarajevo taraftarları başka maçlarda da taşlı-sopalı çatışmaların yaşandığını belirtmişlerdir. Buna rağmen bu çatışmaların, özellikle de polisle yaşanmış çatışmaların çok sert geçmediği Sarajevo taraftarı Sanchez’in şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

Republika Srpska polisleri bize bizimkilere göre daha iyi davranıyorlar. Bize “sakin olun” ve benzeri şekilde uyarılarda bulunuyorlar, fakat bizim polisler direk saldırıya geçiyorlar (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 24).

Başta Lukavica olmak bazı deplasman maçları barındırdığı şiddet ögesinden ötürü bazı taraftarların daha çok ilgisini çekmektedir. Her iki taraftar grubundan taraftarlar Mostar ve Zenica'daki deplasman maçlarını kaçırmak istemiyorlar. Bende holigan imgesinin çok uzağında bir görüntü veren, sakın bir aile babası izlenimi uyandıran, bir iki kere Koşevo'da eşiyle birlikte maça gittiğine şahit olduğum Haris bu ilgisini şöyle açıklamaktadır:

Deplasman maçları için Mostar veya Zenica'ya giderim. Diğer maçlar heyecanlı değil. Tehlikeli olabiliyor ama azıcık şiddet zararlı değil (Haris Hodzić, 26 Aralık 2007, yaş:27, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 25).

Amer ise Mostar'daki maçlara farklı bir gözle bakmaktadır.

Zenica ve Mostar'daki bütün maçlara giderim Mostar güzel bir kent. Kent merkezine gideriz, kahve içeriz. Çok güzel kızlar var. Zenica'da da adrenalin var (Amer Banda, 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 26).

Resim 5.13: Mostar'ın turistik bölgesi.
(31 Temmuz 2007, , Özgür Dirim Özkan)

Taraftarlarla iki kere Mostar'daki maçlara gittim. Mostar'ı Bosna Premier Ligi'nde iki takım temsil etmektedir. Zrinjski takımı, yukarıda da bahsedildiği gibi Bosna'daki Hırvat milliyetçiler tarafından sahiplenilen bir takımdır. Öte yandan Velez takımı ise her ne kadar Boşnak ağırlıklı bir taraftar kitlesine sahip olsa da kendisini tek bir

milliyetle tanımlamaktan kaçınan bir taraftar grubuna sahiptir. Mostar'ın savaş sırasında Hırvat-Batı ve Boşnak-Doğu olarak ikiye ayrılmasıyla Velez'in eski stadyumu Batı yakasında kalmış ve buradaki yöneticiler cüzi bir miktar karşılığında stadyumu Zrinjski takımına yaklaşık 50 yıllığına kiralamışlardır.

Resim 5.14: Mostar'ın havadan görünüşü.

(Neretva nehrinin sol tarafı Mostar'ın Batı kesimi, sağ tarafı ise Doğu kesimidir. Fotoğrafın sol üst kesiminde daha önce Velez'in maçlarını oynadığı Bjeli Brijeg Stadyumu görülmektedir. Velez'in maçlarını oynadığı Vrapcici Stadyumu ise kentin dışındadır.)

(14 Şubat 2007, Özgür Dirim Özkan)

Saraybosnalı taraftarlar çoğu zaman Zrinjski maçları öncesi Batı Mostar'a geçmeden önce kentin asıl tarihi merkezinin bulunduğu Doğu Mostar'a geçip meşhur Mostar köprüsü civarındaki bar ve kahvehanelerde vakit geçirmektedirler. Saraybosna-Mostar treni her sabah 07:15'te Saraybosna'dan hareket etmektedir. Bu saatte trene binen, alpin iklim etkisindeki Saraybosna'dan Akdeniz iklimi etkisindeki Mostar'a giden taraftarlar akşam saatlerinde oynanan maça kadar güzel vakit geçirebilmektedir.

Fakat Çelik maçları taraftarlar için kesinlikle “turistik” bir gezi değildir. Saraybosnalı taraftarların büyük çoğunluğu bu takımdan ve bu takımın taraftarlarından nefret ettiklerini açıkça söylemektedir. Kulüp yöneticileri ve hatta akademisyen ya da gazeteci taraftarlar dahi bu duyguya sahip olduklarını göstermişlerdir. Sarajevo taraftarı Belmin bu nefretin kaynağını şu şekilde özetliyor:

Çelik taraftarları “Markale’de sizi nasıl becerdik” dediği zaman midemde bir hareketlenme oluyor. Bunu dedikleri zaman nasıl kavga edemezsin ki? (Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 27).

Markale Saraybosna kent merkezinde bir pazaryeridir. Bu pazaryerinin tarihi özelliği dışında Saraybosnalılar için önem taşıması ise savaşta yaşananlardır:

5 Şubat 1994 Cumartesi günü, mevsim normallerinden farklı olarak ılık ve güneşli bir kış günüydü. Sabahleyin kente bir iki bomba düşmüştü. Yüzlerce Saraybosnalı bu havadan faydalanarak tezgâhlarda ne bulabilirlerse alabileceklerini almak için kent merkezindeki Markale pazaryerine gitti. Bir anda o gün saat 12:37’de dört yıllık kuşatmanın en kanlı günü oldu. Tek bir bomba şarapnel parçalarını etrafa yayarak ölümlere neden oldu (Donia 2006, 327).

Saraybosnalılar için savaşta yaşanan vahşetin, zalimliğin simgesi haline gelen Markale katliamında o gün 68 kişi öldü ve Çelik taraftarlarının “Markale’de sizi nasıl becerdik” şeklinde ironik tezahüratları birçok Saraybosnalı taraftar için kesinlikle tahammül edilemez provokatif özelliktedir. Hatta Boşnak kimliğini reddeden ve ısrarla kendisini Bosnalı olarak tanımlayan, dolayısıyla yerel-ulusal milliyetçilikleri reddederek bütüncül bir Bosnalı yurtseverliğini sahiplenen Adnan şöyle bir anekdot sunmaktadır:

Velez’e aşığım, Željko’yu destekliyorum, Sarajevo’ya saygı duyuyorum. Çelik’i bile seviyorum. Hatta evde bir tane Çelik atkım da var. [Gülerek devam ediyor] Bir Çelik taraftarını dövdükten sonra almıştım, ama atkı hoşuma gitti. Üzerinde zambak şekilleri var, Bosna’nın sembolü... (Adnan Çevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 28).

Bosna’nın Hırvat yoğunluklu Zepce kasabasının takımıyla 5 Ağustos 2007 tarihinde oynanan maçtan sonra Saraybosna’ya dönen taraftarların yol üzerindeki Zenica kentinin futbol takımı Çelik taraftarlarınca kesilmiştir ve çıkan taşlı sopalı çatışma sırasında bir Željezničar taraftarı el bombası patlatmıştır. Olaylar sırasında güvenlik kuvvetleri tarafından gözaltına alınan bu taraftar üç yıl hapse mahkûm olmuştur. Bu olayda asıl dikkat çeken konu Çelik takımı taraftarlarının da büyük oranda Boşnaklardan oluşmasıdır. İki Boşnak grubun çatışması ile ilgili analiz bir sonraki bölümde yapılacaktır. Bu veya buna benzer çatışmalara Sarajevo taraftarlarıyla gittiğim deplasman maçlarında şahit olmadım. Bilakis, Željezničar taraftar liderlerine göre yaşça daha büyük olan, savaştan önce de tribün liderliği yapmış taraftar liderlerinin maça birlikte gittikleri taraftarların güvenliğine daha çok önem verdikleri görülmektedir. Buna rağmen Sarajevo taraftarlarının anket sonuçlarında şiddete daha yatkın görünmesinin iki türlü nedeni olabilir. Bu nedenler anket uygulamasının zamanlamasıyla oldukça ilintilidir. Yukarıda da değinildiği gibi, anket uygulaması 20 Ekim 2007 tarihinde başlamıştır ve bu tarihten önce taraftarların şiddet konusundaki düşüncelerini etkileyen iki önemli etken ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, “Discovery Channel”da yayınlanan “The

Real Football Factories” belgeselinin taraftarlar üzerindeki etkisiydi. Programda açıkçası holiganizm ve futbolda şiddet kültürünün mitleştirilmesi vardır. Programı izleyen taraftarlarda gerçek futbol taraftarının şiddeti yadsımaması gerektiği gibi bir izlenim oluşmaktadır. Belgesel dizinin özellikle Sarajevo taraftarları arasında daha da etkili olduğunu gözlemledim. Yukarıda da belirtildiği gibi, sürekli başarılı olan Sarajevo takımının aksine, başarıları daha nadir olan Željezničar taraftarlarının takımlarına verdiği destek süreklidir. Sarajevo taraftarları ise dönemsel olarak yaşanan başarısızlıklarda takımlarına desteği azaltabilmektedir. Saraybosnalıların hemen hepsi, Željezničar taraftarların daha “fanatik” olduklarını düşünmektedir. Bu durumdan rahatsızlık duyan bir kısım Sarajevo taraftarı da geleneksel Sarajevo tribününün tersine yönetimle uzlaşa içinde olmayan, daha anarşist ruhlu bir grup oluşturma kararını uygulamaya geçirmiş ve Koševo stadının Batı yakasında (Koševo Zapad) 2007 sezonun başından itibaren yeni bir tribün grubu kurmuştur. Bu tribün grubunun yeni yeni oluşturmaya çalıştığı kimlik kurgusunda tam da o dönemde yayınlanmaya başlayan belgesel program oldukça etkin olmuştur. İtalyan taraftar gruplarını kendisine örnek olarak seçen Željezničar taraftarlarından farklı olarak İngiliz taraftarlara öykünen Sarajevo taraftarlarından bu grup doğal olarak holiganizme de yakın durmaktadır. İngiliz taraftarlarına uygulanan “yurtdışı deplasman” yasağının kimi zaman Saraybosnalı taraftarlara da uygulandığı görülmektedir. Sarajevo taraftarlarından Pape’ye 26 Eylül 2003 tarihinde İstanbul’da oynanan Beşiktaş-Sarajevo maçına gelip gelmediğini sorduğumda verdiği yanıt bu duruma bir örnektir: “Türkiye’ye gidemedim, pasaport vermediler.”

Prof. Dr. Adile Pašalić tribünlerde şiddetin varlığının Bosna’daki çocuk yetiştirme kültürüyle bağlantısını kurmakta ve bu kültürel olgunun kitle kültüründe yansımaları bulduğunu öne sürmektedir:

Geleneksel olarak bizim eğitimimiz destekleyici olmaktan çok saldırgan bir tarza sahiptir. Anneler çocuklarına daima “Sessiz ol, onu yapma” derler. Bu şekilde mutsuzluğu biriktirmiş olursunuz. Futbol maçları ve benzeri kitle etkinlikleri size bu mutsuzluktan kurtulma şansı verir. Yüksek sesle konuşabilirsiniz, bağırıp çağırabilirsiniz.

Olağan bir kişi yalnız başınayken yapamayacağı birçok davranışı kitle içindeyken yapabilir. Bu kitlenin psikolojisidir. Gustave Le Bon kitlenin psikolojisi üzerine bir kitap yazmıştır. Bu da onunla ilgili (Adile Pašalić, 17 Ocak 2008, kadın – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 29).

Pašalić’in açıklamalarına rağmen, Bosna’da bulunduğum bir sene içinde Bosnalıların bahsettiği kadar önemli şiddet olaylarına rastlamadığımı belirtmeliyim. Örneğin, sokakta kavga eden kimseye rastlamadım. Kanımca bunun nedeni Bosnalıların savaş sırasında şiddeti en üst boyutta yaşamış olmaları ve mümkün olduğunca şiddetin her türünden uzak kalmaya çalışmalarıdır. Fakat futbol taraftarlığında farklı bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Burada

Pašalić'in belirttiği kitle psikolojisi ön plana çıkmaktadır. Bunun dışında, başka bir bakış açısıyla konuyu incelersek futboldaki şiddeti, taraftarların özünde şiddeti ve rekabeti barındıran futbol oyununa etkin katılım talebinin bir sonucu olarak da görebiliriz.

Bosna'da futbol taraftarları arasında şiddetten daha çok “şiddet söylemi”nin ön plana çıktığını iddia edebiliriz. Yukarıda Radcliffe-Brown'ın belirttiği şaka ilişkisi (*joking relationship*) bu söylemin nedenini açıklayabilir. Şaka ilişkisi Bosnalılar arasında çok yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu duruma Türk Kültür Merkezi müdürü Nermin Ljušta da dikkat çekmektedir:

Siz de Bosna halkını tanıdınız. Bunların mizah anlayışı çok güçlüdür. Çok tatlı atışmalar. Bazen bu tatlıya bağlanır, bazen bağlanmaz (Nermin Ljušta, 15 Ocak 2008, yaş: 42, kadın – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 30).

Eski Bosna-Hersek Ulusal Futbol Takımı teknik direktörü Fuat Muzurović Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki düşmanlığın sadece tribünde olduğunu belirtmektedir:

Maç sırasında Sarajevo ve Željo taraftarları düşmandır, ama maçtan sonra dostturlar. Bu gelenek hala böylece devam eder (Fuat Muzurović, 19 Ocak 2007, yaş:62, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 31).

Bu geleneğin devam edip etmediği, en azından yeniden yapılanan taraftar gruplarının, genç neslin bu geleneği devam ettirip ettirmeyeceği başka bir araştırma konusu olabilir. Fakat kanımca Saraybosna'nın barış ve huzur dolu günlerini yaşamış ve o günleri özlemle anan insanlarla karşılaştırıldığında savaş sırasında doğmuş, savaş sırasında büyümüş ve barış ve huzur dolu bir ülkede ve kentte yaşama tecrübesi olmayan yeni neslin böyle bir talebi veya düşüncesinin olup olmadığı önemli bir soru işaretidir. Nesiller arasındaki farklılıklara rağmen, yeni nesil taraftarlar dahi şiddette kesin sınırlar çizmektedirler. Sanchez bu sınırı şöyle açıklamaktadır:

Bıçak taşımak utanç verici. Bıçakla değil yumruğunla kavga etmelisin. Bayram Turnuvası [Bajramski Turnir] sırasında üç tane Željo taraftarı üzerlerinde bıçakla yakalandı Biz de şöyle tezahürat yaptık: “Siz Şirin ..cıklar [Željezničar'ın “mavi” rengiyle Şirinler çizgi filmine atıfta bulunuyorlar] bıçak taşıyor ve kavgadan korkuyorsunuz.” (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 32).

Pape ise şiddetin sınırını “ölüm”le çizmektedir. Sonucu ölüm olan bir şiddet eylemi Pape'ye göre taraftarlar arasındaki kavganın sınırınıdır. Horde Zla Zapad üyeleri bıçağa alternatif başka kavga aletleri göstermektedir:

Bizim için bıçak kullanmak iyi bir şey değil. Fakat kemerlerimizi ya da şişeleri kavgada kullanabiliriz. Kavgaya girdiğin zaman hastanede mi sonuçlanacağını ya da yaralanacağını düşünmezsin (Horde Zla Zapad, 5 Ocak 2008 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 33).

Kavga etmek taraftarların tamamının tercih ettiği bir şey değildir. Amer kavga etmeyi sevmediğini söylese bile Tuzla’da rakip taraftarların attığı taşla açılan yarasını, Bihać, Zenica ve Posušje’de kavga sırasında aldığı yaraların izini göstermektedir. Prof. Dr. Pašalić’e göre futbolda şiddetin bu kadar ön planda olmasının sebeplerinden biri medyadır: “Şimdiye kadar sokakta [taraftarlar arasında] şiddete şahit olmadım, ama sadece televizyonda gördüm.” Şimdiye kadar birkaç ufak tefek olaya karıştığını itiraf eden Haris’e yaralanıp yaralanmadığını sorduğumda şu yanıtı vermektedir:

Belki iki ya da üç kere. Fakat ben o tip adamlardan değilim. Bela aramayı sevmem, ama sorun çıktığı zaman da kendimi savunurum (Haris Hodzić, 26 Aralık 2007, yaş: 27, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 34).

Anket çalışmasında bana yardımcı olan Belma hayatında ilk defa araştırma sırasında maça gittiğini belirterek şunu söylemektedir:

Televizyonda gördüklerim, yani kavgalar, holiganizm falan, ayrıca erkek kardeşimin bana anlattıkları stadyumlar hakkında bende bir önyargının oluşmasına yol açtı. Fakat şimdi öyle olmadığını düşünüyorum. Koreografileri ve stadyumdaki tezahüratları gördükten sonra stadyumlar hoşuma bile gitmeye başladı (Belma Lepir, 3 Ocak 2008, yaş: 24, kadın – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 35).

Kendisini futbol taraftarı olarak nitelendirmeyen Davor ise şunu belirtmektedir:

Oyun [futbol] taraftarı değilim, belki de bu yüzden futbol taraftarlığında sadece şiddeti görüyorum (Davor Njegić, 4 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 36).

Görüşülen kişilerin yorumlarına bakacak olursak, şiddetin gündelik yaşamda yansıması olmadığını ama futbol taraftarlığının bir parçası olduğunu öne sürebiliriz. Yukarıda da değinildiği gibi her ne kadar şiddet taraftarlık olgusunun bir parçası olarak algılansa da aslında birçok taraftar futbolda şiddet yanlısı değildir. Kitle psikolojisi içerisinde hareket eden taraftarlar bir anlamda kendilerinden beklenileni yaparak zaman zaman kavga etseler de, bu durum genellenemez. Öte yandan dışarıdan bakan, özellikle de bu bakışı kitle iletişim araçları aracılığıyla yapan kişilerde futbolda şiddetin çok yoğun olarak yaşanan bir olgu olduğu izlenimi pekişebilir.

5.7. Ulusal Kimlik ve Taraftarlık

Araştırmanın ilk safhalarında gözlemlediğim olgulardan biri de Sarajevo taraftarlarının Željezničar taraftarlarından farklı olarak maçlarda Türk bayraklarını ya da Türk takımlarına ait aksesuarları, özellikle de Avrupa Kupaları’nda büyük başarılarla imza atmış Galatasaray’a ait bayrak, forma ve kaşkolları gözle görülür biçimde kullanmalarıydı.

Resim 5.15: Sarajevo tribünlerinde Galatasaray imgeleri.
(Farklı zamanlarda çekilen fotoğraflardan kolaj yapılmıştır, Özgür Dirim Özkan)

Özellikle de Bosnalı Sırp ve Hırvat takımlarına karşı oynanan maçlarda taraftarların bu aksesuarları daha da sıklıkla kullandıklarını gördüm. 2006/2007 sezonu Bosna Premier Ligi şampiyonu Sarajevo'dur. Bosna-Hersek'in en önemli caddelerinden olan Mareşal Tito Caddesi'nde 23 Mayıs 2007 tarihinde yapılan şampiyonluk kutlamalarında oyuncular ya da yöneticiler arasında Türk kökenli kimsenin yer almamasına rağmen, futbolcu ve yöneticilerin bulunduğu platformda Türk bayrağı açılması ilginçtir.

Resim 5.16: Sarajevo şampiyonluk kutlamalarında açılan Türk bayrağı.
(23 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan)

Sarajevo taraftarları arasında popüler olan sloganlardan birisi de “Boja fesa, boja tima”dır (Fesin rengi, takımın rengi). Sarajevo takımının renkleri bilindiği gibi bordo-beyazdır. Bordo

rengi aynı zamanda Osmanlı döneminden sonra Avusturya-Macaristan döneminde dahi Bosnalı Müslümanlar tarafından tercih edilen “fes”in rengidir. “Fes” ise gelenekselliğin, Osmanlı (ya da Türk) imgesinin sembolüdür. Bu sembole atıfta bulunarak, Sarajevo taraftarlarının Müslümanlığı, Boşnaklığı temsil etme iddiasında bulunduklarını öne sürebiliriz.

Boşnak ulusal kimliği Türklere ve Türkiye’ye dair imgelerle oldukça ilintilidir. Örneğin, ay-yıldız imgesinin gündelik yaşamda, kahve fincanlarında, kolyelerde Boşnaklar tarafından sıkça kullanıldığı araştırma sırasında görülmüştür. Sadece tarihsel bağlar değil, günümüze dair kültürel, siyasi ve hatta iktisâdi bağlar bu ilişkiyi güncel tutmaktadır. Bosnalı Sırpların ya da Bosnalı Hırvatların Sırbistan ya da Hırvatistan’da maruz kaldıkları aşağılayıcı tutum ve davranışlara karşın Türkiye’yi ziyaret eden Boşnaklar, Türkler tarafından büyük bir sempatiyle karşılanmaktadır ve bu durum araştırmam sırasında bana sıkça söylenmiştir. Bosnalı taraftarlara ve genel olarak Bosnalılara kendimi tanıttığımda Türk olduğumu söylemem bana karşı tutum ve davranışlarda olumlu anlamda ani bir değişikliğe neden olmuştur. Taraftarlarla iletişimde olduğum bir sene boyunca “antropolog” veya “araştırmacı” kimliğimden ziyade, taraftarlarca onlarla maçlara gelen ve araştırma yapan bir “Türk” olarak tanımlandım. Türk kimliğimin diğer kimliklerime göre taraftarlar tarafından daha çok benimsendiğine şahit oldum.

Özellikle araştırmanın ilk aylarında Sarajevo taraftarlarının Türklere ve Türkiye’ye dair imgelere daha sık yer vermeleri bende Sarajevo taraftarlarında ulusal kimliğin daha etkin olduğu izlenimi uyandırdı. Fakat Željezničar taraftarlarıyla gittiğim Slavija deplasman maçı bu görüşümün değişmesinde önemli bir rol oynadı. Saraybosna’nın merkezine yaklaşık 20 kilometre uzaklıkta olan ve Sırp Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Lukavica’da oynanan karşılaşmaya yaklaşık 1500 Željezničar taraftarı gitti ve Sırp Cumhuriyeti idaresindeki bölgeye girilir girilmez daha önceki maçlarda şahit olmadığım "Nije malo 500 godina!" (Beş yüz sene az değil - Sırbistan’ın yaklaşık 500 sene Osmanlı idaresinde kalmasına atfen), “Svi ste vi turci!” (Hepiniz Türksünüz – Osmanlı döneminde Türk erkeklerinin Sırp kadınlarla birlikte olduğuna işaret etmektedir) şeklinde sloganların atıldığına şahit oldum. Bu durum beni başka bir yönden de şaşırtmıştı. Sadece Saraybosna taraftarları arasında değil, gözlemlediğim Bosnalı Sırp ve Hırvat takımlarının taraftarları arasında da milliyetçi söylemin stadyumlarda sıklıkla dile getirilmekteydi. Şaşırtıcı olan şey ise Bosna-Hersek’te yaşadığım bir yıl boyunca milliyetçi söylem kamusal alanda başka yerlerde rastlamamış olmamdı. Bosna-Hersek’te aşırı milliyetçi söylem sadece tribünlerde

ifadesini bulmaktadır. Saraybosna Üniversitesi Siyaset Bölümü öğretim görevlilerinden Dino Abazović bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

Bosna-Hersek toplumunun güncel yapısı kamusal alanda milliyetçi söylemin kullanılmasına engel olmaktadır. Fakat [siyasetçiler] siyasi konuları siyasi alan dışına çıkarma yollarını buluyorlar (Dino Abazović, 18 Ocak 2008, yaş: 31, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 37).

Bu anlamda güncel siyasi olgu ve olaylar milliyetçi söylemi kamusal alandan dışlamakta, siyaset dışındaki başka alanlara ihraç etmektedir. Bu alanlardan en önemlerinden birisi de futbol stadyumlarıdır.

Ulusal kimliği sahiplenmede, ya da bu kimlikle bağlantılı olarak Türklere ve Türkiye'ye dair duyulan olumlu hislerde iki taraftar grubu arasında farklılığın olmadığı sonucuna ulaştım. Sarajevo taraftarları tarafından Türk bayraklarının ya da Galatasaray formalarının daha fazla kullanılıyor oluşunun nedeni ise kırmızı renkteki Türk bayrağının ve sarı-kırmızı renkteki Galatasaray formalarının ve kaşkollarının bordo-beyaz renklere sahip Sarajevo taraftarlarınca daha rahat benimsenmesiydi. Hatta Türkiye Süper Lig takımlarından olmayan Boluspor'un atkısının bile renginden dolayı Sarajevo taraftarları tarafından kullanıldığını gördüm.

Resim 5.17: Boluspor atkısı taşıyan Sarajevo taraftarı.
(2 Ağustos 2008, Özgür Dirim Özkan)

Željezničar taraftarları da bir dönem tribünlerde ay-yıldızlı mavi zemin üzerine yerleştirerek Türk bayrağını andıran bir pankart yapmışlar.

5.7.1. Bosna-Hersek Ulusal Futbol takımı

Her ne kadar iki takım taraftarları da özellikle Bosnalı Sırp ve Hırvat takımlarıyla oynadığı maçlarda milliyetçi söylemi tezahüratlarına ve maç sırasındaki davranışlarına yansıtılsalar da

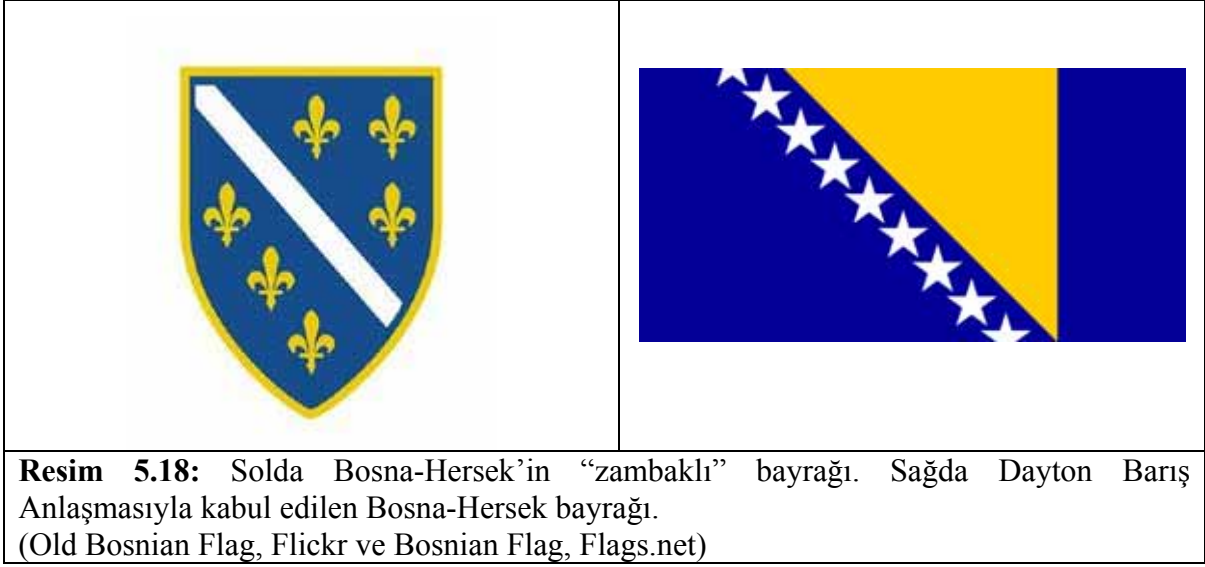
bu tutum taraftarların Bosna-Hersek Ulusal Takımı'nın yaptığı maçlarda ortaya çıkmamaktadır. Bunun en önemli nedeni taraftarların Bosna-Hersek Futbol Federasyonu'na (BHFF) karşı takındığı tavidir. Taraftarlara kendi takımlarını mı, yoksa BH Ulusal Futbol Takımını mı daha çok destekledikleri sorulduğunda, %71'i kendi takımını tercih ettiklerini belirtirken, sadece %18'i Ulusal Takım'ı daha çok desteklediklerini ifade etmiştir. Futbol taraftarları arasında ulusal takımın yöneticilerine olumsuz bir tepki vardır. Petar ulusal maçlara gitmediğini, çünkü futbol federasyonunu kanun kaçaklarının yönettiğini söylemektedir. Sanchez de ulusal takımla yönetim arasında bir çizgi çekmektedir:

Ulusal takımı çok seviyorum. Sorun oyuncularla ve yöneticilerle. Bazı oyuncular üç parmak işareti yapıyorlar [Baş, işaret ve orta parmakların kaldırılarak yapılan işaret Sırp milliyetçiliğinin sembolüdür] (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 38).

Tablo 5.21: Taraftarlık ve BH Ulusal Takım Arasındaki Tercih Arasındaki İlişki.

	<i>Tercih ettiği takım.</i>			
	<i>Kendi takımı</i>	<i>BH ulusal takımı</i>	<i>Her ikisi de</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sarajevo</i>	44 %88,0	0 %0,0	6 %12,0	50 %100,0
<i>Željezničar</i>	27 %54,0	11 %22,0	12 %24,0	50 %100,0
<i>Toplam</i>	71 %71,0	11 %11,0	18 %18,0	100 %100,0

Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki ayrım ise, hiçbir Sarajevo taraftarının ulusal takımı tercih etmezken, Željezničar taraftarlarının %22'sinin Ulusal Takım'ı daha çok desteklediklerini söylemeleridir. Mostar'ın Velez takımının taraftarı olan fakat Željezničar'a da sempati duyan Adnan, Željezničar taraftarlarının Sarajevo taraftarlarından daha çok vatansever ama daha az milliyetçi olduklarını belirtmiştir. Bosna'nın ulusal bayrağı olan “zambaklı” bayrak Dayton Barış Anlaşması sonrasında kurulan Bosna-Devleti'nin bayrağı olamamıştır. Bunun nedeni Bosnalı Sırp yönetiminin itirazıdır. Bundan dolayı günümüzde AB bayrağını anımsatan bir bayrak kullanılmaktadır.

Asıl ilginç olanı ise Željezničar taraftar liderlerinden, Bosnalı Sırp olan Petar'ın da zambaklı bayrağı sahiplenmesidir.

Görüşülen taraftarlarının çoğunun ulusal takım yerine kendi takımlarını tercih etmesinin temel nedeni BHFF'ye dair sadece taraftarların değil, birçok Bosnalının da sahip olduğu olumsuz tutumdur. Taraftarlar BHFF'yi tamamen siyasi bir kurum olarak görmekte, dahası bu kurumun adı sıkça yolsuzluklarla gündeme gelmektedir. Bunun yanı sıra Bosna-Hersek Ulusal Futbol Takımı'nın uluslararası turnuvalarda iddialı bir takım olamaması da taraftarların Ulusal Takım'a ilgi duymamasının nedenlerindendir. Horda Zla Zapad üyeleri sadece önemli maçlarda Ulusal Takım'ın maçlara gittiklerini ifade ederek bu durumu onaylamaktadırlar.

İskoçya Ulusal Futbol Takımı taraftar örgütlenmesi olan “Tartan Army”ye benzer bir örgütlenme Bosna’da da mevcuttur. “BH Fanaticos (BHF)” Bosna-Hersek Ulusal Futbol Takımı taraftarlarının örgütüdür. Daha çok başta İskandinav ülkeleri olmak üzere diasporadaki Bosnalıların üye olduğu BHF özellikle Bosna-Hersek Futbol Federasyonu’na karşı mücadele etmesiyle bilinmektedir. BHF’nin birçok Saraybosnalı taraftarın gözünde olumlu bir imgesi yoktur. Örneğin Petar BHF’yi de sistemin bir parçası olarak görmektedir. Amer’in BHF’ye sempati duymamasının nedeniyse şudur:

BHF’yi sevmiyorum. Savaş boyunca, dört yıl boyunca ben buradaydım, ama onlar yoktu (Amer , 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 39).

Savaş sırasında çocuk yaşta olan ve Almanya’da yaşamak durumunda olan Sarajevo taraftarı Damir ise yurtdışında yurtsever olmanın kolay olduğunu ama asıl önemli olan şeyin o duyguları Bosna’ya gelip burada yaşatmak olduğunu belirtmektedir:

BHF’yi beğeniyorum. Yurtseverler. Fakat diasporada olduğun zaman yurtseverlik daha kolay. Paraları var ve Bosna’ya döndükleri zaman hepsi patron oldular (Damir Berilo, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 40).

Savaş sırasında yurtdışında olan Sarajevo taraftarı Haris ise BHF’ye sempati beslediğini ve BHF’nin Bosna futbolu için bir şeyler yapmaya çalıştığına inandığını söylemektedir. Araştırmam sırasında BHF hakkında ilk bilgileri edindiğim ve savaş sırasında Almanya’da yaşamış olan Adnan da BHF’ye sempatiyle yaklaşmaktadır. Savaştan sonra Almanya’da değil şartlar ne olursa olsun Bosna’da yaşamak istediği için Bosna’ya dönen Adnan bu anlamda BHF üyelerine saygı duymaktadır.

5.7.2. Bosnalılık, Boşnaklık, Müslümanlık

Kuramsal kısımda da belirtildiği gibi, Boşnaklık, Bosnalılık ve Müslümanlık kavramları ve algılayışları kimi zaman girift, farklı bireyler ve gruplar tarafından farklı ifade edilen, farklı biçimlerde sahiplenilen anlamlara sahiptir. Bu durum araştırma sırasında bazı sorunlar yaşamama neden olmuştur. BH Anayasası ülkede yaşayan üç “milliyet” tanımlamıştır. Bunlar; Boşnaklar, Sırp ve Hırvatlardır. Çevremde birçok kişi BH Anayasası’nda tanım dışı bırakılmış olsa da, kendisini Bosnalı ya da Bosnalı Müslüman olarak tanımlamakta, “Boşnak” kimliğinin BH için “bölücü” bir kimlik tanımı olduğunu belirtmekteydi. Diğer yandan, örneğin dini inancı olmayan fakat Bosnalı Müslüman kökenli bir başka tanışım ise Bosnalı Müslüman kimliğini reddedip “Boşnak” olduğunu belirtmekteydi. Kimileri ise ulusal aidiyet olarak “Boşnaklığı” ön plana çıkarmaktaydı. Anket çalışması için hazırladığım soru

formunda taraftarların “etnik kökenleri”ne yönelik olan soruları Bosnalı meslektaşlarımın önerileriyle “milliyet” (nationality) olarak değiştirmek durumunda kaldım. Çünkü eski-Yugoslavya mirasının bir parçası olarak “etnik” etiketler günümüz Bosna’sında hâlâ “milliyet” olarak tanımlanmaktadır. Millet kavramının kullanılmamasının nedeni, bu kavramın Osmanlı döneminde “dini” cemaatleri tanımlayan bir kavram olmasıdır. Laik bir yönetime sahip olan modern Bosna devleti ise dini bir sınıflandırma olan “millet” kavramı yerine eski Yugoslavya’daki tanımı devam ettirerek “milliyet” kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Bosnalı Sırp olan Petar etnik kökenine dair sorduğum soruya şu şekilde tepki göstermiştir:

Dinim Ortodoks, milliyetim Sırp ve Bosnalıyım. Ben sana “Sen Müslüman Türk müsün?” falan diye sormuyorum. Sen Türksün, ben de Bosnalıyım. Bizi bölmeye çalışmayın. Biz Bosnalıyız. Ben Bosnalıyım (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 41).

Kendi içinde bile bu kadar belirsiz kavramların kullanıldığı bir ülkede, “ulusal” (ya da etnik) kökenle ilgili bilgi edinmek, özellikle başka bir ülkeden gelen araştırmacı için de bazı sorunlara yol açmıştır. Uygulanan anket formunda taraftarlara “ulusal” kökenleri sorulmuş, verilen “açık uçlu” yanıtlar daha sonra BH Anayasası’na uygun olarak yeniden düzenlenmiştir. Bazı taraftarlar bilinçli olarak kendilerini herhangi bir milliyetin bireyi olarak tanımlamaktan kaçınarak, kendisini sadece BH vatandaşı olarak ifade etmiştir (Bkz. Tablo 5.22). Bu taraftarların “milliyet”i sadece Bosnalı – BH vatandaşı olarak kategorilendirilmiştir.

Tablo 5.22: Taraftarların Anayasal Etnik Kökenleri.

	Taraftarı olduğu takım		Toplam
	Sarajevo	Željezničar	
Bosnalı /BH vatandaşı	9 %18,0	8 %16,0	17 %17,0
Boşnak	36 %72,0	38 %76,0	74 %74,0
Sırp	2 %4,0	2 %4,0	4 %4,0
Hırvat	2 %4,0	1 %2,0	3 %3,0
Diğer	1 %2,0	0 %0,0	1 %1,0
Kaydedilmedi	0 %0,0	1 %2,0	1 %1,0
Toplam	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, araştırma örneklemindeki Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasında “milliyet” bakımından bir farklılık yoktur. Örneklemdaki Boşnak, Sırp ve Hırvat taraftarların taraftar gruplarına dağılım oranları birbirine çok yakındır. Fakat destekledikleri veya sempati duydukları takım hangisi olursa olsun hem taraftarlar, hem de taraftar olmayan Saraybosnalılar, Željezničar ve Sarajevo takımları arasında taraftarların etnik dağılımı açısından bir farklılığın olduğunu belirtiyorlardı. Örneğin, Karadağ asıllı spor yazarı ve gazeteci Boro Kontić iki takım arasında milliyete dayanan bir farklılık olduğunu ve bu farklılığın taraftarların kentsel dağılımıyla bağıntılı olduğunu düşünmektedir:

Müslümanlar [Boşnaklar] hem Željo’yu hem de Sarajevo’yu tutarlar. Fakat Željo kentin yeni olan kesiminde kurulmuş bir takımdır ve büyük ihtimalle bundan dolayı örneğin Hırvatlar Željo’ya daha yakındırlar (Boro Kontić, 16 Ocak 2008, yaş: 40, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 42).

Prof. Dr. Pašalić belki Sarajevo’nun daha Boşnak, Željo’nun daha karma olduğunu düşündüğünü, ama bunun kişisel bir görüş olduğunu, bu durumdan emin olmadığını belirtmektedir. Sarajevo taraftarı ve Bosnalı Hırvat olan Damir de kendisinin Sarajevo taraftarı olmasına rağmen Željezničar taraftarları arasında daha çok Bosnalı Hırvat ve Sırp olduğunu ifade etmiştir. Alan araştırmamın ilk aylarında hem Sırp asıllı olan ev sahibimin, hem de Hırvat asıllı Boşnakça dil hocamın taraftar olmasalar da Željezničar’a sempati duymaları, Željezničar’ın taraftar liderlerinden Petar’ın Sırp asıllı olması gibi tekil örnekler de benzer bir görüşe sahip olmama yol açtı. Bu görüşümü başka bir veri daha desteklemişti. Üç sezon önce Željezničar’ın teknik direktörü olan Milomir Odović’in Bosna’daki 1992–1995 ihtilafı sırasında Bosnalı Sırp saflarında çatıştığı bilinmektedir. Birçok Sarajevo taraftarı

Željezničar takımını bu yönüyle küçümsemekte ve suçlamaktadır. Željezničar taraftar liderlerinden Petar bu durumu Milomir Odović'in koyu bir Željezničar taraftarı olmasıyla açıklamaktadır.

Milomir Odović Republika Srpska takımının kaptanıydı. Bunun da ötesinde Ilijaš'ta cepheye yakın bir yerde topçu olarak askerlik yapıyordu. Bu onun zorunlu askerlik göreviydi. Saraybosna'yı bombalıyordu. Džilda keskin nişancılar tarafından vuruldu. İki erkek kardeşi vardı. Biri daha savaşta öldü. Öbürü yaşıyor. Onunla bir görüşme yaptım. Bana Odović'in onları Željo taraftarı yaptığını söyledi. Ben de ona Odović hakkında şimdi ne düşündüğünü sordum. O da bana dedi ki: "O bu dünyadaki en iyi insandır, sakın onun hakkında kötü şeyler yazma. Odović JNA'da [*Jugoslavenska Narodna Armija* - Yugoslav Ulusal Ordusu] askerliğini yaparken savaş başladı. Ilijaš'ta Sırp'lar vardı ve o da orada askerlik yapmak zorundaydı. Bu tarz olaylar için o tek örnek değil. Onun için bir trajediydi (Petar, 10 Aralık 2007, yaşı: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 43).

Savaştan önce Željezničar tribünün lideri olan ve savaşta gösterdiği kahramanlıklarla tanınan takma ismi Džilda olan Dzevad Begić'in mahallesi Ilijaš'ta oturan Odović, Džilda'yla aynı mahalledendir ve Odović'i Željezničar taraftarı yapan da savaşın ilk yılında 11 Temmuz 1992 tarihinde Grbavica'daki çatışmalar sırasında vefat etmiş olan ve günümüzde hâlâ Željezničar taraftarlarının idolü olan Džilda'dır. Petar, Odović'in Sırp saflarında savaşmış olmasını ise savaş sırasında Sırp'ların Odović'in ailesini öldürmekle tehdit etmeleriyle açıklamaktadır. Sırp milislerin savaş sırasında savaşacak asker bulmakta zorlandığı, Sırp bölgesinde yaşayan ve savaşa karşı olan birçok Sırp'ın tehditlerle cepheye gönderildiği bilinen bir gerçektir.

Fakat Sarajevo taraftarları bu durumu kendilerinin Željezničar taraftarlarına göre daha milliyetçi ve yurtsever olduklarının ispatı olarak görmektedir. Benzer bir başka tartışma konusu da Željezničar kulübünün ismi ile ilgilidir. Željezničar'ın resmî isminin evvelki seneye kadar NK Željezničar olması, yani *Nogometni Klub Željezničar* olması Sarajevo taraftarları tarafından tepkiyle karşılanmaktadır. Nogomet, Slav dillerinde ayaktopu anlamına gelmektedir. İlk bakışta İngilizce kökenli *fudbal* yerine *nogomet* kavramının kullanılmasının bir sorun yaratmayacağı, taraftarlar açısından olumsuz bir tepkiyle karşılanmayacağı düşünülebilir. Fakat yukarıda da bahsedildiği gibi, Hırvatistan'ın dilde arınma siyasetine duyulan bir tepki söz konusudur. NK Željezničar kulübü bu rahatsızlığı göz önüne alarak resmî ismini Fudbalski Klub Željezničar olarak değiştirmiştir. Bu durum Sarajevo taraftarları arasında alay konusu olmaya devam etmektedir.

Kiracı olarak evinde kaldığım ve bir Boşnak'la evli olan ev sahibim on aylık süre boyunca Türk olmama ve Sırp'ların Türklere karşı önyargılarının olmasına rağmen bana karşı oldukça samimi davranmıştır. Evi Sırp'ların Saraybosna'yı çevreleyen tepelerden attığı bombalarla hasar gören ve savaşın bir kısmını yurtdışında mülteci olarak geçirmek zorunda kalan ev

sahibimin, kendi milliyetinden olmalarına rağmen kenti kuşatan Sırp milislere sempatik duygular beslediğini söyleyemem. Hırvat asıllı olan, hatta eğitimini Saraybosna'daki Katolik Lisesi'nde tamamlayan Boşnakça hocam ise savaşa çocuk yaşlarda Saraybosna'nın en çok bombalanan Başçarşı mahallesinde şahit olmuş. Babası BH ordusu ARBiH'te (*Armija Bosna i Hercegovina*) gönüllü olan Boşnakça hocamın derslerimiz sırasında arada yanlışlıkla Boşnakça yerine Hırvatça kelimeleri kullandığım zamanlarda beni derhal düzeltmesi ve Boşnakça sözcükleri tercih etmem yolundaki telkinleri ise Hırvat asıllı olmasına rağmen, BH kimliğine ne derecede sahip çıktığının bir göstergesi olabilir.

Kendisini dini açıdan Ortodoks, milliyet olarak Sırp ama BH vatandaşı olarak tanımlayan Petar'ın ise mahallesi Grbavica'yı işgal eden milis güçleri “Sırp” olarak nitelendirmesi de her ne kadar kendisiyle çelişiyor gibi bir izlenim yaratsa da, kentine ve ülkesine sadakatini gösteren bir davranış biçimi olarak algılanabilir. Saraybosna kuşatması sırasında ölen 10,400 BH vatandaşının yaklaşık 600'ünün Sırp asıllı olması, Saraybosna savunmasının en önemli birliklerinden “Özel Kuvvetler”in komutanı Dragan Vikić'in Hırvat asıllı Bosnalı olması birçok Saraybosnalı ve Bosnalı tarafından bilinen ve takdir edilen bir gerçektir. BH'de üç ayrı cumhurbaşkanı vardır ve bunlar üç milliyetin temsilcisinden oluşmaktadır. Birçok Bosnalı, Boşnakları temsil eden, ailesi Türkiye'de yaşayan ve birçok Bosnalı tarafından BH'nin en büyük sorunu olan yolsuzluklarla mücadelede başarısız olmakla, hatta yolsuzluk yapmakla suçlanan Haris Slajdžić yerine, daha dürüst bir siyasetçi izlenimi veren Hırvat asıllı Željko Komsić'e daha çok yakınlık duymaktadır. Örneğin, Saraybosna Üniversitesi'nde Kadın Çalışmaları'nda yüksek lisans eğitimi yapmakta olan Melisa Hırvat asıllı olan Željko Komsić'i birçok Boşnak siyasetçiye tercih ettiğini belirtmekte, bunun nedeninin ise Komsić'in “Bosnalı” kimliğine sadık olmasıyla açıklamaktadır.

Petar'ın ve Melisa'nın, Sırp asıllı ev sahibimin, Hırvat asıllı Boşnakça öğretmenimin ve araştırmam sırasında görüştüğüm birçok Saraybosnalının bütünleştirici bir Bosnalı kimliğine verdikleri değer, kökeni ne olursa olsun, siyasetçilerin etnik temelli siyaset gütmelerine verdikleri tepki, BH için önemli bir olgudur. Araştırmam BH'de Hırvat ve Sırp nüfusun daha yoğun yaşadığı diğer bölgeleri kapsamadığı için Bosnalı Hırvat ve Sırp'ların “Bosnalılık” kimliğine ne kadar sahip çıktıkları yönünde gözlemler edinemedim. Saraybosna'da gerek taraftarlar arasında, gerekse de Saraybosnalılar arasında yaptığım gözlemler Boşnakların “Bosnalı” kimliğini oldukça sahiplendiklerini, bu kimliği sahiplenmeleri durumunda Bosnalı Hırvat ve Sırp'larla “milliyet” farklılıklarının sorun yaratmadığını gördüm. Hatta bu kimliği sahiplenilen Bosnalı Sırp ve Hırvatların kimi zaman Boşnaklardan daha çok kabul gördüğünü

düşünüyorum. BH'ye gelen birçok yabancıların BH'de yaşayan milliyetlerin birbirine düşman olduğu yönündeki önyargısını bilen ve bundan rahatsızlık duyan birçok Bosnalı yaşamış savaşa ve barbarlığa rağmen, Sırp ve Hırvatlarla birlikte yaşamakla ilgili sorunlarının olmadığını belirtmişlerdir. Gittiğim maçlarda taraftarlar ısrarla kendi tribünlerindeki Hırvat ve Sırp kökenli taraftarlarla beni tanıştırmak bu durumu “dışarıdan” gelen bir yabancıya ispatlamaya çalışmışlardır. Sarajevo taraftarı Haris Mostar'da aşırı milliyetçi Hırvatların destekledikleri Zrinjski ile oynadıkları maçta Zrinjski taraftarlarının “Burası Hırvatistan” (*Ovo je Hrvatska*) şeklinde yaptıkları tezahürata karşılık aralarındaki bir Hırvat taraftarın onlara “Ben de Hırvat'ım ve Bosnalıyım, Sarajevo taraftarıyım” şeklinde karşılık vererek Bosnalı kimliğini nasıl sahiplendiğinin örneğini vermektedir.

Bosnalı kimliğini sahiplenen Hırvat ve Sırp olma da, Bosnalı Hırvat ve Sırp'ların genel olarak Bosnalı kimliğini sahiplenmede Boşnaklar kadar istekli olmadığını belirtmem gerekiyor. Bunun bir yansıması da futbolda göze çarpmaktadır. Yukarıda, Bosnalı taraftarlar arasında etnik farklılıklardan kaynaklı rekabetler ile ilgili bölümde kısaca belirtmeye çalıştığım gibi, Boşnak takımların amblemlerinde takımın “Boşnak” olduğu ile ilgili ibarelere rastlanmazken, Bosnalı Hırvat ve Sırp takımların amblemlerinde bu aidiyet rahatlıkla görülebilmektedir.

Görüldüğü gibi, anket sonuçlarından çıkan sonuçlar ve anlatılar doğrultusunda, Željezničar ve Sarajevo taraftarlarını karşılaştırdığımızda, Bosnalı Hırvat ve Sırp'ların bu takımlardan birine diğerinden daha çok destek verdikleri gibi bir sonuca ulaşabilmemiz çok güçtür. Buna rağmen kimlik inşasında diğeri ile farkını ortaya koymaya çalışan taraftarlar, Bosnalı Hırvat ve Sırp'ların daha çok Željezničar'ı desteklediklerini kurgulayarak, kendi kimliklerinin diğeri taraftar grubunun kimliğinden farklılaştırma uğraşı içindedir. Taraftarların Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat takımlarına karşı tutumlarında da önemli bir farklılık gözlemlenmektedir. Anket çalışmasında, taraftarların Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat takımları Avrupa kupalarında maç yaptıkları zaman bu takımlara destek verip vermedikleri de sorulmuştur:

Tablo 5.23: Taraftarların Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat Takımlara Avrupa Kupalarındaki Desteği.

	<i>Bosnalı Sırp takımlara destek</i>			<i>Bosnalı Hırvat takımlara destek</i>		
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	<i>Toplam</i>	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	<i>Toplam</i>
<i>Evet</i>	12 %24,0	19 %38,0	31 %31,0	20 %40,0	30 %60,0	50 %50,0
<i>Hayır</i>	36 %72,0	29 %58,0	65 %65,0	28 %56,0	15 %30,0	43 %43,0
<i>Belki</i>	2 %4,0	1 %2,0	3 %3,0	2 %4,0	4 %8,0	6 %6,0
<i>Farketmez</i>	0 %0,0	1 %2,0	1 %1,0	0 %0,0	1 %2,0	1 %1,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, taraftarların Sırp ve Hırvat takımlarına verdikleri destekte anlaşılabilir bir fark vardır. Taraftarların tam olarak yarısı Hırvat takımlarını Avrupa kupalarında desteklediklerini belirtirken bu oran Sırp takımları için %31’e düşmektedir. Bu durumun nedeni Sırlarla Boşnaklar arasında yaşanan 1992–95 ihtilafıdır. Aynı dönemde Hırvatlarla Boşnaklar arasında da savaş yaşandığını göz önünde bulundurabiliriz. Fakat daha sonra iki taraf arasında barış sağlanmış ve Bosnalı Hırvatlar ve Boşnaklar Sırlara karşı birlikte savaşmışlardır. Dolayısıyla, Boşnakların Sırlara göre Hırvatlara olan sempatisinin daha yoğun olduğunu belirtebiliriz. Bu takımların rakiplerinin geldikleri ülke de, verilen destek için önemli bir kıstastır. Örneğin Bosnalı Hırvat ve Sırp takımların, Türk takımlarıyla oynadıkları maçlarda, Saraybosnalı taraftarların bu kulüplere verdikleri destek azalabilir. 2008/2009 sezonunda Türk kulübü Beşiktaş, Bosna kulübü Široki Brijeg ile eşleşmişti. Široki Brijeg Hersek bölgesinde nüfusun %99’unun Hırvat olduğu aynı isimli kentin futbol takımıdır. Široki Brijeg İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi yanlısı Hırvat rejiminin (Ustaşi¹) önemli merkezlerinden bir olarak bilinmektedir. Tito döneminde Široki Brijeg, bu siyasi tutumundan dolayı baskıya maruz kalmıştır. Bu dönemde eski Ustaşalar Hersek’in kayalık

¹ “Ustaşi” sözcüğü “Ustaša”nın çoğul halidir ve Hırvatça’da “başkaldırmak” anlamına gelen “ustatiti” fiilinden türemiştir. 1929 yılında Yugoslavya Krallığı’nın ilanına karşı çıkan Hırvatların kurduğu örgüt İkinci Dünya Savaşı’nda Nazi uydusu “Bağımsız Hırvat Devleti”ni kurmuştur (Donia 173). Bu dönemde Sırlara yönelik katliamlarda ölen Sırların sayısı çeşitli kaynaklarda 185.000 ile 700.000 arasında değişmektedir. (Donia ve Fine 1997, 140) Boşnakları “Müslümanlaşmış Hırvat” olarak kabul eden Ustaşi, Boşnak nüfusu asimile etmeye yönelik politikalar gütmüştür (Sells 62). Tito rejimi tarafından yasaklanan örgüt üyeleri İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Yugoslavya’da tasfiye edilmişlerdir. Hırvat milliyetçiler 1992-1995 Bosna İhtilafı’nda savaşın başlarında Boşnaklarla işbirliği yapmışlarsa da, daha sonra Boşnakların savaşta ağır kayba uğramalarıyla Bosna’nın bir bölümünü “Büyük Hırvatistan”’a katma çabası içerisine girip Özellikle Hersek bölgesinde Boşnaklara karşı savaşa müdahil olmuşlardır. Genel kanının aksine, Mostar köprüsü Sırp saldırganlar tarafından değil, Hırvat topçuları tarafından yıkılmıştır. Daha sonraki süreçte Boşnaklarla Bosnalı Hırvatlar aralarında anlaşarak saldırgan Sırlara karşı birlikte savaşta birlikte yer almışlardır.

dağlarında oyuklarda saklanmışlardır. “Oyuk” anlamındaki Škrip sözcüğünden türeyen “oyukta yaşayan kişi” anlamına gelen Škripar (çoğulu: Škripari) sözcüğü aynı zamanda Široki Brijeg takımının taraftar grubunun ismidir. Yugoslavya’nın dağılmasına kadar başarısı bulunmayan Široki Brijeg, özellikle Bosna-Hersek liginde önemli başarılarla imza atmıştır. 2004 ve 2006 yıllarında iki kere Premier Lig şampiyonu olmuştur (NK Široki Brijeg, “Ukratko o Klubu”). Bunun bir nedeni Yugoslavya’nın dağılmasıyla siyasi baskının kalkmasıdır. Fakat asıl nedeni Široki Brijeg’in arkasındaki maddi destektir. İl merkezi 7.000 olan Široki Brijeg’in nüfusu çevre köy ve kasabalarla birlikte 28.000’e varmaktadır (Široki Brijeg Online, “Kratka Povijest Š.Brijega”). Široki Brijeg futbol takımı sadece kendi bölgesinden değil, Bosna’nın diğer bölgelerinde yaşayan Hırvat milliyetçilerinden de destek almaktadır. Aldığı maddi destek ise daha çok yurtdışında özellikle de Avustralya ve Avusturya’da yaşayan milliyetçi Hırvatlardan gelmektedir. Yugoslavya döneminde siyasi baskı yüzünden yurtdışına çıkan Hırvat milliyetçilerinin Široki Brijeg’in sahip olduğu siyasi kimlikten dolayı yaptıkları yardım, takımın BH liginde son yıllardaki başarısının ardında yatan en önemli etkidir. Bu durum, Široki Brijeg’in milliyetçi imgesini sürekli diri tutması için de gerekli zemini yaratmaktadır. Öyle ki, Široki Brijeg’in kadrosundaki bütün futbolcular Katolik’tir ve yazılı olan bir kural olmasa da Katolik olmayanların futbolcu, yönetici ve hatta taraftar olamadığı bir takımdır. Takımın kadrosunda bulunan 36 oyuncunun ise sadece on biri Bosnalı Hırvat’tır. Geri kalan oyuncular kulübün maddi imkânları sayesinde yurtdışından transfer edilmiştir.

Kulübün milliyetçi bir yapıda olması ve siyasetle iç içe geçmiş olması, hem de maddi destekle “sunî” başarıları yakalaması BH’deki birçok taraftarın antipatisini toplamaktadır. UEFA Kupası ön eleme turunda Široki Brijeg’in Beşiktaş’la eşleşmesiyle birlikte Bosna’da birçok futbol taraftarı turun Bosna’daki ayağında Beşiktaş’ı desteklemek istemiştir. Fakat 2006 yılında Dünya Futbol Şampiyonası’nda oynanan Brezilya-Hırvatistan ve 20 Haziran 2008 tarihinde Avrupa Futbol Şampiyonası’nda oynanan Türkiye-Hırvatistan maçları sonrasında başta Hırvat ve Boşnakların birlikte yaşadığı Mostar olmak üzere Bosna’nın çeşitli yerleşimlerinde meydana gelen olaylardan dolayı Beşiktaş kulüp yönetimi 14 Ağustos 2008 tarihinde Široki Brijeg’de oynanan maça Beşiktaş’ı desteklemek için gelen futbolseverlerde Türkiye Cumhuriyeti pasaportu aranmasını, Türk pasaportu olmayan futbolseverlerin Beşiktaş’a ayrılan bölüme alınmamasını talep etmiştir. Bu talep de Bosnalı güvenlik kurumları tarafından olumlu karşılanmıştır. Maçtan önce görüştüğüm birçok Željezničar ve Sarajevo taraftarı maça gitmek istediklerini söylemiş, Türk taraftarlar için

ayrılan bölgenin tamamını doldurabileceklerini belirtmişlerdir. Široki Brijeg’e 35 kilometre mesafede olan ve sadece Široki Brijeg’le değil, Bosna’da Hırvat milliyetçilerinin önemli bir destek verdikleri hemşerisi Zrinjski takımına da antipatik yaklaşan Mostar’ın takımı Velez taraftarlarından görüştüğüm kişiler Saraybosna’dan taraftarların gelmesine gerek olmadığını, sadece Mostar’dan gelecek olan taraftarların bile stadyumda Beşiktaş taraftarlarına ayrılacak bölümü doldurmaya yeteceğini iddia etmişlerdir. Fakat 2 Ağustos 2008 tarihinde Zenica’da oynanan Çelik-Sarajevo karşılaşmasını izlemek üzere Zenica’ya gitmek için Saraybosna’da Koševo Stadyumu önünde toplanan taraftarlar arasında aksi yönde görüş belirtenler de olmuştur. Bu taraftarlar, ne olursa olsun Široki Brijeg’in BH takımı olduğunu, bundan dolayı Boşnak taraftarların Beşiktaş’ı desteklemelerinin anlamsız olduğunu savunmuşlardır. Sarajevo taraftarlarından görüştüklerimin çoğu, bu bakış açısına katılmamaktadır.

Sarajevo ve Željezničar taraftarlarının Bosnalı Hırvat ve Sırp takımlarına karşı tutumlarında farklılık görülmektedir. Tablo 5.23’te görüldüğü gibi Željezničar taraftarları, anketteki sorulara verdikleri yanıtlarda Sarajevo taraftarlarına göre Bosnalı Sırp ve Hırvat takımlara daha fazla destek verdiklerini belirtmişlerdir. Bosnalı Sırp ve Hırvat takımların Avrupa kupalarındaki maçlarını izleme şansım olmadığı için, Željezničar ve Sarajevo taraftarlarının bu maçlarda destek verip vermedikleri hakkında bir gözlemim yoktur. Fakat taraftarlar bire bir görüşmelerimde bu desteğin sadece sözlü bir destek olduğunu, stadyumda yansımaları bulamadığını, verilen desteğin sadece televizyonda maçın yayınlanması sırasında o takıma sempati duyulmasıyla sınırlı olduğunu belirtmişlerdir. Željezničar ve Sarajevo taraftarlarının Bosnalı Sırp ve Hırvat takımlara karşı tutumlarında benim için önemli bir gözlem kaynağı bu takımların Saraybosna’da yaptıkları maçlardır. Bu maçlarda, Željezničar taraftarlarının, Sarajevo taraftarlarına göre misafir taraftarlara daha saldırgan bir tutum takındıkları gözlemlenmiştir. Bunun nedenlerinden birisi, daha geniş bir alana yayılmış olan ve taraftarlar arasındaki mesafenin uzak olduğu Koševo Stadyumu’yla karşılaştırıldığı zaman Grbavica Stadyumu’nda misafir takım taraftarlarının maç izledikleri bölümün Željezničar taraftarlarına daha yakın olmasıdır. Futbol gibi şiddetin görece ayrıcalıklı olduğu bir alanda “numune” rakip taraftarların, “taş atımı” mesafede olması, bu tarz şiddet yanlısı davranışları körükleyebilir.

Türkiye’de olduğu gibi Bosna’da da misafir takım taraftarlarının maç çıkışında rakip takımın taraftarlarıyla karşılaşmasını engellemek için maçın bitiminden 10 dakika önce stadyumdan çıkarılır. Bazı Željezničar taraftarlarının rakip takım taraftarlarıyla kavga etmek için stadyumdan daha önce çıktıklarını bazı maçlarda gözlemledim. Ayrıca, Slavija takımıyla

yapılan maçlarda, Željezničar taraftarlarının daha ateşli olduklarını gözlemledim. Željezničar’ın Bosnalı Sırp ve Hırvat taraftarlara karşı daha saldırgan oluşunun bir nedeni, sürekli olarak rakipleri tarafından Hırvatlara ve Sırlara daha yakın olmalarının ima edilmesi olabilir. Yukarıda da değindiğim gibi, araştırmam sırasında edindiğim gözlemler sonucu Željezničar ve Sarajevo taraftarlarının Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat takımlara karşı tutumlarında bir farklılık olmadığını düşündüğümü belirtmiştim. Anket sonuçlarında böyle bir farklılığın çıkmasının ardında yatan temel nedenin, daha önce de belirttiğim gibi, Željezničar’ın sadece Boşnaklığı değil, BH’nin bütün kimliklerini sahiplenme gibi bir imgeye sahip oluşudur. Taraftar liderlerinden Petar Željezničar takımının böyle bir geleneğe sahip olduğunun altını çizmektedir:

İkinci Dünya Savaşı sırasında da son savaştakine benzer bir durum vardı. Napredak Ustaşi takımı, Slavija da Četnik takımıydı. Ama Željo sadece futbol takımıydı (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 44).

Bir sonraki bölümde de görüleceği üzere, Željezničar taraftarlarının Bosnalı Sırp ve Hırvat kimliklerine karşı tutumlarında da Sarajevo taraftarlarına göre olumlu bir farklılık vardır. Željezničar taraftarlarının Bosnalı Sırp ve Hırvat takımları hakkında Sarajevo taraftarlarına göre daha olumlu tutuma sahip olmalarının bir başka nedeni de bu takımların BH takımı olmasından kaynaklıdır. Bosnalı Sırp ve Hırvat takımlarının da yer aldığı ligde şimdiye kadar şampiyonluk yaşamamış, hatta şampiyonluk mücadelesinden de uzak kalmış olan Željezničar’ın aksine Sarajevo takımı ortak BH liginde şimdiye değin sürekli olarak bu mücadelenin içinde yer almıştır. BH liginde birçok taraftarın da ifade ettiği gibi yazılı olmayan bir rotasyon kuralından bahsedebiliriz. Dönüşümlü olarak Hırvat, Sırp ve Boşnak takımlarından birinin şampiyon olduğu BH liginde bu durumun tesadüf olmadığını ben de düşünüyorum. Yolsuzluk ve şikenin önemli bir sorun olduğu BH liginde, bu rotasyonu sağlayacak enformel ilişkiler mevcuttur. Bundan dolayı, her sene Sırp ve Hırvat takımlarıyla mücadele eden ve rakiplerini BH içindeki herhangi bir takım olarak değil de, Sırp veya Hırvat takımı olarak algılayan Sarajevo taraftarlarının, şampiyonluk için mücadele ettikleri bu takımlara sempatiyle yaklaşmadıklarını ve dolayısıyla Avrupa kupalarında desteklemediklerini iddia edebiliriz.

5.7.3. Taraftarların Diğer ”Milliyetlere” Bakışı

Uygulamış olduğum ankette taraftarların farklı kimliklere karşı tutumlarıyla ilgili bir çizelge hazırlamış ve taraftarların kendilerini o kimliğe ne kadar uzak, ya da ne kadar ne yakın olduklarını sormuştum. “Çok yakın, yakın, orta, uzak, çok uzak” olarak beş farklı dereceden

birini seçen taraftarların verdiği yanıtları farklı kimlikler bazında incelemeye aldım. Aşağıdaki tablodan da görülebileceği gibi, taraftarların Sırp ve Hırvat kimliklerine karşı tutumlarında önemli bir farklılığın olmadığını gördüm. Her iki “milliyet” kimliğine de benzer yakınlıkta duran taraftarların bu tutumunun benim için de şaşırtıcı bir veri olduğunu ve bu durumu açıklayamadığımı itiraf etmem gerekiyor. Taraftarlar arasında bir karşılaştırma yaptığımızda, Željezničar taraftarlarının “Sırp” ve “Hırvat” kimliklerini, Sarajevo taraftarlarına göre daha yakın buldukları görülmektedir. Her iki taraftar grubundaki bireylerin etnik kökenlerinin benzer olduğunu göz önünde bulundurursak, bu farklılık taraftar kimliklerine atfedilen değerlerle ilgilidir.

Tablo 5.24: Taraftarların “Sırp” ve “Hırvat” Kimlikleri Hakkındaki Tutumları.

	<i>"Sırp" kimliği</i>			<i>"Hırvat" kimliği</i>		
	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>		<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>Çok yakın</i>	3 %6,0	3 %6,0	6 %6,0	2 %4,0	3 %6,0	5 %5,0
<i>Yakın</i>	3 %6,0	9 %18,0	12 %12,0	4 %8,0	6 %12,0	10 %10,0
<i>Orta</i>	6 %12,0	22 %44,0	28 %28,0	9 %18,0	16 %32,0	25 %25,0
<i>Uzak</i>	16 %32,0	8 %16,0	24 %24,0	15 %30,0	11 %22,0	26 %26,0
<i>Çok uzak</i>	22 %44,0	8 %16,0	30 %30,0	20 %40,0	14 %28,0	34 %34,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Araştırmam sırasında, taraftarların eski Yugoslav cumhuriyetlerindeki takımlara karşı tutumlarını da inceledim. Taraftarların daha önce birlikte yaşadıkları Yugoslav cumhuriyetlerinin takımlarını Avrupa kupalarındaki maçlarda desteklediklerini sorduğumda her iki taraftar grubu arasında önemli bir farklılığın olduğunu gördüm (Bkz. Tablo 5.25).

Tablo 5.25: Taraftarların Eski Yugoslav Takımlarına Avrupa Kupalarındaki Maçlardaki Desteği.

<i>Eski Yugoslav takımlarını destekler mi?</i>	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>Evet</i>	10 %20,0	16 %32,0	26 %26,0
<i>Bazen</i>	17 %34,0	26 %52,0	43 %43,0
<i>Hayır</i>	23 %46,0	8 %16,0	31 %31,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Sarajevo taraftarlarının neredeyse yarısı eski Yugoslav takımlarını desteklemediklerini belirtirken, bu oran Željezničar taraftarları arasında %16'ya düşmektedir. Bu veri, taraftarlarının diğer milliyetlere karşı tutumlarındaki farklılıkla benzerlik göstermektedir. Eski Yugoslav cumhuriyetlerinin takımlarına verilen destekte, bu takımın hangi cumhuriyetten geldiği önemli bir farklılık yaratmaktadır. Var olan siyasi koşullardan dolayı taraftarların Sırp takımlarına verdiği destek diğer eski Yugoslav cumhuriyetlerinin futbol takımlarına verdikleri desteğe göre daha azdır (Bkz. Tablo 5.26).

Tablo 5.26: Taraftarların Eski Yugoslav Ülkelerinin Takımlarını Avrupa Kupalarında Destekleme Eğilimleri.¹

		<i>Çok desteklerim (%)</i>	<i>Az desteklerim (%)</i>	<i>Farketmez (%)</i>	<i>Desteklemem (%)</i>	<i>Karşı takımı desteklerim (%)</i>
Sırbistan	<i>Sa.</i>	2,0	14,0	14,0	50,0	20,0
	<i>Ze.</i>	8,0	16,0	22,0	42,0	12,0
	<i>To.</i>	5,0	15,0	18,0	46,0	16,0
Karadağ	<i>Sa.</i>	2,0	12,0	32,0	44,0	10,0
	<i>Ze.</i>	12,0	10,0	36,0	40,0	2,0
	<i>To.</i>	7,0	11,0	34,0	42,0	6,0
Hırvatistan	<i>Sa.</i>	12,0	36,0	24,0	20,0	8,0
	<i>Ze.</i>	24,0	42,0	20,0	14,0	0,0
	<i>To.</i>	18,0	39,0	22,0	17,0	4,0
Slovenya	<i>Sa.</i>	0,0	12,0	38,0	40,0	10,0
	<i>Ze.</i>	8,0	16,0	38,0	36,0	2,0
	<i>To.</i>	4,0	14,0	38,0	38,0	6,0
Makedonya	<i>Sa.</i>	0,0	16,0	34,0	38,0	12,0
	<i>Ze.</i>	10,0	14,0	38,0	38,0	0,0
	<i>To.</i>	5,0	15,0	36,0	38,0	6,0

Bunu Yugoslavya'nın çözülme döneminde sürekli Sırbistan tarafında yer alan Karadağ izlemektedir. Taraftarların Slovenya ve Makedonya takımlarına verdikleri destek hemen hemen aynıdır. Fakat Hırvatistan takımlarına verilen destekte bir artış gözlemlenmektedir. Hırvatlarla aynı dili konuşan, savaşın bir döneminde çatışmış olsalar da, daha sonrasında Sırlara karşı birlikte çarpışmış olan Boşnakların, BH'ye uygulanan silah ambargosuna rağmen Hırvatistan'ın kendi limanlarında ARBiH tarafından kullanılmak üzere BH'ye yapılan silah kaçakçılığına göz yumması, savaş sırasında diplomatik ve az da olsa iktisâdi yönden Hırvatistan'ın BH'ye destek vermiş olması, taraftarların Hırvatistan takımlarına olan sempatilerinin daha fazla olmasının nedeni olabilir. Örneğin, Sarajevo taraftarı Sanchez 2004 Avrupa Futbol Şampiyonası'nda İngiltere'ye karşı oynayan Hırvatistan'ı desteklediğini belirtmiştir. Bunun nedenini de ortak Slav kökene, aynı dili kullandıklarına bağlamıştır.

¹ Sa.: Sarajevo, Ze.: Željezničar, To.: Toplam

Fakat, diğerk eski Yugoslav takımlarını izlemeyi sevdiğini ama hiçbirini desteklemediğini de eklemektedir.

Günümüzde, Türk futbol kulüplerinden Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş'ın Türkiye'nin her yanında taraftarları vardır. Dağılmadan önce eski Yugoslavya'da da Yugoslav liginin Kızılyıldız ve Partizan gibi önemli takımlarının da benzer bir biçimde Yugoslavya'nın her yanında taraftarları vardı. Özellikle Kızılyıldız 1991 yılında UEFA Kupası'nı alarak birçok Yugoslav vatandaşın sempatisini ve desteğini sağlamıştı. Görüştüğüm taraftarlar da Sarajevo taraftarlarının genelde renklerinden ve Sarajevo'ya benzer bir biçimde yerel idareciler tarafından destekleniyor olmasından dolayı Kızılyıldız'ı, Željezničar taraftarlarının ise Partizan'ı desteklediklerini söylemişlerdi. Petar Željezničar'ı tutmasının nedenini daha önce Partizan taraftarı olmasına bağlarken bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Eski Yugoslavya'da Željo ile Partizan ve Sarajevo ile Kızılyıldız arasında her zaman bağlantı olmuştur. Bu bir kuraldır (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 45).

Partizan taraftarı olan amcası sayesinde Partizan'ı tutmaya başlayan Petar, Partizan ve Željezničar arasındaki bağ sayesinde de Željezničar taraftarı olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu bağ diğerk taraftarlarca onaylanmamaktadır. Taraftarlar 1991 öncesinde de sadece kendi takımlarını (Sarajevo veya Željezničar) desteklediklerini belirtmişlerdir. Hatta Petar'ı olumsuzlayacak örnekler de vardır. Željezničar taraftarı olan gazeteci Faruk Boriç Partizan'ı değil, Kızılyıldız'ı desteklediğini ifade etmiştir. Taraftarlar kabul etmese de, ya da onaylamasa da, Saraybosnalılar eski Yugoslavya döneminde Željezničar taraftarlarının Partizan'ı, Sarajevo taraftarlarının ise Kızılyıldız'ı desteklediklerini, en azından bu takımlara sempati besledikleri konusunda bir yargıya sahiptirler.

Görüştüğüm taraftarların eski Yugoslav ülkelerinin futbol takımlarına verdikleri destekle karşılaştırma yapmak için taraftarlara Türk takımlarının Avrupa kupalarındaki maçlarında kimi destekledikleri sorulmuştur. Taraftarların çoğunluğu Türk takımlarını desteklediklerini belirtmişlerdir (Bkz Tablo 5.27).

Tablo 5.27: Türk Takımlarını Destekleme.

<i>Avrupa kupalarında Türk takımlarını destekler mi?</i>	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>Çok desteklerim</i>	19 %38,0	19 %38,0	38 %38,0
<i>Desteklerim</i>	19 %38,0	18 %36,0	37 %37,0
<i>Fark etmez</i>	7 %14,0	7 %14,0	14 %14,0
<i>Desteklemem</i>	4 %8,0	6 %12,0	10 %10,0
<i>Karşı takımı desteklerim</i>	1 %2,0	0 %0,0	1 %1,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Bosnalı futbol taraftarlarının Türkiye ulusal takımına ve Türk futbol takımlarına uluslararası karşılaşmalarda verdikleri destek çok iyi bilinmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi, Bosnalı futbolseverler Türk takımlarına ait forma, kaşkol, bayrak ve benzeri aksesuarları sıklıkla maçlarda yanlarında taşımaktadır. Öte yandan yakın zamanda yaşanmış iki örnek Bosnalı futbolseverlerin Türkiye ulusal takımına ve Türk takımlarına karşı sempatisini betimlemektedir. 21 Haziran 2008 tarihinde Avrupa 2008 Futbol Şampiyonası'nda oynanan Hırvatistan-Türkiye futbol maçında Bosnalı taraftarlardan büyük bir bölümü Türk ulusal takımını desteklemişlerdir. Önceki senelerde oynanan turnuvalarda Bosnalı Hırvat taraftarlardan birçoğu Hırvat ulusal takımını desteklemişlerdi. Hatta Bosna-Hersek'le Hırvatistan'ın 22 Ağustos 2007 tarihinde oynadıkları dostluk maçında Hırvatistan taraftarlarının büyük çoğunluğu Bosnalı Hırvat'tı. Bu maçta yaklaşık 1500 Bosnalı Hırvat, kendi ülkelerinin takımına karşı Hırvatistan'ı desteklemişti. Bosnalı Hırvatların, Hırvatistan'a verdikleri destek Bosnalı Müslüman ve Sırp larca hoş karşılanmamaktadır.

Komşu bir ülkenin, ortak tarihi ve kültürel öğeleri paylaşan iki ulusun birbirlerini uluslararası arenada desteklemeleri sorun yaratmamakta, fakat bu desteğin kendi ülkesinin ulusal futbol takımından esirgenip, komşu ülkenin takımına verilmesi durumun özellikle Bosnalı Müslümanlar tarafından “ihanet” olarak algılanması sonucunu doğurmaktadır. Bu durum 18 Haziran 2006 tarihinde Dünya Kupası'nda oynanan Brezilya-Hırvatistan maçı sonrasında da Bosna'da yansımaları bulmuştur. Bosnalı Hırvatların Hırvatistan'ı desteklemesine, Bosnalı Müslümanlar da Brezilya'yı destekleyerek tepki göstermişler. Maçın bitimiyle beraber özellikle Hersek bölgesinde Mostar, Stolac gibi kent ve kasabalarda Bosnalı Hırvat ve Müslüman toplumun birlikte yaşadığı yerlerde kavgalar çıkmış, bu çatışmalar daha sonra

Bosna'nın diğer bölgelerine de sıçramış ve ancak güvenlik kuvvetlerinin araya girmesiyle engellenebilmiştir. 22 Ağustos 2007 tarihinde oynanan Bosna-Hırvatistan dostluk maçı öncesinde, Bosnalı Hırvatların Hırvatistan'a destek vermesiyle maçtan önce Saraybosna'nın merkez mahallelerinde taraftarlar arasında taşlı-sopalı kavgalar çıkmıştır. Maç esnasında ise, Bosnalı Hırvatların Bosna'ya ihanet ettiğini düşünen Bosna taraftarları bu öfkelerini “Zagreb će biti Turska mahala” (Zagreb Türk mahallesi olacak!) şeklinde tezahürat yaparak dile getirmişlerdir.

Özellikle 1992–1995 ihtilafından bu yana Bosnalı Müslümanlar arasında Türkiye ve Türklere karşı artan bir sempati söz konusudur. Bosnalı Hırvatların, Hırvatistan'ı, Bosnalı Sırların Sırbistan'ı hami olarak gördükleri bir durumda, var olan tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle Bosnalı Müslümanlar da Türkiye'yi kendilerine en yakın ülke, hatta ikinci vatanları olarak görmektedir. Birçok Bosnalının Türkiye'de akrabası vardır. Çoğu Bosnalı, Türkiye'deki Boşnak kökenlilerin, Bosna'daki Boşnaklardan bile daha fazla olabileceğini iddia etmektedir. Milli Güvenlik Kurulu'nun talebiyle Erciyes, Fırat ve İnönü üniversiteleri öğretim görevlileri tarafından hazırlanan “Türkiye'deki Etnik Grupların Dağılımı Raporu”na göre özellikle Adapazarı, İzmit ve Manisa'da yaşayan Boşnak kökenli Türk vatandaşlarının 2 milyon civarında olduğu tahmin edilmekte ve Türkiye'de Türkler, Kürtler ve Çerkezlerden sonra dördüncü en büyük etnik grup olduğu belirtilmektedir (Milliyet, 6 Haziran 2008). Türkiye'de yaşayan, kendi kültürel kimliklerini Türkiye'nin üniter yapısını ve ulusal ve kültürel birliğini tehdit etmeden, hatta bilakis bunu zenginleştirerek devam ettirebilen Boşnak kökenli Türk vatandaşlarımızın nicel ve nitel varlığı Bosnalılar nezdinde Türkiye'nin sempatiyle karşılanan bir ülke olması sonucunu pekiştirmektedir.

Bosna-Hersek ve Türkiye ulusal futbol takımları arasında 10 Ekim 2008 tarihinde İstanbul'da oynanan maça yaklaşık 1600 Bosnalı taraftar gelmiştir. Fakat 1600 taraftarın tamamının futbolu çok yakından takip eden Bosnalılar olduğunu söylememiz hayli güç. Maç sırasında görüştüğüm birçok Bosnalı, bu maçın İstanbul'u ziyaret etmek için iyi bir neden olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin Bosna'nın kuzeyindeki Tuzla'da yaşayan Azra ve Emir Bektaşagić çifti bu fırsatı evliliklerinin on birinci yılında ikinci bir balayı fırsatı olarak kullanacaklarını belirtmişlerdir. Bosna'daki savaş sırasında Londra'da mülteci olduğu yıllarda Türklerle birlikte yaşadığını ifade eden Azra, Türklerin kalbinde her zaman önemli bir yeri olduğunu, büyük oğlunun Türkçe öğrendiğini ve bu duygularının tüm Boşnaklar için geçerli olduğunu belirtmişti. Futbola ilgili duymayan Bosnalıların bile bu maçı merakla beklediklerini ifade eden Azra “Türkiye maçı bizim için kardeşler arasında bir maç olacak. Kim kazanırsa

kazansın üzülmeyeceğiz. Ama herkes erkek kardeşini yenmeyi ister” diyerek maçın atmosferini, maçtan önce İstanbul’da yaptığımız mülâkatta özetlemişti.

BH Ulusal Takımı teknik direktörü 10 Ekim 2008 tarihinde Türkiye’ye gelmeden önce Bosnalı taraftarlardan, maça sadece Bosna’nın renklerini içeren giysi ve aksesuarlarla gelmesini istemişti (Dnevni Avaz, 11 Ekim 2008). Fakat buna rağmen maç sırasında birçok Bosnalı taraftarın ay-yıldızlı kırmızı tişörtler giydiğini, Türkiye kaşkolları ve benzeri aksesuarlar taktığını gözlemledim.

Türk takımlarına karşı sempati duyulmasının en önemli nedeni İvo Andriç’in Nobel ödüllü romanı “Drina Köprüsü”nde betimlenmektedir:

Türk egemenliği demek... Muhammed dininin birleştirdiği yıkılmaz büyük bir topluluk demekti. Yeryüzünde müezzinlerin müminleri namaza çağırdıkları bütün yerleri içine alan topraklar demekti (251).

Resim 5.20: Türkiye-Bosna maçında Bosnalı taraftarlarda Türkiye motifli atkılar. (Çeşitli zamanlarda çekilen fotoğraflardan kolaj yapılmıştır, Özgür Dirim Özkan)

Günümüzde de Türk kültürünün Boşnak kimliği üzerinde önemli bir etkisi vardır. Her ne kadar, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu Osmanlı İmparatorluğu ile bir kopuşu ifade etse de, çok milletli Osmanlı idaresi Türk egemenliği olarak tanımlanmaktadır. Örneğin Yunanlılar, 400 senelik Osmanlı egemenliğini “Tourkokratia” (Türk yönetimi) olarak adlandırmakta, Osmanlı dönemine ait haritalarda Osmanlı Devleti çoğu zaman “Türkiye” olarak gösterilmektedir. Benzer bir biçimde, Yunanlıların olumsuz tanımlamalarının tersine olumlu bir anlam yüklense de,

Bosnalılar da “Osmanlılık”la “Türklük”ü birbiriyle karıştırmakta, “Türklük”ü Osmanlılık’ın yerine kullanmaktadır. Örneğin, ünlü Andriç eserlerinde yöneticileri betimlerken Osmanlı yerine Türk kavramını kullanıyordu.

1463–1878 yılları arasındaki 415 yıllık Osmanlı döneminden çok daha kısa olmasına rağmen 1919–1991 yılları arasındaki 72 yıllık Yugoslavya dönemi de Bosnalıların ulusal kimliklerin algılanışında önemli bir etkiye sahiptir. Hatta Yugoslavya dönemi, Bosna’daki ulusal kimliklerin oluşumunda daha etkili olmuştur. Bu durumun en önemli nedeni, Habsburg dönemiyle başlayan modernleşme döneminin, Yugoslavya döneminde ivme kazanması, daha da önemlisi, Yugoslavya’nın kendisinin Balkanlar’da uyanan ulusal kimliklerin kurgulanış sürecinin bir sonucu olmasıdır. Tezin kuramsal kısmında da belirtildiği gibi kültürel kimlikler arasındaki ayrışmaların daha dinamik bir zemine oturması ve daha da ötesi kültürel kimliklerin siyasi kimliklere dönüşümü Yugoslavya’nın oluşumunu doğurmuştur. Öte yandan da çok-uluslu bir yapıya sahip olan Yugoslavya homojen bir ulusal yapıyı barındırmadığı ve inşa edemediği için ulusal kimliklerin dinamik öğeleri varlığını devam ettirmiştir. Dini bir tanım olan “Müslümanlık”ın, ulusal bir tanım haline gelmesi, Bosnalı kimliğinin Boşnaklık kimliğiyle kimi zaman örtüşmesi, kimi zaman da ayrışması Yugoslavya pratiğinde ortaya çıkan, ya da gelişen olgulardır. Öte yandan, çok-uluslu bir modern devlet olma iddiasını taşıyan Yugoslavya, farklı uluslardan tek bir Yugoslav ulusu yaratmaya çalışmıştır. Her ne kadar bu tasarı başarısızlıkla sonuçlansa da, Yugoslav kimliği özellikle Yugoslavya’nın dağılmasıyla ortaya çıkan olumsuz görünümünden dolayı kimi zaman olumlu imgeleriyle Bosnalıların ve diğer eski-Yugoslav uluslarının toplumsal hafızalarında yer edinebilmektedir. Öte yandan, yaşları genç olan taraftarlara “Yugoslav kimliği”ne kendilerini ne kadar yakın hissettikleri sorulduğunda neredeyse yarısı bu kimliği kendilerine uzak hissettiklerini belirtmiştir (Bkz. Tablo 5.28).

Tablo 5.28: Taraftarlar ve “Yugoslav” Kimliği.

	Taraftarı olduğu takım		Toplam
	Sarajevo	Željezničar	
Çok yakın	7 %14,0	11 %22,0	9 %18,0
Yakın	6 %12,0	8 %16,0	14 %14,0
Orta	9 %18,0	11 %22,0	20 %20,0
Uzak	18 %36,0	11 %22,0	29 %29,0
Çok uzak	10 %20,0	9 %18,0	19 %19,0
Toplam	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Yugoslav kimliğinin taraftarlarca algılanışında, taraftarların yaş grupları algılamada değişiklik yaratmaktadır. Araştırmam sırasında, Yugoslav vatandaşı olarak yaşama süresi arttıkça, bir diğer deyişle, taraftarların yaşı arttıkça, Yugoslav kimliğine sahip çıkmanın da arttığını gözlemledim. Yugoslavya’nın dağılması sırasında çok küçük yaşta olan veya Yugoslavya dağıldıktan sonra doğan Bosnalılar ise geçmişte kalan bu ülkede yaşama pratiğine sahip değildir. Sonu acıyla biten bu sürecin günlük siyasi ve iktisâdi sonuçlarını bu deneyimle bağdaştırmaktadır. Bunun sonucunda ise Yugoslav kimliğini kendilerine yakın hissetmemektedirler.

Kanlı iç savaşlar sonrasında dağılan Yugoslavya, bu süreçten 17 yıl sonra birçok eski Yugoslav vatandaşı tarafından nostaljik bir biçimde anılmaktadır. Özellikle orta yaş ve üstü Boşnaklar arasında, Yugoslavya’ya özlem duyanlara sıkça rastlanmaktadır. Bilindiği gibi, çöküşten sonra serbest piyasa koşullarına hazırlıksız yakalanan eski Sovyetler Birliği vatandaşları arasında da, SSCB’ye dair nostaljik duygular görülmektedir. Bu duygular işini kaybetmiş, sosyal güvenceden yoksun nüfus arasında daha yoğun olmaktadır. Geçmiş, daima olduğundan daha iyiymiş gibi hatırlanır. Bunun yanı sıra, bazı eski SSCB vatandaşları özgürlükleri kısıtlı olsa da aç kalma ihtimallerinin olmadığı, temel sosyal hizmetlere ücretsiz ulaşabildikleri eski rejimi özlemle anabilmektedir. Eski Yugoslavya vatandaşları arasında nostaljik duygular farklı bir söylemle ifade edilmektedir. Bosna’da görüştüğüm birçok kişi Yugoslavya’da özgürlüklerin daha geniş olduğunu ifade etmekteydi. Bosnalıların imgeleminde özgürlüklerin kısıtlı olmasındaki temel etken, ülkelerin birbirlerine uyguladıkları vize rejimidir. Yugoslavya döneminde Hırvatistan ve Karadağ’daki sahillere, Makedonya’ya, Sırbistan’a ve Slovenya’ya sadece nüfus cüzdanlarıyla gidebilen Bosnalılar,

günümüzde bu ülkelere pasaportlarıyla gidebilmektedir. Hatta AB üyesi olan Slovenya'ya giriş zorlu bir vize alma süreci sonrasında gerçekleşebilmektedir. Bunun yanı sıra, bu zaman içerisinde vize rejimini sıkılaştıran AB ülkelerine seyahat etmek eskisine göre çok daha zordur. Avrupa'nın saygın bir ülkesi olan Yugoslav pasaportu yerine nüfusu 2–3 milyonluk ülkelerin vatandaşları olan eski Yugoslavlar bu zorluğu daha da katlanarak yaşamaktadır. Makedonyalılar için durum daha da zordur, çünkü birçok ülke pasaportlarının üzerinde yazan ülkelerinin resmî ismi “Makedonya”yı Yunanistan'ın isim konusundaki baskısı yüzünden tanımamaktadır. Eski Yugoslav cumhuriyetleri arasında iktisâdî durumu en iyi olan Slovenya vatandaşları arasında bile Yugoslavya'ya dair nostaljik duygulara rastlamak mümkün. Avrupa'nın prestijli bir ülkesi olan Yugoslavya yerine çoğu kez Slovakya'yla karıştırılan bir ülkenin vatandaşı olmak bu durumun nedenlerinden biridir. Bir genelleme yapamamak bile eski Yugoslav cumhuriyetlerinde yaşayan halkların Yugoslavya'nın dağılmasından zaman geçmesinden sonra birbirleriyle yeniden yaşamaya yönelik bir eğiliminden bahsedebilir, birbirlerini “öteki” mi, yoksa “kültürel yarım” olarak mı gördüklerini sorgulayabiliriz.¹

Eski Yugoslav cumhuriyetlerinde yaşayan halkların birbirlerine karşı var olan ezeli düşmanlığa dair uluslararası toplumda bir önyargının varlığından bahsedebiliriz. Bosna'daki ön keşif gezim, Makedonya'da Üsküp takımı Vardar ve Manastır takımı Pelister ve Sırbistan'da Kızılyıldız taraftarlarıyla izlediğim maçlarda, Bosna, Makedonya, Hırvatistan, Kosova, Sırbistan ve Slovenya'da edindiğim izlenimler ve gerek taraftarlarla, gerek meslektaşlarımla ve gerekse de bölge halkından kişilerle yaptığım görüşmelerde bu halkların genel kanının aksine birbirlerine karşı yakın duygulara da sahip olduğunu söyleyebilirim. Bu durumun en önemli nedeni bir önceki paragrafta bahsettiğim gibi yaşamın çeşitli alanlarında hissedilen yoksunluktur. Bunun bir yansıması da futbol alanında göze çarpmaktadır. Geçmişte özellikle futbol alanında elde edilen sportif başarılarla rağmen, günümüzde eski Yugoslav cumhuriyetlerindeki futbolun başarıdan uzak olduğunu söyleyebiliriz. Görüştüğüm birçok kişi bu durumu liglerin kalitesiz oluşuna bağlamaktadır. Daha önce birbirleriyle maç yapan büyük kulüpler, yer aldıkları cumhuriyetlerin ayrı liglere sahip olmasıyla küçük kasaba takımlarıyla aynı ligde yer almakta, bu da futboldaki kalitenin düşmesine neden olmaktadır.

¹ Konu hakkında bir çalışmam Toplum ve Bilim dergisinin Güz 2006 tarihli 107. sayısında “Yugoslavya'dan Sonra Balkanlar'da Yeniden Birlikte Yaşamak Mümkün mü?” başlığıyla yayınlanmıştır.

Dağılmadan önce Yugoslav futbolu Avrupa ve Dünya futbolunda önemli bir yere sahipti. Yugoslav futbol ligi de önemli kulüplerin rekabet ettiği, ilgi çeken bir ligdi. Fakat dağılan Yugoslavya’da bu ligin kalitesi şimdiye kadar yakalanamamıştır. Örneğin, daha önce Dinamo Zagreb, Kızılyıldız, Partizan, Hajduk Split gibi güçlü takımlarla maç yapan Sarajevo ve Željezničar, günümüzde kimi zaman nüfusu on bini bile bulmayan Široki Brijeg, Posušje gibi kasabaların takımlarıyla mücadele etmektedir. Gazeteci ve Željezničar taraftarı Arsen Novalija bu takımlarla yapılan maçların kesinlikle çekici olmadığını belirtmektedir: “Laktaši, Posušje gibi takımlarla kim oynamak ister ki?”. Benzer görüşler birçok taraftarca paylaşılmaktadır. Eski Yugoslav ülkelerinin futbol takımlarının bir araya geldikleri bir futbol ligi, bazı taraftarlarca, bu olumsuz durumun aşılabilmesini sağlayacak bir oluşum olarak görülmektedir. 2002 yılı yılında böyle bir girişim başlatılmış, fakat güvenlik sorunları gerekçe gösterilerek UEFA tarafından müsaade edilmemiştir. Taraftarların birçoğu böyle bir ligin kurulmasıyla ilk yıllarda güvenlik sorununun olabileceğini, fakat hem önlemlerin alınması hem de taraftarların duruma alışmasıyla ortaya rekabetin daha yoğun olduğu ve dolayısıyla da daha kaliteli futbolun oynandığı bir lig çıkacağını belirtmektedirler. Sarajevo taraftar liderlerinden Pape konuya biraz daha farklı yaklaşıp, biraz da muzip bir ifadeyle böyle bir ligin, eskiden kavga ettikleri taraftar gruplarıyla yeniden kavga etme şansını vereceğini belirtmiştir.

Bir süreden beri eski Yugoslav cumhuriyetlerinin futbol takımlarının birlikte oynadığı bölgesel bir futbol ligiyle ilgili çalışmalar sürmektedir.¹ Sanchez bu çalışmaların, Yugoslav gerçeğini anlamayan Batı tarafından engellendiğini düşünmektedir:

2002 yılında tam da Adriyatik Ligi kurulacakken Avrupa’dan protestolar geldi. Düşünsene, 5000 Bad Blue Boys [Dinamo Zagreb taraftar grubu] Kızılyıldız maçı için Belgrat’a gidiyor! (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 46).

Avrupalı siyasetçilerin Adriyatik Ligi’ne karşı çıkışlarının nedeni, bu ligin etnik gruplar arasında bir savaş alanı kimliğine bürüneceği kaygısı olabilir. Amer de ilk sene Adriyatik Ligi’nin sorunlu olacağını kabul etmektedir. Fakat daha sonra bunun düzelebileceğini savunmaktadır:

Belki de Adriyatik Liginde taraftarlar bayağı çok büyük sorunlar çıkaracaktır. Ama bir sene sonra durum normalleşir. Kızılyıldız Koşevo’ya gelse 20.000 taraftar doldurur. Belki de stadyumun tamamı dolar. Kızılyıldız veya Hajduk veya Partizan. İnaniyorum ki gelecekte

¹ Barış Karacasu ve Şener Yelkenci tarafından derlenen “Erdinç Sivritepe’ye Armağan: Piknikte Dömirole” isimli kitapta “Yugoslavya’da Futbol: Yeniden, Birlikte... Mümkün mü?” başlıklı makalede bu konu daha ayrıntılı incelenmiştir.

5.8. Kent Kimliği ve Taraftarlık

Resim 5.21: Grbavica Stadyumu'ndaki süpermarket.
(6 Temmuz 2007, Özgür Dirim Özkan)

Ön keşif araştırmamda ve araştırmamın ilk aylarında Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki en önemli farklılığın mekânsal aidiyette biçimlenebileceğini düşünmüştüm. Željezničar takımı Grbavica mahallesinde kurulmuştur. Stadyumu, kulüp yönetimi ve idman sahaları bu mahallede bulunmaktadır. Stadyum, yönetim binası ve idman sahalarının bulunduğu spor kompleksi Grbavica mahallesindeki yerleşim binalarıyla iç içedir,

maç dışındaki zamanlarda stadyumun alt katında caddeye bakan tarafta yer alan dükkânlarıyla da gündelik yaşamda mahalleliler tarafından, hatta Grbavica mahallesinde oturmayan ama buradaki kasaptan, süpermarketten, ya da börekçiden alışveriş yapan Saraybosnalılar tarafından kullanılan bir yerdir (Resim 5.21).

Öte yandan Koševo stadyumu ise kent merkezinden uzakta yer almasından dolayı, gündelik yaşamdan kopuk, sadece sportif etkinliklerde ya da stadyumda düzenlenen konser ya da kutlama geceleriyle Saraybosnalıların uğrak yeri olabilmektedir. Bundan dolayı Grbavica mahallesinin Željezničar taraftarlarıyla özdeşleştirildiği düşüncesine sahip olmuştum. Öte yandan Koševo stadyumu için ise aynı şeyi söyleyemezdin. Sarajevo taraftarları ise mekânsal aidiyetlerini kentin tarihî merkezi olan Baščaršija ile özdeşleştiriyorlardı. Bu bağlamda, Grbavica Stadyumu Hall'un bahsettiği sabit-özellikli bir mekân olma özelliğine bürünürken, Koševo Stadyumu böyle bir özelliğe sahip değildir. Bunun nedeni Koševo Stadyumu'nun sabit olmaması değil, bu stadyumun onu kullanan aktörlerin mikrokültürel düzeyinde yer alamayıdır.

Bu görüşlerim, birçok Saraybosnalı tarafından da paylaşılıyordu. Görüştüğüm Saraybosnalıların çoğu Željezničar takımını Grbavica Mahallesi ile özdeşleştirirken, Baščaršija'yı ise Sarajevo'nun kalesi olarak tanımlıyorlardı. Yukarıda bahsettiğim Sarajevo taraftarlarına yakıştırılan, "Pitari" (börekçi) kavramında soyutlanan kendi işine sahip, iyi arabası ve evi olan, görece daha varlıklı kesim Baščaršija mahallesinde sadece börekçi değil,

kuyumcu, tuhafiyeye ve benzeri dükkânları işleten küçük esnafın Sarajevo taraftarı olduğuna ilişkin yaygın bir kanı vardır. Başçarşı’da dükkân sahibi olan, ya da gelir düzeyi ortanın üstünde olan Saraybosnalıların geleneksel yerleşim bölgesi ise, Başçarşı mahallesini çevreleyen Stari Grad (Eski Kent) mahallesi olarak bilinir. Yaptığım görüşmede, Prof. Adila Pašalić Başçarşı ve Stari Grad’da oturan sakinlerin genelde Sarajevo taraftarı olduğunu belirtmiştir. Sarajevo kulüp menajeri olan 1964–65 yıllarında Sarajevo’da futbol oynayan Nihad Baljak da benzer kanıya sahiptir. Nitekim görüşme yapıldığında 59 yaşında olan Baljak da Stari Gradlı olduğunu belirtmiştir. Kendisini futbol taraftarı olarak görmeyen Davor ise küçüklüğünden beri Başçarşı’da oturmasına rağmen Željezničar’a daha sempatik bakmasının nedenini şöyle açıklamaktadır:

Željo taraftarı olduğumu söyleyemem. Tek bir oyuncuyu bile tanımıyorum. Fakat sempati var. Başçarşı’da yaşamış olduğum halde Željo’ya sempati besliyorum çünkü dedem beni maçlara götürürdü. Grbavica’da yaşıyordu (Davor Njegić, 4 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 48).

Saraybosna’daki Türk Kültür Merkezi’nin müdürlüğünü yapan ve savaş çıkmadan hemen önce Saraybosna’ya tıp eğitimi almak için gelen Kosovalı Türk asıllı Nermin Ljušta da Başçarşı’nın Sarajevo, Grbavica’nın ise Željezničar’la özdeşleştiğini belirtmekte, kendisinin futbolla ilgilenmemesine rağmen Grbavica’da oturduğu için ve maç günlerinde stadyumdan gelen seslere aşina olduğundan dolayı ister istemez Željezničar’a sempati duyduğunu belirtmiştir. Anket uygulamasında bana yardımcı olan pedagoji öğrencilerinden Belma Lepir ise küçüklüğünden beri Grbavica’da oturduğunu, stadyumun maç zamanlarında da defalarca yanından geçtiğini ama hayatında ilk defa bu araştırma için maça gittiğini belirtmiştir. Araştırma için stadyumda bulunduğu sıra Željezničar taraftarlarının yaptığı koreografi gösterisinden hayli etkilendiğini belirten Belma, bu estetik ve etkileyici görünümün onda da arada sırada maça gitme isteği doğurduğunu, arada sırada o hissi yaşamak isteyebileceğini ifade etmiştir. Hersek kökenli olan ve aslen Mostar takımı Velez’i destekleyen Adnan ise Željo’ya yakınlığını şu şekilde açıklamaktadır:

Küçükken Grbavica’da yaşarken stadyumun güney kısmını odamın penceresinden görebilirdim. Bundan dolayı diyebilirim ki Željo için büyük bir sempati var. Željo’ya aidim, Grbavica Raja’ya aidim (Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 49).

Doğduğundan beri Grbavica’da oturan Željezničar taraftar liderlerinden Petar, oturduğu mahallenin taraftarlığı üzerinde çok büyük etkisi olduğunu, hatta küçükken okuldan kaçıp maçlara gittiğini söylemiştir. Petar, kendisi ve arkadaşları için Grbavica mahallesinin Sırp güçler tarafından işgal edildiği yıllarda Grbavica Stadyumu’nun ayrı bir önemi olduğunu, her

akşam saat 22.00’de sokağa çıkma yasağı başlayana kadar arkadaşlarıyla Grbavica Stadyumu’nda toplandıklarını, orada vakit geçirdiklerini belirtmiştir:

Savaş sırasında Grbavica bizim için iki araba arasında ezilmiş masum bir çocuk gibiydi. Gece onda sıkıyönetim başlayana kadar, her akşam arkadaşlarla yanımızda Željo bayrağıyla orada içerdik (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 50).

Mekânsal aidiyetin kimlik üzerindeki etkisini incelemek ve Saraybosnalıların söz konusu mahallelerle Sarajevo ve Željezničar arasındaki varsayımları ilişkinin var olup olmadığını öğrenmek için taraftarlara anket uygulamamda bu konuyla ilgili çeşitli sorular yönelttim. Öncelikle taraftarlara takımlarını hangi mahalle ile özdeşleştirdiklerini sordum. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi Željezničar taraftarlarının büyük çoğunluğu Grbavica’da hemfikirken Sarajevo taraftarları Stari Grad ve Koševo mahalleleriyle özdeşleştirdiklerini belirtmişlerdir.

Tablo 5.29: Takımların Özdeşleştirildikleri Semtler.

	Taraftarı olduğu takım		Toplam
	Sarajevo	Željezničar	
<i>Bütün Saraybosna</i>	2 %4,0	1 %2,0	3 %3,0
<i>Stari Grad (Başçarşı)</i>	17 %34,0	0 %0,0	17 %17,0
<i>Koševo</i>	24 %48,0	0 %0,0	24 %24,0
<i>Grbavica</i>	2 %4,0	41 %82,0	43 %43,0
<i>Merkez (Centar)</i>	4 %8,0	4 %8,0	8 %8,0
<i>Dobrinja</i>	1 %2,0	0 %0,0	1 %1,0
<i>Novo Sarajevo</i>	0 %0,0	4 %8,0	4 %4,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Taraftarların hangi mahallelerde yoğunlaştıkları da sorulmuştur. Željezničar taraftarlarının yarısı taraftarlarının Grbavica’da yoğunlaştığını belirtirken, Sarajevo taraftarının da önemli bir kısmı Stari Grad’da yoğunlaştıklarını söylemişlerdir. Bu anlamda, taraftarlar da kendileri hakkındaki yargıyı paylaşmakta, Stari Grad’ın Sarajevo, Grbavica’nın ise Željezničar’la özdeşleştirdiklerini göstermektedirler (Bkz. Tablo 5.30).

Tablo 5.30: Taraftarların Yoğunlaştıkları Mahalleler.

	Taraftarı olduğu takım		Toplam
	Sarajevo	Željezničar	
<i>Bütün kent</i>	4 %8,0	8 %16,0	12 %12,0
<i>Ali Pašino Polje</i>	2 %4,0	2 %4,0	4 %4,0
<i>Dobrinja</i>	7 %14,0	2 %4,0	9 %9,0
<i>Grbavica</i>	1 %2,0	26 %52,0	27 %27,0
<i>Ilidža</i>	0 %0,0	1 %2,0	1 %1,0
<i>Merkez</i>	9 %18,0	1 %2,0	10 %10,0
<i>Novi Grad</i>	5 %10,0	8 %16,0	13 %13,0
<i>Stari Grad</i>	21 %42,0	0 %0,0	21 %21,0
<i>Bilmiyor</i>	1 %2,0	2 %4,0	3 %3,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Araştırmamda bu yargının ne kadar geçerli olduğunu öğrenmek için taraftarların oturdukları mahalleri de sordum. Yaptığımız görüşmede Sarajevo taraftar liderlerinden Pape'nin Stari Grad'da doğduğunu fakat daha sonra 1980'li yıllarda Saraybosna kent merkezine yaklaşık 5,5 kilometre uzaklıkta, havaalanı yolu üzerinde yapılan toplu konut alanı olan Ali Pašino Polje (Ali Paşa Ovası) mahallesine taşındığını belirtmiştir. Pape, Stari Grad'ın Sarajevo'nun kalesi olduğunu kabul etmekte ve kendisinin Ali Pašino'da oturmasının nedenini babasının Stari Grad'daki evinin bütün kardeşlerin o evde oturmasını engelleyecek kadar küçük olması olarak açıklamaktadır. Araştırmam sırasında Grbavica'nın komşu mahallesi Dolac Malta'da oturmuştum. Çeşitli alışveriş merkezlerinin yer aldığı Grbavica Mahallesi sadece maç zamanlarında değil, maç dışı zamanlarda da sıklıkla uğradığım bir mahalle idi. Sabahları yürüyüş yaptığım Miljacka deresi kıyısı da Grbavica mahallesindeydi. Grbavica mahallesinde sadece Željezničar taraftarlarını değil, ara sıra Sarajevo taraftarlarına da rastlamaktaydım. Sarajevo taraftar liderlerinden Senad'ın Grbavica Stadyumu'nun hemen karşısındaki bir blokta oturduğunu öğrendim. Daha sonra anket uygulamamda taraftarların oturduğu mahalleyi sorduğumda bu konuda iki taraftar grubu arasında her hangi bir farklılık olmadığını gördüm. Grbavica mahallesinin de içinde bulunduğu "Novi Grad" her iki taraftar

grubu için de en çok tercih edilen yerleşimdir. Novi Grad, Grbavica ve çevresindeki Hrasno, Čengić Vila, Dolac Malta gibi mahalleri de içeren bir yerleşimdir.

Tablo 5.31: Taraftarların Oturdıkları Mahalleler.

	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>Stari Grad</i>	4 %8,0	3 %6,0	7 %7,0
<i>Centar</i>	10 %20,0	10 %20,0	20 %20,0
<i>Novo Sarajevo</i>	12 %24,0	13 %26,0	25 %25,0
<i>Novi Grad</i>	17 %34,0	18 %36,0	35 %35,0
<i>Ilidža</i>	3 %6,0	2 %4,0	5 %5,0
<i>Vogosca</i>	1 %2,0	0 %0,0	1 %1,0
<i>Hadžići</i>	0 %0,0	1 %2,0	1 %1,0
<i>Diğer kanton</i>	3 %6,0	2 %4,0	5 %5,0
<i>Kaydedilmedi</i>	0 %0,0	1 %2,0	1 %1,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Novi Grad Yugoslavya döneminde yerleşime açılmasıyla bilinir ve bölgede dönemin mimari tarzı olan çok katlı blok apartmanlar hâkimdir. Bölgenin planlamasında, mahalle sakinlerinin ihtiyaçlarını mahallede görmeleri için kültür ve sanat kompleksleri ve alışveriş merkezleri inşa edilmiş, özellikle dere kenarında yayaların yürüyüş yapacakları, boş vakitlerinde zaman geçirebilecekleri şekilde düzenlenmiştir. Bu mahalleler içinde Grbavica ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Savaşın önce işçi semti olarak bilinen Grbavica’da savaşın sonra konut fiyatlarının artmasındaki temel etken bu mahalledeki yeşil alanlardaki ağaçların sıklığıdır. 1992–1995 yılları arasındaki kuşatma süresince yakıt kıtlığı çeken Saraybosnalılar kentteki ağaçları yakacak malzeme olarak kullanmışlardı. Fakat Grbavica Mahallesi kuşatma değil de işgal altında olduğu için buradaki ağaçlar kesilmemişti. Mahallenin ağaçlarla kaplı görünümü konut fiyatlarının artmasını beraberinde getirmiş, savaşın çok büyük hasar gören konutların sahiplerinin tamir ettirmek için maddi koşullara sahip olamadıklarından evlerini yüksek fiyattan satıp, Saraybosna’nın başka mahallerine taşınmışlardır. Bundan dolayı, son on beş yılda Grbavica mahallesinde önemli değişiklikler meydana gelmiş, mahalle işçi mahallesinden üst orta sınıfın yaşadığı bir mahalleye dönüşmüştür. Bu dönüşüm yansımasını

futbol taraftarlığında da göstermiştir. Mahallenin yeni sakinleri arasında elbette birçok Sarajevo taraftarı da vardır. Her ne kadar, toplumsal imgelemde Grbavica mahallesi hâlâ Željezničar’la özdeşleştirilmeye devam etse de, Grbavica mahallesinin sakinlerinin tamamının Željezničar taraftarı olduğunu iddia etmek artık mümkün değildir. Željezničar’ın ilk alt gruplarının kurucularından olan Željko Gradaščević de bu kanıyı paylaşmakta ve herhangi bir mahallenin sakinlerinin tamamının tek bir futbol takımını desteklediklerini söylemenin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Aynı durum Stari Grad için de geçerlidir. Özellikle savaştan sonra kentin eski kısmında oturan Saraybosnalılar Novo Sarajevo (Yeni Saraybosna) belediyesi içinde olan Ali Pašino Polje, Dobrinja gibi, konut fiyatlarının daha uygun olduğu, temel altyapı hizmetlerinin de daha iyi olduğu semtlere taşınmışlardır. Hatta günümüzde bu mahallelerde hangi takımın taraftar grubunun daha yoğun olduğuna dair tartışmalar vardır. İki taraftar grubu da hem Ali Pašino Polje’de, hem de Dobrinja’da çoğunlukta olduklarını iddia etmektedir. Petar Ali Pašino Polje’de bir değişiklik olduğunu öne sürmektedir:

Savaştan önce Ali Pašino Gang Sarajevo taraftarıydı. Artık bizimleler. Jusuf –Juka- Prazina, Ali Pašino Polje’nin efsanesidir. Savaştan önce Saraybosna’nın en tehlikeli adamıydı ve savaş sırasında esrarlı bir şekilde öldürüldü. Büyük bir Željo taraftarıydı (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 51).

Sanchez ise Sarajevo’nun en iyi taraftarlarının Dobrinja’dan çıktığını belirtmektedir.

Stari Grad, turistik özelliğini koruyan Başçarşı dışında Saraybosna’nın en iyi mahallesi olma özelliğini, zengin küçük esnafın oturduğu mahalle özelliğini kaybetmektedir. Buradaki konutlara talep olmaması kira ve ev fiyatlarını düşürmüştür. Savaştan sonra Saraybosna’ya taşınan Bosnalılar fiyatların düşük olması ve merkezi konumda olmasından dolayı Stari Grad’a yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum da Stari Grad’ın demografik yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Saraybosna’nın mahallerinde yaşanan bu demografik dönüşüme rağmen, taraftarların imgeleminde de Grbavica mahallesiyle Željezničar’ın, Başçarşı ile de Sarajevo’nun özdeşleştirildiği görülmektedir. Hem Sarajevo taraftarlarına hem de Željezničar taraftarlarına kendilerini ne kadar Grbavicalı, Başçarşılı ve Koşevolu olarak hissettikleri sorulmuştur (Bkz. Tablo 5.32).

Tablo 5.32: Taraftarlar ve Grbavicalılık.

	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>Çok yakın</i>	5 %10,0	33 %66,0	38 %38,0
<i>Yakın</i>	15 %30,0	11 %22,0	26 %26,0
<i>Orta</i>	8 %16,0	6 %12,0	14 %14,0
<i>Uzak</i>	16 %32,0	0 %0,0	16 %16,0
<i>Çok uzak</i>	6 %12,0	0 %0,0	6 %6,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi, Grbavica mahallesi Željezničar taraftarlarının mekânsal imgeleminde önemli bir yere sahiptir. Hiçbir Željezničar taraftarı Grbavica'yı kendisine uzak görmemektedir. Plave Sestrice üyeleri Grbavica mahallesiyle ne kadar özdeşleştiklerini şu şekilde açıklamaktadır:

Grbavica'dan başka yerde yaşamak istemeyiz. Bunun tek nedeni Željo değil. Grbavica kent merkezi gibi ama sessiz (Plave Sestrice, 4 Ocak 2008 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 52).

Bununla birlikte, Sarajevo taraftarlarının yüzde kırkının Grbavicalılık kimliğini kendisine yakın olarak tanımlaması da ilginç bir veridir. Bunun nedeni de Grbavica mahallesinde oturan birçok Sarajevo taraftarı olması ve Sarajevo taraftarlarının kendilerini sadece bir mahalleyle değil, bütün Saraybosna hatta bütün Bosna-Hersek'le özdeşleştirmeye çalışmalarıdır. Her ne kadar gündelik hayat döngüsünde maç ve çeşitli toplumsal etkinlikler dışındaki zamanlarda kullanılsa da, Sarajevo taraftarları arasında Koševo önemli bir yere sahiptir. Sarajevo taraftarlarının neredeyse tamamı için “Koşevoluluk” kendisine yakın bir tanımdır. İlginç olan şey ise Koševo'da oturduğu halde bazı taraftarların Željezničar'ı desteklemeleridir. Bu durum Boro Kontić şu şekilde açıklamaktadır:

1970'lerde Željo'nun stadyumu yoktu. O sıralar maçlarını Koševo'da oynuyorlardı. Bundan dolayı bazı Koşevoluların Željo taraftarı olması mümkündür (Boro Kontić, 16 Ocak 2008, yaş: 40, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 53).

Tablo 5.33: Taraftarlar ve Koşevoluluk.

	Taraftarı olduğu takım		Toplam
	Sarajevo	Željezničar	
<i>Çok yakın</i>	36 %72,0	4 %8,0	40 %40,0
<i>Yakın</i>	12 %24,0	5 %10,0	17 %17,0
<i>Orta</i>	1 %2,0	15 %30,0	16 %16,0
<i>Uzak</i>	1 %2,0	17 %34,0	18 %18,0
<i>Çok uzak</i>	0 %0,0	9 %18,0	9 %9,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Her ne kadar Sarajevo takımı Başçarşı ile özdeşleştirilse de, Başçarşı Saraybosna'nın kent merkezi olmasından dolayı Željezničar taraftarları tarafından sahip çıkılan bir mahalledir. Bundan dolayı, Başçarşılık kimliği sadece Sarajevo taraftarlarınca değil, Željezničar taraftarlarınca da sahiplenilmektedir. Sarajevo taraftarlarının %88'i Başçarşılı kimliğini kendisine yakın görürken, Željezničar taraftarlarında bu oran %82'dir (Bkz. Tablo 5.34) .

Bu bağlamda, her iki taraftar grubunun Başçarşılı kimliğine sahip çıkışında önemli bir farklılık yoktur. İki taraftar grubu arasındaki en önemli farklılık, Sarajevo taraftarlarının %60'ı Başçarşılı kimliğini kendisine “çok yakın” hissederken, Željezničar taraftarları arasında bu oran %46'ya düşmektedir. Bunun nedeni ise Sarajevo taraftarlarının kamusal imgelemde bu mahalle ile ilişkilendirilmiş olmasıdır. Dolayısıyla, kimlik kurgulamasında sadece taraftarların oturduğu yerler, taraftarların yoğunlaştığı bölgeler değil, öznenin diğer özneler tarafından nasıl konumlandırıldığı ve tanımladığı da önemlidir.

Tablo 5.34: Taraftarlar ve Başarşılılık.

	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Źeljezničar</i>	
<i>Çok yakın</i>	30 %60,0	23 %46,0	53 %53,0
<i>Yakın</i>	14 %28,0	18 %36,0	32 %32,0
<i>Orta</i>	2 %4,0	4 %8,0	6 %6,0
<i>Uzak</i>	2 %4,0	1 %2,0	3 %3,0
<i>Çok uzak</i>	2 %4,0	4 %8,0	6 %6,0
<i>Toplam</i>	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Her iki gruptaki taraftarların ortak bir başka özelliği de, taraftarların hemen hepsinin kendisini Saraybosnalı olarak tarif etmesidir. Aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi Źeljezničar taraftarlarının az bir kısmı Saraybosnalılık kimliğini kendisine uzak görmektedir. Yukarıda, Saraybosna dışında doğanların oranında Źeljezničar taraftarlarının Sarajevo taraftarlarına göre daha yüksek olduğu belirtilmişti. Savaştan sonra Saraybosna'ya yerleşen mülteciler arasında o dönemde üst üste şampiyon olan Źeljezničar'a karşı daha büyük bir sempati doğmuştur. Źeljezničar taraftarları arasında Saraybosna'dan başka yerde doğmuş olanların oranı yüksektir ve bu kişilerin büyük çoğunluğunun mülteci statüsünde Saraybosna'ya yerleşmiştir. Bundan dolayı Saraybosnalı kimliğinin görece olarak daha az sahiplenilmesi mültecilik durumunun doğal bir sonucudur.

Tablo 5.35: Taraftarlık ve Saraybosnalılık.

	Taraftarı olduğu takım		Toplam
	Sarajevo	Željezničar	
Çok yakın	40 %80,0	37 %74,0	77 %77,0
Yakın	8 %16,0	7 %14,0	15 %15,0
Orta	1 %2,0	2 %4,0	3 %3,0
Uzak	0 %0,0	3 %6,0	3 %3,0
Çok uzak	1 %2,0	1 %2,0	2 %2,0
Toplam	50 %100,0	50 %100,0	100 %100,0

Yapılan görüşmelerde, daha önce de belirtildiği gibi hem Željezničar, hem de Sarajevo taraftarları kendilerini rakip takıma göre daha fazla Saraybosnalı olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Babası daha önce Sarajevo kulüp başkanlığı da yapmış olan 22 yaşındaki Belmin Başçarşı'yla özdeşleşen Sarajevo taraftarlarının gerçek Saraybosnalı olduğunu belirtmektedir. Novi Grad'da oturan Amer ise hiç Başçarşı'da ya da Stari Grad'da yaşamamış olmasına rağmen kendisini tam bir Saraybosnalı olarak hissettiğini belirtmektedir. Küçüklüğünden beri yaşamış olduğu mahallesinden ayrılmak istemediğini de eklemektedir. Sarajevo taraftarı Sanchez ise lise eğitimi için Tuzla'dan iki sene önce Saraybosna'ya taşındığını ve futbolla da burada ilgilenmeye başladığını söylemiştir. Sarajevo taraftarı olmasının nedeninin kente uyum sağlamasının bir aracı olarak görüp görmediği konusundaki soruma olumsuz yanıt veren Sanchez'e göre Sarajevo Bosna-Hersek'i Avrupa'da en iyi temsil edebilecek takımdır ve kendisinin Sarajevo'yu destekleme nedeni de Sarajevo'nun bu başarılı duruşudur. Sarajevo kulüp menajeri Baljak da Sarajevo takımının taraftar kitlesinin sadece Saraybosna'yla sınırlı kalmadığını, Bosna'nın her yerinde, hatta eski Yugoslavya'da bile taraftarlarının bulunduğunu söylemiştir.

Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki en büyük tartışma noktalarından birisi de kimin daha şehirli olduğudur. Belmin Sarajevo taraftarlarının daha Saraybosnalı olduğunu savunmaktadır:

Gerçek Saraybosnalılar, buralı olanlar, kökleri burada olanlar Sarajevo taraftarlarıdır. Savaşın sonra, bütün Bosna Saraybosna'ya taşındı ve o zamanlar Željo'nun durumu daha iyiydi. Daha iyi değillerdi ama daha şanslıydılar. Bu yeni gelenler de Željezničar'ı desteklemeye başladılar. Bunların hepsi köylü (Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 54).

Pape de aynı görüşe sahiptir:

Savaştan sonra Saraybosna'ya gelen köylüler hep Željo taraftarı oldular. Fakat Çarşılı [Başçarşılı] gerçek Saraybosnalılar Sarajevo taraftarındırlar (Pape, 17 Ocak 2008, yaş: 38, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 55).

Adnan ise konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşmakta ve Željezničar taraftarlarının daha kentli bir imgeye sahip olduğunu belirtmektedir:

Savaştan sonra Saraybosna'ya gelen herkes kendilerini kente asimile etmek istediler. Bunun en iyi yolu futbol kulüpleri üzerinden bunu yapmaktır. Mesela Borac [Banja Luka takımı – Şimdi Republika Srpska'da] taraftarı olan bir adam vardı. Savaştan önce Borac gerçek bir Yugoslav takımıydı. Şimdi Četnik takımı. Borac'ı tutan adam şimdi sağlam bir Sarajevo taraftarı.

Kırsal kesimden gelip de Sarajevo veya Željo taraftarı olan birçok kişi var. Eğer Sarajevo veya Željo taraftarıysam, kimse benim Saraybosnalılığımı sorgulayamaz.

Bana göre, belki de hatalıyım ama yeni gelenlerin çoğu isminden dolayı Sarajevo taraftarı.

Savaştan sonra Sarajlija'nın anlamı değişti. Sarajlija kentlidir, hoşgörülüdür. Mesela bayramda herkes bayramı kutlar. Dini ne olursa olsun. Noel'de de aynısı olur. Hepsi bir aradaydı. Kimse savaştan sonra durumun böyle olacağına inanamazdı. Savaştan önce Turbo folk müziği kent dışındaki insanlar içindi, köylüler –palanka- içindi. Şimdi her yerde. Turbo Folk dinleyenler bile artık Sarajlija (Adnan Çevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülakat Alıntısı 56).

5.9. Siyaset ve Taraftarlık

Resim 5.22: SDA amblemlili taraftar atkılı Sarajevo taraftarı.
(11 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Ön keşif gezim ve araştırmamın ilk aylarında Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki önemli bir farklılığın da siyasi partilere olan yakınlık veya uzaklıkla ilintili olduğunu düşünmüştüm. Bu düşüncemde Saraybosnalıların görüşleri ve maçlarda yaptığım gözlemler etkin olmuştur. Örneğin, Sarajevo taraftarlarının üzerinde SDA amblemi olan kaşkolları dikkatimi çekmişti. SDA (*Stranka Demokracke Akcije*) Bosna-Hersek'in ilk cumhurbaşkanı Alija İzzetbegoviç önderliğinde kurulan, Bosna'daki Müslümanların partisi olarak bilinir. Dini değerlere önem atfetmesiyle bilinen SDA, geleneksel sağ çizgide bir partidir ve Bosna'nın bağımsızlığından bu yana iktidardadır.

Bosnalıların birçoğu Bosna'da din ve siyaset arasında yoğun bir ilişkinin varlığını kabul etmektedir. Farklı kültürler arasında hoşgörünün temel yapı taşı olduğu Bosna kültürü bu mirası korumakta zorlanmaktadır. Bosnalılar savaş sonrasında Bosna'nın en büyük kaybının bu olduğunu belirtmektedir. Görüştüğüm birçok kişi komşularının, sınıf arkadaşlarının

Katolik, Ortodoks veya Müslüman olduklarına daha önce dikkat etmediklerini ve bunu savaş sırasında öğrendiklerini belirtmişlerdir. Dinin ulusal/etnik kimliklerin temel belirleyeni olduğu Bosna’da, milliyetçi söylem üzerinden oy toplayan sağ-muhafazakâr siyaset de şaşırtıcı olmayan bir biçimde dinle oldukça ilişkilidir. Prof. Dr. Pašalić savaştan bu yana din üzerinden yapılan politikayı “gösteriş” amaçlı olduğunu belirtmektedir ve birçok kişinin de “görüntüde Müslüman/Ortodoks/Katolik” (paradni muslimani/pravoslavac/katoliki) olduğunu iddia etmektedir. “Kadın Kimliklerinin Birbirini Etkileme Durumu: Bosnalı Müslüman Kimliği Arayışı” başlıklı yüksek lisans tez konusu hakkında Saraybosna’da araştırma yürüten Melisa Čevra, kimliklerin birbirini dini yönden etkilediğini ve savaştan sonra herkesin bir gruba dâhil olmasının zorunlu hale geldiğini öne sürmektedir. Čevra’ya göre insanların daha dindar olmasının nedeni budur. Savaş sırasında dindarlaşma yönünde en büyük dönüşümü Boşnaklar, yani Bosnalı Müslümanlar geçirmiştir. Özellikle savaştan sonra dinin siyasette oynadığı rol artmış, din alanı siyasetçiler tarafından daha çok kullanılır olmuştur. Bosnalılar “M92” terimini siyasi veya kişisel çıkarları için Pašalić’in de işaret ettiği şekliyle dini gösteriş amaçlı kullanan kişiler için kullanmaktadır.

Saraybosna’da görüştüğüm kişiler Sarajevo’nun genel olarak hükümet yanlısı bir parti olduğunu, geleneksel sağ çizgide bir takım olduğunu, öte yandan demiryolu işçileri tarafından kurulmuş Željezničar’ın işçi sınıfı tarafından kurulmasına rağmen Yugoslavya döneminde bile muhalif bir kimliğe sahip olduğu ifade edilmektedir. Birçok kişi Sarajevo kulübünün SDA yanlısı olması durumunun geleneksel bir tutum olduğunu iddia etmektedir. Petar, Sarajevo kulübünün eskiden radikal komünist, şimdi ise radikal milliyetçi olduğunu belirterek Sarajevo’nun daima hükümet yanlısı bir tutum sergilediğini öne sürmektedir. Adnan da bu görüşe katılmaktadır:

Sarajevo daima rejim takımı olmuştur. Rejimin ne olduğu önemli değil. Hükümetten destek alıyorlar, belediyeden destek alıyorlar, hatta mafyadan bile destek alıyorlar (Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 57).

Abazović için Sarajevo’nun Olimpiyat Stadyumu’nda oynaması bile tek başına hükümet tarafından desteklendiğine kanıttır:

Sarajevo Olimpiyat Stadyumu’nda oynayarak bazı ayrıcalıklardan yararlanıyor. Neden başka bir takım değil de Sarajevo burada oynuyor? (Dino Abazović, 18 Ocak 2008, yaş: 31, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 58).

Hatta Željko Željezničar taraftarı olmasının nedenini Sarajevo’nun hükümetten destek almasına, rejimin takımı olmasına dayandırmaktadır:

Şimdi duruma bir bakalım. Sarajevo 1946'da kuruldu. Tito'nun tek adam rejimi sırasında. İkinci Dünya Savaşı bittikten bir yıl sonra, Tito iktidarında Sarajevo kuruldu. Aynı Kızılyıldız veya Partizan gibi. Zaten bu bile durumu anlatıyor. Bunun üzerine tartışmaya bile gerek yok. Željo herhangi bir siyasi hareketin takımı değildi. Željo işçilerin takımı olarak kurulmuştu. Yani zor koşullar içinde kurulmuştu. Biliyorsun, 1921'de. Kurulduğu zaman onu destekleyecek hiçbir siyasi parti yoktu. Yani bu demektir ki, kaynak yoktu, sponsor yoktu, hiçbir şey yoktu. Takımın sırtını yaslayabileceği bir parti yoktu (Željko Gradašević, 9 Ocak 2008, yaş: 42, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 59).

Resim 5.23: Sarajevo kulübünün ilk amblemi. (Grafik resmi Sarajevo taraftarı Damir Berilo'dan alınmıştır)

Željko Sarajevo'nun devlet eliyle kurulduğuna ispat için Sarajevo'nun eski kulüp amblemini göstermektedir. Sarajevo taraftarları ise takımın hükümet tarafından kurulduğunu kabul edip, duruma farklı bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Bir dönem Türkiye'de de çalışmış olan, Bosna-Hersek ulusal takımının teknik direktörlüğünü yapmış, futbol oynamaya 1964 yılında Sarajevo kulübünde başlayan Fuad Muzurović bunu kabul etmektedir:

Sarajevo siyasi bir kulüp gibiydi, partinin kulübü gibiydi. Željezničar işçi kulübüydü (Fuad Muzurović, 19 Ocak 2007, yaş: 62, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 60).

Sarajevo kulüp menajeri Baljak için Sarajevo'nun kurulduğundan bu yana hükümet tarafından destekleniyor oluşu şaşırtıcı değildir. Baljak'a göre Sarajevo'nun kuruluş amacı da bununla ilintilidir. Baljak hükümetin kentin ismini taşıyan bir takım istediğini ve Sarajevo'nun da böyle kurulduğunu söylemiştir. Belmin de bu bağlamda, Sarajevo'nun kentin ismini taşıyarak kentin onuru olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan Belmin, Sarajevo ve siyaset arasındaki ilişkiler hakkında görüşürken Željezničar taraftarlarını da sorgulamaktadır:

Željo taraftarlarının Müslümanlığına saygım var. Ama Balkanlardaki diğer gruplarla [Sırp ve Hırvat taraftar gruplarını kast ediyor] daha iyi ilişkileri var. Torcida [Hajduk Split taraftar grubu - Hırvatistan], BBB ["Bad Blue Boys": Dinamo Zagreb taraftar grubu] gibi... "U inat svima"[herkese inat]... Biz Balkanlarda yalnızız. Bizim Olympiakos [Yunanistan], Kızılyıldız [Sırbistan] gibi kardeş gruplara ihtiyacımız yok! (Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 61).

Belmin'in vurguladığı "inat" Željo taraftarı Petar tarafından da dile getirilmektedir:

Savaş zamanında Sarajevo Türkiye'ye, Suudi Arabistan'a gidiyordu. Batı Avrupa'daki her hangi bir kulübün sahip olduğu koşullara sahiptiler. Fakat Željo sadece bir grafitiydi. Sadece inattı bizi ayakta tutan. Željo kimsenin değildir. Sadece bizimdir. "Mismo Željeni, Željo je naš!" (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 62).

"Mi smo Zeljeni, Željo je nas" (Biz Željo'ya aidiz, Željo da bize) 1971 yılında Željezničar Yugoslavya şampiyonu olduğu sırada folk şarkıcıları tarafından bestelenen bir şarkıdır. Şarkı

Tito için yazılan “Mi smo Titovi, Tito je nas” (Biz Tito’ya aidiz, Tito da bize) şarkısından türetilmiştir.

Sarajevo taraftarları ise hükümetten aldıkları desteğin abartıldığını düşünüyorlar. Haris, eğer hükümetten destek almış olsalardı her sene şampiyon olacaklarını söylüyor. Pape de benzer bir düşünceye sahiptir:

SDA’yı severim. SDA’yı destekliyorum ve onların Sarajevo’yu desteklemesini çok isterdim. Öyle olsaydı şimdiye kadar on kere şampiyon olurduk. Diğer kulüplere bak: Dinamo [Zagreb] ile Tudjman [Hırvatistan’ın aşırı sağcı lideri], Partizan, Laktaši ile Dodik [Laktaši Republika Srpska takımıdır, Dodik de Republika Srpska’nın başbakanıdır]. Bütün kulüplerin siyasi bir “arka”sı var. Bizim neden olmasın? (Pape, 17 Ocak 2008, yaş: 38, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 63).

Sağ-muhafazakâr çizgideki herhangi bir parti gibi SDA da din alanı gibi futbol alanını da siyasi amaçları için kullanmaya çalışmaktadır ve bir dönem Bosna-Hersek’teki “Boşnak” takımlarının taraftarlarına üzerinde kendi partilerinin amblemlerinin de işlenmiş olduğu taraftar atkısı dağıttıkları bilinmektedir. Alan araştırmamın başlangıcında bu atkıların sadece Sarajevo taraftarları için yapıldığını düşünüyordum. Bunun nedeni Željezničar tribünlerinde benzer atkılara rastlamamış olmamdı. Fakat daha sonradan aynı atkıların Željezničar taraftarları için de yapıldığını fakat Željezničar taraftarlarının bu atkılara rağbet etmediklerini, atkılar alan taraftarların bu atkılarla maça gelmediklerini öğrendim. Adnan bu duruma işaret ederek Sarajevo taraftarlarının SDA eğiliminin daha fazla olduğunu belirterek, konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır:

Gülünç bir durum ama her iki takımın da SDA atkıları var. Fakat sanırım Sarajevo içinde SDA üyesi sayısı daha fazla. SDA kırsal kökenli bir parti. Željo taraftarları daha çok SDP [Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine – Bosna Hersek Sosyal Demokrat Partisi]veya za-BiH [Stranka za Bosnu i Hercegovinu – Bosna Hersek için Parti] yanlısıdır. Neden olduğunu bilmiyorum, sadece öyle düşünüyorum. Mesela Željo taraftarlarının kötü oynayan bir Sırp ve Hırvat kökenli futbolcunun milliyetine küfür ettiklerini pek duymadım (Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 64).

Sarajevo taraftarlarına atfedilen sağcı-hükümet yanlısı, Željezničar taraftarlarına atfedilen solcu-muhafazakâr kimliklerine rağmen, taraftarlara hangi partileri desteklediklerini sorduğumda bu farklılığın gerçeklikte yansımaları bulmadığını gördüm. Taraftarların sadece %48’i herhangi bir parti tercihi olduğunu belirtmiştir. Bosna’da gündemde olan siyasi yolsuzluklar Bosnalıların ve dolayısıyla da taraftarların siyasi partilere uzak durmasının en önemli nedenidir. Her hangi bir partiye yakınlığı olan taraftarların yarısı ise parti tercihi olarak SDA’yı göstermişlerdir. Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasında parti tercihinde bir farklılık görülmemiştir (Bkz. Tablo 5.36).

Tablo 5.36: Siyasi Parti Tercih Belirten Taraftarların Tercih Ettikleri Partiler.

	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>SDA</i>	9 %50,0	16 %53,3	25 %52,1
<i>SDP</i>	6 %33,3	11 %36,7	17 %35,4
<i>za BiH</i>	1 %5,6	1 %3,3	2 %4,2
<i>Diğer</i>	2 %11,1	2 %6,7	4 %8,3
<i>Toplam</i>	8 %100,0	30 %100,0	48 %100,0

Taraftarların kendi parti tercihleri yanı sıra, destekledikleri takımın herhangi bir partiye yakın olup olmadığına dair düşünceleri de sorulmuştur. Taraftarların sadece %15'i destekledikleri takımın herhangi bir siyasi partiye yakın olduğunu belirtmişlerdir. Burada Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasında iki önemli farklılık göze çarpmaktadır. Anket uygulanan Željezničar taraftarlarının sadece %10'u takımlarının her hangi bir partiyle ilişkide olduğunu düşünürken, bu oran Sarajevo taraftarları arasında %20'ye çıkmaktadır. İkinci bir farklılık da, kulüplerin ilişkide olduğu parti ile ilgilidir. Sarajevo taraftarlarının tamamı kulüplerinin SDA ile ilişkili olduğunu düşünürken, Željezničar taraftarları SDA'nın yanı sıra SDP (Sosyal Demokrat Parti) ve za-BiH (Bosna-Hersek için) ile de kulüplerinin ilişkide olduğunu düşünmektedirler (Bkz. Tablo 5.37).

Tablo 5.37: Taraftarlara Göre Takım-Siyasi Parti İlişkisi.

	<i>Taraftarı olduğu takım</i>		<i>Toplam</i>
	<i>Sarajevo</i>	<i>Željezničar</i>	
<i>SDA</i>	10 %100,0	2 %40,0	12 %80,0
<i>SDP</i>	0 %0,0	2 %40,0	2 %13,3
<i>za BiH</i>	0 %0,0	1 %20,0	1 %6,7
<i>Toplam</i>	10 %100,0	5 %100,0	15 %100,0

Taraftarların ancak çok az bir kısmı taraftar gruplarının herhangi bir parti ile ilişkide olduğunu düşünmektedir. Sarajevo taraftarlarında bu oran %12 iken, Željezničar taraftarlarında sadece %6'dır. Taraftar gruplarının her hangi bir siyasi partiyle ilişkisi olduğunu düşünen Sarajevo taraftarlarının hemen hemen tamamı, bu partinin SDA olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 5.38: Taraftarlara Göre Taraftar-Siyasi Parti İlişkisi.

	Taraftarı olduğu takım		Toplam
	Sarajevo	Željezničar	
SDA	5 %83,3	1 %50,0	6 %75,0
SDP	0 %0,0	1 %50,0	1 %12,5
Diğer	1 %16,7	0 %0,0	1 %12,5
Toplam	6 %100,0	2 %100,0	8 %100,0

Abazović Sarajevo taraftarlarının SDA hükümetiyle ilişkilerinin görülebildiği bir örnekten bahsederken, Željko taraftarlarının muhalif olduklarından emin olmadığını belirtmektedir:

Eski rejimde bile Sarajevo taraftarları arasında bir olay oldu. Bir Sarajevo taraftarı sahanın ortasına gelerek orada namaz kıldı. Sarajevo taraftarlarının en güçlü tezahüratlarından birisi de “boja dresa, boja fesa” [Formanın rengi, fesin rengi]. Fes Müslüman kimliğinin önemli bir bileşenidir. Daha sonra fark ettim ki Željko taraftarları da mavi zemin üzerindeki Türk bayrağı gibi benzer sembollerini kullanmakta (Dino Abazović, 18 Ocak 2008, yaş: 31, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 65).

Her ne kadar Željezničar ve Sarajevo kulüplerine atfedilen siyasi farklılıklardan bahsedilse de, görüştüğüm taraftarlardan bu iki takımın taraftarları arasında farklılık olmadığını iddia edenler de vardır. Sanchez böyle bir farklılığın olmamasını, genel olarak taraftarların siyasete karşı tavrıyla bağdaştırmaktadır:

Taraftarlar [Sarajevo ve Željezničar taraftarları] arasında siyasi bir fark yok. Biz sadece siyasetçilerden nefret ediyoruz (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 66).

Željko da böyle bir farklılığın olmadığını işaret etmektedir:

Gülünç bir durum ama Željko ve Sarajevo tarih içinde birbirlerine hiç bu kadar benzememişlerdi. Bu... Bu gülünç... (Željko Gradašćević, 9 Ocak 2008, yaş: 42, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 67).

Kişilerin siyasi tercihleri bazı zamanlarda siyasi parti tercihlerine yansımayaabilir. Özellikle de siyasi sıkıntı dönemlerinde, yolsuzluk, etnik çatışmalar gibi önemli olguların siyaseti etkilediği, hatta belirlediği dönemlerde bu duruma sıkça rastlanılabilir. Bundan dolayı, araştırmam sırasında, taraftarların hangi siyasi kimliklere kendilerini daha yakın hissettiklerini de sordum. Verilen yanıtlara göre Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasında kayda değer bir farklılık yoktur (Bkz. Tablo 5.39).

Tablo 5.39: Taraftarların Siyasi Kimliklere Yakınlıkları.

		<i>Çok yakın</i>	<i>Yakın</i>	<i>Orta</i>	<i>Uzak</i>	<i>Çok uzak</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sağcı Kimlik</i>	<i>Sarajevo</i>	4	6	13	17	10	50
		%8,0	%12,0	%26,0	%34,0	%20,0	%100,0
	<i>Željezničar</i>	2	7	15	10	16	50
		%4,0	%14,0	%30,0	%20,0	%32,0	%100,0
<i>Solcu Kimlik</i>	<i>Toplam</i>	6	13	28	27	26	100
		%6,0	%13,0	%28,0	%27,0	%26,0	%100,0
	<i>Sarajevo</i>	7	6	11	14	12	50
		%14,0	%12,0	%22,0	%28,0	%24,0	%100,0
<i>Milliyetçi Kimlik</i>	<i>Željezničar</i>	5	10	15	11	9	50
		%10,0	%20,0	%30,0	%22,0	%18,0	%100,0
	<i>Toplam</i>	12	16	26	25	21	100
		%12,0	%16,0	%26,0	%25,0	%21,0	%100,0
<i>Milliyetçi Kimlik</i>	<i>Sarajevo</i>	4	5	12	13	16	50
		%8,0	%10,0	%24,0	%26,0	%32,0	%100,0
	<i>Željezničar</i>	5	9	9	11	16	50
		%10,0	%18,0	%18,0	%22,0	%32,0	%100,0
<i>Milliyetçi Kimlik</i>	<i>Toplam</i>	9	14	21	24	32	100
		%9,0	%14,0	%21,0	%24,0	%32,0	%100,0

Tabloda da görüldüğü gibi daha “sol” ve “muhalif” olarak bilinen Željezničar taraftarlarının kendilerini “solcu” olarak nitelendirmemeleridir. İlginç olan bir veri ise taraftarlara milliyetçi kimliğe yakınlıkları sorulduğunda Željezničar taraftarlarının kendilerini daha milliyetçi olarak tanımlamalarıdır. Böyle bir sonucun nedeni ankette yurtsever/vatansever kimliğiyle ilgili soru sorulmamış olması olabilir. Nitekim birçok kişi yurtseverlik/vatanseverlikle milliyetçilik arasındaki ayrımı çoğu zaman gözetmez ve sadece Türkiye’de değil birçok ülkede bu iki kavram birbirlerinin yerine kullanılır. Bu bağlamda ankette “yurtseverlik” kimliği ile ilgili ayrı madde olmaması taraftarların “milliyetçilik” kimliğini kendilerine yakın görmesini doğurmuş olabilir. Adnan Željezničar taraftarlarının milliyetçi değil fakat yurtsever olduklarını belirtmiştir. Željezničar kulüp geleneği milliyetler üstü bir kimliğe sahiptir ve taraftarlar da bu geleneği sahiplendiklerini her fırsatta ifade etmektedirler. Bundan dolayı milliyetçi kimliğe Željezničar taraftarlarının daha yakın olması bu veriyle çatışmaktadır. Taraftarların milliyetçilik ve yurtseverlik ayrımları, ayrı ayrı bu kimlikleri algılayışları başka bir araştırmanın konusu olabilir.

5.10. Yiyecek, Giyim, Müzik ve Benzeri Tercihleri

Yukarıda da değinildiği gibi beslenme ve giyinme pratikleri kültürel grupların kimlik inşasında önemli bir işleve sahiptir. Folklorik nitelikteki bu pratikler, içerdikleri sembolik anlamlardan dolayı kimlik inşasında, kültürel grupların kendilerini diğer gruplardan ayırmak

için kullandıkları önemli araçlardır. Bundan dolayı, araştırmam sırasında sembolik kültürel değerlerin üretiminde ve yeniden üretiminde etkili olan yiyecek, giyinme ve müzik tercihleri gibi popüler kültür öğelerinin algılanışı üzerinde durmanın da önemli olduğunu fark ettim.

Giyim alışkanlıkları ve tercihleri taraftarlık kültürünün sembolik öğeleri olarak daima ön plana çıkmaktadır. İster kulüplerin ürettikleri lisanslı ürünler olsun, isterse taraftarların kendi ürünleri olsun, forma, atkı, şapka gibi aksesuarlar maç sırasında veya gündelik yaşamda taraftarların kimliklerini gösteren önemli kültürel araçlardır. Giyim pratiğinde, sembolik araçsallığın ardında yatan neden bu pratiğin bedelinin yüksek olmamasıyla da açıklanabilir. Endüstriyel futbolun henüz gelişkin olmadığı Bosna’da, taraftar aidiyetinin belirteci sadece kulüpten alınabilen lisanslı ürünlerle sınırlı değildir. Maçlardan önce stadyum çevresinde şahsi müteşebbisler tarafından seyyar tezgâhlarda satılan aksesuarlar taraftarlarca rağbet görmektedir. Kimi zaman taraftar grupları bu ürünleri kendileri üretip satmaktadırlar. Her iki taraftar grubu da bu anlamda bir farklılık göstermemektedirler.

Fakat Sarajevo taraftar grubu Horde Zla’dan ayrılıp Koşevo Stadyumu’nun batı (Zapad) tribününde yeni bir oluşum yaratan Horde Zla Zapad’ın özellikle giyinme pratiğinin sembolik görünümüne büyük önem verdiğini gördüm. Bu bağlamda, giyinme pratiği konusunda taraftarlar arasında bir farklılıktan bahsedilecekse bu farklılığın Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasında değil, Horde Zla Zapad ile diğer bütün taraftarlar arasında olduğunu belirtmekte fayda vardır. Horde Zla Zapad üyeleri diğer taraftarlara göre farklılıklarını şöyle anlatmaktadırlar:

Stadyumda farklı şeyler giymiyoruz. Maçlara günlük kıyafetlerimizle gidiyoruz. Maçlara atkıyla da gitmeyiz. Aynı İngiliz taraftarlar gibi. Takıma ait aksesuarlar kullanmayız (Horde Zla Zapad, 5 Ocak 2008 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 68).

Yukarıda da değinildiği gibi taraftarların İngiliz taraftarlara öykünmesi, hatta bunu itiraf etmeleri ilgi çekicidir. Fakat burada üzerinde durulması gereken nokta öykünülen İngiliz taraftarların, maçları stadyumdan izleyen ortalama İngiliz taraftarlar değil belgesel filmlerde izledikleri holiganlar olmasıdır. İngiliz holiganlar, maç zamanı olsa dahi üzerlerinde takımlarına dair aksesuarlar taşımamalarıyla bilinirler. Öte yandan bu taraftarlar gündelik hayatta bile tek tip elbise giymeleriyle dikkat çekmektedir: Beyaz spor ayakkabı, kot pantolon, başlıklı siyah süveter ve beyzbol şapkası. Daha önce dikkat etmediğim ama Mülâkat sırasında öğrendiğim bir şey de, taraftarların özellikle “Fred Bery” marka süveter, ayakkabı ve şapkaları tercih ettikleriydi

Resim 5.24: Taraftarların beyaz spor ayakkabıları ve Fred Bery marka şapka.
(5 Ocak 2008, Özgür Dirim Özkan)

Horde Zla Zapad üyeleri bu tarz giyimın önemine şu şekilde işaret etmektedir:

Nasıl giyindiğin çok önemli. Eğer Fred Bery şapkası ve ayakkabısı görürsen, eğer senin gibi giyinmiş başkasını görürsen, bilirsin ki o da bir taraftardır. O kişiyi tanımiyorsan hangi takımı tuttuğunu bilemezsin (Horde Zla Zapad, 5 Ocak 2008 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 69).

Horde Zla Zapad üyeleri, kışın atkı olarak takımlarının rengiyle ilgisi olmayan açık kahverengi tonlarının hâkim olduğu “karirani” (kareli) atkı giymektedirler. Burada belki de gülünç denecek bir durum ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahsi geçen ve neredeyse “üniforma” gibi algılanan giysileri giyen İngiliz taraftarlar kışların sert geçmediği bir ülkede yaşamaktadırlar. Hâlbuki Saraybosna sert kışlarıyla meşhur bir kenttir.

Horde Zla Zapad bünyesinde olan Sarajevo kadın taraftar grubu Kraljice Zla üyeleri ise takımlarının renkleri olan aksesuarları kullanmadıklarını, sadece Boşnakçada *Bar-şal* olarak adlandırılan çizgili atkı taktıklarını belirtmişlerdir. Bar-şal taraftarların kendi üretimi olan, takıma dair üzerinde bir yazı veya şekil olmayan, sadece takımın renklerini üzerinde taşıyan atkıdır. Kraljice Zla atkıdan kazağına, şapkadın pantolonuna kadar her giysinin, aksesuarının üzerinde takım sembolü ve ismi taşıyan kişileri *Şabani* olarak adlandırmaktadır. Şabani (tekili *Šaban*) tanımını şu şekilde yapmaktadırlar:

Modern olmayan insanlara Šaban diyoruz. Modern olmayanlar. Mesela maçlara Türkiye formasıyla gelen, Türk bayrağıyla gelen veya Manchester United veya Barcelona formasıyla gelenlere falan (Kraljica Zla, 17 Aralık 2007 – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 70).

Šaban tanımının Türkçe argo karşılığı “kıro” olabilir. Kraljice Zla ve Horde Zla Zapad üyeleri Bu anlamda kendilerini diğer taraftarlardan farklılaştırmaktadırlar. Hatta Kraljice Zla üyeleri, maçları Horde Zla Zapad’la beraber izlemelerinin nedenlerinden birisi olarak, Horde Zla Zapad grubu içinde “Šabani” olmamasını da göstermektedir. Taraftarlar Šabani profilinin

aynı zamanda ma zamanlarında stadyumların etrafında satış yapan seyyar *Ćevap* (Bořnak köftesi) satıcılarında atıştıran kişileri de tanımlamaktadırlar. Görüştüğüm kişilere seyyar satıcılarda *Ćevap* yiyip yemediklerini sorduğumda hepsi olumsuz yanıt verdi. Sadece Sanchez arada sırada yediğini itiraf etti:

Stadyumların etrafında *Ćevap* satanlar: Aslında gayet lezzetli yapıyorlar *Ćevapı* ama sanırım çok sağıklı değıller (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yař: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 71).

Taraftarların çoğunun gündelik hayatta takımlarına dair aksesuarları taşımama nedenlerinden en önemlisi futbol taraftarlığının Bosna toplumunda olumsuz bir imgeye sahip oluşudur. Arsen, gündelik hayatta *Željezniar* atkısı takmadığını, ama giyiminde mavi rengin ağırlıklı olduğunu belirtmiştir. Maçlara Sarajevo formasıyla gelen Amer ise gündelik hayatta hava soğuk olduğu zaman Sarajevo atkısı taktığını söyledi. Haris gündelik hayatta atkı gibi takımına ait aksesuarları kullanamama nedenini giyim tarzıyla ilişkilendirmektedir:

Ben papak [argo dilinde köylü] değılim. Futbol maçları dışında takım atkısı kullanmıyorum. Benim tarzım değıl (Haris Hodzić, 26 Aralık 2007, yař: 27, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 72).

Saraybosna, başta ilki savaş sırasında düzenlenen Saraybosna Film Festivali olmak üzere yıl içinde birçok sosyal ve kültürel etkinliğe ev sahipliği yapmaktadır. Bosnalıların genel olarak futbol taraftarları hakkındaki düşüncesi ise, taraftarların genel kültür seviyesi düşük olduğu ve ma dışında bu tip etkinliklere katılmadıkları yönündedir. Gündelik hayatta sıklıkla karşılaştığım taraftarlara bu tarz etkinliklerde rastlamamış olmam, Bosnalıların taraftarlar hakkındaki yargılarını olumlar niteliktedir. Saraybosna'daki en önemli kültürel etkinliğin film festivali olduğunu varsayarak, taraftarlara bu etkinliğe katılıp katılmadıklarını sorduğumda yalnızca Haris film festivalindeki bazı filmlere eşiyle beraber gittiğini belirtmiştir. Sanchez'in verdiği yanıt ise, aslında film festivaline katılamamanın sadece bu tarz etkinliklere olan ilgisizlik değıl, değışen ve gelişen teknolojik imknların özellikle yeni nesil üzerindeki etkisini de özetler niteliktedir:

Film festivaline niye gideyim ki? İnternette istediğim bütün filmleri indirebilirim. Biz taraftarlar biraz hiperaktifiz. Tiyatroda, sinemada uzun süre duramayız (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yař: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 73).

Futbol taraftarlarının boş vakitlerinde kulüp ya da taraftar derneklerine ait kafeteryalara gittikleri bilinir. Günümüzde kulüplerle olan resmi bağlarını mümkün oldukça azaltma arayışında olan taraftar örgütlenmeleri genel olarak kulüplere ait kafeteryalara fazla rağbet etmemektedirler. İnternet imkanları sayesinde formel bir dernekleşme zorunluluğu olmayan

ve bütün ihtiyaçlarını internet üzerinden giderebilen özellikle yeni nesil taraftarlar ise resmi birçok yükümlülüğü olan taraftar dernekleri açmak yerine, sadece internet üzerinden işleyen taraftar örgütlenmesi yoluna gitmektedir. Bu anlamda internet üzerinden işleyen taraftar örgütlenmeleri postmodernitenin mekân ve zaman tanımazlığının en açık pratik alanlarından birisidir. Bundan dolayı, günümüzde özellikle yeni nesil taraftarların kulüp ya da taraftar derneğ gibi yerlerde vakit geçirmedikleri görülmektedir. Taraftarlar bu yerler dışında buluşabilecekleri yer arayışına girmektedir. Źeljezniar taraftarları ma çıkışlarında başta Derby Cafe olmak üzere Grbavica mahallesindeki kafe-barlara rağbet ederken, Sarajevo taraftarlarının Koevo stad çıkışında bu tarz buluşma yerleri yoktur. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta Grbavica stadyumunun savaşta zarar gören ışıklandırma sisteminin gece maçlarına imkn tanımaması, bundan dolayı da hafta sonları öğleden sonra maçtan sonra taraftarların buluşup bir iki bira içebilmek için daha bol vakitlerinin olmasıdır. Fakat gece maçları oynayan Sarajevo taraftarları ise maçtan sonra eve gitmektedirler. 2009 yaz aylarında Grbavica Stadyumu’nun ışıklandırma sisteminin tamir edilmesi ile birlikte bu durumun Źeljezniar taraftarları için bir nebze de olsa değışebileceğini düşünmekteyim. Fakat yukarıda da belirtildiğ gibi, Grbavica Stadyumu’nun çok sayıda kafeterya ve barın olduğu semtin tam da orta yerinde olması bu geleneğın devamını sağlayabilir. 2007 yılı sonlarında Grbavica’nın yanı bağındaki Kovaii mahallesinde Źeljezniar taraftarları tarafından açılan “Cafe-bar TM87” stadyuma 15–20 dakikalık yürüme mesafesindedir fakat taraftarların alışkanlıkları değışmemiştir, Derby Cafe taraftarlarca daha çok tercih edilmektedir. “TM87”nin 2009 Temmuz ayındaki Saraybosna ziyaretimde kapanmış olduğunu gördüm.

Resim 5.25: “Cafe-Bar TM87”.
(5 Ocak 2008, zgr Dirim zkan)

Resim 5.26: Sarajevo Kulüp Lokali.
(1 Mart 2006, zgr Dirim zkan)

Genellikle orta yaş ve üstü taraftarların rağbet ettiğ Sarajevo kulüp binasının alt katındaki kafeterya ise genç taraftarları cezp etmemektedir. Yeni bir taraftar kültürü yaratma iddiasıyla

ortaya çıkan Horde Zla Zapad grubu üyeleri kent merkezinde ünlü bir cadde üzerinde olmasıyla ulaşımı kolay fakat bu cadde üzerindeki bir pasaj içinde bulunmasıyla fazla göz önünde bulunmayan bir kafeteryaya gittiklerini söylemişlerdir. Görüşüğüm Horde Zla Zapad üyeleri bu kafeteryanın ismini vermişler fakat bu bilginin hiçbir şekilde kullanılmamasını istemişlerdir. Tiyatro, sinema gibi etkinlikleri pek sevmeyen Sanchez vaktinin yüzde doksanını bu kafeteryada geçirdiğini belirtmiştir.

5.11. Aile, Arkadaşlık ve Taraftarlık

Yukarıda Arslanoğlu'nun da belirttiğı gibi, herhangi bir takımın taraftarı olmayı belirleyen en yaygın neden babanın (ya da seyrek olarak annenin) o takımın taraftarı olmasıdır. Görüşüğüm taraftarların birçoğı aile geleneğı olarak babasının tuttuğı takımın taraftarlığını devam ettirmiştir. Bundaki en önemli etken, taraftarların çocuk yaşlarda gittikleri ilk maçlara babaları tarafından götürölmüş oluşudur. Örneğın Mülâkat yapıldığı zaman 27 yaşında olan Haris hayatında ilk defa 4 yaşındayken Sarajevo maçına gitmiştir ve maça götüren kişi de babasıdır. Bazı durumlarda babanın yerini kuzenler ya da dede, dayı, amca gibi erkek akrabalar olabilmektedir. Araştırmam sırasında akademisyen olarak görüşlerini almak için Mülâkat yaptığım, fakat Mülâkata başladıktan sonra koyu bir Željezničar taraftarı olduğunu anladığım siyaset bilimci Dino Abazović kendisini iyi bir Željezničar taraftarı olarak tanımladıktan sonra şöyle devam etmektedir: “Dedem demiryolu mühendisiydi ve demiryollarında çalışıyor. Her şey böyle başladı.” Ailedeki erkeklerin tuttıkları takım, kadın taraftarların tercihlerini de belirlemektedir. Kraljice Zla üyeleri neden futbol taraftarı oldukları ile ilgili soruya şöyle yanıt vermektedir: “Aile geleneğı. Maçlara babalarımızla, erkek kardeşlerimizle ve kuzenlerimizle gidiyorduk.”

Željko da Željezničar taraftarı olmasında babasının önemli bir etkisi olduğunu söylemektedir. Babasının başından geçen bir olay Željko'nun Željezničar taraftarı olmasında etkili olmuştur ve orta yaşlardaki her erkek gibi Željko da bu anısını hüznölenererek anlatmaktadır:

Neden Željo? Bana neden Željo olduğunu soruyorsun. Neden Sarajevo değil? Tamam. Birden çok nedenim var. Birincisi, babam beni stadyuma Željo taraftarlarının yanına götürürdü. Büyük bir Željo taraftarıydı. Ufakken, beş yaşındayken, 1972 yılında, babam eski Yugoslavya'da Belgrad'da Željo ve Partizan arasında oynanan tarihi bir maça gitmişti. Ve Željo o maçı kazandı, bu zafer bizi liderliğe getirdi. O sene şampiyon oldular.

Maçtan sonra trenle geri dönüyorlardı. Şarkı söylüyorlardı ve çok neşeliydiler. Elbette, bilirsin ki taraftarlar bazen biraz güröltücüdürler. Fakat o zamanlarda polisin çoğunluğu rakip takım Sarajevo'nun taraftarıydı. Neden olduğunu bilemiyorum... Belki kıskançlıktan, belki de başka bir neden, bilemiyorum... Başka bir neden de bulamıyorum, mantıklı bir nedeni yok... Garda Željo taraftarlarını bekliyorlardı ve trenin iner inmez taraftarlara vurmaya başladılar. Darbe alanlardan biri de babamdı. ... Annem kapıyı açtığında, ben de orada babamın Belgrad'tan

dönmesini bekliyordum ve annemin çığlığını duydum. Kocasının Belgrat'tan gelmesini bekliyordu. Kapıyı açtığında babam tamamen kan içindeydi. Saçı yoktur. Ben, beş yaşında bir çocuk, kafasından akan kanı gördüm ve bir iki şey dedi: “Benim sevgili oğlum ya bir Željezničar taraftarı olacak, ya da hiçbir şey!” Bunu çok iyi hatırlıyorum.

Evet, hala yaşıyor. 78 yaşında. Bu olaydan sonraki ilk maça beni de götürdü. Derby County ile oynadık. 1-1 berabere kaldık.

O zamanlarda Željko'nun stadı yoktu. UEFA standartlarına uyan Koševo stadında oynadık. Berabere kaldık ve bu benim hatırladığım ilk maç. Babam maça götürdü beni ve maçtan sonra beni eve kadar omzunda getirdiğini hatırlıyorum. Çok neşeliydik. O zamanlarda şimdiki gibi meşaleler ya da bayraklar falan yoktu. İnsanlar gazete kâğıtlarını yakıyorlardı (Željko Gradšćević, 9 Ocak 2008, , yaş: 42, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 74).

Bazı durumlarda ise çocuklar babalarından farklı takım tutabilmektedir. Eski bir taraftarın işlettiği barda yaptığımız Mülâkatta, Željezničar'ın ilk alt taraftar gruplarının kurucularından olan Arsen babasının Sarajevo taraftarı olduğunu, ama kendisinin Željezničar'ı tercih ettiğini belirtmiştir. Bu gibi durumlarda, özellikle ailedeki erkeklerin futbola meraklı olmadığı durumlarda, okuldaki ya da mahalledeki arkadaşlıklar ön plana çıkabilmektedir. Boro Kontić'e göre taraftarlığı belirleyen üç etken vardır: Arkadaşlar, mahalle ve takımdaki oyuncular. Yukarıdaki bölümlerde oturulan mahalle ile futbol kulübündeki oyuncular ve başarıların taraftarlığa olan etkisinden bahsetmiştik. Özellikle mahalle yaşamı içinde büyüyen çocuğun taraftarlık ilişkisinde mahalledeki arkadaşları önemli rol oynamaktadır. Amer için de tuttuğu takımı seçerken oturduğu mahallenin ve erkek akrabalarının aynı derecede etkisi olmuştur:

Saraybosna'da yaşıyorum ve Saraybosna'da büyüdüm. Bu bir yaşam, bu bir gelenek. Mavi rengi [Željezničar'ın takım rengi] sevmiyorum. Babam beni maça beş-altı yaşındayken götürdü. Bu mahallede Sarajevo'yu tercih ediyoruz. Amca tarafımdan kuzenimle beraber maçlara gideriz. Benden beş yaş daha büyük. Babamdan sonra kuzenim maçlara götürdü (Amer Banda, 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 75).

Bazı taraftarlar için ise sınıf arkadaşları da takım seçmede etkilidir. Sanchez taraftarlığında sınıf arkadaşlarının rolünü şu şekilde anlatmaktadır:

İlk maça futbol taraftarı olmayan ve maçları takip etmeyen diğer sınıf arkadaşlarımla gittim. Sonra da beraber gitmeye başladık (Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 76).

Horde Zla Zapad üyesi Sarajevo taraftarları da Saraybosna'da mahalleler göre taraftarların nasıl dağıldığı konusunda görüşürken taraftarlığın oturulan yere değil, aile ve arkadaşlık ilişkilerine daha çok bağlı olduğunu belirtmektedirler.

Yukarıda da bahsi geçen “inat” konusu, tutulan takımın seçilmesinde kimi zaman etkili olmaktadır. Örneğin, İstanbul'da yaşayan ve Galatasaray Lisesi mezunu olan bir arkadaşım böyle bir tercih sonucunda koyu bir Fenerbahçe taraftarıdır. Eğer Fenerbahçe Lisesi'nde

okusaydı, büyük ihtimalle Galatasaray taraftarı olabileceğini kendisi de itiraf etmektedir. İlginçtir ki, arkadaşımın ailesinin bir kısmı “inat” kavramının gündelik hayatta sıkça kullanıldığı Balkan (Makedonya) göçmenidir. Nermin Ljušta da benzer örnekler vermektedir:

Bazen çocuklar sırf inadına başka takımı tutarlar. Mahalleden birine kızgın olunca. Ben çocukken Kosova’da böyle arkadaşlarım vardı. Mesela inadına Hajduk Split’i tutuyorlardı (Nermin Ljušta, 15 Ocak 2008, yaş: 42, kadın – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 77).

Kosova’da Sırp, Türk ve Arnavut nüfusun birlikte yaşadığı Mitrovicalı olan Ljušta, Mitrovica’daki Sırp çocukların Belgrat kulüpleri olan Partizan ve Kızılyıldız’ı tutmalarına inat, daha az popüler olan Hajduk Split’i tuttuklarını belirtmektedir. Hâlbuki Hajduk Split de Hırvat takımıdır. Damir Sarajevo’nun dış mahallelerinden Hadžici’de oturmaktadır. Sarajevo taraftarı olmasının nedenini ise şu şekilde açıklamaktadır: “Mahalledeki bütün arkadaşlarım Željolu. Ben de onlara inat Sarajevo’yu tutuyorum.” Petar ise başka bir inat hikayesi anlatmaktadır:

Punk müzik hayranıydım. Babam Sarajevo’yu tutuyordu, ben de Željo’yu tutmaya başladım. Yedi-Sekiz yaşlarındaydım (Petar10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 78).

Doksanlı yıllarda Željezničar’ın başarılı olduğu dönemi dışarıda tutarsak, Željezničar taraftarlarının takım tutmasında, inat önemli bir etken olabilir. Bu inat, aynı zamanda popüler olana bir baş kaldırış olarak da nitelendirilebilir. Sarajevo’nun popüler olduğu Sarajevo taraftarlarınca da kabul edilen bir gerçektir. Haris Yugoslavya dağılmadan önce bile Sarajevo’nun popülerliğinden bahsetmektedir:

Savaşın önce 1985–1990 yılları arasında Grobari [Partizan taraftar grubu] ve Delije’den [Kızılyıldız taraftar grubu] sonra Sarajevo taraftarları üçüncü taraftar grubuydu. Bad Blue Boys’dan [Dinamo Zagreb taraftar grubu] bile daha iyiydik (Haris Hodžić, 26 Aralık 2007, yaş:27, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 79).

Boro Kontić ise Sarajevo’nun popülerliğine karşın Željezničar’ın alternatif olma özelliğine vurgu yapmaktadır:

Sarajevo kentin bir kalesi gibi kurulmuştu. Ana akım gibiydi, aynı müzikteki gibi. Željo ise alternatif gibiydi. Željo her zaman alternatif kültürün bir parçası olmuştur (Boro Kontić, 16 Ocak 2008, yaş: 40, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 80).

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmanın bulgular kısmında elde edilen veriler doğrultusunda, taraftarların farklılaştığı ve benzeştiği alanları birbirleriyle karşılaştırdığımızda, bir iki alan dışında taraftarların birbirleriyle benzeştiği görülmektedir. Fakat taraftarların benzeştikleri alanları incelediğimiz zaman bu alanlarda farklı kurgulamaların yapıldığı da görülmektedir. Bu bağlamda taraftarların farklılaştıkları ve benzeştikleri alanları incelerken dört farklı kategori kullanabiliriz. İlk iki kategori taraftarların benzeştikleri ve farklılaştıkları alanları içermektedir. Bazı durumlarda, taraftarların birbirleriyle benzeştiği alanlar bile taraftarlar veya taraftar olmayan kişiler tarafından taraftarların farklı oldukları nitelikler olarak anılmaktadır. Taraftarların aslında benzeştikleri, fakat buna rağmen birbirlerinden farklı olarak algılandıkları bu alanlar üçüncü kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak da, her iki taraftar grubunun da birbirleriyle rekabet ettikleri, kendilerini diğer taraftar grubundan daha üstün gördükleri, fakat özde farklılık yaratmayan alanlar da dördüncü kategori olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taraftarların toplumsal cinsiyete bakış açıları ve yiyecek, giyim, müzik ve benzeri tercihleri birbirleriyle benzeşmektedir. Her iki takımın taraftarları da tribünlerde kadın taraftar olmasına karşı çıkmazken, kadın taraftarların tribünde erkek taraftarlar kadar etkin olmasına çok da olumlu yaklaşmamaktadırlar. Bu yaklaşımı ise kadınları “beladan uzak tutmak” gerekçesine dayandırmaktadırlar. Öte yandan, başarı kıstaslarına uydukları ölçüde kulüp yönetiminde kadınların yer almasına, hatta kulüp başkanının bir kadın olmasına karşı çıkmamaktadırlar. Fakat oyuncuların kadın olması, erkek oyuncularla beraber kadın oyuncuların da aynı takımda oynaması fikrine her iki takımın taraftarları da karşı çıkmaktadır. Taraftarların yiyecek, içecek, giyim ve benzeri alanlarda farklılaşmadıkları da gözlemlenmiştir. Taraftarların giyim tercihlerinde Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasında farklılıktan bahsedemesek de, Sarajevo taraftarlarının kendi içinde bir fraksiyonu olarak nitelendirebileceğimiz Horde Zla Zapad’ın kendi taraftarlarından farklılaştıklarını iddia edebiliriz. Horde Zla Zapad üyesi taraftarların da açıkça belirttikleri gibi, özellikle belli bir marka olması tercih edilen beyzbol şapkası, siyah başlıklı süveter, kot pantolon ve beyaz spor ayakkabı biçimindeki giyim formunun bazı Željezničar taraftarlarınca da tercih edildiği gözlemlenmiştir. Bu giyim formunun ortaya çıkardığı kültürel farklılık ise Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasındaki bir farklılıktan çok her iki taraftar grubunun da kendi içlerindeki kültürel farklılıklara işaret etmektedir. Bu bağlamda taraftarların kendi içlerindeki

alt grupların incelenmesi de önem kazanmaktadır. Araştırma bulgularında elde edilen verilere göre her iki taraftar grubunda da ortaya çıkan alt taraftar gruplarının arkadaş gruplarının bir araya gelmesiyle oluştuğu, diğer taraftarlarla toplumsal, iktisadi, siyasi, etnik ya da benzeri temelli farklılıklara dayanan dinamiklere sahip olmadığı görülmektedir. Tribünlerde yeni bir form olan alt taraftar grupları şimdilik kültürel bir farklılaşma zemini olarak görülmesi de, farklı taraftar gruplarının bir müddet sonra farklı kültürel kimliklerin oluşturmasını doğurabilir. Nasıl ki, Sarajevo ve Željezničar gibi aynı ülkede, aynı kentte, benzer etnik kökenli kulüplerin taraftarları belli bir müddet sonra kültürel olarak farklı aidiyetleri temsil etmeye başlıyorsa, alt taraftar grupları da buna benzer bir süreçten geçebilirler.

Yukarıda değinildiği gibi, Bosna-Hersek'te taraftarlar arasındaki kültürel farklılaşma üç farklı dinamiğin futbol taraftarlığı alanına yansımalarıdır: Birincisi; farklı etnik kimlikler arasındaki rekabet, ikincisi ise; farklı kentler arasındaki rekabettir. Üçüncü dinamik ise bu araştırmanın konusu olan, futbol taraftarlığının kendine özgü dinamikleridir. Bir futbol kulübünün taraftarları kendi içlerinde de kültürel farklılaşmayı yaşayabilme potansiyeline sahiplerse, şu halde ilk iki dinamiğin de futbol taraftarlığıyla kültürel alışverişi sorgulanmalıdır. Acaba etnik kimlikler ya da farklı kent kimliklerinin varlığı mı futbol taraftarları arasındaki kültürel farklılaşmayı doğurmakta, yoksa taraftarların farklı futbol takımlarını destekliyor oluşları mı aradaki kültürel farklılıkların perçinlenmesini sağlamaktadır? Bu tez, bu sorunun yanıtını verme iddiasında bulunmasa da, ileride bu konuda yapılacak araştırmalar için ön veri sağlayabilmektedir.

Alt taraftar gruplarının örgütlenme modeline ve dinamiklerine baktığımız zaman, her iki taraftar grubunun da birbiriyle benzeştiği görülmektedir. Sadece her iki taraftar grubu değil, genel olarak eski Yugoslavya'daki taraftar gruplarının da benzer dinamiklere sahip oldukları ve örgütlenme modellerinin aynı olduğu görülmektedir. Eski Yugoslavya'daki taraftar grupları 1980'li yılların sonlarında kurulmuştur ve hem Sarajevo taraftar grubu Horde Zla, hem de Željezničar taraftar grubu Maniaci 1987 yılında kurulmuşlardır. Alan araştırması sırasında her iki grup da kuruluşlarının yirminci yıllarını kutlamışlardır. Örgütlenme modeli birbirine o kadar benzemektedir ki, her iki takımın kadın taraftar grupları bile 2007 yılının yaz aylarında etkinliğe geçmiştir. Taraftarların örgütlenme modellerini oluştururken birbirlerinden etkilendikleri, hatta benzer dinamiklere sahip oldukları görülmektedir.

Taraftarlar arasındaki farklılıklara baktığımızda, dikkat çekici bir veri de Sarajevo taraftarları arasında Saraybosna doğumluların oranının Željezničar taraftarlarına göre daha çok

olmasıdır. Željezničar taraftarları arasında Saraybosna doğumluların daha az oluşu ile yaş ortalamasının daha yüksek oluşu aynı nedene dayanmaktadır: Savaş sonrasında Saraybosna'ya yaşanan göç. Željezničar'ın 1992–1995 ihtilafından hemen sonra yeniden düzenlenen Bosna-Hersek futbol liginin ilk yıllarında başarılı olması, üst üste lig şampiyonluklarını yaşaması kente savaştan sonra gelen göçmenlerin taraftarlık tercihlerini Željezničar için kullanmaları sonucunu doğurmuştur.

Željezničar taraftarları arasında gelir dağılımında en alt ve en üst gelir grubunun Sarajevo taraftarlarına göre daha fazla olduğu görülmektedir. Orta gelir düzey grubunda ise Sarajevo taraftarlarının oranı Željezničar taraftarlarından daha fazladır. Kente daha sonra gelen göçmenlerin varlık düzeylerinin daha düşük olması anlaşılabilir bir nedendir. Fakat üst gelir grubundaki oranın Željezničar taraftarları arasında daha yüksek olması dikkat çekicidir. Bu sonuç ister taraftar olsun, ister olmasın alan araştırması sırasında görüşülen kişilerin söyledikleriyle de çelişmektedir. Željezničar taraftarlarının işçi sınıfı kökenli olduğu, taraftarlarının gelir seviyesinin daha düşük olduğu yönündeki görüşlerle anket sonuçları çelişmektedir. Bu konuda daha derinlemesine bir araştırma yapılması, durumun açıklık kazanmasını sağlayacaktır.

Her iki takım taraftarları arasında da aile ve arkadaş gruplarının etkisinin tercih edilen takımın belirlenmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tekil örneklerden yola çıkarak Yugoslavya döneminde yerel idarecilerin, savaştan sonra da siyasetçilerin Sarajevo kulübüne destek verdikleri bilinmektedir. En azından sadece taraftarlar değil, genel olarak Bosnalılar böyle bir izlenime sahiptir. Bazı Željezničar taraftarlarının aile üyelerinin ya da arkadaş gruplarının destekledikleri takım olan Sarajevo'yu değil de Željezničar'ı desteklemeye başlamalarının nedeni bu duruma gösterilen bir tepki, popüler olanla “inatlaşma” olgusu ile açıklanabilir. Her ne kadar Sarajevo taraftarları arasında da bu tarz bir “inatlaşma”ya rastlanılsa da, Željezničar taraftarları arasında “inadına” Željezničar taraftarı olma durumu daha yaygın olarak görülmektedir.

Sarajevo ve Željezničar taraftarlarının benzeştikleri halde farklı olarak algılandıkları alanlar da üçüncü bir kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. Sarajevo takımının siyasetçiler ve idareciler tarafından daha çok desteklendiği yönündeki imge, Sarajevo taraftarlarının daha sağ-muhafazakâr, Željezničar taraftarlarının ise sol-muhalif bir çizgide oldukları izlenimi yaratmaktadır. Fakat araştırma sonucunda böyle bir farklılığın sadece kurgulandığı, taraftarların siyasi tercihlerinde böyle bir farklılığın gerçekte olmadığı görülmektedir.

Taraftarların siyasi kimlikle bağlantılı olarak farklılaştıkları tek nokta “milliyetçilik” ile ilintilidir. Bu farklılığı doğru algılamak için “milliyetçilik”in Bosna’da karşılığı *nacionalizam*ın etimolojik anlamının iyi bilinmesinde fayda vardır. Bosna’da *nacionalnost*, yani “milliyet” kavramı dini kimlikleri ifade etmektedir. Her iki takım taraftarları arasında “milliyet” yani din farklılığı bulunmamasına rağmen Sarajevo taraftarlarının “milliyetçilik” kimliğine daha çok sahip çıktıkları görülmektedir. Dini kimlikle örtüşen “milliyetçilik” yerine Željezničar taraftarlarının mekânsal aidiyeti ifade eden “Bosnalılık” kimliğini daha çok sahiplendikleri iddia edilebilir. Željezničar taraftarlarının Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat takımlara daha yakın duruşu da bu iddiayı destekleyecek niteliktedir. Ayrıca Željezničar taraftarları Bosna-Hersek Ulusal Futbol Takımı’na gösterdikleri ilginin Sarajevo taraftarlarına göre daha çok olduğunu ifade etmektedirler.

Dördüncü kategori olarak karşımıza her iki taraftar grubunun da rekabet ettikleri alanlar çıkmaktadır. Bunlar eğitim ve kent kimliği alanlarıdır. Her iki taraftar grubu da kendi taraftarlarının diğer taraftar grubuna göre daha eğitim düzeyinin daha yüksek olduğunu iddia etmektedir. Fakat araştırma sonuçlarında böyle bir farklılığın olmadığı, Željezničar ve Sarajevo taraftarlarının eğitim düzeyi yönünden birbirleriyle benzeştikleri görülmektedir. Taraftarların paylaştıkları diğer alan ise kimin daha çok “Saraybosnalı” olduğu ile ilgilidir. Sarajevo taraftarları arasında Saraybosna doğumluların oranının daha çok olması nedeniyle her ne kadar her iki taraftar grubu arasında çok önemli bir farka rastlanmasa da, Sarajevo taraftarlarının “Saraybosnalılık” kimliğini daha çok sahiplenmeleri şaşırtıcı değildir.

Yukarıda dört kategori altında incelediğimizde Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasındaki farklılıkların çok büyük olmadıkları görülsede, taraftarların kimlik oluşum sürecinde var olan farklılıklara sürekli olarak vurgu yaptıkları, benzeşen yönleri bile farklı olarak algılama eğiliminde oldukları görülmektedir. Bazı taraftarların ise iki takım arasında bir fark kalmadığı yönünde görüşleri vardır. Arsen iki takım arasındaki tek farkın tarihi miras olduğunu belirtmektedir. Haris ise iki takım taraftarları arasındaki farklılıkların savaştan sonra ortadan kalktığını belirtmektedir. Pape’ye göre bu durumun nedeni eski taraftarların yerine yeni nesil taraftarların gelmiş olmasıdır.

Kimlik oluşumunda “diğer”i tanımlama ve “diğer” tarafından nasıl tanımlandığı ön plana çıkmaktaysa da, taraftarların kendilerini nasıl tanımladıkları, kendi kimliklerini nasıl kurguladıkları da önemlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Sarajevo taraftarları kendi takımlarını kentin en önemli temsilcisi olarak görmektedir. Hatta onlara göre Sarajevo sadece

kenti değil, Bosna'yı da temsil etmektedir. Bu temsiliyet sadece Sarajevo kulübünün kimliğiyle değil, Sarajevo takımının geleneksel olarak Bosna'nın en güçlü futbol takımı olmasıyla da belirlenmektedir. Sanchez'in de ifade ettiği gibi Sarajevo kulübü Bosna'yı Avrupa kupalarında başarıyla temsil edebilecek tek takımdır. Birçok Sarajevo taraftarı bu anlamda Bosnalı idarecilerin Sarajevo'ya destek vermelerinden rahatsızlık duymamakta, hatta bu desteğin yetersiz olduğundan yakınmaktadır. Željezničar taraftarları ise takımlarının Saraybosna'yı veya Bosna'yı temsil ettikleri konusunda bir iddiaya sahip değildir. Željezničar kimliğinin kurgulanışında “Grbavica” vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda Michel de Certau'nun bahsettiği mekânın imgelemdeki gücü Grbavica ile Željezničar taraftarları arasındaki ilişkide ortaya çıkmaktadır. Saraybosna kuşatması sırasında Sırp saldırganların işgal ettiği Grbavica'da, Grbavica Stadyumu tam sınır bölgesinde olmasıyla taraftarlar arasında duygusal olarak daha anlamlı bir duruma gelmiştir. Birçok taraftar için bu yönüyle Grbavica Stadyumu yaşanan işgal ve işgale karşı yürütülen direnişin bir sembolüdür. Željezničar takımının Grbavica Stadyumu'yla özdeşleştirilmesinden dolayı, Željezničar taraftarlarının kimlik kurgulamasında savaş ve savaş sonrası dönem önemli bir etkiye sahiptir. Petar bu etkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

Benim yaşımdaki insanlar bir çeşit “çocuksu travma sendromu”na sahipler. [“childish traumatic syndrome”] İtiraf etmem gerekir ki, bende de bu durum var. Tıp açısından doğru bir terim mi bilmiyorum ama bu benim kullandığım bir tanım. Savaş bittiğinde 18 yaşındaydım. Çocukluğumu savaştan sonra yaşayabildim. Elektrik geldi, futbol geldi, diskotekler yeniden açıldı... 29 yaşındayım ama 25 yaşındaymışım gibi hissediyorum (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 81).

Bu görüş ışığında, Petar Željezničar imgesini sadece Grbavica ile sınırlamamaktadır: “Željko bir futbol kulübü değil. Sadece Grbavica da değil. Željko bir ruh halidir.”

Taraftarların kendilerini diğerinden farklılaştırmaya çabası, Güvenç'in de işaret ettiği gibi gruplaştırma çabasının doğal bir sonucu olarak görülebilir. Her farklılaştırma çabası bir gruplaşma, her gruplaşma çabası ise bir farklılaştırma denemesidir. Gruplaşmanın sonucu olarak görebileceğimiz farklılaştırma çabası ileriki süreçte taraftarların oluşturdukları alt gruplarda da ortaya çıkabilir. Her ne kadar bu alt gruplar şimdilik kültürel farklılaşmayı ifade etmese de, farklı grupları oluşturmuş taraftarlar grup kimliğini oluşturabilmek amacıyla kültürel farklılaştırma çabası içine girebilirler, kimliklerini oluşturma amacıyla kültürel farklılıklarını üretebilir, ya da “icat” edebilirler.

Bazı taraftarlar her iki taraftar grubu arasında farklılığın kalmadığını fakat yaşatılan şeyin sadece gelenekler olduğunu belirtmektedirler. Bu anlamda tarihsel kurgu taraftarların

kimliklerini oluşturmada önemli bir işleve sahiptir. Postmodernitenin sunduğu bir avantajı kullanan taraftar grupları, mekân ve zamanın belirleyiciliğini kaybettiği günümüzde bu tarihsel kurguyu devam ettirmekte zorlanmayabilirler. Tarihsel mirasın mekân ölçeğinde hâlâ devam edip etmediği postmodernitede önemli değildir. Anderson'un işaret ettiği gibi, "hayali cemaat" kurgusu bu anlamda önündeki engellerden arınmıştır. Fakat tarihsel kurguyu üretmek, icat etmek, ya da en azından var olanı korumak için taraftarların oluşturdukları, sahip çıktıkları bir kültürel bellekten bahsedebiliriz. Assmann toplumların kendilerini tanımak için geçmişe ihtiyaç duyduklarını ve geçmişi kültürel belleklerinde yarattıklarını belirtmişti. Gruplaşan taraftarların farklılıklarını diri tutabilmek için kendilerine ait kültürel belleklerini geliştirmeleri, takımlarının tarihlerini sürekli gündemde tutmalarının gerekçesi de budur. Araştırma bulgularından da görülebildiği gibi kültürel farklılaşmanın en önemli dayanak noktalarından biri takımların geçmişidir. Demiryolu işçileri tarafından kurulan Željezničar ve siyasetçilerle yerel idareciler tarafından kurulan Sarajevo bu dinamiklere günümüzde sahip olmasalar bile, kültürel belleğin diri tuttuğu farklılaşma geçmişten günümüze taşınmaktadır. Connerton'un atıfta bulunduğu seçici toplumsal bellek burada işlevsel olmaktadır. Toplumsal/kültürel belleğin seçiciliği, tarihi olduğu gibi değil, bir anlamda kurgulandığı gibi karşımıza çıkarmakta, bu anlamda Hobsbawm'ın ifade ettiği şekliyle gelenekler de icat edilmektedir.

Taraftarlar geleneklerini icat ederken, birbirlerinin alanlarına girmemeye de özen göstermektedirler. Güvenç'in vurguladığı "kültürel gümrük tedbirleri" bu bağlamda her iki taraftar grubu tarafından uygulanmakta, her iki taraftar grubu da birbirlerinin kültürel nüfuz alanlarına girmemeye çalışmaktadırlar. Ne Željezničar taraftarlarının Bosna'nın en büyük kulübü olma ve yerel idarecilerden destek alma gibi bir talepleri vardır, ne de Sarajevo taraftarlarının "alternatif" bir kültür yaratma, muhalif bir duruş sergileme gibi bir iddiaları vardır. Her ne kadar taraftarların kent içindeki dağılımları yönünden bir farklılık olmasa da Sarajevo taraftarlarının Grbavica mahallesini, Željezničar taraftarlarının da Koševo ve Bašaršija'da daha etkin olma yönünde bir isteklerinin olmadığı görülmektedir. Bu anlamda, birbirlerinin kültürel alanlarına müdahale etmeyen taraftarların birbirlerinin varlıklarını kabullendikleri sonucunu çıkarabiliriz. Bayart'ın ifade ettiği "ikiz değerlilik" bu bağlamda karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan her iki takımın taraftarları birbirlerini ezeli rakip olarak görürken, diğer yandan birbirlerinin var olmasını da istemektedirler. Bu noktada, özellikle taraftar olmayan Saraybosnalılar tarafından taraftarlar için yakıştırılan şiddet ve holiganizm öğeleri yeniden sorgulanmalıdır. Taraftar olmayan Saraybosnalıların Željezničar-Sarajevo

takımlarının rekabetiyle ilgili ilk andıkları şey bu iki takımın taraftarlarının birbirlerinden nefret ettikleridir. Sarajevo-Željezničar maçları genel olarak taraftar gruplarının birbirleriyle yaptıkları kavgalarla anılmaktadır. Öte yandan araştırma sırasında kriminal öneme sahip olayların yaşanmadığı da gözlemlenmiştir. Elbette ki bu tarz olayların yaşanmamasında alınan güvenlik tedbirlerinin etkisi yadsınamaz, fakat taraftarlar şiddeti çağrıştıran etkinlikleriyle adeta toplumun kendilerinden beklentisini karşılamaktadır. Aynı kentte, hatta aynı mahallelerde yaşayan taraftarların, maçlarda birbirlerine hakaretlerde bulunması, küfür etmesi, kışkırtması taraftarlar arasındaki nefretin bir dışa vurumu mudur, yoksa Radcliffe-Brown’ın bahsettiği “şaka ilişkisi”nin bir parçası mıdır? Araştırma süresince taraftarların birbirlerine zarar verecek davranışlardan kaçınmaya çalıştıklarını gözlemledim. Bu bağlamda, “şaka ilişkisinin” Bosna gibi karşılıklı atışma kültürünün gündelik hayatın her alanında yaşanıldığı bir ülkede daha çok ön plana çıktığı öne sürülebilir.

Bu anlamda, ikiz değerliliği yaşatan zıtların birliği, Levi Strauss’un öne sürdüğü kültürel yarımların futbol taraftarlığı özelinde ortaya çıkmaktadır. Strauss’un da işaret ettiği ve bulgularda da ortaya çıktığı üzere, söz konusu kültürel yarımların farklılaşma çabaları ise kültürel yarımların hayali bir kurgu olduğu sonucunu çıkarabilmektedir. Bahsi geçen hayali kurgunun sadece Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasında değil Bosna’da birbirleriyle çatışan kimlikler arasında da ortaya çıktığı iddia edilebilir. Petar bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Saraybosna resmi olarak Saraybosna ve [Sırp Cumhuriyeti idaresindeki] Doğu Saraybosna olarak bölünmüştür. Sedrenik’ten [Saraybosna’da bir tepe] Saraybosna’ya baktığın zaman bu ayrımı göremezsin. Sınırlar sadece kâğıt üzerinde (Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek – bkz. Ek 11: Mülâkat Alıntısı 81).

Bu bağlamda, Sarajevo ve Željezničar taraftarları arasındaki kültürel farklılıkları inceleyen bu araştırmanın ortaya çıkardığı bazı sonuçlar Bosna’da etnik farklılaşmaların dinamikleriyle de karşılaştırılabilir. Etnik farklılaşmanın kendisine has ve sonucu silahlı çatışmalara varan dinamiklere sahip olduğu mu, yoksa bu farklılıkların Bayart’ın işaret ettiği gibi siyasal kimliklerle örtüştüğü ölçüde mi sorunlu hale geldiği tartışılabilir. Boas, tekil araştırmalardan bu tarz genellemelerin yapılabilmesini olanaklı görmektedir:

Bu tarz genellemeler yapılabilir, fakat bu genellemeler özel bir kültürde aktüel olayları açıklamamıza olanak vermez (Boas 214).

Futbol taraftarları arasındaki farklılaşmayı inceleyen böyle bir araştırmadan yola çıkarak yapılan çözümlemelerin toplumun bütününe, diğer kültürel alanlara yansıtılması olanaklı değildir. Fakat Geertz'in de dikkat çektiği gibi;

Bir kimse herhangi kültürel bir repertuvar biçiminden yola çıkarak, çok farklı bir yere ulaşabilir (Geertz, *Thick Description* 453).

Futbol taraftarlığındaki farklılaşmadan yola çıkarak, farklı alan ve dinamiklerin incelendiği başka kültürel biçimleri incelememiz mümkün olabilir. Bu araştırma farklı alanlarda, farklı dinamiklerin incelenmesi için yapılacak araştırmalara ışık tutabilir. Yukarıda Blanchard'ın belirttiği gibi oyunun kültürel yaşamın diğer alanlarıyla ilişkisinin kurulabilmesi mümkün olabilir. Klein bu tarz çalışmalarda, “oyun” ve kültürel yapı arasındaki ilişkileri inceleyen araştırmaların etnografik yöntem kullanılmadan yapıldığından şikâyet etmektedir. Antropologlar bu alandaki eksikliği doldurabilir. Tekil kültürel biçimleri, bütüncül bir bakış açısıyla inceleyen antropologlar söz konusu tekil alanların diğer kültürel alanlarla ilişkisini kurabilirler ve bu anlamda bilimsel sonuçlara ulaşabilirler. Farklı kültürel biçimlerin futbol taraftarlığına yansımaları inceleyebilecek araştırmalar bu araştırmanın eksik bıraktığı boşlukları doldurabilir. Araştırmanın kuramsal kısmında belirtilen farklı dinamikler futbol taraftarlığı alanında olmasa bile, araştırmanın yapıldığı bölgedeki farklı alanlarda incelenebilir. Örneğin, dışevliliğin Bosna özelinde ve Balkanlar genelinde yaygın olması ile kültürel yarım formu arasındaki ilişki incelenebilir.

Yapılabilecek araştırmalar bu araştırmadaki bazı eksiklikleri de giderebilir. Željezničar ve Sarajevo taraftarları arasındaki kültürel farklılıkları ele alan bu araştırma, söz konusu iki takım dışındaki diğer taraftarların fikirlerini almamıştır. Başta araştırmada sıkça ismi geçen Çelik (Zenica) ve Slavija (Doğu Saraybosna/Lukavica) takımları olmak üzere Bosna'daki Velez (Mostar), Zrinjski (Mostar), Sloboda (Tuzla), Široki Brijeg, Borac (Banja Luka) gibi köklü gelenekleri olan taraftar gruplarına üye kişilerin Saraybosna'daki bu rekabet ile ilgili görüşleri bu araştırmanın eksik yönlerinden bir tanesidir. Takım tutmayan, belli bir takımın taraftarı olmayan Saraybosnalıların görüşlerine fazla yer verilmemiş olması da bu araştırmanın eksikliklerinden bir başkasıdır.

Araştırmada eksik kalan bir başka boyut ise sembolik nesnelerin taraftarlık üzerine etkilerinin incelenmemiş olmasıdır. Gerek sembolik nesneler, gerekse de gündelik yaşama dair alışkanlıkların futbol taraftarlığındaki yansımaları bu araştırmada eksik kalmıştır. Araştırmada stadyumların etrafında yaşayan mahalle sakinleri ile bu mahallelerde dükkânı

olan esnafın görüşleri ise hiç alınmamıştır. Bunun dışında, belki de araştırmanın en çok eksik kalan tarafı, Bosna gibi etnik kimliklerin toplumsal hayatta ön plana çıktığı bir alanda, farklı etnik grupların Sarajevo ve Željezničar taraftarları hakkındaki düşüncelerinin alınmamasıdır. Söz konusu eksiklikler başka araştırmalarla giderilebilir.

Uygulamalı antropoloji alanında verimli çalışmalar için bu ve benzeri araştırmalar bölgede yaşanan sorunların çözümüne yönelik olarak kullanılabilir. Örneğin, futbol Bosna'daki “milliyetler” arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için etkin bir şekilde kullanılabilir. Yukarıda da değinildiği gibi, günümüzde başta siyaset olmak üzere kamusal alanın birçok kısmında milliyetçi söylemin kullanılması engellenmişken, futbol sahalarında özellikle farklı etnik gruplara ait olan futbol takımları arasında oynanan maçlarda etnik nefret söylemsel düzeyde sıklıkla taraftarlarca dile getirilen tezahüratlarda yer almaktadır. Hatta tribünlerin etnik nefretin tek olmasa bile en yoğun olarak dile getirildiği alan olduğu iddia edilebilir. Bu açıdan konuya baktığımızda, etnik nefret söyleminin bir vasıtası olan futbol, tam tersi yönde kullanılabilir. Futbol taraftarları arasında yapılan etkinliklerle farklı etnik gruplardan taraftarlar bir araya getirilerek toplumlar arası iletişim güçlendirilebilir. Futbol taraftarlığı alanında yapılan etnografik çalışmalar bu etkinliklerden verimli sonuçlar alınmasını sağlayabilir.

7. KAYNAKÇA

- Abanazır, Can. “Sadece Bir Oyun mu?”. *Felsefe Yazın* 6 (Ocak-Şubat 2006): 20–26.
- Adanır, Oğuz. “Kültür ve Zihniyet”, *Doğu Batı* 23 (Nisan 2003): 23–36.
- Ahmad, Feroz. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, Çev. Ahmet Fethi, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*. Der. M. Kent. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999. 6–36.
- Akın, Yiğit. *Gülbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Albayrak, Kadir. *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, İstanbul: Emre Yayınları, 2005.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities*, 13.Baskı, Londra: Verso, 2003.
- Andriç, İvo. *Ömer Paşa*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Andriç, İvo. *Drina Köprüsü*, Çev. Hasan Âli Ediz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Appadurai, Arjun. “Putting Hierarch in Its Place”, *Rereading Cultural Anthropology*, Der. George E. Marcus, Durham: Duke University Press, 1992. 34–47.
- Appadurai, Arjun. “Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy”, *Cultural Studies Reader*, Der. Simon During, New York: Routledge, 2000. 220–232.
- Arslan, Tuncay. “Bir Saha Araştırması”, *Vatan Kitap: Vatan Gazetesinin Ücretsiz Aylık Kitap Gazetesi* 9 (2004): 30–33.
- Arslanoğlu, Kaan. *Futbolun Psikiyatrisi*, İstanbul: İthaki Yayınları, 2005.
- Armilotta, Giovanni. “Balkan Cup.” *Rec Sports Soccer Statistics Foundation*. 5 Ekim 2009. <http://www.rsssf.com/tables/balkan-club.html>
- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1997.
- Avar, Banu. *Sınırlar Arasında: Hüznün Toprağı Balkanlar’dan Geleceğin Gücü Avrasya’ya*, İstanbul: Doğan Kitap. 2006.

- Avramea, Anna. “MÖ. 2. Yüzyıl ile MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia’nın Güzergahı ve İşlevi”, Çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova., *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380–1699)*, Der. Elizabeth Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999. 3–8.
- Aydın, Mithat. *Balkanlar’da İsyan: Bosna-Hersek ve Bulgaristan’daki Ayaklanmalar (1875–1876)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Aydın, Suavi ve Kudret Emiroğlu. *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları. 2003.
- Aykanat, Aykut. “Savaş Bitti, Artık Gol Atmalıyız”, *Four Four Two 2* (Nisan 2006): 100–104.
- Babuna, Aydın. *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*. Çev. Hayati Torun), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000
- Babuna, Aydın. “National Identity, Islam and Politics in post-Communist Bosnia-Herzegovina”, *East European Quarterly* 39-4 (Kış 2005): 405-441.
- Bahadır, Gürbüz. Batı’dan Doğu’ya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türkler (1996–1999 Makedonya ve Bosna-Hersek), Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.
- Bailey, Kenneth D. *Methods of Social Research*, New York: Mac Millan Publishers, 1987.
- Balibar, Etienne. “Bir ‘Yeni-Irkçılık’ Var mı? Çev. Nazlı Ökten, *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*. Der. Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein. İstanbul: Metis Yayınları, 1993. 25-39.
- Balibar, Etienne. 1993b. “Irkçılık ve Milliyetçilik”. Çev. Nazlı Ökten, *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*. Der. Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein. İstanbul: Metis Yayınları, 1993. 50-89.
- Banaszak, Darius ve diğer. *An Illustrated History of Poland*, 3. Baskı, Varşova: Publicat S. A, 2006.
- Barth, Frederik. 2000. “Boundaries and Connections”, *Signifying Boundaries: Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*, Der. A.P. Cohen, Londra: Routledge: 17–37.

- “Banovina Boundaries 1929.” Harita. *Montenet: Montenegro in History*. 8 Kasım 2008. <http://www.montenet.org/history/cginyu.htm>
- Basso, Keith. H. *Landscape and Language among the Western Apache*, Albuquerque, University of New Mexico Pres, 2002..
- Baudrillard, Jean. *The Spirit of Terrorism*, Londra: Verso, 2002.
- Bauman, Z. *Postmodernity and its Discontents*, Oxford: Polity Pres, 1997.
- Bayart, Jean-François. *Kimlik Yanılsaması*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- Bellos, Alex. *Futbol: Brezilya Tarzı Yaşam*, Çev. Çiğdem Özür, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2003.
- Berger, Arthur Asa. *Media Analysis Techniques*, 2. baskı, Londra: Sage Publications, 1998.
- Bernard, H. Russell. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*, New Delhi: Altamira Pres, 1995.
- Billig, Michael. *Banal Nationalism*, Londra: Sage Publications, 1999.
- Binark, Mutlu. “Etnik Sohbet Odasındaki Buluşmalar ve Kimlik Oyunları”, *Kültür ve Modernite*, Der. Gönül Putlar ve diğer, Ankara: Türkiye Kültür Araştırmaları Grubu, 2003. 351-380.
- Binyazar, Adnan. *Dede Korkut*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Bjelic, Dusan. I. “Balkanlar: Semiyotik Felaket ve Avrupa’nın Kendini İnşa Edebilme Gücü”, *Toplum ve Bilim* 106 (Bahar 2006): 235–253.
- Blanchard, Kenneth. *The Anthropology of Sport*, Westport: Bergin & Garvey, 1995.
- Boas, Franz. *Anthropology and Modern Life*, New York: Dover Publications, 1986.
- Boas, Franz. *Race Language and Culture*. Şikago: University of Chicago Pres, 1995.
- Bora, Tanıl. *Yugoslavya: Milliyetçiliğin Provokasyonu*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 1995.
- Bora, Tanıl. “Türk Milli Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu”, *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*, Der. Kemali Saybaşı ve Gencer Özcan. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995. 183-207.

- Bora, Tanıl. *Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*, 2.Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 1999.
- Bora, Tanıl. “Nasıl Gençlerli Oldum?”, *Takımdan Ayrı Düz Koşu*, Der. Tanıl Bora, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001. 239–254.
- Bora, Tanıl. *Ankara Rüzgârı: Gençlerbirliği Tarihi*, Ankara: Kozan Ofset, 2003.
- “Bosnia and Herzegovina.” CIA World Factbook. 4 Aralık 2009.
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bk.html>
- “Bosnia and Herzegovina.” Harita. *WorldAtlas.com*. A world atlas of facts flags and maps including every continent, country, dependency, exotic destination, island, major city, ocean, province, state & territory on the planet! 18 Kasım 2008: <http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/europe/ba.htm>
- “Bosnia Geographic Overview Map.” Harita. *Perry-Castañeda Library Map Collection*, 18 Kasım 2008.
http://www.lib.utexas.edu/maps/bosnia/bosnia_geographic_overview.jpg
- “Bosnia Herzegovina Paper Money.” *Numismondo: World Paper Money Picture Catalogue*. 18 Kasım 2008.
<http://numismondo.com/pm/bih/bihP.71200ConvertibleMarakaND2002.jpg>
- “Bosnian Flag.” GIF Resmi. *Flags.net: World Flag Database*. 4 Aralık 2009
<http://www.flags.net/BOHE.htm>
- Bourdieu, Pierre. “How Can One Be a Sports Fan?”, *Cultural Studies Reader*, Der. S. During, New York: Routledge, 2000. 427–440.
- Bradley, Joseph. M. “‘Ethnicity’: The Irish in Scotland-Football, Politics and Identity”, *The European Journal of Social Sciences* 7-4, (2206): 35–44.
- Braudel, F. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, İkinci cilt, Londra: University of California Press. 1995.
- Bregović, Goran ve Bjelo Dugme (şarkıcı) *Turneja 2005* [konser DVDsi], Bijelo Dugme: Sarajevo, Zagreb, Beograd, Belgrad: Music Star Production i Kamarad, 2005.

- Bromberger, Christian. “Stadyumdaki Kent: Marsilya’da Kültürel ve Toplumsal Topoğrafyasının Aynası Olarak Olympique”, Horak, R.,Reiter, W., Bora, T.(der.) *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Tarfatarlar, Endüstri, Efsaneler*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.s. 41–56.
- Brown, L. Carl. *İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, Çev. Çağalı Güven, 3.Basım. İstanbul: İletişim Yayınları. 2003.
- Burton, Dawn. *Research Training for Social Scientists: A Handbook for Postgraduate Researchers*, London: Sage Publications. 2000.
- Castles, Stephen ve Alastair Davidson. *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*, Londra: MacMillan Press Ltd. 2000.
- Cecić, Ivo. “The Socialist Republic of Bosnia and Hercegovina”, Zagreb: Jugoslavenski Leksikografski Zavod. 1983.
- Certeau, Michel de. “Spatial Stories”, *The Practice of Everyday Life*, Çev. Steven Rendahl, Berkeley: University of California. 1988.
- Clifford, James. “On Ethnographic Authority”, *Representations* 1:2, s. 118–146.
- Cohen, P.Abner. “Discriminating Relations-Identity, Boundary, Ethnicity”, *Signifying Boundaries: Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*. Der. P. Abner Cohen. Londra: Routledge, 2000. 1–15.
- Connerton, Paul. *Toplumlar Nasıl Anımsar*. Çev. Alâeddin Şenel. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1999.
- Crampton, Richard J. *The Balkans Since the Second World War*, Essex: Pearson. 2002.
- Çevik, E. “Ankaragücü Taraftarından Bir Kesit”, *Takımdan Ayrı Düz Koşu*. Der. Tanıl Bora. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001. 183–194.
- Davis, Joseph E. (der.). *Identity and Social Change*, New Jersey: Transaction Publishers. 2000.
- Dirks, Nicholas. (der.) “*Colonialism and Culture*”, Michigan: University of Michigan Press. 1992.
- Dizdar, Majo. *Sarajevo: The Tourist-Historic Guide*, Saraybosna: Sejterija. 2005.

- Dizdarević, Zlatko. *Portraits of Sarajevo*. Çev. Midhat Ridjanović. New York: International Publishing Corporation. 1994.
- Donia, Robert J. *Sarajevo: A Bibliography*, London: C. Hurst & Co. 2006.
- Donia, Robert ve John V.A. Fine. *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, London: Hurst and Company. 1997.
- Duke, Vic ve Liz Crolley. *Football, Nationality, and the State*, New York: Adison Wesley Longman Ltd. 1996.
- Duraković, Jasmin (yönetmen). *Nafaka* [film], Sarajevo: F.I.S.T.. 2006.
- Eisenberg, Christian. “From England to the World: The Spread of Modern Soccer-Football 1863–2000”, *Moving Bodies* 1-1 (2003): 7-22
- Elsässer, Jürgen. “Cihad Avrupa’ya Nasıl Ulaştı: Balkanlar’da Allah’ın Savaşçıları ve Gizli Servisler”. Çev. Emre Erten). İstanbul: Nesnel Yayınevi. (2008)
- Erdemli, Attila. *Temel Sorunlarıyla Spor Felsefesi*, İstanbul: E Yayınları. 2002.
- Erdin, Murat. *Yer Fener Gök Cimbom: Dünyanın En Büyük Derbisi*, İstanbul: İthaki Yayınları. 2004.
- Erdoğan, Necmi. “Yaşasın Futbol – Galatasaray’ın Avrupa’yı Fethi”, *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi* 55 (Kasım 1993): 21–25.
- Erten, Bağış ve Mustafa Doğan. “Bonservisim Türk Varlığına Armağan Olsun: Türkiye’de Yabancı Futbolcular”, *Takımdan Ayrı Düz Koşu*. Der. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları. 2001. 63–90.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu. 3.Basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 2000.
- “Federation of BiH.” Harita. *Office of Higher Representative Maps*. 8 Kasım 2008. <http://www.ohr.int/ohr-info/maps/>
- Finn, Gery P. T. “Football Violence: A Societal Psychological Perspective”, *Football, Violence and Social Identity*. Der. Richard Giulianotti ve diğer. Londra: Routledge. 1994. 90–128.
- Fişek, Kurthan. *Sporun Anatomisi*, İstanbul: Yazı-Görüntü-Ses Yayınları. 2003.

- “FK Borac Banja Luka.” JPEG Resmi. *FK Borac Banja Luka: Sportski Portal Borac* (Borac Banja Luka Resmi İnternet Sitesi). 4 Aralık 2009. http://www.borac-sport.com/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=29
- “FK Sarajevo.” PNG Resmi. *UEFA Clubs*. 4 Aralık 2009. <http://uefaclubs.com/images/FK-Sarajevo.png>
- Foer, Franklin. *How Soccer Explains the World: An Unlikely Theory of Globalization*, New York: Harper Collins Publishers. 2004.
- “Former Yugoslavia”. Harita. *Folk with Dunav: The Sharing Place of Balkan Music and Dance*. 19 Kasım 2008. http://www.dunav.org.il/images/maps/map_yugoslavia.jpg
- Friedman, Francine. *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, Colorado: Westview Press. 1996.
- Fyson, George ve Jonathan Silberman. “The Roots of the Conflict”, *The Truth About Yugoslavia*. Der: Geroge Fyson ve diğer. 3. Baskı, New York: Pathfinder. 1999. 25–55.
- Fyson, George. “Introduction”, Fyson, G., Malapanis, A., Silberman, J. (der.) *The Truth About Yugoslavia*. Der: Geroge Fyson ve diğer. 3. Baskı, New York: Pathfinder. 1999. 9–19.
- Galeano, Eduardo. *Gölgede ve Güneşte Futbol*. Çev. Ertuğrul Önalp ve Mehmet Necati Kutlu. 2. Baskı. İstanbul: Can Yayınları. 1998.
- Ganić, Ejup. “Bölgede Kalıcı Barışı Sağlama ve Uluslararası İlişkileri Geliştirmeye Balkanlar’dan Bir Bakış”, *Uluslararası Sempozyum: “Köprüler Kurduk Balkanlara”*, Der. Yıldırım Ağanaoğlu. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi. 2008. 11–15.
- Geertz, Clifford. “Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture”, *Interpretion of Cultures*. New York: Basic Boks. 1973.
- Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic Books. 2000.
- Georgeon, François ve Paul Dumont. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşam*, Çev. Maide Selen. 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları. 2003.

- Georges, Rober ve Michael Jones. *People Studying People: The Human Element in Fieldwork*, Berkley: University of California Press. 1980.
- Giulianotti, Richard. "Social Identity and Public Order", *Football, Violence and Social Identity*. Der. Richard Giulianotti ve diğer. Londra: Routledge. 1994. 10-37.
- Giulianotti, Richard. *Football: A Sociology of the Global Game*, 2. Baskı, Cambridge: Polity Press. 2003.
- Glenny, Misha. *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804–1999*, New York: Penguin Books. 2001.
- Guttmann, Allen. *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports*, New York: Columbia University Press. 1978.
- Güney, Nurşin Ateşoğlu. "Bosna-Hersek Sorunu ve Barış Görüşmeleri Süreci", *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*, Çev. Kemali Saybaşı ve Gencer Özcan. İstanbul: Bağlam Yayınları. 1997. 261–287.
- Gürsoy, Akile. "Beyond the Orthodox: Heresy in Medicine and the Social Sciences from a Cross-Cultural Perspective", *Social Sciences Medicine* 43 (1996): 577–599.
- Gürsoy, Akile. "Araştırma Yöntemleri", Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü Ders Notları, İstanbul. 2008.
- Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür*, İkinci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları. 1974.
- Güvenç, Bozkurt. *Kültür Konusu ve Sorunlarımız*, İkinci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi. 1985.
- Güvenç, Bozkurt. *Sosyal Kültürel Değişme*, Ankara: Gündoğan Yayınları. 2000.
- Güvenç, Bozkurt. *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, 8. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi. 2005.
- Halilović, Jasminko ve Asija Kamarić. *Sarajevska Furka: Sarajevo Way*. Sarajevo: Bemust. 2006.
- Hall, Edward T. *The Hidden Dimension*, NewYork: Doubleday & Company. 1966.

- Hammond, Peter B. *Cultural and Social Anthropology*, New York: The Macmillan Company. 1971.
- Harris, Marvin. *The Nature of Cultural Things*, New York: Random House. 1964.
- Hatipoğlu, Duygu, M. Berkay. Aydın. *Bastır Ankaragücü: Kent, Kimlik, Endüstriyel Futbol ve Taraftarlık*, Ankara: Epos Yayınları. 2007.
- Hehn, Victor. *Zeytin, Üzüm ve İncir: Kültür Tarihi Eskizleri*. Çev. Necati Aça. Ankara: Dost Kitabevi. 1998.
- Hemon, Aleksandar. *Bruno'nun Sorusu*, İstanbul: Everest Yayınları. 2001.
- Hobsbawm, Eric. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik"*. Çev. Osman Akinhay. 2. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1993.
- Hobsbawm, Eric ve Terence Ranger, T. (der.). *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press. 1999.
- Hoebel, E. Adamson. *Anthropology: The Study of Man*, New York: McGraw-Hill Book Company. 1958.
- Holland, Benjamin. "Bir 'Futbol Ülkesine' Dışarıdan Bakış – 'Evet... Maalesef...'". Çev. Barış K.. *Takımdan Ayrı Düz Koşu*, Der: Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları. 2001.
- Houlihan, Barrie. *The Government and Politics of Sport*, Londra: Routledge. 1991.
- Huizinga, Johan. *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. 2.Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2006.
- Huntington, Samuel. *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, İstanbul: Okuyan Us Yayın. 1996.
- Hupchick, Dennis ve Harold E. Cox., *A Concise Historical Atlas of Eastern Europe*. New York: St. Martin's Press. 1996.
- Hürkan, Serhat. *Yıkılamayan İmparatorluk Futbol*, Ankara: Ümit Yayıncılık. 2000.
- Interno Izdanje Fudbalskog Kluba "Sarajevo". *Kratak Istorijat FK Sarajevo (od 1946 do 31.12.1982)*, Saraybosna: GRAS Sarajevo. 1983.

- Irimea, Mihaela. “This Thing of Beauty I Acknowledge Mine: Balkan is Beautiful”,
Der. Gönül Uçele ve diğer. *Proceedings of the Conference on Culture and Identity in the Balkans*. İstanbul: Beykent University Publishing House. 2004. 49–59.
- İncirlioğlu, EmineOnaran. ““Şecaat Arzederken Merd’: Türkiye Çingenelerinin Örgütlenme Sorunları”. *Türk(iye) Kültürleri*. Der. Gönül Putlar ve Tahire Erman. Ankara: Kültür Araştırmaları Derneği. 2005. 167–188.
- Jameson, Frederic. “Postmodernizm: Ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı”, *Postmodernizm*. Der. Nemci Zekâ. (2. Baskı), İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994. 59–116.
- Jenkins, Richard. *Social Identity*, Londra: Routledge. 1996.
- Jularić, Lidija. “Cheufur Subculture”, [yayınlanmamış makale], Etnoloji ve Kültürel Antropoloji Bölümü, Ljubljana: Ljubljana Üniversitesi. 2005.
- Kahraman, Atıf. *Osmanlı Devleti’nde Spor*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları. 1995.
- Kajan, Dejan. *Tandem*, Saraybosna: Roll Commerce. 2003.
- Kapucsinski, Ryszard. *Futbol Savaşı*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Om Yayınevi. 2000.
- Karabaş, Seyfi. *Dede Korkut’ta Renkler*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 1996.
- Karacasu, Barış. “Tanıl Bora: ‘Kahramanı Gençlerbirliği Olan Bir Roman Gibi...’”, *Virgöl Aylık Kitap ve Eleştiri Dergisi* 63 (2003): 60–64.
- Kastoryano, Riva. *Kimlik Pazarlığı: Fransa ve Almanya’daki Devlet ve Göçmen İlişkileri*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları. 2000.
- Kellner, Douglas. “Television, Advertising, and the Construction of Postmodern Identities, in Media Culture”, *Cultural Studies, Identity and Politics between the Modern and the Postmodern*, London: Routledge. 2000. 231–262.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. “Kimlikler Okyanusu”, *Doğu Batı: Düşünce Dergisi* 6-23 (2003): 155–160.
- King, A. 2000. “Football Fandom and Post-National Identity in the New Europe”, *British Journal of Sociology* 51-3 (Eylül 2000): 419–443.

- Kinzer, Stephen. *Crescent and Star: Turkey Between Two Worlds*, New York: Farrar, Straus and Giroux. 2001.
- Kıvanç, Ümit. *Kesin Ofsayt: Televizyon Futbolu ve Futbol Medyası*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2001.
- Kozanoğlu, Can. *Bu Maçı Alıcaz! Türkiye’de Futbol*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları. 1996.
- Kuper, Simon. *Futbol Asla Sadece Futbol Değildir*, (çev. Sinan Görtunca), 2. Baskı, İstanbul: İtaki Yayınları. 2003.
- Kusturica, Nemanja (Yönetmen). *Hayat Mucizedir*, Belgrad: Cobra Film. 2005.
- Kut, Şule. *Balkanlar’da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2005.
- Kümbetoğlu, Belkıs. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları. 2005.
- Lafranchi, Paul. “1920-1938 Döneminde Avrupa’da Futbol: Uluslararası Bir Ağın Gelişmesi”, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler*. Der. Tanıl Bora ve diğer. 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları. 2001. 263–275.
- Levinas, Emmanuel. “*Time and the Other*”, *The Levinas Reader*. Der. S. Hand. Blackwell, Oxford. 1989. 37–58.
- Levi-Strauss, Claude. *Structural Anthropology*, London: Basic Books. 1963.
- Lovrenović, Ivan. *Bosnia: A Cultural History*, New York: New York University Press. 2001.
- Lučarević, Kerim. *Saraybosna Savaşı: Kazanmaya Mahkumlar*, Çev. Enver-Sezin İbrahimkadić, Saraybosna: TZU. 2001.
- Maalouf, Amin. *Ölümcül Kimlikler*. Çev. Aysel Bora, 16. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2003.
- Mair, Lucy. *An Introduction to Social Anthropology*, Oxford: Clarendon Press. 1972.
- Malcolm, Noel. *Bosna’nın Kısa Tarihi*. Çev. Aşkın Karadağlı. İstanbul: Om Yayınevi. 2000.

- “Map of Bosnia and Hercegovina.” Harita. *Aneki.com: The Source for World Rankings*. 29 Ağustos 2009. http://www.aneki.com/map/map_bosnia.html
- “Map Yugoslavia.” Harita. *Folk with Dunav: The Sharing Place for Balkan Music and Dance*. 18 Kasım 2008.
http://www.dunav.org.il/images/maps/map_yugoslavia.jpg
- Maryanski, Andrzej. *Narodowości Świata*, Varşova: Wydawnictwo Naukowe PWN. 1998.
- Matvejević, Predrag. *Akdeniz'in Kitabı*. Çev. Tolga Esmer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 1999.
- Nakracas, Georges. *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni: 1922 Emperyalist Yunan Politikası ve Anadolu Felaketi*. Çev. İbrahim Onsunoğlu. İstanbul: Belge Yayınları. 2003.
- Nicol, Donald. M. *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261–1453)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 1999.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Adam Yayınları. 2002.
- “NK Široki Brijeg.” JPEG Resmi. *NK Široki Brijeg* (Kulüp Resmi İnternet Sitesi). 4 Aralık 2009. <http://nk-sirokibrijeg.com/>
- “O Sarajevu.” Grad Sarajevo (Saraybosna Belediyesi Resmi İnternet Sitesi). 4 Aralık 2009. <http://www.sarajevo.ba/ba/stream.php?kat=31>
- “Old Bosnian Flag”. JPEG Resmi. *Flickr: Photo Sharing*. 25 Kasım 2008.
<http://www.flickr.com/photos/ljiljan/617428182/>
- Ortaylı, İlber. *Üç Kıtada Osmanlılar*, İstanbul: Timaş Yayınları. 2007.
- Öneş, Turgut. *İçimizdeki Futbol, Dışımızdaki Futbol*, İstanbul: Kızıl Elma Yayıncılık. 2002.
- Öymen, Örsan. “Trabzon ve Futbol”, Kulaçoğlu, H. (der.) *Fırtına, İhtilal, Efsane Trabzonspor*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2004.
- Özbudun, Sibel. “Küreselleşme ve Geleneği Yeniden Düşünmek”, *Gelenekten Geleceğe Antropoloji*, Der. Belkıs Kümbetoğlu ve Hande Birkalan, İstanbul: Epsilon Yayıncılık. 2005. 51-73.

- Özbudun, Sibel ve Balkı ŞAFAK. *Antropoloji: Kuramlar, Kuramcılar (Antropoloji Kuramlarına Bakış)*, Ankara: Dipnot Yayınları. 2005.
- Özdemir, Cüneyt. (Yapımcı) 15 Nisan 2006, 21.00 *5NİK*, İstanbul: CNN Türk.
- Özkan, Özgür Dirim. “Kültürel Kimliğin Yeniden Keşfi: ‘Mübadil’ Kimliğinin Oluşturulması”. *Türk(ie) Kültürleri*, Der. Gönül Putlar ve Tahire Erman, Ankara: Kültür Araştırmaları Derneği. 2005. 271–290.
- Özkan, Özgür Dirim. “Yugoslavya’dan Sonra Balkanlar’da Yeniden Birlikte Yaşamak Mümkün mü?”, *Toplum ve Bilim* 107 (Güz 2006): 276–290.
- Özkan, Özgür Dirim. “Yağmurdan Sonra Makedonya’da Futbol”, *Four Four Two* 10 (Türkiye Baskısı – Ocak 2007): 96–99
- Özkan, Özgür Dirim. “Yugoslavya’da Futbol: Yeniden, Birlikte... Mümkün mü?”, *Piknikte Dömirole: Erdinç Sivritepe’ye Armağan*, Der. Barış Karacasu ve Şener Yelkenci. İstanbul: İletişim Yayınları. 2007.
- Palikuča, Edisa. *Mostar’ı Unutma*, Çev. Filiz Nayır Deniztekin, İstanbul: Varlık Yayınları. 1994.
- Prstojević, Miroslav. *Sarajevo Survival Guide*, Saraybosna: FAMA. 1993.
- Radcliffe-Brown, Alfred R.. *Structure and Function in Primitive Society: Essays and Addresses*, New York: The Free Press. 1952.
- Redhouse Sözlüğü. *İngilizce-Türkçe*, 12. Baskı, İstanbul: Redhouse Yayınevi. 1985.
- Ridgeway, James.” Preface”, *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Der. Jasmina Udovički ve James Ridgeway. Durham: Duke University Pres. 2000. vii-viii.
- Rosman, Abraham ve Paula G. Rubel, *The Tapestry of Culture: An Introduction to Cultural Anthropology*, 6. Baskı, Boston: Mc Graw Hill. 1998.
- Rowe, David. *Popüler Kültürler: Rock ve Sporda Haz Politikası*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1996.
- Sack, Allen. L. ve Zeljan Suster. “Soccer and Croatian Nationalism: A Prelude to War”, *Journal of Sport and Social Issues* 24-3 (Bahar 2000): 305-320.
- Sagan, Carl. *Milyarlarca ve Milyarlarca: Milenyumun Eşiğinde Yaşam ve Ölüm Üzerine Düşünceler*, Çev. Füsun Baytok, Ankara: TÜBİTAK. 2006.

- Samary, Catherine. *Parçalanın Yugoslavya: Bosna'da Etnik Savaş*, Çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık. 1995.
- Sampson, Steven. "Weak States, Uncivil Societies and Thousands of NGOs: Western Democracy Export as Benevolent Colonialism in Balkans", *Cultural Boundaries of the Balkans*. Der. Sanimir Recic, S.. Lund: Lund University Press. 2002.
- "Sarajevo." Harita. *Christopher Long: Personal and Professional Pages*. 29 Ağustos 2009. <http://www.christopherlong.co.uk/pub/sarajevo.jpg>
- Schuman, Michael. A.. *Nations in Transition: Bosnia and Herzegovina*, New York: Facts on File Inc. 2004.
- Scott, Ridley (Yönetmen). *Kingdom of Heaven*, Hollywood: 20th Century Fox. 2005.
- Selby, Henry ve Lucy Garretson. *Cultural Anthropology*, Dubuque: Wm. C. Brown Company Publishers. 1981.
- Sells, Michael A.. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, Berkeley: University of California Press. 1996.
- Sert, Mahmut. *Gol Atan Galip: Futbola Sosyolojik Bir Bakış*, İstanbul: Bağlam Yayınları. 2000.
- Silber, Laura ve Allan Little. *Yugoslavia: Death of a Nation*, London: Penguin Books. 1997.
- Smith, Anthony. *Toplumsal Değişme Anlayışı*. Çev. Ülgen Oskay. İkinci baskı. Ankara: Gündoğan Yayınları. 1996.
- Soja, Edward W.. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Londra: Verso. 1990.
- Somalı, Vâla. *Teknik, Taktik Yönleriyle Futbol ve Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi. 1989.
- Spradley, James P.. *The Ethnographic Interview*, Florida: Hold, Rinehard and Winston. 1979.
- Stemmler, Theo. *Futbolun Kısa Tarihi*, Çev. Necati Aça, Ankara: Dost Kitabevi. 2000.

- Sterchele, Davide. "The Limits of Inter-Religious Dialogue and the Form of Football Rituals: The Case of Bosnia-Herzegovina", *Social Compass* 54-2 (Bahar 2007): 211–224.
- Stoianovich, Traian. *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, New York: M. E. Sharpe. 1994.
- Stoianovich, Traian. "Osmanlı Hâkimiyetinde Via Egnatia", Çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova., *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380–1699)*, Der. Elizabeth Zachariadou, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999. 225–241.
- Sugar, Peter F.. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. 3. Baskı. Seattle: University of Washington Press. 1996.
- Şen, Bayram. "Değişen Balkan Kimlikleri", *Toplum ve Bilim* 106 (Bahar 2006): 23–234.
- Talimciler, Ahmet. "Futbolun 'Meta'laşması", *Toplumbilim Futbol Özel Sayısı – 16* (2002): 37–43.
- Taylor, Charles. "Tanınma Politikası", Çev. Yurdanur Salman, *Çokkültürcülük*. Der. Charles Taylor. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 1996. 42-85.
- Tiryaki, Gülru Melisa. "Neden Göztepe, Biliyorum!", Der. Serkan Boyacıoğlu. *İnadına Göztepe*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2006.
- Todorova, Mariya. "Balkanlar'da Osmanlı Mirası". Çev. Bernar Kutluğ ve Kemali Saybaşı. *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar. Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*, Der. Kemali Saybaşı ve Gencer Özcan. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995. 117–147.
- Todorova, Mariya. *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2003.
- Toklucu, Murat. "Taraftarın Senle...", İstanbul: İletişim Yayınları. 2001.
- Topçiç, Zlata. *Saraybosna'da Kabus*, İstanbul: Gendaş A.Ş. 1998.
- Turner, Victor. *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca: Cornell University Press. 1975.
- Turner, Victor. *The Anthropology of Performance*, New York: PAJ Publications. 1998.

- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları. 2005.
- Türkiye Futbol Federasyonu. “Türk Futbol Tarihi ve Gelişimi”, TFF İnternet Sitesi. 2003. (www.tff.org.tr/doc01t.htm).
- Udovički, Jasmina. “Introduction”, *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Der. Jasmina Udovički ve James Ridgeway. Durham: Duke University Press. 2000. s.1-11.
- Uludere, Ferhat. 2006. “Kaan Arslanoğlu’yla Futbol Üzerine”, *Felsefe Yazın* 6 (Ocak-Şubat 2006): 28-32.
- Uztuğ, Ferruh. “Devlet, Belediyeler, Özel Sermaye Üçgenindeki Futbol Yönetiminde Tecimsel ve Siyasal İmaj Kaygıları: Bir Direniş Seçeneği Olarak Sivil Takımlara Özlem”, *Takımdan Ayrı Düz Koşu*. Der. Tanıl Bora İstanbul. 2001. 123-150.
- Ünsal, Artun. *Tribün Cemaatinin Öfkesi: Ticarileşen Türkiye Futbolunda Şiddet*, İstanbul:İletişim Yayınları. 2005.
- van Gennep, Arnold. *The Rites of Passage*, Çev. Monica B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee. Şikago: The University of Chicago Press. 1960.
- Voigt, Dieter. *Spor Sosyolojisi*. Çev. Ayşe Atalay. İstanbul: Alkım Yayınları. 1998.
- Vrcan, Srđan ve Lalić, Dražen. “From Ends to Trenches and Back: Football in the Former Yugoslavia”, *Football Cultures and Identities*. Der. Gary Armstrong ve Richard Giulianotti. Londra: MacMillan Press. 1999. 176-189.
- Wahl, Alfred. *Ayaktopu: Futbolun Öyküsü*, (çev. Cem İleri), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2005.
- Ward, Cristopher. “İstanbul Beat: Join the Club – but which one?”, *Time Out İstanbul* 6-5 (Mayıs 2006): 3.
- Wilson, Jonathan. *Behind the Curtain: Travels in Eastern European Football*, Londra: Orion Books. 2006.
- Yarar, Betül “Türkiye’de Ataerkil Kültür ile Spor Arasındaki İlişkiler: 1920’ler ve 1930’larda Kadın ve Spor”, *Türk(iye) Kültürleri*, Der. Gönül Putlar ve Tahire Erman. Ankara: Kültür Araştırmaları Derneği. 2005. s. 397-412.

- Yardımcı, Mehmet Emin. *15. ve 16. Yüzyıllarda Bir Osmanlı Livası: Bosna*, İstanbul: Kitap Yayınevi. 2006.
- Yılmaz, Elif. “Futbol ve Yaşam: Türk Futboluna Sosyolojik Bir Bakış”, *Toplumbilim Futbol Özel Sayısı* 16 (Ekim 2002): 15-23.
- Yurdesin, Doruk. “Futbol, Kamusal Alan ve Demokrasi”, *Toplum ve Bilim* 103 (Bahar 2005): 107-121.
- “Zeljeznicar-sarajevo” PNG Resmi. *The Maniacs.org* (Željezničar Taraftar Grubu Resmi İnternet Sitesi). 4 Aralık 2009.
<http://themaniacs.org/tm87/vijesti/klub/127-prodaja-polugodisnjih-i-godisnjih-ulaznica.html>
- Zulfikarpašić, Adil. *The Bosniak*, London: Hurst & Company. 1998.
- Zürcher, Eric Jan. *Turkey: A Modern History*, New York: I.B. Tauris & Co Ltd Publishers. 1998.

8. EKLER

Ek 1: Lipe Cvatu şarkı sözleri. (Türkçe çevirisiyle)

LIPE CVATU, SVE JE ISTO K'O I LANI

Ihlamurlar çiçek açarken, her şey geçen yiki gibi

Ljeto ide, kako si mi ti?

Yaz mevsimi geliyor, sen neredesin?

Gdje si, s kim si, da mi je znati.

Söyle bana: Neredesin? Kiminlesin?

Ko li mi te ugrijao dok je zimus snijeg padao, ko li mi te ljubio?

Kar yağarken seni kim ısıttı, kim öptü?

Grom ga ubio! Baš me briga gdje si otišla

Yıldırımlar yok etti onu! Gerçekten de nereye gitmiş olduğun umurumda değil.

Ravna ti je Jugoslavija.

Önümüzde Yugoslavya.

Baş me briga, nisi dijete

Umurumda değil, sen bir çocuk değilsin.

Sve u korist tvoje štete

Her şey senin zararına.

Samo tvoje, al' i moje srce boluje

Sadece senin zararına, fakat benim de yüreğim yanıyor.

Lipe cvatu, sve je isto k'o i lani hej

Ihlamurlar çiçek açıyor ve her şey geçen yılki gibi.

Samo, srce moje i srce tvoje u ljubavi više ne stoje

Tek fark: Kalplerimiz birbiri için çarpıyor artık.

Zaklinjem se dušom i Bogom, krvi svojom plavom seljačkom

Ruhum ve Tanrım adına sövüyorum, sarı saçlı çiftçinin kanı adına

Kunem ti se i umrijeću

Sana da ölmeden önce sövüyorum

Ali ja te trazit' neću

Seni aramayacağım

Neću, neću, a umrijeću, a umrijeću

Aramayacağım, aramayacağım...öleceğim, öleceğim.

Ek 2: Gidilen maçların listesi.

	Tarih	Oynayan takımlar	Stadyum
1	25 Şubat 2006	Sarajevo – Slavija	Koševo
2	3 Mart 2006	Sloboda Tuzla -Željezničar	Tušan
3	3 Mart 2007	Željezničar - Posušje	Grbavica
4	4 Mart 2007	Slavija – Zenica Çelik	Lukavica
5	10 Mart 2007	Željezničar – Jedinstvo	Grbavica
6	11 Mart 2007	Zrinjski – Sarajevo	Mostar
7	14 Mart 2007	Sarajevo - Žepçe	Koševo
8	17 Mart 2007	Željezničar - Modrića	Grbavica
9	31 Mart 2007	Sarajevo – Çelik	Koševo
10	1 Nisan 2007	Slavija - Željezničar	Lukavica
11	7 Nisan 2007	Željezničar – Široki Brijeg	Grbavica
12	14 Nisan 2007	Sarajevo – Oraşje	Koševo
13	15 Nisan 2007	Slavija – Borac	Lukavica
14	18 Nisan 2007	Željezničar – Radnik	Grbavica
15	21 Nisan 2007	Sarajevo – Željezničar	Koševo
16	25 Nisan 2007	Slavija – Sarajevo	Lukavica
17	28 Nisan 2007	Željezničar – Zrinjski	Grbavica
18	5 Mayıs 2007	Sarajevo – Modrića	Koševo
19	12 Mayıs 2007	Slavija – Sarajevo	Lukavica
20	19 Mayıs 2007	Željezničar – Borac	Grbavica
21	23 Mayıs 2007	Sarajevo – Radnik	Koševo
22	26 Mayıs 2007	Slavija – Široki Brijeg	Lukavica
23	2 Haziran 2007	Bosna Hersek – Türkiye	Koševo
24	25 Temmuz 2007	Sarajevo – Marsaxlokk	Koševo
25	5 Ağustos 2007	Žepçe – Željezničar	Žepçe
26	8 Ağustos 2007	Sarajevo – Genk	Koševo
27	15 Ağustos 2007	Sarajevo – Dinamo Kiev	Koševo
28	18 Ağustos 2007	Željezničar – Leotar	Grbavica
29	22 Ağustos 2007	Bosna – Hırvatistan	Koševo
30	1 Eylül 2007	Željezničar – Sloboda	Grbavica
31	2 Eylül 2007	Travnik – Sarajevo	Travnik
32	12 Eylül 2007	Bosna – Moldova	Koševo
33	15 Eylül 2007	Sarajevo – Široki Brijeg	Koševo
34	20 Eylül 2007	Sarajevo – Basel	Koševo
35	22 Eylül 2007	Željezničar – Jedinstvo	Grbavica
36	29 Eylül 2007	Sarajevo – Žepçe	Koševo
37	7 Ekim 2007	Željezničar – Sarajevo	Grbavica
38	17 Ekim 2007	Bosna - Norveç	Koševo
39	20 Ekim 2007	Sarajevo - Leotar	Koševo
40	27 Ekim 2007	Željezničar – Velež	Grbavica
41	28 Ekim 2007	Zrinjski – Sarajevo	Mostar
42	4 Kasım 2007	Željezničar - Travnik	Grbavica
43	7 Kasım 2007	Sarajevo - Jedinstvo	Koševo
44	24 Kasım 2007	Željezničar - Posušje	Grbavica
45	27 Kasım 2007	Željezničar - Morića	Grbavica

Ek 3: Türkçe Anket Formu.

Anket #:

Tarih:

Yer:

Anketi yapan:

Bu anket, Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü Doktora öğrencisi Özgür Dirim Özkan'ın "Kültürel Farklılıkların Oluşmasında Bir Etken Olarak Futbol Taraftarlığı: Saraybosna'da FK Sarajevo ve NK Zeljeznica Örneği" başlıklı tez çalışmasının bir parçası olarak hazırlanmıştır. Anket sonucu elde edilecek olan bilgiler tamamıyla bilimsel amaçlarla kullanılacaktır ve ankete katılan kişilerin özel bilgileri ve kimlikleri kesinlikle gizli tutulacaktır. Anketi uygulayan kişi talep edilmesi durumunda anket sonuçlarının kullanıldığı bilimsel çalışmayı anketi dolduran kişiye sunmayı taahhüt etmektedir.

I - Demografik bilgiler

¹Cinsiyet:

1. () Erkek
2. () Kadın

²Medeni durum:

1. () Bekar
2. () Nişanlı/Sözlü
3. () Evli / birlikte yaşıyor
4. () Dul
5. () Boşanmış
6. () Diğer:

³Doğum tarihiniz:

⁴Doğum yeriniz:

⁵Annenizin doğum yeri:

⁶Babanızın doğum yeri:

⁷Eđitim durumunuz:

1. () İlkokul (8-9 yıl)
2. () Lise (4 yıl)
3. () Üniversite (bölüm:)
4. () Y.lisans (bölüm:)
5. () Doktora (bölüm:.....)

Çalışma yaşamı

⁸Mesleđiniz ve yaptığınız iş: (öğrenci değilse 10.sorudan devam edilecek)

⁹Hangi üniversitede ve bölümde okuyorsunuz?

Üniversite:

Bölüm:

¹⁰Aylık ortalama geliriniz:

¹¹Hanenizin aylık ortalama geliri aşığıdaki kategorilerden hangisine denk düşmektedir?

1. () 660 KM'den az
2. () 660 – 1000 KM
3. () 1001 – 2000 KM
4. () 2001 KM'den daha fazla

¹²Hanenizde kaç kişi yaşamaktadır?

Taraftarlık

¹³Hangi takımı tutuyorsunuz?

¹⁴Kaç senedir bu takımı destekliyorsunuz?

¹⁵Kaç senedir maçlara gidiyorsunuz?

¹⁶Senede ortalama kaç maça gidiyorsunuz?

¹⁷Bu maçlardan kaçını kendi takımınızın maçı?

¹⁸Bu maçlardan kaçını deplasman maçı?

¹⁹Maç haricinde takımınızla ilgili neler yapıyorsunuz?

²⁰Varsa, Bosna'da desteklediğiniz diğer takımlar:

²¹Varsa, Bosna dışında desteklediğiniz diğer takımlar:

Taraftar aidiyetleri

²²Kendinizi herhangi bir taraftar grubuyla özdeşleştiriyor musunuz?

1. () Evet (24. sorudan devam edilecek)
2. () Hayır

²³Hayırsa, neden? (30. sorudan devam edilecek)

²⁴ Evetse, kendinizi hangi taraftar grubuyla özdeşleştiriyorsunuz?

²⁵Kaç senedir bu taraftar grubuyla birliktesiniz?

²⁶Kendinizi neden o taraftar grubuyla özdeşleştiriyorsunuz?

²⁷Bağlı bulunduğunuz taraftar grubundaki konumunuzu nasıl tanımlıyorsunuz?

1. () Sadece sempatizan
2. () Gruba üye
3. () Fanatik
4. () Tribün lideri
5. () Diğer

²⁸Bağlı bulunduğunuz taraftar grubunun en çok sevdiğiniz yönleri neler?

²⁹Bağlı bulunduğunuz taraftar grubunun beğenmediğiniz yönleri neler?

³⁰Sempati duyduğunuz diğer taraftar grupları hangileri?

Bosna'da:

Dünya'da:

³¹Sevmediğiniz taraftar grupları hangileri?

Bosna'da:

Dünya'da

³²Sizce hangi takım sizin için en önemli rakip?

³³Rakip takımın küme düşmesini ister misiniz?

1. () Evet

2. () Hayır

Ulusal kimlik

³⁴Rakip takımın Avrupa kupalarındaki maçlarında hangi tarafı desteklersiniz?

³⁵Eski Yugoslav ülkelerinin takımlarını Avrupa kupalarında destekler misiniz?

1. () Evet

2. () Bazen

3. () Hayır

³⁶Hangi eski Yugoslav ülkesinin takımını Avrupa'da ne kadar desteklersiniz?

	Çok desteklerim	Desteklerim	Farketmez	Desteklemem	Rakip takımı desteklerim
Hırvatistan					
Makedonya					
Slovenya					
Sırbistan					
Karadağ					
Türkiye					

³⁷ Bosna-Hersek'teki Hırvat kökenli takımları Avrupa kupaları maçlarında

destekler misiniz?

³⁸Sırp Cumhuriyeti takımlarını Avrupa kupalarında destekler misiniz?

³⁹Bosna-Hersek ulusal futbol takımının maçlarını hangi sıklıkla takip ediyorsunuz?

⁴⁰Sizin için takımınız mı yoksa Bosna-Hersek ulusal futbol takımı mı daha önemli?

1. () Kendi takımım
2. () Bosna-Hersek ulusal takımı
3. () Her ikisi de çok önemli
4. () İkisi de önemli değil
5. () Diğer:

⁴¹Bosna-Hersek dışında kendinizi yakın gördüğünüz ilk üç ülke hangisi?

1. Ülke 1:
2. Ülke 2:
3. Ülke 3:

⁴²Kendi etnik kimliğinizi nasıl tanımlıyorsunuz?

⁴³Annenizin etnik kimliğini nasıl tanımlıyorsunuz?

⁴⁴Babanızın etnik kimliğini nasıl tanımlıyorsunuz?

Kent kimliği

⁴⁵İşiniz/okulunuz hangi mahallede?

⁴⁶Boş vaktinizde neler yapıyorsunuz?

⁴⁷Boş vaktinizi nerelerde geçiriyorsunuz? Neden?

⁴⁸ Saraybosna'da hangi mahalle(ler)i takımınızla özdeşleştiriyorsunuz?

⁴⁹ Takımınızın taraftarları en çok hangi mahallelerde yoğun olarak bulunuyor?

Şiddet

⁵⁰ Futbol kaynaklı olarak herhangi bir şiddet olayına karıştınız mı?

⁵¹ Bundan ötürü bir ceza aldınız mı? Nasıl?

⁵² Bundan ötürü yaralandığınız oldu mu?

1. () Evet
2. () Hayır (54. soruya geçiniz)

⁵³ Ne tür bir yaralanma yaşadınız?

Siyasi kimlik

⁵⁴ Sizce takımınız herhangi bir siyasi partiye yakın duruyor mu?

1. () Evet
2. () Hayır (56. soruya geçiniz)

⁵⁵ Taraftarı olduğunuz takım hangi siyasi partiye yakın duruyor?

⁵⁶ Sizce taraftar grubunuz herhangi bir siyasi partiye yakın duruyor mu?

1. () Evet
2. () Hayır (58. soruya geçiniz)

⁵⁷ Taraftar grubunuz hangi siyasi partiye yakın duruyor?

⁵⁸ Kendinizi hangi siyasi partiye yakın görüyorsunuz?

	Yakın	Çok yakın	Orta	Uzak	Çok uzak
Futbolsever					
FK Sarajevolu					
NK Zeljeznicar					
Maniak					
Horde Zla					
Boşnak					
Bosnalı					
Yugoslav					
Balkanlı					
Saraybosnalı					
Sırp					
Hırvat					
Müslüman					
Katolik					
Ortodoks					
İslamcı					
Dindar					
Laik					
(Oturduğu mahalle)					
Grbavica					
Koševo					
Başçarşıya					
Holigan					
Solcu					
Sağcı					
Liberal					
Milliyetçi					
Faşist					
Komünist					
Sosyalist					
Titocu					
Türk					
Osmanlı					

Teşekkürler!

Eklelemek istediğiniz bir Şey var mı?

Anket hakkındaki g r Őleriniz?

İletişim Bilgileri:

İsim:

Telefon:

E-posta:

Anket r g r Ő :

Ek 4: İngilizce Anket Formu.

Interview #:

Date:

Place:

Interviewer:

This interview is conducted by Özgür Dirim Özkan as a part of his PhD research on “Football Fandom as a Factor in Formation of Cultural Differences: The Case of *FK Sarajevo* and *NK Zeljeznicar* in Sarajevo”. The outcomes of the research will be used for scientific concerns and the private information and identities of the respondents will be kept secretly. If demanded, the researcher declares to present the outcomes of the research to the respondent respectively.

Demographic information

¹Gender:

1. ☐ Male
2. ☐ Female

²Marital status:

1. ☐ Single
2. ☐ Engaged
3. ☐ Married
4. ☐ Widow
5. ☐ Divorced
6. ☐ Other:

³Birth date:

⁴Birthplace:

⁵Birthplace of your mother:

⁶ Birthplace of your father:

⁷Educational level:

1. () Primary school (8-9 years)
2. () High school (4 years)
3. () University (department:)
4. () Master's degree (program:)
5. () PhD (program:.....)

Financial information

⁸Your occupation and your job: (if student, pass to question 10)

⁹Which university and department are you studying in?

University:

Department:

¹⁰Your average monthly income:

¹¹Which of the following fall into category of the income of your household?

1. () Less than 660 KM
2. () 660 – 1000 KM
3. () 1001 – 2000 KM
4. () More than 2001 KM

¹²How many persons live in your household?

Fandom

¹³Which team do you support?

¹⁴Since when do you support that team?

¹⁵Since when do you follow the matches of your team?

¹⁶How many matches do you attend in a year (average)?

¹⁷How many of them are matches of your team?

¹⁸How many of them are displacement matches?

¹⁹What are the other activities that you attend apart from going to the matches?

²⁰Are there any other teams you support in BiH, which ones?

²¹Are there any other teams you support outside BiH, which ones?

Fandom identity

²²Do you identify yourself with any fan group?

1. ☐ Yes (pass to question 24)
2. ☐ No

²³If no, why? (pass to question 30)

²⁴ If yes, which fan group do you identify yourself with?

²⁵For how many years are you together with that fan group?

²⁶What are the reasons behind your identification with that fan group?

²⁷How do you define your position in your fan group?

1. ☐ Simply sympathizer
2. ☐ Member of the group
3. ☐ Fanatic
4. ☐ Leader
5. ☐ Other (.....)

²⁸What are the peculiarities of your fan group that attracts you the most?

²⁹ What are the peculiarities of your fan group that you dislike?

³⁰What are the other fan groups that you have sympathy to?

In BiH:

In the World:

³¹What are the fan groups that you do not like?

In BiH:

In the World:

³²Which is your team's rival according to you?

³³Do you wish that your rival team dropped from the "Premier League"?

1. () Yes
2. () No

National identity

³⁴Which side would you support when your rival team plays in European cups?

³⁵Would you support ex-Yugoslav teams in European cups?

1. () Yes
2. () Sometimes
3. () No

³⁶Which ex-Yugoslav country's teams are you likely to support in European cups, and how much?

	support a lot	Support	Des not matter	Not support	Support other team
Croatia					
Macedonia					
Slovenia					
Serbia					
Montenegro					
Turkey					

³⁷Would you support Bosnian Croat teams in European cups?

³⁸Would you support Republika Srpska teams in European cups?

³⁹How often do you follow matches of BiH national football team?

⁴⁰Which one is more important for you, your team or BiH national football team?

1. ☐ My team
2. ☐ BiH national team
3. ☐ Both are equally important
4. ☐ Neither of them are important
5. ☐ Other:

⁴¹What are the three other countries that you feel yourself closer?

1. Country 1:
2. Country 2:
3. Country 3:

⁴²How do you define your ethnicity?

⁴³How do you define your mother's ethnicity?

⁴⁴How do you define your father's ethnicity?

Urban identity

⁴⁵Which district is your school/job located?

⁴⁶What do you do in your leisure time?

⁴⁷Where do you spend your leisure time? Why?

⁴⁸Which district(s) in Sarajevo would you identify your team with?

⁴⁹Which district(s) most of the fans of your team from?

Violence

⁵¹Have you ever been in any violent act related to football fandom? (If no; pass to question 54)

⁵¹Have you been wounded? How?

⁵²Did legal institutions sentence you for that?

1. ☐ Yes
2. ☐ No (Please pass to question 54)

⁵³What was your sentence?

Political identity

⁵⁴Do you think that your team is closer to any political party?

1. ☐ Yes
2. ☐ No (Please pass to question 56)

⁵⁵If yes, which one?

⁵⁶Do you think that your fan group is closer to any political party?

1. ☐ Yes
2. ☐ No (Please pass to question 58)

⁵⁷If yes, which one?

⁵⁸Which political party you feel yourself closer to?

	Very close	close	neutral	Far	Very far
Football fan					
FK Sarajevo fan					
NK Zeljeznicar fan					
Maniak					
Horde Zla					
Bosniak					
Bosnian					
Yugoslav					
Balkanian					
Sarajevan					
Serb					
Croat					
Muslim					
Catholic					
Orthodox					
Islamist					
Religious					
Secular					
(the district of residence)					
Grbavica					
Kosevo					
Bascarsija					
Hooligan					
Leftist					
Rightist					
Liberal					
Nationalist					
Fascist					
Communist					
Socialist					
Titoist					
Turk					
Ottoman					

Would you like to add anything?

What are your comments about the questionnaire?

Communication information:

Name:

Phone:

E-mail:

Comments of interviewer:

Ek 5: Boşnakça Anket Formu

Intervju br: _____

Datum: _____

Mjesto: _____

Voditelj/ica intervjuja: _____

Ovaj intervju provodi Özgür Dirim Özkan kao dio svog doktorskog istraživanja na temu "Fudbalski navijači kao faktor formiranja kulturoloških razlika: Studije slučaja *FK Sarajevo* i *NK Željezničar* iz Sarajeva". Rezultati istraživanja će se koristiti za naučna pitanja, a privatne informacije i podaci o ispitaniku biće povjerljivi. Ukoliko ispitanici budu zahtjevali da im se dostave rezultati istraživanja, to će biti učinjeno naknadno.

Demografski podaci

¹Spol:

1. ☐ Muški
2. ☐ Ženski

²Bračni status:

1. ☐ Neoženjen/neudata	4. ☐ Udovac/udovica
2. ☐ Vjeren/vjerena	5. ☐ Razveden/razvedena
3. ☐ Oženjen/udata	6. ☐ Drugo:

³Datum roğenja:

⁴Mjesto roğenja:

⁵Mjesto roğenja majke:

⁶Mjesto roğenja oca:

⁷Stepen obrazovanja:

1. ☐ Osnovna škola (8-9 godina)
2. ☐ Srednja škola (3-4 years)
3. ☐ Fakultet (odjel:)
4. ☐ Magisterij (odsjek:)
5. ☐ Doktorat (odsjek:.....)

Podaci o primanjima

⁸Koje je vaše zanimanje i šta radite? (Ukoliko nije student/ica preći na pitanje br. 10)

⁹Na kojem fakultetu i odsjeku studirate?

Fakultet:

Odsjek:

¹⁰Vaša prosječna mjesečna primanja su:

¹¹Možeteli odrediti u koju kategoriju spada vaše domaćinstvo s obzirom na ukupni mjesečni prihod?

1. () Manje od 660 KM

2. () 660 – 1000 KM

3. () 1001 – 2000 KM

4. () više od 2001 KM

¹²Koliko članova broji vaše domaćinstvo?

Navijanje

¹³Za koji tim navijate?

¹⁴Od kada navijate za taj tim?

¹⁵Od kada pratite mečeve svoga tima?

¹⁶Na koliko utakmica godišnje idete (u prosjeku)?

¹⁷Koliko od njih je utakmica vašeg tima?

¹⁸Koliko od njih se igra izvan Sarajeva?

¹⁹Osim odlaska na fudbalske utakmice, koje su druge aktivnosti povezane sa vašim navijanjem u kojim učestvujete?

²⁰Da li navijate i za neke druge timove iz BiH i koje?

²¹Da li navijate i za neke druge timove izvan BiH i koje?

Identitet navijača

²²Da li ste član neke navijačke grupe?

1. () Da (Preći na pitanje br. 24)
2. () Ne

²³Ukoliko ne, zašto? (Preći na pitanje br. 30)

²⁴Ukoliko da, koje navijačke grupe?

²⁵Koliko godina ste član vaše navijačke grupe?

²⁶Koji su to razlozi zbog kojih ste se opredijelili za svoju navijačku grupu?

²⁷Kako bi ste opisali svoj status (položaj) u grupi?

1. () Simpatizer/simpatizerka
2. () Član/članica navijačkog tima
3. () Fanatični/a navijač/navijačica
4. () Voğa
5. () Drugo (.....)

²⁸Šta je to posebno za vašu navijačku grupu, a što vas je najviše privuklo njoj?

²⁹Šta vam se kod vaše navijačke grupe ne sviđa?

³⁰Koji su to druge navijačke grupe koje simpatišete?

U BiH:

U svijetu:

³¹Koje navijačke grupe ne volite?

U BiH:

U svijetu:

³²Koji je tim, po vama, najvažniji suparnik vašeg tima?

³³Da li želite da suparnički tim ispadne iz "Premijer lige?

1. () Da
2. () Ne

Nacionalni identitet

³⁴Za koga navijate kada suparnički tim igra u evropskom kupu?

³⁵Da li bi u evropskom kupu navijali za fudbalske timove sa prostora bivše Jugoslavije?

1. () Da
2. () Ponekad
3. () Ne

³⁶Za koje bi fudbalske timove iz navedenih država navijali u evropskom kupu?

	Veoma bih navijao/la	Navijao/la bih	Svejedno mi je	Ne bih navijao/la	Navijao/la bih za drugi tim
Iz Hrvatske					
Iz Makedonije					
Iz Slovenije					
Iz Srbije					
Iz Crne Gore					
Iz Turske					

³⁷Da li bi navijali za timove bosanskih Hrvata u evropskom kupu?

³⁸Da li bi navijali za timove iz Republike Srpske u evropskom kupu?

³⁹Koliko često idete na stadion da pratite utakmice BH reprezentacije?

⁴⁰Ko je za vas važniji, vaš tim ili BiH reprezentacija?

1. () Moj tim
2. () BiH reprezentacija
3. () Jednako su mi važni
4. () Nijedno od njih
5. () Drugo:

⁴¹Navedite tri države koje su vam bliske?

1. Država 1:
2. Država 2:
3. Država 3:

⁴²Koja je vaša nacionalnost?

⁴³Koje je nacionalnosti vaša majka?

⁴⁴Koje je nacionalnosti vaš otac?

Urbani identitet

⁴⁵U kojem dijelu grada je vaša škola/fakultet/posao?

⁴⁶Šta najradije radite u slobodno vrijeme?

⁴⁷Gdje provodite svoje slobodno vrijeme? Zašto?

⁴⁸Sa kojim dijelom (dijelovima) Sarajeva poistovjećujete svoj fudbalski tim?

⁴⁹Iz kojeg/kojih dijela/dijelova grada potiče većina navijača vašeg fudbalskog tima?

Nasilje

⁵⁰Da li ste ikada učestvovali u nekom nasilnom činu koji je vezan za navijače vašeg fudbalskog tima? (Ukoliko ne, preći na pitanje br. 54)

⁵¹Da li ste ikada bili povrijeđeni? Zašto?

⁵²Da li ste ikada osuğeni zbog nasilja?

1. ☐ Da
2. ☐ Ne (Preći na pitanje br. 54)

⁵³Ako da, koja je kazna bila u pitanju?

Politički identitet

⁵⁴Da li mislite da je vaš fudbalski tim blizak nekoj od političkih stranaka?

1. ☐ Da
2. ☐ Ne (Preći na pitanje br. 56)

⁵⁵Ukoliko da, kojoj?

⁵⁶Da li mislite da vaša navijačka grupa bliska nekoj od političkih stranaka?

1. ☐ Da
2. ☐ Ne (Preći na pitanje br. 58)

⁵⁷Ukoliko da, kojoj?

⁵⁸Koju se političku stranku osjećate veoma bliskom?

	Veoma mi je blisko	Blisko mi je	Neutralan/a sam	Nije mi blisko	Strano mi je
Fudbalski navijač/navijačica					
FK Sarajevo navijač/navijačica					
NK Željezničar navijač/navijačica					
Manijak navijač/navijačica					
Navijač/navijačica Hordi zla					
Bosanac/Bosanka					
Jugosloven/Jugoslovenka					
Balkanac/Balkanka					
Sarajlija/Sarajka					
Srbin/Srpkinja					
Hrvat/Hrvatica					
Bošnjak/Bošnjakinja					
Katolik/Katolkinja					
Pravoslavac/Pravoslavka					
Musliman/Muslimanka					
Religiozan/religiozna					
Sekularan/sekularna					
Islamist/Islamka					
Prema mjestu stanovanja					
Grbavica					
Koševo					
Baščarsija					
Huligan/huliganka					
Ljevičar/ljevičarka					
Desničar/desničarka					
Liberal/liberalka					
Nacionalista/nacionalistkinja					
Fašista/fašistkinja					
Komunista/komunistkinja					
Socijalista/socijalistkinja					
Titoist/Titoistkinja					
Turčin/Turkinja					
Otoman/Otomanka					

HVALA !

Da li želite nešto dodati?

Da li imate komentara na ovaj upitnik?

Kontak podaci:

Ime:

Broj tel:

E-mail:

Komentari ispitanika:

Ek 6: Derinlemesine Mülakat Soru Formu.

DEEP INTERVIEW QUESTIONNAIRE

A) Fandom

- 1) Which team do you support?
- 2) Since when?
- 3) Since when do you go to football matches?
- 4) How many matches do you attend in a year?
- 5) Why do you support that team? What are the characteristics of this team?
- 6) What are the negative sides of your team, do they make you apart from team?
- 7) Which team is the rival?
- 8) What are the characteristics of other team that you like?
- 9) What are the differences between two teams?
- 10) Which of the fans are "richer"?
- 11) Would you prefer if that team will be relegated from premier league?
- 12) The teams that you like?
 - a. In BiH (reasons)
 - b. In abroad (reasons)
- 13) The teams that you dislike?
 - a. In BiH (reasons). Which side you would support in UEFA
 - b. In abroad (reasons)
- 14) How often do you go to national matches?
- 15) Which is more important, your team or national team?
- 16) What do you think about club management?
- 17) What do you think about N/FSBiH?
- 18) What do you think about BHF?
- 19) Is there a political party that your team is closer to?
- 20) Are there any political differences between your team and the other team?
- 21) Which fan group do you support?
- 22) Why?
- 23) How is the distribution of fans in the city regarding the "districts"?
- 24) What are the effects of ethnic differences in BiH to the football?
- 25) What are the effects of Sarajevo-rural differences to the football in BiH?
- 26) What do you think about ex-YU teams?
- 27) Do you wish for an "Adriatic League"?

B) Leisure time

- 1) What do you do in your leisure time? (in details)

- 2) What kind of music do you like?
- 3) What kind of dresses do you like?
- 4) Have you got a car? Which car do you like?
- 5) Have you got a girl friend? How is her relation with football?
- 6) What do you think about women and football?
 - a. In stadium (as fans)
 - b. On the pitch (Do you favor "mixed" teams?)
 - c. In club management
- 7) Favourite food? What do you eat usually?
- 8) Do you eat from barbecues in the stadium?
- 9) How many performances do you attend during the film festival??
- 10) Do you attend to cinemas, theaters, etc?

C) Material culture

- 1) Which symbolic materials do you own about your team?
- 2) Have you got symbolic materials about other teams?

D) Violence

- 1) How do you define the best football fan?
- 2) Have you ever involved in fight, etc.? Are you injured or had legislative consequences?
- 3) Until what degree "violence" is normal?
- 4) Do you think football fandom is possible without hooliganism?
- 5) Have you got friends from other fan groups?
 - a. The other team from Sarajevo.
 - b. Other teams from BiH.

E) Politics

- 1) How do you define your political stand?
- 2) Which party do you support/vote for?
- 3) Is politics effective in determining the team you support or being a member of the fan group?
- 4) Do you think your team or fan group is close to any political party?
- 5) If your team or fan group becomes clearly linked to a political party, would your devotion effected by this? Which party?
- 6) Do you think if RS will be separated at the end?
- 7) Would there be war again in BiH?

F) Life story

- 1) Name, surname.
- 2) Birthdate and place.
- 3) Mother's birthdate and place.
- 4) Father's birthdate and place.
- 5) How do you define yourself ethnically.
- 6) Ethnic origins.
- 7) How often do you go to mosque?
- 8) Do you fast in Ramazan?
- 9) How religion is important in your life?
- 10) What do you think about living with Bosnian Serbs and Croats together?
- 11) Is religion important for selecting your rival club?

G) Education Information

- 1) Which schools did you attend?
- 2) Would you like to study more?

H) Economic situation

- 1) Do you work?
- 2) What is your income?
- 3) What is the income of your family?

i) Settlement

- 1) Which district do you live?
- 2) Which districts have you lived?
- 3) Would you like to live in another district? Why?
- 4) Would you like to live in another city? Why?
- 5) Would you like to live in another country? Why?
- 6) What are the basic problems of BiH?
- 7) How can they be resolved?
- 8) Which countries should BiH be closer to?

Ek 7: Örnek derinlemesine Mülâkat metni.

D: So, Željko. And your surname you said?

Ž: Is Gradašćević. Golf – Romeo – Alfa.

D: Gra-da-šćević... Like this?

Ž: Exactly.

D: Ok.

D: And you said that your family, a... your father side is?

Ž: Bosniak.

D: Aha.

Ž: And mother is Orthodox from Montenegro. And it was in former Yugoslavia very common. Common case, you know. The mixed marriages.

D: And, and... Your father side, you told me that... aaa... his... I mean, your family is from this local administrator. Who, who... what was his name?

Ž: A... My grand, grand, grand pa' was a... aaa... Husein Kapetan Gradašćević. Historicaaal... figure... in a... Bosnia. If it matters, you know. I was just simply...

D: And... but... your mother. Is she from Sarajevo?

Ž: She is Montenegrin and she came, she was... she comes from Montenegro. She is coming from the capital of Montenegro. She... Podgorica. Yeah, and... but... While she was very young, like a child she came to Sarajevo. She move out with her mother and then met my father. They worked together in the same company. They, both of them, are workers. And it's a social background actually it was, that is very linked to the my club.

D: Aha. Yeah.

Ž: You know.

D: And your father is from Sarajevo?

Ž: Yeah. Yes, he is.

D: For many...

Ž: For, for a ...

D: ... generations.

Ž: Many generations. Yes.

D: And now you live in Dobrinja.

Ž: No, I live in Old Town, in Old Town a... aaa and I was born there. And live close to, to, to flat of my family but I have another one where I live with my wife. So, basically it's a...

D: And wife you said Bosnian Muslim.

Ž: She is.

D: Is she from also Sarajevo?

Ž: Yes, she is from Sarajevo. She is from Sarajevo.

D: And, you said you're architect, ha?

Ž: Yes, I am aaa... batchelor....

D: You graduated from Sarajevo University or?

Ž: Yes.

D: Aha.

Ž: Bachelor of architecture.

D: When is your birth date?

Ž: My birth date? A... aaa.. 19th January 1967.

D: May be you know my fiancé? Lejla Gotovuša.

Ž: Aha...

D: Do you know her?

Ž: It's sounds familiar to me. A... It sounds familiar I mean... the... surname...

D: Anyway, ok.

D: So, you lived all of your life in Stari Grad, in mahala ha?

Ž: Yes.

D: And... I will ask you something because Stari Grad, when you think about Stari Grad it's expected that you become "Sarajevo" fan. Because, you know, if we make a, if we make a distinction between "Sarajevo" and "Željo" fans, ok, it's Grbavica for "Željo" and Stari Grad for "Sar...

Ž: Well, that's mistake that many people makes you know. When they think that Stari Grad, Old Town, is linked with football club of Sarajevo but it's not actually true. Because aaa... football club "Željezničar" actually existed 25 years before the football club "Sarajevo". And what was happening in that time in Old Town (laughing) when there was no supporters of football club of "Sarajevo"? So, basically it's very aaa close to the, to the... let's say healthy thinking that the people were fans of "Željo" because there was no rivalry team at that time. So, aaa... But in a former Yugoslavia, in the Kingdom of Yugoslavia, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

D: Aha

Ž: ...there are, there were three national teams, three – four national teams. One was Jewish, one was aaa...

D: What was his name?

Ž: A... Jewish was "Barkhoba". And... aaa... there's Serbian team.

D: "Slavia"?

Ž: "Slavia", and Bosniak and the Croatian team.

D: Croatian was "Napredak", a?

Ž: "Napredak". I can't remember exactly Bosniak name, because I was all the time fan of "Željo" so... But, it was... "Gajret"... I do not know. Or "Uzdanica", I am not completely sure, you know. There are few...

D: Ok.

Ž: But, all of them actually disappeared aaa... when the Second World War ended. Either to a, because of the political reasons. There was no...

D: Yeah, "Napredak" and "Slavia" disappeared because of political reasons I think.

Ž: That is right! But, "Zrinjski" was also, you know, forbidden in Tito's Yugoslavia...

D: Aha.

Ž: ... because it had very strong national, let's say, background. And... some of these teams existed during the, the state that it was founded during the Second World War and that state was not so popular, especially because that state in these areas was linked with Hitler's...

D: Aha, aha. Ustaše regime.

Ž: That is right. It was independent state of Croatia and all the teams that were existed at that time actually were bad. And, and, and canceled, and dismantled.

And why "Željo"? If you ask me why "Željo"? Why not "Sarajevo"?

D: Aha.

Ž: Ok. I have more than one reason. First, my daddy used to bring me to a stadium among the "Željo" supporters and he is a big fan of "Željo". And, when I was a kid when I was five, back to 1972, my father was on a historical match in former Yugoslavia between "Željo" and "Partizan" in Belgrade. And "Željo" won that match, and... that... that actually victory brought them on throne. They became champion that year, and they suppose to go back with the train. And they were singing and they were very cheerful. Of course. You know, supporters are sometimes a little bit louder.

D: Ye, ye.

Ž: And the... But, the police at that time... It was aaa... It was ... very, very ... it was very strange situation because the majority in the police were supporters of rivalry team "Sarajevo". And, I do not why? Because of jealousy, or because of... I do not know other... I can not realize any other reason, I can't take it as, as, as a appropriate one. They ssst... they waited for the Željo's fans on the, on the tram station and they started to beat them when they were leaving the train. And, one of the beaten was my father, and.. They were chased him because in that time there was no special forces. But, Special forces were actually a cavalry. Cavalry. So it means the policemen on the horses with longer sticks. And, aaa he was running here but eventually they, they reached him and... when my mother opened the door, and I was also waiting for my father because she was cheered, she was waiting for her husband to come from Belgrade. And when she opened the door he was all in the blood. All... He was bolded, he had no hair so I could, as a child of five, I saw you know the blood on his head and he said just a few things. "My dear son be.. aaa... supporter fan of "Željo" or be nothing." And... Actually I remember that...

D: You father still lives?

Ž: Yes. He is alive. And he is now in the age of 78. And... a... after that the first match that I remember he brought me aaa... we played with aaa... derby aaa... what's the name of the club, back to 197... Derby county! And we played draw 1:1.

And at that time "Željo" had not stadium to receive, let's say, according to the UEFA standards and we played at Koševo stadium. And we played draw and I remember. It's a first match in my childhood that I can remember. My father brought me in that match. I was sitting on his shoulder and after the match he was caring me on his shoulder back to the home. And we were cheerful all, and at that time there was not torches like today or the flags, and a, and a... But people were burning the newspapers.

D: Aha.

Ž: It was at that time the only... let's say... choreography or a... whatever. So! That... One of the reason is that because of my father. He, he brought me to a stadium and I had a personal reasons why not to like "Sarajevo" as a club. And since that my, let's say, is my deep beliefs that "Sarajevo" was always linked with current political establishment. In that time... Well, take a look at the situation! "Sarajevo" was founded back to to '46. So, during the aaa... Tito's man-power and Tito's regime.

D: Aha.

Ž: So. 1946.

D: Aha.

Ž: One year after the Second World War is finished and when Tito came in power "Sarajevo" has founded. As same as "Red Star" – "Crvena zvezda" and "Partizan". So, it says for itself.

D: Aha.

Ž: No need to argue on that. So, that's the second reason. So... "Željo" was not the team of the political movement. "Željo" was a team founded as a, as a... let's say unbeatable people's will to have it's worker's team. So, it's been founded in the most difficult situation for a some team to be, aaa, founded. You know. It's, it's, it's aaa... 1921. And, there was not any political, let's say, party who could support that team when it was founded, so it means that there was no resources, there was no sponsorship, nothing. So, there was no strong party to stand behind that team. And... so... more or less the people whooo like "Željo" they are not in terminology of as people using that term "outlaws", but the people that are not, you know, popular with the power that is in, in, in leadership

D: Not at bureaucracy at least?

Ž: What?

D: People were not in bureaucracy who established "Željezničar".

Ž: Well... they... I am not sure I quite understood the question? They were not simply followers of the political trend.

D: Aha.

Ž: They were followers of the simple aaa... people's will. It means that these people really did not have any support by any political structure, by any political party or the government, or the state, or whatever. And a... that's why actually people who supported "Željo" used to say "Ok. We are not... We would never been laid on the aaa... state's curst or state's back or stat's support." We were always supported by our own. Without any, you know, official support. And that is the second, or the third I do not know difference among... So... Every real "Željo" fan and who not say we are not established by the Communist party, by the regime of Tito, by... Like it happened in "Sarajevo". But, of course, later the people who started to became members, actually support of "Željo" and "Sarajevo" had no such a political reasons. Quite often the main factor for becoming "Željo" or "Sarajevo" supporter is actually the neighborhood.

D: Aha.

Ž: Quite often. But, you can not say in Sarajevo, you can not say there are some specific areas were the supporters of "Sarajevo" or "Željo" are living. It's not, let's say, so radical like in the other let's say aaa... may be European cities where you have all, let's say, areas that are settled with one or another...

D: So, how can neighborhood will be important for being a fan of fandom clubs?

Ž: I can tell you. It's very simple, you know. If somebody wants to let's say... If, if there is not father to tell you...

D: Aha.

Ž: Which fan you will be, then you are looking may be on the most powerful guy in the gang, in the street.

D: Aha.

Ž: So, who is the strongest one.

D: Mahala, you mean.

Ž: That is right. He orders the others which team they will support. More or less. And if you are proud enough, and if you hate the guy then you will be supporter of the opposite one.

D: And what about your situation? I mean...

Ž: My situation was simple. I had person reason. My father came full in blood after that match in Belgrade and I knew from that moment that I can't be anything else except "Željo" supporters because rivalry supporters through police, actually they used police to beat you know the winners, to beat instead to be in joy, to be let's say happy because the title came to Sarajevo. In former Yugoslavia you had "big four". "Dinamo", "Partizan", Za... aaa... "Dinamo", "Partizan", "Hajduk" and "Crvena zvezda".

D: Aha.

Ž: These four clubs ruled everything. In the former Yugoslavia. And instead to become happy because the title came to Sarajevo they've been jealous, and they start to beat and I realize, or I can be never be other supporter then supporter of "Željo".

D: What about your mahala? You friends were supports "Željo" or?

Ž: Some are "Željo", some of them are "Sarajevo". For instance in my neighborhood when I was in this, when I was deciding for instance I was always,... I was always actually be better with the guys who, who, who were supporters of "Željo". I did not like too much even in the early days supporters of "Sarajevo". Simply I did not like that color. It reminded me on, on blood of my father and that was my reason why I never like "Sarajevo" and even today I have some reserves with people who, who... Of course it's funny, it can't be serious but I do not know. It's, it's prejudice, or, or, or kind of... I don't know. I can't be truthful friend with somebody who is supporter of "Sarajevo". I mean, we could be egal, we could be equal, we could discuss of common interest if there is a business interest, but frankly speaking you know to be intimate, to be truthful friends I can't, I can't be with somebody who is supporter of "Sarajevo". Sorry. That's it. Simply. Because he dreams about the, the, you know, vanish of my club, he dreams about disappearance of my club, he dreams about... you know... everything bad to happen to my club (laughing) and to supporters of my club, so how can I be, you know, truthful friend with somebody from the opposite side of the stands. (laughing)

D: A... You told me that there is no diff... aaa... specific district that can be identified by any fan group, etc. But, for example, when I speak with "Željezničar" fans... aaa... Ok. I will ask the question in another way.

Ž: But, Grbavica for instance.

D: Aha.

Ž: I know what do you mean actually. Well, as long as you close, live closer to a stadium that influence would be transferred to the neighbors. So, if you are for instance aaa... settled in settlement of Grbavica more like you became fan of "Željo". Because there are so many symbols that symbolize that that team exist in that area. You know, the children wears the blue, very often you see blue scarf's and everything so more likely you will become fan of "Željo" as same as if you would live in Koševo area where the... you know, the stadium rivalry is there.

D: But there is difference between Koševo and Grbavica. I think. Because Koševo is... A... Do you know the journalist Boro Kontić?

Ž: Yes, I know. I know.

D: For example he says...

Ž: I know who is he and I very respect his, hid opinion. I mean...

D: No, no. It's not what he said, but Senad. There is also another journalist, but I forgot his surname.

Ž: Pećanin you mean. May be director of "Dani" magazine.

D: May be. Ye, ye.

Ž: You know the fat one, the huge guy.

D: Not the fat one! No, no. He's not fat. Anyway, on of them told me

Ž: A, a... Avdagić...

D: ... that different between Koševe and Grbavica is that Koševo is when you go to match you go like on holiday, but Grbavica is always in day light. For example, when I needed to buy my tea pot...

Ž: Aha...

D: I had to buy it from "Mars 97", it was under the stadium.

Ž: Right.

D: Or when I went to eat burek and if I am somewhere around Grbavica I go to buregdžinica "Bosna" and...

Ž: I see. (laughing) Maybe it's sarcastic. I don't know. But, there is a truth about that. A! But, I'll tell you one thing which is for sure. First of all Koševo is STATE stadium and STATE support it. By the STATE it's been built, by the STATE it's been re-built and by the STATE it's owned.

D: Aha.

Ž: Grbavica. Nobody, except football club "Željo" is owner and it's been built by the hands of supporters of "Željo". It's a huge difference. Grbavica was not the state project like Koševo stadium. Koševo stadium is built... Take a look! They have athletic traces in Koševo, so it means it's been built during the former Yugoslavia like for the slet, big gatherings like in a former Soviet Union for a, for a... you know, athletic meetings and such things. How can you play football on a stadium that is built for athletic meetings. I mean, football is side sport in Koševo stadium, when the Koševo stadium has been built and founded. Grbavica is special designed for a, for fanatics of "Željo" and it's been built by the hands and blood of "Željo" supporters. My father was also, you know, gave his voluntarily works, work hours in building on Grbavica and every older "Željo" supporters, older then 50 years old or something like that, aaa, support building of the "Željo" stadium when it's been built and that's the... So! We are talking about two approach to life actually. "Željo" is the club founded without party.

D: Aha.

Ž: Without ruling party, only by the will of the people. Sarajevo, as I explained. "Željo" stadium built by the hand of the "Željo" supporters. Koševo stadium built by the government, by the state. State project, state big monopoly on everything.

D: So. In some you identified me two main dynamics that define your fandom for "Željezničar". First one for you father, and the second one is that your personal reasons that "Željo" is more independent club and "Sarajevo" supported by the state. Now we come after the war period, after 1995.

Ž: I was talking about that period as well.

D: In 2008. Does is still going on that if "Sarajevo" is supported more by the government, "Željezničar" is supported less, or may be if we look at ideological stands can we identify ideological difference between "Željo" and "Sarajevo" fans.

Ž: Ok. I'll tell you, I'll tell you the story aaa, that happened couple years after the war. One of the biggest derby happened back in the 199...

D: 1999?

Ž: 199... 8. 1998. And it happened on Koševo stadium. And aaa... leader of the rivalry supporting group used official loudspeakers...

D: "Horde zla"?

Ž: "Horde zla" and their leaders at that time used official loudspeakers and microphone, you know, to cheer. You know, so it means, to warm up the atmosphere calling rivalry group, you know, for a stronger and bigger cheering of that team. Well. But, at the same time official, let's say, potparol... I mean official speaker on the, on the match said that the SDA party, you know? So... the main Bosnian party

D: Aha.

Ž: ... is a sponsor of the match. At the same time, from the South stands, even knowing that there are plenty of people that are probably members of that party, start to whistle. Strongly to whistle because it was... let's say... It was a... It was a... such, let say, interference of the party in the one, let's say, sport exhibition, one sport match, and people didn't like it. And...

D: Ok. As far as I know they also support "Željezničar".

Ž: Yes. After that. Because they realize there are... Look what we did?! If we support only "Sarajevo", take a look that voting body on the South stands. They will vote against us if we continue to support only one club in this city.

D: Aha.

Ž: You know what I mean? And, it was actually their intention after the war was to create Bosniak "Red Star". Like "Red Star" in Srbija is the main Serbian club, so the main Serbian club it's a symbol of Serbia. "Red Star". They wanted to make from "Sarajevo", believe me, and that project... They started that project to make "Sarajevo" like Serbian "Red Star" to make Bosnian "Red Star" through football club "Sarajevo".

D: During that times "Željezničar" was stronger.

Ž: "Željezničar" was stronger because of their playing capacity. Because, one thing happened in 1946. May be you do not know the story. They took from "Željo"...

D: Yea, 7 players.

Ž: 7 players by the... simply, simply... with one, let say, aaa... move of the pen.

D: Ye, ye.

Ž: They transferred them from "Željo" to "Sarajevo". And that's the third reason why I am supporters of "Željo".

D: And "Željezničar" was in the second league for about 10 years.

Ž: For a while.

D: But, I am just...

Ž: But, but, we were proudly in the second league, in the second division.

D: Ye, ye.

Ž: We never gave up, and we came back, you know, in the society of the best ones after, after that. Stronger then ever. And proudly.

D: On the other side... aaa, when I look at the history of "Željezničar" after the war. "Željezničar" was in the first years more successful then "Sarajevo". Three championships.

Ž: Three championships, but... Look...

D: So, how can you say that we were not supported by the government, SDA. If they supported "Sarajevo", then they would be champion again.

Ž: Well... You can put the things in the other way. When we were the champions, especially next two times, 2001 and 2002, you had in the league also Croatian clubs like "Zrinjski" and "Široki" which are, especially "Široki Brijeg" which is more, much more, let's say, organized and richer club then "Željo" and "Sarajevo". How can you explain then they were not champions and we were?

D: Aha.

Ž: We simply had better coach, better players at that time and simply it resulted with the title. And that's all. So, so, we were better then "Široki Brijeg". "Široki Brijeg" was, as a club, even in that time when we the twice champions, so it means 2001 and 2002, better organized club. More expensive and more rich club then "Željo". But, simply, they didn't have better players then we are.

D: But, you had got better players... You know, I mean... Now the name of the club is Fudbalski Klub "Željezničar". It was Nogometni Klub "Željezničar" and there was the time when the trainer of the team was Serbian, even he was the soldier of a... a... Republika Srpska, and there were several players...

Ž: He didn't, he didn't brought the title. Amar Osim. He's a son of Ivica Osim and he is not Serb. And after him... a... I know. You are talking about... Milomir Odović.

D: Yes.

Ž: The former "Željo" player, but he was not the one who brought any of these titles. So, "Željo" didn't reach his title...

D: His name is Milomir?

Ž: Milomir. Odović.

D: Odović

Ž: But, he wasn't one who brought us to a throne. He came after Ivica,... after Amar Osim. So, he was solution after Amar Osim, but he was not the one who brought us to a title. Definitely. I know. He came after. He came after, but he was not successful, simply he was not supported, and we were unlucky. We did not have good players. The whole throne, the whole pyramid simply started to

crumble into itself. Ok. There are reasons for that, I mean, it's much wider story. We are talking about supporters, we are not talking about why... So, I told you. There are a couple of reasons. Pride. We never took anything from "Sarajevo" as they did.

D: And by Sarajevo do you mean opština... ?

Ž: I mean...

D: Aha, aha.

Ž: We never, never, never stole their players...

D: Last year you took their captains.

Ž: We didn't. We didn't aaa take it. He came by himself. So, nobody grab him.

D: What was his name?

Ž: Albin Pelak.

D: Aha. Pelak.

Ž: But, he is, he is. He acted like Figo. Nobody from "Real" brought Figo. I mean took from "Barcelona". He did it by himself. For the money. And Albin Pelak was disappointed in "Sarajevo" and that's why he came to "Željo". I didn't say that it is luck for both of the clubs, but it happened. But, it was not political or some mafia's act. You know, to bring him to "Željo". He came by himself. That's it. And all, every "Sarajevo" supporter would admit the same thing. You know.

D: Aha.

Ž: Maybe... ok... They would tell may be he is traitor but, you know, something like that.

D: Yeah, it happens...

Ž: It, it, it... yeah, like Figo.

D: So, I will ask you again, you know... So, you said until 1999 there was not direct support from SDA and government of Sarajevo, that the mach and SDA and government...

Ž: They realized that it is not the way

D: Ye, it's not the way. "Željo" is also our team, that we also have to support them otherwise we will create opposition in the city.

Ž: Yes, exactly.

D: So, when we look in 2008 can we say that there is difference between "Sarajevo" and "Željezničar" in regard to support from any political party or from government?

Ž: Well, aaa... it's funny but "Željo" and "Sarajevo" never looked so similar in their history like they look now. It's, it's funny...

D: Wait a moment. I have it that...

Ž: I mean, watching from outside there is not, there is no so differences between clubs if you are, you know, standing a side between "Željo" and "Sarajevo". But, there are for people.

D: I mean, because "Željo" were workers...

Ž: Yes!

D: ... ordinary peoples and "Sarajevo" was bureaucracy and "pitari" you know...

Ž: Yeah, but it, it, it was...

D: ... the rich man...

Ž: ... in history. But, I am telling you now both people... We are living in the same city, you know. Both people are in the same positions, you know. So, more or less "Željo" had the same, let's say, high qualified, or middle qualified people like "Sarajevo" supporters as well. And aaa... it's, it's now... more difficult to, to distinguishes differences between aaa for the reasons why so. But, if you want to be let's say aaa supporter of one or another team you must know these, let's say, couple of statements that I told you before.

D: Aha.

Ž: So, if, if somebody would ask me why am I supporters of "Željo" I know. I have a couple of reasons that are enough for me.

D: Yeah.

Ž: And I... But, I will tell it to my daughter, I have a daughter of 3, if she any time decide to...

D: How old is she?

Ž: She is 3 and half.

D: Aha.

Ž: If she decide any time to..., you know, to, to became regular visitor of the football matches I expect her to ask me, at least to ask me, just to honor me you know. To give me that honor to advice her... what supporter I would be, I would tell you my reasons, but I am not going to influence her. If she would decide to become the, the fan of the opposite club... I would not resign of her as of my daughter but at least I will show her that this it is family disrespect and that I am not, let's say, so proud and so happy because of her decision. But, of course I would not pressurize on her.

But, but for the kids who are, who can not decide now I can only give them, you know, these statements from the history and the background of "Željo" because that's the thing that I know and I do not know about history and the background of "Sarajevo" and I am not willing to know. Because, one knowledge is enough for me, and one big burden for me, you know (laughing), and one big challenge.

You know, in my life I was quite often in situation to quit entirely, you know. Why... nobody expects...

D: Quit from the stadium?

Ž: Yeah! Nobody expects from me, you know, to attend matches in the age 40, you know. To, to, to stand on the South stands when the, let's say, aaa most aaa let's say tentative and most aaa motivated fans, or to go you know aaa out of Sarajevo to support team. And it is funny thing. If you want to quit, then you MUST not go into Grbavica, because if you attend the match and if you are on the South stands you MUST to act like the others. Otherw... There is, there is no excuse to say I am older or I am disabled or I am tired or whatever I am. If you are part of that... As same as you go away. When you are away, either in the bus, or the car or minivan or, or, or train you act like the others. There is not excuse about years, so you have to be very careful what you would do. Once when you go, you know, away with the supporters that's it. You must act like the others.

D: How many matches do you attend during the year?

Ž: Huh! Aaa... Ok. These last couple of years, after I marriage I miss a few matches away. Every home match I attended but some of the, let's say, matches away I missed because I have a daughter, I have a family.

D: Aha.

Ž: I know it's not excuse! But! If you... But, every time when I go they can count on me as I'm 20 year old, you know.

D: Aha.

D: So, are they...

Ž: Because they expect that from me. You can not go away if you would act like a, like a retired or pensioner or disabled or whatever. You must be a member of the supporting team. And that's it. So... And I expect the guy who leads, you know, who, who perform the leading of the cheering, you know, no matter if he is double younger then me I have to respect him and I always told to the other guys please respect the guy who supp..., who, who, who is on the... who, who is on the stands, who, who's leading cheering, etc.

D: Do you attend in fights still?

Ž: Mmm! There are no fights, there are only defense. We never fight. We only try sometimes to defend our self.

D: A... During those years of fandom have you ever had any trouble with the policeman? Probably.

Ž: I do not know... actually...

D: I mean, taken under the custody. Have you ever been taken under the custody?

Ž: Look... As a, as a... Well, sometimes, you know, police act aaa as they have a mob in front of themselves. So, it means like a, like a pack. You know.

D: Aha.

Ž: They, they see us as a pack, so they don't see us as a individual and aaa in those cases actually... Well, I am pretty experienced, you know. And when they see quite often, you know, I try to influence others which situations are not for, let's say, aaa arguing.

D: Aha.

Ž: And which situations are good for arg... aaa, let's say, arguing and which situations are good for, let's say, for negotiating or achieving something. When... when you have aaa guys that are dedicating to use the force and quite often you can, through your experience you can realize they will attack. Then I start to warn the people to became a little bit more peaceful be... if they are not, let's say, if they do not realize that these guys in front of us will severely use the force.

D: Aha.

Ž: Aaand... I, I hope actually and I try to... Because... I mean, I am not fond of violence, let's say. That's it. I am not going to the matches to, to make any troubles, to make any... But, I'm for fear, let's say, acting and attitude on both sides. So, it means if I realize that some injustice is, is, is aaa... undertaken on "Željko's" fans I will act even quite often independently with the police, requesting aaa that that injustice, you know, simply beeee let's say... re-done, I mean re-done or som... I will require some action. If that injustice, if we are pelted with the stones, and we are not in the position to, to, let's say, to act, to hide, to... anything! And, then I warn the police officer "Look we are pelted, we have no any kind of protection from you. You are standing here like tampon, like a, like a zone, you know, like no mans land and we, we are not in a position to hide from these stones that are pelting. Then don't be surprise if, if that provoke our action. Don't be surprise!". Or, "Don't be surprise if such, such acting of violence against "Željko" supporters provokes some people among us to act" you know, to do this-or-that. If you... So, it means, every time I try, you know, to warn as one of the oldest among the people saying them please act, you know. You are warn! We are, let's say, we are, we are tempted to react, we are tempted to strike back. But, please, before we strike back be aware of the situation that we have no any other choice or excuse to suffer from this pelting or from these insulting or this-or-that. If you do not act we will try to find solution by our own.

D: Aha.

Ž: Don't ask what kind of solution would be, but, you know, it would be only... Simply, it's, it's not aaa pure retaliation of this-or-that act, but simply to keep our pride, our attitude, or our stands in order. That's it. Because, you, you... It's always like that! That people, of course stands are like the army. Everybody goes to army.

D: Ye, ye...

Ž: You know.

D: I know.

Ž: Peasants, citizens, you know, well educated, uneducated, people, teachers, beggars. Everybody goes to army, you know, to serve the army in some country. It's same like the stands. You can not judge, you know, the stand of the, up on the one man, and it's... You have to compromise all the time with the people what is the best for themselves. But, of course, if they are willing to cooperate it's easy. If not, then it's a trouble. On each side.

D: Ok.

D: And you said that you watch the games in sjever?

Ž: A, no. In South.

D: In jug, aha, aha.

Ž: South stands. Sjever is the opposite stands. So, South is a, is a stand dedicated to the, let's say, most loyal "Željo" supporters. South stands.

D: Ye, ye. I know, I know. I watched a lot of matches. And, so... I will ask you something. Among "Željo" fans there are some sub-groups...

Ž: There are... well, these sub-groups actually is a, is a... The purpose of forming the sub-group is that the people from one settlement, or one street are... to get any kind of identity.

D: Aha.

Ž: Besides as a "Željo" supporter simply to have more identity, simply to be more marked. And, so, there is not differences either through a political either through a, let's say, supporting view. Aaaa. So... If you, if you see, let's say, among those many groups that are on the South there are not groups that you can say they have political background of left orientated or right orientated side. It could be individual.

D: Aha, ye, ye.

Ž: In the group, but as a group I can guarantee you, and I am standing behind my statement there is not political group among the "Željo" supporters that, let's say, that fight for one political view or point of view either left-orientated or right- orientated. So that is, that's the essence.

D: Aha.

Ž: So, the only difference is, among the groups, is by the date of their of form... when they are formed, by the settlement where they are coming from or by the, let's say, aaa some idea either it could be rock and roll or any other idea but not political or a, or a, let's say, statical, statical, statical idea.

D: And are you memb... Have you got these...

Ž: I had a group...

D: "Vendetta", was it?.

Ž: ... "Vendetta", "Vendetta" was formed back in 1998. My reason to form "Vendeta" was to..., well...

D: I think it was the first group or?

Ž: One, one of the, one of the first group...

D: The first group was "Joint Union" right?

Ž: Yes, yes, but it was in a former Yugoslavia.

D: Aha.

Ž: And "Vendetta" was after the war the first group on the, on the South stands. Why "Vendetta"? At that time, I told you, aaa I, I considered that... and the people around me considered, that... at that time aaa "Sarajevo" had a strong political background and support. When "Vendetta" was formed. And, as a leader of that group we've been designated as a, let's say, more addicted and more dedicated "Željo" supporters who will fight for pride, pride and stands of a, of "Željo" South. So, we decided to form a group of, let's say, ultra, ultra group who would every time, on every place be prepared and ready to defend and to protect "Željo's" interests as a club or as a supporters on the stands. Even on the street, on a working place, in a pub, where ever you are. At that time people didn't wear casual style. You know. So, it means Burberry hats, you know polo aaa... tops and, you know, Stone Island jackets and such, such things. We simply wore, you know, "Željo" scarves and the, and the tops of our groups "Vendetta"...

D: Aha. Tops? You mean tops?

Ž: I mean the, the shirt. Shirt. Polo shirts, and you know, polo short sleeves shirts and such, such things, you know.

D: In the daily life as well?

Ž: On a daily life as well. So, it means, it was on the back it was written "Vendeta". On the front of the top it was "Željo's" name and club insignia on the place where your heart is. Sooo, every time. And, so it means we were and we, we are the supporters of "Željo" but a little bit more, let's say, dedicated. I mean, not those who recognize themselves as supporters because they have flag in their car, or the scarf on the back shelf on the car, so it means more than that kind of usual.

D: But you don't have it now.

Ž: No, I don't have it because the group aaa, simply not exist in the way it exist before. Now it will be a decade of it. Most of the fans are married, have a kids, they have permanent employment, jobs

and such, such things and in the beginning when we formed each other they were, they were students and the, and unemployed persons, but simply life brought them on the pace...

D: And less time for the team to support.

Ž: Yeah. They are coming, but not as a group. I try, because we will have a jubilee this year and I'll try to, to gather the old members under the one flag again, one trans..., the transparent "Survived". I'll tell you. That transparent was in a, in Island. 5000 km far from Sarajevo. And I was the guy...

D: Why?

Ž: Because I was there. "Željko" played in Island. A, in a Cup UEFA 2002 and I light up the torch 5000 km far from Sarajevo. The only supporters. It's the Northeast flag ever lighted may be in the world. The only aaa, who supporters who would... Fan or supporters visited Island, but the only maniacs lit up the torch. And I smuggled the torch through three airports. Sarajevo, then Scottish airport Glasgow and the Reykjavik. I smuggled the torch. And I light up the torch, in, in, in Island and they were surprised. Police office never seen in their life the torch. I don't know. That somebody lit up the torch, you know, on a, on aaa stadium. And... They were very surprised. The coach of Saraj... of "Željko" asked me "How did you smuggled?" and I said "It was painful. Don't ask me how."

Dirim laughing: And, what happened to banner? To, to transparent?

Ž: Transparent was there and it survived and it's in one of my mates in the group. It's, it's in his, his flat. It has more then 100 holes on it. It looks like, you know, aaa like a Southern, you know, flag in Civil War, you know, with lot of... But, it survived. Never been taken by the opposite group or somewhere. It was in Bulgaria, it was, in aaa, in, in Poland. It was, it was in England and it survived all the, all the matches.

D: And you still keep it.

Ž: Yes.

D: At home?

Ž: Yes.

D: In your home?

Ž: It's a home of my best friend who, who is caring it. It can be seen and be pictured, of course.

D: Ok. But you don't anymore go with a transparent to every match, but...

Ž: Well, occasionally I bring it, because... Hah... May be because ha, you know, it's quite old. Actually it deserve to be replaced by something new. I mean, it suppose to go to hall of fame for my opinion and to be replaced with something aaa smaller, because it's almost 9 meters long...

D: Aha.

Ž: ... and today's trend, you know, people are brining smaller transparent, etc...

D: Ye, ye, ye.

Ž: But, however, as a part of supporter's history it, it worth as it is and it will be stored, you know.

D: O, I will ask you something. In one of the photos I've seen transparent of like a Turkish flag, but blue and white. A big one.

Ž: Aha.

D: Do you know who owns it?

Ž: I am not sure who owns that flag. Aaa, I know, aaa I've seen it. There is as a moon and the star on the, one blue surface.

D: Yes.

Ž: Blue surface and the white moon and star. Yes, I have seen that and it's old about... six years old. I think it appeared first time in 2001 and it was occasionally on the matches. I am not sure who owns that transparent, but some people might know that, you know. We can make an inquiry and it can be easily found. If it's still alive. I do not believe that it has been stolen or taken by somebody. I think it's, it's quite safe.

D: Ok. I will ask you something, you know. Now you do not have anything about "Željo" in the car.

Ž: Nooo, aaa because aaa my love is not expressed through symbols worn in the car. Why? Because it's easiest thing, you know, to say I am big fan of "Željo" or "Sarajevo" if you have a flag and, you know, so you are by the default supporters of "Željo". But it's, It's in my heart, because, you know, important thing is on the opposite stands knows me, and I wouldn't have to wear scar but on every "Željo" match I... I am very traditional. I am wearing my scarf of "Željo", so no fashion can change it. You can have Stone Island jacket, you can have Burberry hat or whatever...

D: You do not wear it in the daily life, a?

Ž: No. Not, because simply... .. it's, it's not... so practical, you know, to wear it. It's not the matter of fear, because after the match I don't, I mean, I don't take care about people who attacks others, you know, aaa you know the groups...

D: It's just about style I think, ha?

Ž: Just because of... Well, I practice that style while, while I was visiting Belgrade, believe me, in 2000. It was more dangerous to wear "Željo" scarf in 2000 in Belgrade then in Sarajevo. Believe me. And it was a big fashion in Sarajevo in these days all people without attacking each other wore, you know, "Željo" or "Sarajevo" scarf and I, I did it in Belgrade. For, for my point of view you have to have a bigger guts to do it in Belgrade then in Sarajevo.

D: You live in Beograd for a while?

Ž: No, but aaa I have some friend there over internet and I have some relatives. My aunty lived, lives there and she separated from her husband when the war in BH started. In 1993 she separated, she divorced, but she stayed to live there and she had, she has three kids. And I...

D: What was that web-site www.exyusuporters?

Ž: Tribina. Tribina. Tribina.co.yu and I was administrator on ex yu forum. But you can administrator. My nick name was "coyote". With c.

D: Tifo. What is "Tifo"?

Ž: Aaaa...

D: Tifo. Tifo, a?

Ž: No, administrator... Ex Yu Tifo. That is right!

D: Tribina forum, aaa, ok!

Ž: Yeah, Tribina forum. Ex Yu, Ex YU Tifo forum...

D: And your nick name was you said?

Ž: Coyote.

D: C – o – j - o... Like this?

Ž: T – E.

D: O, with one "t"?

Ž: One "t".

(Cep telefonu çalışıyor)

Ž: Halo

-

Ž: Evo me s jednim kolegom. (Bir arkadaşla beraberim))

-

Ž: Pa, doću za neki minut. Mislim, za pola sata možda. Možda za sat. (Bir iki dakika içinde gelirim. Belki yarım saat, belki bir saat)

-

Ž: Hajde, reci. (Haydi, söyle)

-

Ž: Dobro, reci. (Tamam, söyle)

-

Ž: Hajd' nazovi, vidi jel' moja mama tamo još sa malom. Hajd' molim te. (Ara ve bak bakalım annem hala orada ufaklıkla mı. Lütfen.)

-

Ž: Pa, bila je moja mama. Zovni. Ne mogu. Moram nešto da završim sa kolegom. (Ama annem oradaydı. Ara. Ben arayamam. Arkadaşla bir şeyi bitirmem lazım)

-

Ž: Dobro, rek'o sam. Hajde, reci. (Tamam, söyledim. Haydi söyle)

-

Ž: Pa, eto, reci joj da ću doći do pet. (O zaman de ki ona, saat beşten önce geleceğim)

-

Ž: Važi, ok, ćao – ćao. (Tamam, hoşçakal)

(Telefon konuşması biter)

Ž: My wife.

D: So, you have to be in Stari Grad at five.

Ž: Yeah, but I am in Stari Grad. I can be at home in 10 minutes.

D: Ok. Ok.

Ž: So, that's, it's enough.

D: Ok.

D: So, your wife was?

Ž: Yes, it was my wife. She wants to, to be honest, to amble a little bit in the city, you know, to do something. Shopping, you know, women...

D: Ok. She is working?

Ž: She is working. Yes. She is working. Yeah.

D: O! May be for the work... Now... You said that your contract has finished.

Ž: Yes, and I am searching for the job.

D: For 10 years you had been working in...?

Ž: European Union.

D: Monitoring, ha?

Ž: EUMM. That is right. E-U-M-M. That's my company. That's my former company.

D: And, what kind of jobs were you do?

Ž: I was chief of the logistic assistant and it required variety of skills and, believe me, and variety of the jobs that I performed: import, export, daily base.

D: And, how much you were earning?

Ž: How much I earned during that time? Well, I had decent salary, believe me. 1200 Euros. 2.400 KM. Per month.

D: Aha. And now you are looking for something like this?

Ž: No! I am looking for anything! (laughing)

D: Ye, ye. Ok.

Ž: To get the job.

D: Bosnia... I know, I know...

D: So, it's the second part. (Then something in Turkish)

D: So, you were talking with your wife, you were talking and I was just to ask about how she looks and what's her opinion about you going to the matches?

Ž: Well, she took it as a part of my life especially in the early days, because before we get, got married we..., we were as a couple for a, for some years and she accepted...

D: When did you marry?

Ž: Well, we married in a, back to 2003, but aaa..., we are, before that we are almost 10 years together during the our engagement before we got marriage. So in those years we were together.

D: Aha.

D: So, since 1993 you are together.

Ž: Yes, that's right.

D: And you met, met her in the...

Ž: In Sarajevo, during the war, during the siege we were together and we, we started to date and in continued after the war, and after the war the football matches started again...

D: Yeah

Ž: ... and the league was formed again and I started to attend the matches and she had to accept my new old face actually. It was my old face but she never realized actually that phase, because she had not chance to meet me before and she was a little bit astonished. How can I behave so foolishly by her opinion because she couldn't see anything smart in, in aaa attending the matches and chasing other... Ups! No! Chasing other supporters I wanted to say, but no, no, no. It was not the context.

D: Is she also the fan...

Ž: Going, going away aaa to see "Željko" and experiencing whatever you can experience during the going away.

D: Ye, ye. Ok. (gülüşmeler)

Ž: Let's say that way.

D: I had that problem as well when I was married.

Ž: So, basically... (gülüşmeler) we, we understand each other.

D: Does she support any football teams?

Ž: Well, she never been supporter of any club, but she is sympathizes with "Željko" and with me and every time, you know, because she was not orientated in that manner.

D: Did you take her to any football matches?

Ž: Well, I tried in few occasions but she was..., unluckily we've been once in one place close to Sarajevo, Kakanj, among the fans who lit up the torches and there are some burnt people and she saw these wounds and she was frightened and she was stand aside and she realize it's not a life for her. And of course she couldn't understand how can I go again after I saw this and I said, I replied to her: "Ok. I see this each time I go for a match. But I see nothing bad in that".

D: In Kakanj it was just coincidence, a?

Ž: Aaaa, well "Željko" played that day in Kakanj in match and I didn't tell her that I am bringing her to a match. I said we could go for a picnic, out of Sarajevo to Kakanj. And aaa of course I knew that "Željko" will play that day in that place, that it's match. And, then I said: "Look! It's seems that they have a football match here. Let's see". But I knew exactly whom I will meet there, because

they are my friends on the stands. And I appeared and she said "You bastard. You did not tell me that you are brining me! I thought you are doing that for me"! And, I (gülüşmeler) did it actually I made a pick nick and also with one hit to kill both flees, you know. (gülüşmeler)

D: In fact I see some females in football matches...

Ž: Yeah! Yes.

D: ... in Grbavica. And what do you think about them? And, now, there is a new transparent of "Plave sestre".

Ž: Yes. I respect their appearance. Really. And I respect their dedication to that club, and for me, I mean, there is no differences in passion. It's like love. You can love something or somebody and why not to give the same opportunity to the, to opposite sex. You know what I mean? Why, you know, supporting and cheering would be the only and traditionally the man's thing. It's... They have heart, they have passion. Why? Why to make a difference between, you know, supporters. Of course some things are not appropriate for the, for the girls, because simply in a, in a differences among the sexes they are not strong as the man. But, they could do a lot of things to make a good entertainment on the stands and they could really do and support in our activities very much.

D: For example, you told me that of course there are some things which are not appropriate for the girls. What for example?

Ž: Well, what is not appropriate for the girls?

D: For example, yes.

Ž: Well, arguing the police because aa simply they, they are not in the position to, to use and it's not appropriate to use their, let's say, natural physical force.

D: Aha.

Ž: And power. To struggle in the situation. So, these kind of things they should leav..., they should a little bit stand aside. But aaa, there are plenty of things... But of course, I am not talking about fight like a very ordinary and common thing, but in such situation they should a little bit step back. Not to be in the first lines. But in every other opportunity they could have equal positions like a men on the stands. So it means in cheering, in waving the flags in a, in a...

D: What, for example, if will they become, if one of them becomes leader of the tribune?

Ž: That's impossible because we live in very traditional society. Bosnia and I don't believe that, that aaa others would accept it. I mean, personally I don't even want to think about that opportunity because aaa something must happen with whole this planet to have a female for leader of the, of the supporting group. It's, it's practically impossible so I don't think about it. But, you know, miracles could happen so ... If it happens, ok. (gülüřmeler)

D: What about management of the club? Now it's Telibećirević, but what about if female will be manager of the club?

Ž: Oook. Management and the club is another pair of the gloves. When we talk about management of the club I wouldn't mind to have, let's say, successful female manager in the club. Aaaa, so, because... It will not affect the image of the club. So, aaa, it does not mean that it's necessarily impossible. It is possible, but in this moment I don't see, let's say, any female, any woman willing and capable that... To become, let's say, the director or, you know, to become a general manager of "Željo". I don't see any such persons. But, personally, personally and aaa I think that I share opinion of others. People would not have anything against, you know, the female to become, let's say, leader or director or sharer.

D: In recent years, you know, especially in Scandinavian countries now they are trying to make teams comprised of female and men together, you know. That women and men play together. Is it possible for you?

Ž: Well... In Scandinavia... We are talking about very developed countries and very capable women. I mean, it doesn't mean that we don't have ...

D: What about Bosnia?

Ž: ... a lot of capable, and, women but simply they do not recognize interest in investing in clubs without privatization. So, it means as long as the clubs are not property of the individual there is no, let's say, visible interest of people of gain and and to put more and to give their personal input in the club that is not their personally property or to have a share, you know, in that club. So, it means if the "Željo" and "Sarajevo" and other clubs if they became companies, enterprises, in that case we could expect, I mean, any, any solution even the female director or manager or mixed manager or joint venture or whatever. As long as we have unclear situation, so the situation that is right... as it is now that the clubs are, let's say, the property of anybody...

D: Aha, aha.

Ž: ... so we can expect, let's say, non-professional behavior.

D: Aha.

Ž: That's why our football in general is on a low bases. Well, you can compare, you can always say how about in Serbia. They have, let's say, same situation. Their clubs are not privatized. Well, the differences are more then visible. Aaaa, they didn't have war at their territory, they don't have destroyed institutions of football like we did. And they, they have, let's say, more or less political unity in the country.

D: Aha.

Ž: You know how do Bosnia is organized?

D: Aha.

Ž: It's the...

D: Ye, ye.

Ž: Two entities, three nations...

D: And 10 cantons.

Ž: ... 10 cantons, etc. Any country with such a low institution and the, and the political arrangement would barely survive. So, it affects also the football and sport in general. That is why I said the, the only salvation and the, and the, and the hope for football here is a, is a good privatization of the clubs and these clubs who survived after that will actually play the role. But... Unfortunately, I am, I am afraid that some clubs with the good and long traditions would disappear in that case, but that's the price that actually that's, that's unavoidable.

D: Just a few more questions and we will leave from here. I want to ask you about management of the "Željezničar" now.

Ž: Aha.

D: Telibećirević and this...

Ž: Well... Frankly spea... I mean... About Telibećirević... One of the best man for "Željo" is Telibećirević. That's my opinion. Well, his burden is enormous. Debts, you know, unpaid bills you know, the all situation in club. The playing potential, the coach, everything at this moment "Željo" is on the level that... it's not promising, you know, aaand...

D: So, you don't have any problems with the management of the club?

Ž: No...

D: For now?

Ž: Talking about Telibećirević.

D: Aha.

Ž: He is, let's say, most, most seen figure. I do not know about players, other players in the management and how did they, how they play, how they cooperate with him. But from my experience couple years ago when Telibećirević was there it was almost, let's say, the years of hope for "Željo".

D: Aha, aha.

Ž: Aaand aaa most of the "Željo" supporters considered these years as a years of hope. And he remembered that period he experienced, let's say, the rage of some structures around "Željo" and "Željo" and... But he's back now. Of course, that man is more cautious now and more...

D: More what?

Ž: Aaaa, well, let's saaay cautious! You know cautious what it means? Cautious?

D: Caut, aha cautious. Ok.

Ž: That's right.

D: He's more cautious?

Ž: That's right and more aware and a, and aaa... So, it means he's more prepared now for the battle that is in front of him, but I said it's not easy. And, personally... I don't know actually how would I saw and I bring "Željko" on right path. You know, easily. Because it requires unity among the supporters, among the management, and, and, and patience of the players and all the structures in and around "Željko" simply to gain a success. Because, it's very fragile at this moment. At this moment, and a... So, I said situation is not promising but it's not without any exit.

D: Do you go to the football matches of the national team?

Ž: Yes! Occasionally I go, I go if aaa, if that, if tha..., let's say if the match is attractive for me or I have a time. But, my priority is "Željko". So, you know. Occasionally I go to... To go on a, on a national team...

D: What about Savez?

Ž: Well, it's, it's, it's a story that aaa, that really hurts the hearts of every honest and, and normal man in this country. There's a lot of story about Union. Football Union of Bosnia and Herzegovina. Federation. But, I have to tell you it's not the reason NOT to support if you feel that team is, is yours. But... It's up actually on players and whole, let's say, structures around the national team, so it means THEY suppose to play, and THEY suppose to act...

Cep telefonu alıyor.

D: I am sorry.

Ž: ... as team. It's easy for supporters. People would support national team if they will perform well.

D: Ej, Lejla.

-

D: We are stay at Sre, Srebnik?!

D: Srednik

Ž: Sedrenik!

D: Sedrenik, but we will leave here in a few minutes, because Željko has to be at Katedrala at five o'clock, so I will be also in the city center around five o'clock.

-

D: Ok. If you want to at home and I will be around half past five.

-

D: Yes, there is that meat and...

-

D: Yes. Aha.

-

D: And, I will buy bread. Ok?

-

D: Ok, so I will buy...

-

D: Ok, so I will buy a bread and come we will see. Bye.

D: So, then we can...

Ž: Ok.

Ž: Ej, where is she work actually? Where is she based? If she, if you want me I can bring you there and she can brought you home not to...

D: Eee, I can take a tram you know. It's very easy for me to go to home.

Ž: I know, but if she is not too far we can go there.

D: She is in aaa Marindvor.

Ž: Marindvor.

D: There's no need to go there. Just one more question about BH Fanaticos.

Ž: Yeah. About BH Fanaticos? I know personally some of the guys and I... For some of these guys that I introduced I have a highest opinion. They are different nations. That's, that's quite a good picture of the average Bosnian supporter of Bosnian team. And I like the..., I like that when I realize that they support Bosnian national team even they are different nations and the religions and... That's the one thing. I don't know what happened after, and if anything happened after that, but I know that guy did and did a lot of effort to supporting that team. They paid a lot of penalties, they paid a lot of, let's say, expenses to support national team, they spend a hell of the money, you know, to be and, for instance, in Belgium! One of the most visited and supported national teams maybe in the world. 15.000 BH Fanaticos and BH supporters was in the Belgium. More then England ever had and other nations, you know. So, it's astonishing. Only the Turks actually had a bigger supporters!

D: Ye, ye! I was just to say it, you know.

Ž: Yes, but I admit. I try to be real and try to be realistic so I am not putting, you know, my national team, my national flag above reality. I know the Turks are the most passionate supporters in the world. I know how they support their national team, especially in Germany. How much... laughing

D: Ye, ye.

Ž: And I know much from the bet companies they took the money betting on our national team.

(Gülüşmeler)

D: I would like to tell you more stories if you, if you had got time. Have you got connections with fun groups in Turkey or anywhere else? Because I tho... I know, I mean, that "Željo" had relation with "Partizan".

Ž: Yes. I had and individually, individually I know some of the guys but these at this moment, these...

D: They are just personal relations, I think.

Ž: Personal, that's right. And these links are not re-established again. How can I tell you... Simply... As I withdraw with and not being in a front line of the "Željo" supporters I simply put it aside.

Ž: Aha.

Ž: So, it means... But... Aaa.. If you would ask me that question 8 – 7 years ago I would tell you "Yes, I have" and it would be the case now. But, it's on a individual base, so it means aaa, aaa... Because in every place you can find, you know, realistic people. Yes, that's right.

Cep telefonu çalıyor...

D: Joj, I am sorry.

Ž: That's ok.

D: Anyway, we will go maybe and... Wait a minute. I will just throw those boxes in the waste basket.

Ek 8: Taraftarları uygulanan anket hakkında bilgilendiren el ilanı metni.

Poštovani/a,

Ja sam Özgür Dirim Özkan, antropolog sa Yedeitepe univerziteta/Istanbul. Ja nisam samo akademik, već i člana sportskog kluba GENÇLİRBİRLİĞİ SK iz Ankare i jedan od osnivača navijačke grupe koja se zove ALKARALAR (crveno-crni), te bivši predstavnik GENÇLİRBİRLİĞİ NAVIJAČKOG KLUBA u Istanbulu.

Trenutno se nalazim u Sarajevu zbog etnografskog istraživanja pod nazivom: "Fudbalski navijači kao faktor formiranja kulturoloških razlika: Studije slučaja *FK Sarajevo* i *NK Željezničar* iz Sarajeva".

Ovim putem Vas želim informisati o svom istraživanju i zamoliti za Vaše gostoprimstvo u toku mog istraživačkog rada. Za više informacija možete me kontaktirati lično ili pisati na adresu: dirimozkan@yahoo.com

Zahvaljujem se na Vašoj pozornosti,

Dirim

Ek 9: Sarajevo Takımı Kadın Taraftar Grubu “Kralica Zla”ya verilen bilgilendirici içerik mektubu.

Ja, Özgür Dirim Özkan, antropolog sa Yeditepe univerziteta iz Istanbula, ovim pismo izjavljujem da ću imena osoba sa kojima sam obavio intervju 17.XII.2007. godine u Sarajevu sačuvati u tajnosti. Također, obećavam da ću "sačuvati u tajnosti" informacije za koje su osobe sa kojima sam obavio interjvu izjavile da su "privatne".

Spreman sa da, na zahtjev, dostavim potipsanu kopiju ovog pisma.

U slučaju dodatnih pitanja, možete me direktno kontaktirati preko Odsjeka za antropologiju na Yeditepe univerzitetu na slijedećoj adresi i brojevima telefona i faksa:

Yeditepe University

Department of Anthropology

26 Ağustos Campus

Kayışdağı Caddesi, 34 755

Kayışdağı – Istanbul / Turkey

Tel: 00 90 216 578 00 00

Fax: 00 90 216 578 08 99

Ek 10: Mülâkat Alıntıları.

Mülâkat Alıntısı 1:

(Boro Kontić, 16 Ocak 2008, Yaş: 40, erkek)

Aleksander Hemon is a Zeljo supporter. Because Zeljo was his first choice. I depends on how old are you. That or this team might be succesful when you are to support a team. For example Tanovic is a supporter of Sarajevo. When he was very young Safet Susic was the best player in Jugoslaviya.

Mülâkat Alıntısı 2:

(Željko, 9 Ocak 2008, Yaş:42, erkek)

Well, we married in a, back to 2003, but aaa..., we are, before that we are almost 10 years together during the our engagement before we got marriage. So in those years we were together.

In Sarajevo, during the war, during the siege we were together and we, we started to date and in continued after the war, and after the war the football matches started again...

... and the league was formed again and I started to attend the matches and she had to accept my new old face actually. It was my old face but she never realized actually that phase, because she had not chance to meet me before and she was a little bit astonished. How can I behave so foolishly by her opinion because she couldn't see anything smart in, in aaa attending the matches and chasing other...

Mülâkat Alıntısı 3:

(Davor Njegić, 4 Ocak 2008, yaş:22, erkek)

I hate generalizations but I shall say Zeljo fans look more “literate”. But, there is really a slight difference.

Mülâkat Alıntısı 4:

(Nermin Ljušta, 15 Ocak 2008, yaş: 42, kadın)

Ben geldiğimde Zeljo’nun daha işçi kesimi, Sarajevo’nun orta kesim olduğunu duydum, ama bence değı. Üst sınıflardan, yüksek tahsillilerden Zeljo taraftarı olduğunu gördün.

Savaş sonrasında özellikle böyle bir şey görmedim. Sanki bu daha çok babadan oğula geçen bir miras gibi.

Mülâkat Alıntısı 5:

(Damir Berilo, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

I don't say it because I am Sarajevo fan, but Sarajevo fans are I think more educated. They are more from city center. Željo fans are more from periphery like Iljiša, Hadžići, such districts. And Sarajevo is a more "hadžija" team.

Mülâkat Alıntısı 6:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

Sarajevo fans are richer. Most of Željo fans are from worker's quarter. The management of Sarajevo is more elegant people. You should have seen the celebrations. They made in Club Inn, and we did in Dom Mladih.

Mülâkat Alıntısı 7:

(Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

Now when you compare Maniaci and Horde Zla I would call Horde Zla košpicari. Because they look like that more.

Mülâkat Alıntısı 8:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

Women are not welcome as a sub-group. I would help them to be as fans. I am not a sexist, but this is a man's work.

Mülâkat Alıntısı 9:

(Melisa Čevra, 29 Aralık 2007, yaş:26, kadın)

I do not appreciate female fan groups. Because they are just trying to imitate men. That is not really women-like. They are more superficial. I have got an impression that they do not really love football. They are seeking for being with men, etc.

Mülâkat Alıntısı 10:

(Kraljica Zla, 17 Aralık 2007)

Our life is school and Kraljica Zla. We only meet to each other. Our friends call us to cafe or pub and we say “no we are going to match”.

Mülâkat Alıntısı 11:

(Plave Sestrice, 4 Ocak 2008)

I have got a sister, she is not interested in football and she hates me when I go to football matches.

Mülâkat Alıntısı 12:

(Kraljica Zla, 17 Aralık 2007)

There are also those fans of Çelik, but they do not have transparents. We do not know them personally, but we just see them.

Mülâkat Alıntısı 13:

(Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

When bela comes, there is no place for women. I would feel sorry if something happens to her.

Mülâkat Alıntısı 14:

(Kraljica Zla, 17 Aralık 2007)

When there is a fight, we do not involve, but we watch, and that is cool.

Mülâkat Alıntısı 15:

(Haris Hodzić, 26 Aralık 2007, yaş: 27, erkek)

She will see this feeling, she will only ... aaa... this atmosphere, but, but... in football match.

Mülâkat Alıntısı 16:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

I left my girl friend a month ago. She was Željko fan. I came from match from Mostar and she cheased me because we lost. And I left. That was not the only reason, but the main reason.

Mülâkat Alıntısı 17:

(Amer Banda, 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek)

I like to see women in tribina. But as player in male team... impossible. They can be wonderful manager.

Mülâkat Alıntısı 18:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş:18, erkek)

Women play with men. It is impossible. Not mentally, but impossible phsically, for example, they can break their legs, etc.

Mülâkat Alıntısı 19:

(Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

Horde Zla Zapad? They boycott North because of leaders of Horde Zla, but it is not true. They are new generation. They want to do new things, but inşallah we will become together.

Mülâkat Alıntısı 20:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

The best guys are on the West (Zapad) now. North is disorganized. West is organized better, better fans are there.

Mülâkat Alıntısı 21:

(Kraljica Zla, 17 Aralık 2007)

All boys in Koševo are fine. But, those fans in Zapad do not “just” sit and watch the game. And we already knew some people from there. They helped us as well.

Mülâkat Alıntısı 22:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29)

I cannot work with a Sarajevo fan. If I need an electrician and if he is the best electrician in the town, I will not work with him.

Mülâkat Alıntısı 23:

(Damir Berilo, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

Robijaši hate Sarajevo because they are jealous. Because Sarajevo has more budget from government. The beginning of that rivalry is that instead of a sport complex in Ženica, they built Skenderija.

Mülâkat Alıntısı 24:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

Republika Srpska policemen are beter than our police against us. They say us “calm down” etc, but our police attacks directly.

Mülâkat Alıntısı 25:

(Haris Hodzić, 26 Aralık 2007, yaş:27, erkek)

.. and with, with Velež or with Čelik in Zenica. This is. And this others is not so interesting.

Mülâkat Alıntısı 26:

(Amer Banda, 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek)

I go everytime in Zenica and Mostar. Because Mostar is a nice city. We go to city center, we drink cafe. They have got wonderful women. In Zenica too much adrenalin.

Mülâkat Alıntısı 27:

(Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

When Čelik fans say “Jebemo vam markale” something happens in my stomach. When they say it, how can’t you fight?

Mülâkat Alıntısı 28:

(Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

I love Velež, I support Željo, I respect Sarajevo. I alsolike Čelik. I even had a scarf of Čelik. I took it from a fan of Čelik by violence, but I like the scarf. It has that ljljan, Bosnian sign...

Mülâkat Alıntısı 29:

(Adile Pašalić, 17 Ocak 2008, kadın)

Traditionally our education is more poffensive than supportive. Mother would always say to child: “Be quiet, dont do that” instead of saying “bravo, etc”. In that case you accumulate

unhappiness. Football match or that kind of mass activities gives you chance of get rid of that aggressivity. You can speak loudly, you can cheer.

An ordinary person can do those things within the mass, which he could not do when he is alone. This is psychology of mass. Gustave Le Bon wrote the book on Psychology of mass. This is about it.

Mülâkat Alıntısı 30:

(Nermin Ljušta, 15 Ocak 2008, yaş: 42, kadın)

Siz de Bosna halkını tanıdınız. Bunların mizah anlayışı çok güçlüdür. Çok tatlı atışmalar. Bazen bu tatlıya bağlanır, bazen bağlanmaz.

Mülâkat Alıntısı 31:

(Fuad Muzurović, 19 Ocak 2007, yaş:62, erkek)

During the matches Sarajevo and Željo, fans are enemies but they are friends after the match. This tradition still continues.

Mülâkat Alıntısı 32:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş 18, erkek)

It is embarresment to carry a knife. You must not fight with knives, but with fists.

During Bajramski Turnir three Željo fans were caught as they carried knives and we shouted: “Svi vi simurfovi v iste pičke najveće moževe nobite nosmijete na šage” (All you smurfs pussies, you carry knives, you are afraid of fight).

Mülâkat Alıntısı 33:

(Horde Zla Zapad, 5 Ocak 2008)

For us, using knife is not good. But we can use belts or beer bottles in a fight.

When you get into fight you do not think if you will end in hospital or if you will hit somebody.

Mülâkat Alıntısı 34:

(Haris Hodzić, 26 Aralık 2007, yaş: 27, erkek)

May be two or three times. But I am not this guy. I ... aaa... I like not looking for trouble, but when trouble come to me I must me... aaa... defend it. Of course.

Mülâkat Alıntısı 35:

(Belma Lepir, 3 Ocak 2008, yaş: 24, kadın)

Those what I see from TV, fights, hooligans etc.,and what my borther were telling me about the matches, made me to have prejudices about stadiums. But, now I do not think so. After I saw careographies and chants in the stadium, I began to like it.

Mülâkat Alıntısı 36:

(Davor Njegić, 4 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

I am not a fan of the game, maybe that is why I only see fights etc. in football fans.

Mülâkat Alıntısı 37:

(Dino Abazović, 18 Ocak 2008, yaş: 31, erkek)

Current structure in Bosnian society in a way prevents nationalistic discourse in the public sphere. They are finding the way how to export the political issues out of political sphere.

Mülâkat Alıntısı 38:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

I like national team very much. Problem is with players and with the managers. Some players are raising three fingers. You cannot support them.

Mülâkat Alıntısı 39:

(Amer , 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek)

I dont like BHF. I was here in war for 4 years. They were not.

Mülâkat Alıntısı 40:

(Damir Berilo, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

I like BHF. They are patriotic, but it is easy to be patriotic when you are in diaspora. They have money and they become boss when they come to Bosnia.

Mülâkat Alıntısı 41:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

My religion is Orthodox, my nationality is Serbian and my citizenship is Bosnian. I am not asking you if you are Turkish Islamic, or what. You are Turkish and Bosnian. Do not try to divide us. We are Bosnians. I am Bosnian.

Mülâkat Alıntısı 42:

(Boro Kontić, 16 Ocak 2008, yaş: 40, erkek)

Muslims support both Željko and Sarajevo, but Željko was located in the new part of the city and probably that is why for example Croats may be more for Željko.

Mülâkat Alıntısı 43:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

Milomir Odović: was captain of Republika Srpska representation. Beside that he was cannon charger on the battle field near Ilijaš. That was his military call. He was a artillery soldier. He was bombing Sarajevo. Džilda died from sniper shot. He had two more brothers. Other brother also died, and one lives. I made an interview with him. He told me that Odović made us to be supporter of Željko. I asked “what do you think about him now?” he told me: “He is the best man in the world. Don't write anything bad about him.”

Mülâkat Alıntısı 44:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

During World War Two, Željezničar had similar situation like we had in recent war. Napredak was Ustaši, Slavija was Četnik, but Željko was just a football club.

Mülâkat Alıntısı 45:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

In former Yugoslavia there has always been connection between Željko and Partizan, and Zvezda and Sarajevo. It is a rule.

Mülâkat Alıntısı 46:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

A lot of protest came from Europe in 2002 when Adriatic League was just to be established. Can you imagine 5000 Bad Blue Boys goes to Beograd for Red Star match.

Mülâkat Alıntısı 47:

(Amer Banda, 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek)

Maybe in Adriatic League big problems with fans, but after 1 year normal. If Zvezda would come to Koševo, 20.000 fans or full, or Partizan or Hajduk... I believe in the future we have adriatic league, even Balkan league.

Mülâkat Alıntısı 48:

(Davor Njegić, 4 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

I cannot say I am a Željo fan. I do not know any single player. But I have sympathy. I live in Bašćaršija and have sympathy to Željo as my grandfather was taking me to matches. He was living in Grbavica.

Mülâkat Alıntısı 49:

(Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

When I was living in Grbavica, I could see the south part of the stadium Grbavica from my window. So, that, I can say, I also have a big sympathy to Željo. I belong to Željo, I belong to Grbavica Raja.

Mülâkat Alıntısı 50:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

During war, until curfew at 10:00 every evening, we were coming together, buying some rakija carrying Željo's flag.

Mülâkat Alıntısı 51:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

Before the war Ali Pašino Gang was Sarajevo fan. Now they are with us. Jusuf –Juka- Prazina, legend of Ali Pašino. Most dangerous guy in Sarajevo before the war and died in the war mystreously. He was a big Željo fan.

Mülâkat Alıntısı 52:

(Plave Sestrice, 4 Ocak 2008)

We would not like to live any other place than Grbavica. It is not because of Željo. Grbavica is like city center but quite.

Mülâkat Alıntısı 53:

(Boro Kontić, 16 Ocak 2008, yaş: 40, erkek)

1970's-1980's Željo lost the stadium. They played in Koševo. It is maybe one reason why Koševo residents may support Željo.

Mülâkat Alıntısı 54:

(Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

Real Sarajevo people, who are from here, who have roots here, they are Sarajevo fans. After war, all of Bosnia came to Sarajevo and Željo was better. Not beter but luckier in those years. Those new comer people began to support Željezničar. They are village people.

Mülâkat Alıntısı 55:

(Pape, 17 Ocak 2008, yaş: 38, erkek)

All the villagers who came to Sarajevo after the war began to support Željo, but only the real people from Sarajevo, the people from Čaršija support Sarajevo.

Mülâkat Alıntısı 56:

(Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

For example, there is a guy who was a Borac fan. Before the war Borac was a real Yugoslav team. Now četnik. He is a great Sarajevo fan now.”

There are so many people who came from rural places and became Željo or Sarajevo fan. If I am Sarajevo or Željo fan, nobody can question my being from Sarajevo.

In my opinion, maybe I am wrong but most of the newcomers to Sarajevo support Sarajevo because of the name.

Mülâkat Alıntısı 57:

(Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

Sarajevo was always regime team. No matter what is the regime. They have support from government, from city government, even from mafia.

Mülâkat Alıntısı 58:

(Dino Abazović, 18 Ocak 2008, yaş: 31, erkek)

Sarajevo is playing in Olympic Stadium enjoying privileges, why not another team?

Mülâkat Alıntısı 59:

(Željko Gradašević, 9 Ocak 2008, yaş: 42, erkek)

Well, take a look at the situation! "Sarajevo" was founded back to '46. So, during the aaa... Tito's man-power and Tito's regime.

One year after the Second World War is finished and when Tito came in power "Sarajevo" has founded. As same as "Red Star" – "Crvena zvezda" and "Partizan". So, it says for itself.

No need to argue on that. So, that's the second reason. So... "Željo" was not the team of the political movement. "Željo" was a team founded as a, as a... let's say unbeatable people's will to have it's worker's team. So, it's been founded in the most difficult situation for a some team to be, aaa, founded. You know. It's, it's, it's aaa... 1921. And, there was not any political, let's say, party who could support that team when it was founded, so it means that there was no resources, there was no sponsorship, nothing. So, there was no strong party to stand behind that team. And... so... more or less the people whooo like "Željo" they are not in terminology of as people using that term "outlaws", but the people that are not, you know, popular with the power that is in, in, in leadership.

Mülâkat Alıntısı 60:

(Fuad Muzurović, 19 Ocak 2007, yaş: 62, erkek)

Sarajevo was like a political club, like a party club. Željo was like a worker's club.

Mülâkat Alıntısı 61:

(Belmin Obradović, 3 Ocak 2008, yaş: 22, erkek)

I repect Islam of Željo fans, but they have beter relations with other groups in Balkans. Like Torcida, BBB... U inat svima” (inat to all): We are alone in Balkans, we do not have brother grouos like Olympiakos, Red Star, etc.

Mülâkat Alıntısı 62:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

During the war, Sarajevo was going Turkey, Saudi Arabia, was having all conditions like any football club from Western Europe. But Željo was only a grafiti. We were talking about inat.

Mülâkat Alıntısı 63:

(Pape, 17 Ocak 2008, yaş: 38, erkek)

I like SDA, I support SDA and I would like them to support Sarajevo. Then we would have the title for 10 time. Look at other clubs like Dinamo - Tudjman, Partizan, or Laktaši-Dodik. Every club has a political back. Why not we?

Mülâkat Alıntısı 64:

(Adnan Čevra, 29 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

There is a funny thing that both teams have scarfs of SDA, but I think there are more SDA members in SDA. SDA is a rural party. Željo fans more support SDP or za-BiH. I don't know why, I just have that feeling. For example I don't hear much from Željko fans when they swear to a bad playing Serbian or Croat player and they swear on his nationality.

Mülâkat Alıntısı 65:

(Dino Abazović, 18 Ocak 2008, yaş: 31, erkek)

Even in the former regime, one of the incidences appeared in Sarajevo fans. One of the supporters of FKŠ get in the middle of field and prayed there. One of their first strong chants is 'boja dresa, boja fesa', a strong muslim identical component. Later on I also noticed that Željko fans are also playing with that sort of symbols like Turkish flag on blue surface.

Mülâkat Alıntısı 66:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

There is no political difference between fans. We just all hate politicians.

Mülâkat Alıntısı 67:

(Željko Gradašević, 9 Ocak 2008, yaş: 42, erkek)

It's funny but Željko and Sarajevo never looked so similar in their history like they look now. It's, it's funny...

Mülâkat Alıntısı 68:

(Horde Zla Zapad, 5 Ocak 2008)

We do not like to wear different things in the stadium. We go to matches in our daily clothes. We go to matches without scarf. Just like English fans. We do not like to wear team accessories.

Mülâkat Alıntısı 69:

(Horde Zla Zapad, 5 Ocak 2008)

How you wear is important in supporting. If you see Fred Bery shoes and hats, If you see somebody wearing like you, you know he is a fan. But you do not know his team if you do not know him personally.

Mülâkat Alıntısı 70:

(Kraljica Zla, 17 Aralık 2007)

People who are not modern, we call them Šabani. Not modern supporter. For example fans with Turkish t-shirts, Turkish flags, or with MANU or Barça tshirts etc.

Mülâkat Alıntısı 71:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

The čevapčići around stadiums: Actually they are cooking good, but not healthy I think.

Mülâkat Alıntısı 72:

(Haris Hodžić, 26 Aralık 2007, yaş: 27, erkek)

I am not papak. I do not wear scarf except football matches. This is not my style.

Mülâkat Alıntısı 73:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

Why should I go to Film Festival? I can download all of the films from internet. We fans are hyperactive, we cannot stay in theater.

Mülâkat Alıntısı 74:

(Željko Gradšćević, 9 Ocak 2008, , yaş: 42, erkek)

And why "Željo"? If you ask me why "Željo"? Why not "Sarajevo"?

Ok. I have more then one reason. First, my daddy used to bring me to a stadium among the "Željo" supporters and he is a big fan of "Željo". And, when I was a kid when I was five, back to 1972, my father was on a historical match in former Yugoslavia between "Željo" and "Partizan" in Belgrade. And "Željo" won that match, and... that... that actually victory brought them on throne. They became champion that year, and they suppose to go back with the train. And they

were singing and they were very cheerful. Of course. You know, supporters are sometimes a little bit louder.

And the... But, the police at that time... It was aaa... It was ... very, very ... it was very strange situation because the majority in the police were supporters of rivalry team "Sarajevo". And, I do not why? Because of jealousy, or because of... I do not know other... I can not realize any other reason, I can't take it as, as, as a appropriate one. They ssst... they waited for the Željko's fans on the, on the tram station and they started to beat them when they were leaving the train. And, one of the beaten was my father, and.. They were chased him because in that time there was no special forces. But, Special forces were actually a cavalry. Cavalry. So it means the policemen on the horses with longer sticks. And, aaa he was running here but eventually they, they reached him and... when my mother opened the door, and I was also waiting for my father because she was cheered, she was waiting for her husband to come from Belgrade. And when she opened the door he was all in the blood. All... He was bolded, he had no hair so I could, as a child of five, I saw you know the blood on his head and he said just a few things. "My dear son be.. aaa... supporter fan of "Željko" or be nothing." And... Actually I remember that...

Yes. He is alive. And he is now in the age of 78. And... a... after that the first match that I remember he brought me aaa... we played with aaa... derby aaa... what's the name of the club, back to 197... Derby county! And we played draw 1:1.

And at that time "Željko" had not stadium to receive, let's say, according to the UEFA standards and we played at Koševo stadium. And we played draw and I remember. It's a first match in my childhood that I can remember. My father brought me in that match. I was sitting on his shoulder and after the match he was caring me on his shoulder back to the home. And we were cheerful all, and at that time there was not torches like today or the flags, and a, and a... But people were burning the newspapers.

Mülâkat Alıntısı 75:

(Amer Banda, 16 Ocak 2008, yaş: 28, erkek)

I live in Sarajevo and I was grow up with Sarajevo. It is a life, it is a tradition. I do not like blue color. My father took me a match when I was 5-6 years old. In this mahalla we prefer Sarajevo.

Mülâkat Alıntısı 76:

(Sanchez Jukić, 27 Aralık 2007, yaş: 18, erkek)

The first game, I went with my classmate who was also not a football fan following the matches. We began to go to matches together.

Mülâkat Alıntısı 77:

(Nermin Ljušta, 15 Ocak 2008, yaş: 42, kadın)

Bazen çocuklar sırf inadına başka takımı tutarlar. Mahalleden birine kızgın olunca. Ben çocukken Kosova'da böyle arkadaşlarım vardı. Mesela inadına Hajduk Split'i tutuyorlardı.

Mülâkat Alıntısı 78:

(Petar 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

I was fond of punk music. If my father was supporting Sarajevo I would support Željo. I was 7-8 years old.

Mülâkat Alıntısı 79:

(Haris Hodžić, 26 Aralık 2007, yaş: 27, erkek)

Before the war in 1985-1990 after Grobari and Delije, Sarajevo fans were the third. We were even better than Bad Blue Boys.

Mülâkat Alıntısı 80:

(Boro Kontić, 16 Ocak 2008, yaş: 40, erkek)

Sarajevo was more established like a part of city stronghold. Like a mainstream, like in music. Željo was like an alternative. Željo was always like a part of alternative culture.

Mülâkat Alıntısı 81:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

People of my age have a kind of "childish traumatic syndrome". I have to admit that, even I have got that. I do not know if it is medically correct, but that is my identification. The war finished when I was 18 years old. My desire. I began to live my childhood after war finished. Electricity came again, football came again, discoteques show up again. I am 29 but I feel like 25 years old now.

Mülâkat Alıntısı 82:

(Petar, 10 Aralık 2007, yaş: 29, erkek)

Sarajevo is officially divided into opštinas like East Sarajevo and Sarajevo. When you take a look at Sarajevo from Sedrenik, you do not see divisions from there. The borders are only on paper.

Ek 11: Derinlemesine Mülakât Yapılan Kişiler.

Görüşülen kişi (veya grup)	Görüşme Tarihi	Görüşülen kişi hakkında notlar
Adile Pašalić-Kreso (Prof. Dr.)	17 Ocak 2008	- Saraybosna Üniversitesi Pedagoji Fakültesi öğretim görevlisi.
Adnan Čevra	29 Aralık 2007	- Yaş:29, Erkek. - Velež (Mostar) takımı taraftar grubu “Red Army” üyesi. - Almanca öğretmeni.
Amer Banda	16 Ocak 2008	- Yaş: 28, Erkek. - Sarajevo taraftar grubu “Horde Zla” üyesi.
Arsen Novalija	13 Ocak 2007	- Yaş: 35, Erkek. - Dnevni Avaz gazetesi spor yazarı. - Željezničar taraftar grubu “Maniaci” içindeki ilk alt grup “Joint Union” kurucusu.
Belma Lepir	3 Ocak 2008	- Yaş: 24, Kadın. - Saraybosna Üniversitesi, Pedagoji Fakültesi öğrencisi. - Alan araştırması anket ekibinde çalışmıştır.
Belmin Obradović	3 Ocak 2008	- Yaş: 22, Erkek - Sarajevo taraftar grubu “Horde Zla” üyesi. - Babası kulübün eski başkanlarından.
Boro Kontić	16 Ocak 2008	- Yaş: 40, Erkek. - Gazeteci, Sarajevo Media Centar. - Karadağ asıllı.
Damir Berilo	3 Ocak 2008	- Yaş: 22, Erkek. - Sarajevo taraftar grubu “Horde Zla” üyesi.
Davor Njegić	4 Ocak 2008	- Yaş: 22, Erkek. - Saraybosna Üniversitesi,İngiliz Dili ve Edebiyatı öğrencisi. - Alan araştırmam sırasında Boşnakça öğretmenim.
Dino Abazović	18 Ocak 2008	- Yaş: 31, Erkek. - Saraybosna Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü öğretim görevlisi.
Fuad Muzurović	19 Ocak 2007	- Yaş: 62, Erkek. - Bosna Hersek milli takımı eski teknik direktörü.
Haris Hodzić	26 Aralık 2007	- Yaş: 27, Erkek. - Sarajevo taraftar grubu Horde Zla üyesi.
Horde Zla Zapad	5 Ocak 2008	- Sarajevo taraftar grubu “Horde Zla”dan ayrılanların yeni oluşturdukları grup. - 3 taraftarla odak grup toplantısı.
Kraljica Zla	17 Aralık 2007	- Sarajevo taraftar grubu Horde Zla’nın kadın kolu. - 3 taraftarla odak grup toplantısı.

Melisa Čevra	29 Aralık 2007	- Yaş: 26, Kadın. - Saraybosna Üniversitesi, Kadın Çalışmaları Programı'nda yüksekisans öğrencisi. - Adnan Čevra'nın eşi.
Nermin Ljušta	15 Ocak 2008	- Yaş: 42, Kadın. - Saraybosna Türk Kültür Merkezi Müdürü. - Kosova Türkü.
Pape	17 Ocak 2008	- Yaş: 38, Erkek. - Sarajevo taraftar grubu "Horde Zla" liderlerinden.
Petar	10 Aralık 2007	- Yaş: 29, Erkek. - Željezničar taraftar grubu, "Maniaci" liderlerinden. - Alt taraftar grubu "F30" kurucusu. - Bosnalı Sırp
Plave Sestrice	4 Ocak 2008	- Željezničar taraftar grubu Maniaci'nın kadın kolu. - 3 taraftarla odak grup toplantısı.
Sanchez Jukić	27 Aralık 2007	- Yaş: 18, Erkek - Sarajevo taraftar grubu "Horde Zla"dan ayrılan "Horde Zla Zapad" üyesi.
Željko Gradašćević	9 Ocak 2008	- Yaş: 42, Erkek. - Savaş öncesi Željezničar taraftar liderlerinden. - Büyük dedesi Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan 1878 ayaklanması lideri Husejin Kapetan Gradašćević'tir.

Ek 12: Alan araştırmasında kullanılan diğ er belgeler.

Saraybosna'da ikamet edilen süre içinde geçerliolan “geçici oturma izni” belgesi.

POTVRDA O PRIJAVI BORAVIŠTA, PRIJAVI I ODJAVI PREBIVALIŠTA PROMJENI ADRESE STANA COUPON OF PERMANENT RESIDENCE REGISTRATION OF CANCELLATION OF TEMPORARY RESIDENCE OR OF CHANGE ADDRESS NOTIFICATION CERTIFICAT CONCERNANT LA DECLARATION DU DOMICILE, DU CHANGEMENT DU LIEU DE RESIDENCE OU DU CHANGEMENT D'ADRESSE	
Prezime Name Nom	ÖZKAN
Ime First name Prénom	Özgür Dirim
Datum roğenja date of birth Date de naissance	21.II.1976
Mjesto i država rođenja Place and country of birth Lieu et pays de naissance	BOLU / TURSKA
Vrsta i broj putne ili druge isprave o identitetu Type and number of travel document or any other identity document	Passport TR-H 305001
voyage ou d'autre piece d'identité	
Prijava boravišta, prijava ili odjava prebivališta, prijava promjene adrese Permanent residence registration cancellation of temporary residence or change of address notification Declaration du domicile, du changement du lieu de résidence ou du changement d'adresse	DOM JI KARTAC 3 MILICIA SARAJEVO
Datum prijave Date of registration Date de la déclaration du séjour	23-02-2007
Datum odjave Date of cancellation Date de la déclaration du départ	
(Potpis službenog lica) (Authorized person's signature) (Signature de la personne autorisée)	

Hasan Milić'le yapılan kira kontratı. (Zlatan Miloradović'lekira kontratı imzalanmamıştır)

UGOVOR O IZDAVANJU STANA

Ugovor je sklopljen dana 16.01.07. između stanodavca Milić Hasan unajmljivača Ö. Dicia Ökan Stan se izdaje na korištenje u trajanju od mjeseci, uz plaćanje mjesečne kirije u iznosu od 250.- KM. Plaćanje će se vršiti unaprijed, svakog mjeseca od 01. do 05. Ugovor o stanovanju može se prekinuti sporazumno uz najavu od 30. dana prije napuštanja stana. Stanodavac iznajmljuje dvosoban stan, konforno opremljen sa svom potrebnom kućanskom opremom. Spisak stvari koje je unajmljivač preuzeo:

1. T.V., TELEFUNKEN
2. FRIZIDER...
3. EL, ŠPoret...
4. SPAVAĆA SOBA
5. KUHINJA
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.

Unajmljivač je dužan da prilikom napuštanja stana sve stvari ostavi u ispravnom i prvobitnom stanju.

U cijenu stana nisu uračunati troškovi struje, telefona, grijanja, pa je unajmljivač dužan i te troškove redovno isplaćivati.

Stanodavac

Milić Hasan
Br. L.K. 048RF4695

Unajmljivač

Özgür Dicia Ökan
Ö. Dicia
Br. L.K.
TR-H 305091

Ek 13: Türkiye-Bosna Hersek seyahat belgeleri.

Bosna-Hersek Gümrük Polisi tarafından vurulan giriş kaşelerinin olduğu pasaport sayfaları.

İstanbul-Saraybosna uçak biletleri.

TURKISH AIRLINES
BEHIND/TK ONLY BEL 5945

PASSENGER

YKM TURIZM
ISTANBUL
TURKEY TR
08211201

ISTANBUL
SARAJEVO
ISTANBUL

ISTANBUL 229.001ST JA
SARAJEVO 366.001A JA
ISTANBUL 55.271E
SARAJEVO 30.001E
ISTANBUL 40.238.001H
SARAJEVO 480.50
SARAJEVO 30.7.001E
SARAJEVO 0473042600

SARAJEVO
SARAJEVO
SARAJEVO

OZKAN/DMR
1/17
IST TK 1426/06

5151567892 2 0
5151567092

6170613
HX

69.50END BOEN.0496775504.9286

Air Bosna

2A2,4A3

12 FEB 2007

B&H AIRLINES
Türkiye Subesi

ISTANBUL 3A 102 H 03JUL 1050 1200
SARAJEVO 3A 102 H 03JUL 1050 1200

EUR 249.00
EUR 306.00

995 4200157468 3 0

CASH

Air Bosna

18 FEB 2007

B&H AIRLINES
Türkiye Subesi

ISTANBUL 3A 102 H 03JUL 1050 1200
SARAJEVO 3A 102 H 03JUL 1050 1200

EUR 199.00
EUR 255.00

995 4200164283 0 0

CASH

BH Airlines
THE AIRLINE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Passenger Receipt

UZZJOL07-88482110 TR

IST1J-126331-ISTANBUL IST

OZKAN/OZGUR DIRIM MR

NOT VALID FOR TRANSPORTATION

JA ONLY

YETTLN/1A

1ST JA 54J167.6JA 1ST167.6MUC335.2END ROED.742833XT 158A10.230V

EUR249.00
EUR20.00Y0
EUR11.14TR
EUR25.23XT
EUR305.37

99521000019003

0 995 2100025619 3

NOT VALID FOR TRAVEL
0 995 2100025619 3

İstanbul-Saraybosna uçak biniş kartları.

Havaş
 HAVAYOLU HİZMETLERİ A.Ş.

BOARDING PASS
 BİNİŞ KARTI

NAME OF PASSENGER
ÖZKAN/ÖZGÜRDİRİMMER

FROM
İSTANBUL
 TO
SARAJEVO

FLIGHT
JA 1103

CLASS
Y

DATE
18MAY

TIME
1240

GATE
305

BOARDING TIME
1200

SEAT
5D

SMOKE
NO

ADDITIONAL SEAT INFORMATION
0056

PCS. OK. WT. UNCK. WT. SEC. NO. PCS. OK. WT. UNCK. WT.
2 20 0056

Boarding Pass
ECONOMY
 Name of Passenger
ZKAN/OZGURDIRIMMR
 To **SARAJEVO**
 From **ISTANBUL**

Carrier	Flight	Class	Date	Time
K	1426	Y	06MAR14	00

Date	Boarding Time	Seat	Smoker
1330	4D	18B	

Pax 17 0063

 SARAJEVO INTERNATIONAL AIRPORT

[illegible]

Ek 14: Maç biletlerine örnekler.

Sarajevo – Orasje mač bileti

UEFA Šampionlar Ligi'nde Sarajevo – Dinamo Kiev mač bileti.

Koševo Stadyumu'na oynanan Saraybosna derbisi mač bileti.

Grbavica Stadyumu'na oynanan Saraybosna derbisi mač bileti.

Bosna Hersek – Hırvatistan dostluk maçı bileti.

Bosna Hersek – Türkiye Avrupa Kupası Grup Eleme Maçı bileti.

Slavija-Sarajevo mač bileti.

Zrinjski-Sarajevo mač bileti.

Ek 15: Gündelik yaşamda kullanılan diğer belgeler.

Özgür Dirim Özkan
Antropolog
Yeditepe Üniversitesi - İstanbul

Tel (BiH): +387 62 925 362
Tel (Türkiye): +90 532 737 83 17
Adres: Srebrenička 6, Dolac Mašta
71000 Sarajevo, BiH
e-mail: dirimozkan@yahoo.com
MSN messenger: neokupitavivo@hotmail.com

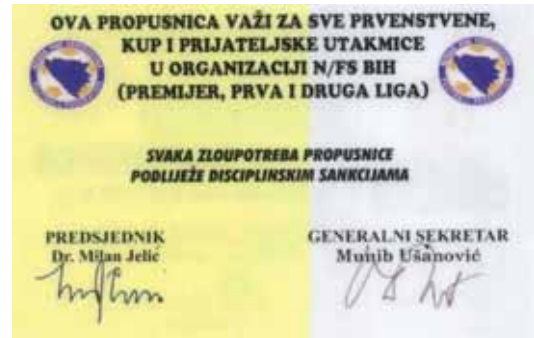
Alan araştırması sırasında kullanılan kartvizit.

AKREDITACIJA VAŽI SAMO UZ
NOVINARSKU LEGITIMACIJU

Sarajevo kulüp başkanlığı tarafından araştırmanın son bir ayında verilen, stadyuma giriş-çıkışların daha rahat olmasını sağlayan “basın” kartı.

“Four Four Two” dergisi Türkiye yayın editörlüğünün başvurusu üzerine Bosna-Hersek Futbol Federasyonu’nun çıkarttığı basın kartı.

Ek 16: Ek Fotoğraflar.

Bosna-Hersek'ten görünümler.

Fotoğraf 1: Saraybosna-Mostar yolu üzerinde Neretva nehri.
(27 Aralık 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 2: 25 Mayıs Tito anma gününde Tito anıtının başında törene katılan Saraybosnalılar.
(25 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan))

Fotoğraf 3: “Kardeşliği ve birliği gözünüzün bebeği gibi koruyunuz.” Tito’dan bu özdeyişin yazılı olduğu Yugoslav Ulusal Ordusu’nun Mostar’daki kışla merkez binasının savaştan sonraki görünüşü.
(3 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 4: Srebrenica’da her sene kimliği tespit edilen yeni cesetler toprağa törenle defnedilmekte.
(11 Temmuz 2007, Özgür Dirim Özkan)

Saraybosna'dan görünümler.

Fotoğraf 5: Trebevice tepesinden Stari Grad. Işıklandırılmış yer savaşta yakılmış olan Saraybosna Kütüphanesi'dir.

(7 Ağustos 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 6: Habsburg Dönemi'nde "Belediye Meclisi" olarak yapılmış olan Saraybosna Kütüphanesi.

(24 Şubat 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 7: Saraybosna’da kış manzarası.
(24 Kasım 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 8: Baščaršij’deki “Sebilj”.
(1 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 9: Baščaršij’deki Katedral.
(1 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 10: Ferhadija Caddesi.
(24 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 11: Güzel Sanatlar Fakültesi.
(17 Aralık 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 12: Hukuk Fakültesi.
(20 Ağustos 2008, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 13: Halk Sahnesi. (Opera, bale ve tiyatro sahnesi)
(28 Şubat 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 14: Şehir pazarı. (Mandıra ürünlerinin satıldığı şık bir pazar)
(3 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 15: Grbavica Mahallesi'nden Miljacka deresinin ve arkasında savaştan sonraki yeni görünümüyle parlamento binasının görünümü.
Sol taraftaki Vilsonovo Caddesi akşamüzerleri trafiğe kapatılır ve her yaştan Saraybosnalıyı yürürken, patenle kayarken, bisiklete binerken veya çocuklarını gezdirirken görebilirsiniz.
(18 Ağustos 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 16: Parlamento binası ve fotoğrafta en önde Doğa Müzesi. İkisinin arasında ise Felsefe Fakültesi.
(18 Ağustos 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 17: Vrbanja köprüsü üzerinde keskin nişancılar tarafından vurulan Saraybosna kuşatmasının ilk şehitleri Suada Dilberoviç ve Olga Susiç adına köprü üzerindeki plaket.
(3 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 18: Grbavica-Kovacici’de savaş sırasında sınırın olduğu bölgede savaşta harap olmuş binalar ve arkada Bosna-Hersek Parlamentosu.
(24 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 19: Başçarşı’da tadilat yapılan binalar.
(24 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 20: Saraybosna kuşatmasında direnişçiler tarafından kullanılan silahlara örnekler.
(Saraybosna Savaş Müzesi)
(20 Temmuz 2007, Özgür Dirim Özkan)

Sarajevo tribünlerinden görünümeler.

Fotoğraf 21: Sarajevo tribünleri.
(14 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 22: Sarajevo tribünleri.
(23 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 23: Sarajevo tribünleri.
(25 Şubat 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 24: Gorica'lı taraftarlar.
(21 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 25: “Geceleyin Başçarşı”.
(25 Şubat 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 26: “Daima sizinleyiz”.
(14 Mart 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 27: “Bizim hayatımız farklı”.
(Futbol, kavga, bira.)
(8 Ağustos 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 28: Sarajevo taraftarlarının Tito Caddesi'ndeki şampiyonluk kutlamaları.
(23 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 29: Kutlamalardan bir gün sonra Tito Caddesi'nin olağan görünümü.
(24 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan)

Zeljeznicar taraftarlarından görünümler.

Fotoğraf 30: Zeljeznicar taraftarları Lukavica'daki Slavija maçına gitmeden, Republika Srpska bölgesine girmeden az önce Dobrinja'da.
(1 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 31: Zeljeznicar taraftarları Republika Srpska sınırında.
(1 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 32: Zeljeznicar takımının Grbavica Stadyumu'nun hemen yanı başındaki antrenman sahası. Arkada Grbavica Mahallesi'ndeki bloklar.
(1 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 33: Efsane taraftar liderlerinden Dzilda'nın isminin verildiği Güney Tribünü.
(19 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 34: “Güney tayfası”. (İtalyanca pankart)
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 35: Travnikli taraftarlar.
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 36: “Saraybosnalı Manyaklar”
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 37: Hrasnolu Manyaklar.
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 38: Ali Paşinolu Manyaklar.
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 39: “Manyaklar: yaşam tarzı.”
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 40: Konjieli taraftarlar.
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 41: “Manyaklar”
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 42: “F30”: Psikolojide manyaklık kodu.
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 43: Hadzici’li taraftarlar.
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 44: Dikkat; Zeljeznicar çıkabilir!
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 45: “Sınır yok!”
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 46: Bir Zeljeznicar taraftarının ilk maaşıyla aldığı çakmak. (Zeljo’yu seviyorum.)
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Araştırma süreci ile ilgili fotoğraflar

SAAT TIME	UÇUŞ NO FLIGHT	GİDİŞ GİDİŞ YERİ DESTINATION	KAPİ GATE	NOT REMARK
11:45	DL 073	NEW YORK	219	SALONA GİDİŞ
11:50	B2 874	MINSK	210	SALONA GİDİŞ
11:50	ME 266	BEYRUT	211	SALONA GİDİŞ
12:00	TK 1425	SARAY BOSNA	215	SALONA GİDİŞ
12:10	J2 076	BAKU	214	KONTUAR AÇIK
12:20	MS 738	KAHIRE	213	KONTUAR AÇIK
12:20	TK 1014	DONETSK	206	KONTUAR AÇIK
12:30	LV 521	TIRAN	302	KONTUAR AÇIK
12:50	TK 1991	LONDRA-LHR	220	KONTUAR AÇIK
13:00	KD 9604	DOMODEDOVO	205	KONTUAR AÇIK
13:00	T6 310	SIMFEROPOL	204	KONTUAR AÇIK
13:00	UHS 9604	DOMODEDOVO	209	KONTUAR AÇIK

Fotoğraf 47: Saraybosna'ya yapılan ön keşif gezisi için yapılacak uçak yolculuğu için yolcuların uçuş salonuna çağrı duyurusu.
(24 Şubat 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 48: Araştırma için Saraybosna'ya giderken kullanılan Bosna Havayolları'na ait uçak.
(14 Şubat 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 49: Ön keşif gezisi sırasında bir haftalığına misafir olduğum Federico Sicurelli'nin Alifakovac Sokağı'ndaki evinin bulunduğu bina. (Fotoğrafın solundaki gri renkli ikinci bina. Arkada Trebevice tepesi.)
(2 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 50: Alan araştırmasının ilk bir buçuk ayında ikamet edilen Podhrastovi Mahallesi'ndeki ev. (Kalınan ev görülen binanın zemin katıdır.)
(19 Şubat 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 51: Araştırmanın geri kalanında ikamet edilen Dolac Malta Mahallesi'ndeki ev.
(20 Nisan 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 52: Araştırma sırasında gerekli banka işlemlerinin yürütüldüğü Saraybosna şehir merkezinde Ferhadija Caddesi'ndeki Ziraat Bankası.
(1 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 53: Bosna'nın, belki de Balkanlar'ın en iyi börek salonu.
(Araştırmacı, araştırma sırasında bu börek salonunun en iyi müşterilerinden biri olmuştur.)
(4 Mart 2006, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 54: Zeljeznicar taraftarlarıyla maç çıkışında "Cafe-Bar Derby"de.
(19 Mayıs 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 55: Anket çalışmasında yardımcı olan araştırma ekibiyle birlikte çalışma öncesi son hazırlıklar.
(7 Ekim 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 56: Araştırma ekibi maç sırasında taraftarlarla anket yaparken.
(29 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Fotoğraf 57: Araştırmacının bir taraftarca çekilen fotoğrafı.
(7 Nisan 2007, Ramiz)

Fotoğraf 58: En genç Zeljeznicar taraftarlarıyla...
(22 Eylül 2007, Özgür Dirim Özkan)

Ek 17: Araştırma Bütçesi.

	Orijinal ederi	Türk Lirası ederi	Avro ederi
TEÇHİZAT			
Nikon 5600 Coolpix digital fotoğraf makinesi	560 YTL	560,00	267,00
ASUS A3000 Dizüstü bilgisayar	1700 YTL	1700,00	810,00
Codagen 120 Mb harici bellek	300 YTL	300,00	145,00
Olympus W300 dijital ses kayıt cihazı	300 YTL	300,00	145,00
SARF MALZEMESİ			
Fotokopi	1000 YTL	1000,00	480,00
Tez Basım	1500 YTL	1500,00	715,00
YARDIMCI PERSONEL			
Anketör	800 KM	860,00	410,00
ULAŞIM MASRAFLARI			
Bosna-Türkiye Uçak (x 4)	1080 Avro	2270,00	1080,00
Ekstra bagaj ücretleri	200 Avro	420,00	200,00
Bosna-Hersek içi ulaşım masrafları	600 KM	646,00	310,00
Saraybosna içi ulaşım masrafları	1200 KM	1292,00	615,00
BARINMA MASRAFLARI			
Kira	2400 KM	2585,00	1230,00
Isınma	900 KM	970,00	462,00
Su	120 KM	130,00	62,00
Elektrik	720 KM	775,00	369,00
İLETİŞİM MASRAFLARI			
Telefon	900 KM	969,00	462,00
İnternet	480 KM	517,00	246,00
GIDA	7200 KM	7754,00	3692,00
GİYİM	500 KM	538,00	256,00
MAÇ BİLETLERİ	400 KM	431,00	205,00
SAĞLIK	200 KM	215,00	103,00
KÜLTÜREL ETKİNLİKLER	600 KM	645,00	309,00
Kitap	2000 YTL	2000,00	952,00
Düzenli yayın	600 YTL	600,00	286,00
Hediyeler	750 YTL	750,00	357,00
TOPLAM		29.727,00	14.168,00

Ek 18: TÜBİTAK-SOBAG tarafından araştırmanın desteklenmesine dair destek çıktığını belirtir belge.

SAYI : B.02.1.TBT.0.06.03.07/800
KONU : 106K236 no.lu proje

21/09/2006

Sayın Özgür Dirim ÖZKAN
Yeditepe Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Antropoloji Bölümü

Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu (SOBAG) tarafından desteklenmesine karar verilmiş olan 106K236 no.lu ve **"Kültürel Farklılıkların Oluşumunda Bir Etken Olarak Futbol Taraftarlığı: Saraybosna'da FK SARAJEVA ve NK ZELJEZNICZAR Örneği"** başlıklı projenizin onaylanmış sözleşmesinin bir örneği ilişikte yer almaktadır.

Projenizin yürütülmesi sırasında, "<http://www.tubitak.gov.tr/destekler/taral>" ve "<http://www.tubitak.gov.tr/gruplar/sobag/index.htm>" internet adreslerinde yer alan kurallara uymanız, yöntemleri izlemeniz ve formları kullanmanız, ortak çalışmamızı önemli ölçüde kolaylaştıracaktır. Bu konuya özen göstereceğinizi umuyoruz.

Ayrıca Proje harcamalarının gerçekleştirilmesinde "Avans Yöntemi"ni kullanmanız gerekeceğinden, (T.C. Ziraat Bankası, T. Vakıflar Bankası, T. İş Bankası) proje no ve adınıza bir hesap açtırmanız gerekmektedir.

Çalışmalarınızda size ve ekip arkadaşlarınıza başarılar diler, SOBAG'a gösterdiğiniz ilgi için teşekkür ederim.

Prof. Dr. Yusuf Ziya ÖZCAN
Sosyal ve Beşeri Bilimler
Araştırma Grubu
Yürütme Komitesi Sekreteri V.

EKLER:
1-Proje Sözleşmesi
2-Temlikname
3-Bütçe

Ek 19: Özgeçmiş.

ÖZGÜR DİRİM ÖZKAN (MSc)
Radnička 27, 71000
Saraybosna / BOSNA - HERSEK
Telefon: + 387 62 795 523
E-posta: dirimozkan@gmail.com

Düzenlenme tarihi: Ekim, 2009

1) Kişisel Bilgiler:

Cinsiyet: Erkek
Medeni Durum: Bekar
Doğum Yeri ve Tarihi: Bolu, 1976
Web blog: <http://bosnafutbolkultur.blogspot.com/>

2) Eğitim:

2002-....: Yeditepe Üniversitesi, Antropoloji Doktora Programı
1998-2002: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Yüksek Lisans Programı.
1993-1998: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

3) Bilimsel Etkinlikler:

a. Araştırmalar

Şubat 2007 – Ocak 2008: TÜBİTAK-SOBAG (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu – Sosyal Bilimler Grubu) tarafından desteklenen, “Kültürel Farklılıkların Oluşmasında Bir Etkin Olarak Futbol Taraftarlığı: Saraybosna’da FK Sarajevo ve NK Zeljeznica Örneği” başlıklı doktora tezi için **alan araştırması**. Saraybosna / BOSNA-HERSEK.
23-24 Eylül ve 1 Eylül 2006: “Makedonya’da Futbol Taraftar Kültürü” hakkında yapılandırılmamış keşif araştırması, Üsküp, Manastır, MAKEDONYA.
Şubat – Mart 2001: Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından GAP Özel İdaresi için yürütülmekte olan “Köye Geri Dönüş Projesi”nde **araştırma asistanlığı**. Elazığ, Bingöl, Diyarbakır.
Nisan - Eylül 2000: Yüksek lisans tez konusu olarak “Almanya’daki Türk Göçmenlerin Kente Entegrasyon Problemi: Kiel Örneği” konulu **araştırma**. Kiel / ALMANYA
Ekim 1999 – Mart 2000: Polonya Hükümeti’nin verdiği burs ile gerçekleştirilen “Avrupa Birliği’ne Entegrasyon Sürecinde Varşova’daki Kentsel Planlama Sorunları” konusunda Varşova Üniversitesi, Coğrafi ve Bölgesel Çalışmalar Enstitüsü’nde **araştırma**. Varşova / POLONYA.
Mayıs – Eylül 2000: Dünya Bankası adına ESDA tarafından yapılan “Sosyal Kalkınma Projesi”nde **araştırma asistanlığı**. Artvin, İstanbul, Ş.Urfa, Ardahan, Diyarbakır.
Şubat - Mayıs 1999: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programının stüdyo çalışması olarak, Ankara’nın Mamak ve Altındağ ilçelerine bağlı Hıdırlıktepe ve Hüseyin Gazi mahallerinde yürütülen “Kentsel Geçinme Stratejileri” konulu çalışma. Ankara.
Ağustos – Eylül 1998: Birleşmiş Milletler ve Macro International USA tarafından finanse edilen, T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından desteklenen, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından yürütülen “1998 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması”nda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi **araştırma ekip başlığı**. K.Maraş, Adıyaman, Ş.Urfa, Mardin, Diyarbakır, Batman.
Eylül 1998: Adı geçen “1998 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması”nda **anketörlük**. Bolu, Ankara.
Ekim 1998: Adı geçen “1998 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması”nda **veri girişi**. Ankara.
Temmuz 1997: Orta Doğu Teknik Üniversitesi – Araştırma Fonu Projesi dahilinde, Doç. Dr. Yıldız Ecevit ve Doç. Dr. Mehmet Ecevit tarafından düzenlenen “Kırsal Kadının Sağlığı Araştırması”nda **proje asistanlığı**. Çandır Köyü/Perşembe/Ordu.

b. Konferans ve seminerler

26-29 Ağustos 2008: “Kültürel Farklılaşmada bir Etkin Olarak Futbol Taraftarlığı: Sarajevo ve Zeljeznica Taraftarları Üzerine Karşılaştırmalı bir Çalışma” başlıklı **sunuş**, “10. Avrupa Sosyal Antropologlar Derneği Bienal Konferansı”, Ljubljana / SLOVENYA.
28-30 Eylül 2006: “‘Öteki’ mi, ‘Kültürel Yarım’ mı? Balkanlar’da Kültürel Farklılaşmayı Anlamak” başlıklı **sunuş**, “Balkanlar ve Bölgede Küreselleşme, Milliyetçilik ve Etnik Çatışmalar Konferansı”, Belgrad, SİRBİSTAN.

- 10-12 Mayıs 2006: Beykent Üniversitesi tarafından düzenlenen “Reinventions of Identity in the Balkans (Balkanlarda Kimliğin Yeniden Keşfi)” başlıklı konferansta “*Invention of ‘Mübadil’ Identity in Turkey at the Age of Globalization (Küreselleşme Döneminde ‘Mübadil’ Kimliğinin Yeniden Keşfi*” başlıklı **sunuş**. İstanbul.
- 23 Kasım 2005: TÜYAP İstanbul Kitap Fuarı’nda “Gölgede ve Güneşte Futbol” başlıklı panele konuşmacı olarak katılım.
- 21-26 Ağustos 2005: Yeditepe Üniversitesi’nde düzenlenen “Sağlık ve Sosyal Bilimler Uluslararası Forumu Dünya Kongresi”nde “Yaşam Biçimleri, Sağlık ve Ölümlülük” başlıklı atölyeye “Futbolun Ticarileşmesi ve Doping Kullanımının Etkisi” başlıklı konuyla katılım. İstanbul.
- 17 Haziran 2005: Koç Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi ve Türkiye Kültür Araştırmaları Grubu tarafından düzenlenen “Kimlik ve Kültür” başlıklı sempozyumda “*Kentsel Kimliğin Gurbette Keşfi: İstanbul’daki Gençlerbirliği Taraftarları*” başlıklı **sunuş**. İstanbul.
- 6 Mayıs 2004: Kocaeli Üniversitesi tarafından düzenlenen Bahar Şenlikleri’nde “Futbol Taraftarlığı ve Postmodern Kimlik” başlıklı **konferans**, İzmit.
- 19 Temmuz 2004: Varşova Üniversitesi Doğu Avrupa Çalışmaları Merkezi ve Milliyet Çalışmaları Derneği (Association for the Study of Nationalities) tarafından düzenlenen “Eski Dünyalardan Yeni Dünyalara Uluslar ve Çoğulculuk, Orta ve Doğu Avrupa ve Sovyet Sonrası Ülkeler: Milletler, Milliyetler, Kültür, Din, Tarih ve Siyaset” başlıklı konvansiyonda “Doğu Avrupa’da Göçün Ulus İnşa Sürecine Etkisi: 1923 Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi Örneği” başlıklı **sunuş** (TÜBA - Türkiye Bilimler Akademisi katkısıyla). Varşova, POLONYA.
- 4 Eylül 2003: Türkiye Kültür Araştırmaları Grubu ve Van 100. Yıl Üniversitesi tarafından düzenlenen Türk(eye) Kültürleri Sempozyumu’nda “Kültürel Kimliğin Yeniden Keşfi: Mübadil Kimliğinin Oluşumu” başlıklı **sunuş**. Van.
- 4 Nisan 2003: “Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası” tarafından düzenlenen “9. Harita Teknik Kurultayı”nda “Kimin Haritası: Haritacılık ve Sosyal Bilimler” başlıklı poster **sunuşu**. Ankara.
- 24 Kasım 2001: Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından ODTÜ-Ankara’da düzenlenen 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde “Almanya’daki Türkiyelilerin Kente Entegrasyon Sorunu” başlıklı **sunuş**.

4) **Yayınlanmış Eser:**

a. **Kitapta yer alan makaleler**

- ÖZKAN, Özgür Dirim (2007) *Yugoslavya’da Futbol: Yeniden, Birlikte... Mümkün mü?*, KARACASU, B., YELKENCİ, Ş. (der.) *Piknikte Dömvole: Erдің Sivritepe’ye Armağan* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul. (sayfa: 125-139)
- ERTAŞ, Nevbahar, ÖZKAN, Özgür Dirim (2000) *Kentsel Yoksulluk ve Toplumsal Cinsiyet*, ERSOY, Melih, Şengül, H. Tarık, “*Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri: Ankara Örneği*” içinde, ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı 1999 Yılı Stüdyo Çalışması, Ankara.

b. **Kongre ve sempozyum bildirileri**

- ÖZKAN, Özgür Dirim (2009) *Invention of ‘Mübadil’ Identity at the Age of Globalisation (Küreselleşme Çağında ‘Mübadil’ Kimliğinin Keşfi)*, Proceedings of the “Third Balkan Conference on Reinvention of Identity in the Balkans” (“Balkanlar’da Kimliğin Yeniden Keşfi Üçüncü Konferansı: Metinler”), Beykent Üniveristesi Yayınevi, İstanbul. (**basım aşamasında**)
- ÖZKAN, Özgür Dirim (2005) *Kültürel Kimliğin Yeniden Keşfi: Mübadil Kimliğinin Oluşumu*, Erman, T., Pultar, G. “Türki(eye) Kültürleri” içinde. Tetragon Yayınları, İstanbul. (sayfa: 272-294)
- ÖZKAN, Özgür Dirim (2003) *Kimin Haritası? Sosyal Bilimler ve Haritacılık*, 9. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı: Bildiriler, Ankara. (sayfa: 729-737) (İnternet baskısı: <http://www.hkmo.org.tr/index1280.htm>).

c. **Akademik makaleler**

- ÖZKAN, Özgür Dirim (2008) *Kosova’da Çatışan Milliyetçilikler*, Birikim, Sayı. 228, İstanbul. (Sayfa. 8-14)
- ÖZKAN, Özgür Dirim (2007) *Yugoslavya Hala Satranç Tahtası mı?*, Birikim, Sayı 216, İstanbul. (Sayfa: 51-59)
- ÖZKAN, Özgür Dirim (2006) *Yugoslavya’dan Sonra Balkanlar’da Yeniden Birlikte Yaşamak Mümkün mü?*, Toplum ve Bilim, Sayı 107, İstanbul. (sayfa.276-290)
- ERCAN, Suna & ÖZKAN, Özgür Dirim (1998), “*Bergama, Siyanür, Altın ve Toplumsal Yansıması*, Ağaçekan Alternatif Ekolojist Dergi, Kış 1998-1999, Sayı 34, İzmir

d. Popüler makaleler

ÖZKAN, Özgür Dirim (2007) *Bosna'da İşler Karışık*, Four Four Two Türkiye Baskısı, Sayı:15 , İstanbul. (sayfa 106-112)

ÖZKAN, Özgür Dirim (2007) *Yağmurdan Sonra Makedonya'da Futbol Kültürü*, Four Four Two Türkiye Baskısı, Sayı:10 , İstanbul. (sayfa: 96-99)

e. Pazar Eki Gazete Yazıları

ÖZKAN, Özgür Dirim, *Mayının Üzerindeki Bosna*, Açık Görüş – Star Gazetesi Pazar Eki, 25 Aralık 2007.

ÖZKAN, Özgür Dirim, *Srebrenitsa'nın Acısı*, Radikal 2 – Radikal Gazetesi Pazar Eki, 29 Temmuz 2007

ÖZKAN, Özgür Dirim, *Balkanlar, Yeniden?*, Radikal 2 – Radikal Gazetesi Pazar Eki, 12 Mart 2007

6) Bilimsel Kuruluşlara Üyelik:

Kültür Araştırmaları Derneği

EASA (European Association of Social Anthropologists: Avrupa Sosyal Antropologlar Derneği)

ODTÜ Mezunlar Derneği

NEKSAD – Niyazi Bey Kültür Sanat ve Spor Derneği, Resne / Makedonya:

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Topluluğu'nda 5 dönem topluluk başkanlığı, 3 dönem yürütme kurulu üyeliği.

7) Yabancı Dil Bilgisi:

İngilizce: Çok iyi

Almanca: Orta

Boşnakça (Sırpça/Hırvatça): Orta

Rusça: Temel